

Univerzita Karlova v Praze

Fakulta sociálních věd

Institut mezinárodních studií

Moderní dějiny

Bohdan Z i l y n s k y j

**Ukrajinci na českém území a
československo-ukrajinské vztahy v letech 1944-1949**

The Ukrainians on the Czech Territory
and the Czechoslovak-Ukrainian Relations
1944-1949

Disertační práce

školitel doc. PhDr. Luboš Švec, CSc.

Praha 2012

Prohlašuji, že jsem disertační práci vypracoval samostatně
s využitím uvedených pramenů a literatury.

Tuto práci věnuji památce svého otce.

Chtěl bych poděkovat všem, kteří v průběhu psaní této práce pomohli radou a povzbuzením. Přední dík náleží vedoucímu práce i řediteli Institutu mezinárodních studií jakož i dalším kolegům a pracovníkům různých institucí, kde jsem sbíral materiál ke své práci.

Zcela mimořádný dík náleží mé manželce za pomoc poskytovanou při psaní a zejména v době dokončování a redigování práce.

Anotace

Práce se zabývá dvěma blízkými problémy – dějinami československo-ukrajinských, resp. česko-ukrajinských vztahů a dějinami ukrajinské národní skupiny v Čechách a na Moravě, a to v letech 1944-1949. Československo-ukrajinské vztahy jsou vysvětleny jako fenomén podřízený kategorii vztahů československo-sovětských, přesto v určitém rozsahu a formách existující. Autor probírá jednotlivé oblasti, ve kterých se takové vztahy projeví. Poté přechází k výkladu o ukrajinské národní skupině na českém území a vysvětluje změny, které odlišují její poválečný stav od meziválečného období. Dokládá je zejména změnami v oblasti spolčování, protože poslední ukrajinský spolek v Praze přestal existovat v r. 1948. V závěru je popsáno systematické potlačování ukrajinských aktivit na českém území bezpečnostními složkami po r. 1945.

Abstract

My thesis deals with the main aspects of the development of the Ukrainian minority on the Czech territory so as with the history of Czechoslovak-Ukrainian and Czech-Ukrainian relationships from 1944 to 1949. Nearly all aspects of such relationships were negotiated on Czechoslovak-Soviet level. Author presents concrete examples of the role of Ukraine in Czechoslovak-Soviet relationships. Another chapter describes the development of Ukrainian national group in the Czech lands in 1944-1949 and the main transformations of this regionally, as well as socially, complex community. The last chapter envisages Ukrainian organizations in Bohemia including the structures of Greek Catholic Church. The author characterizes the main changes and the causes of worsening conditions for the existence of Ukrainian organizations. So the author explains the principles of systematic suppression of main activities of the Ukrainian national group in Bohemia and Moravia after 1945.

Klíčová slova

Čechy a Morava, migrace, Ukrajina, Ukrajinci, řeckokatolická církev, ukrajinské muzeum v Praze

Key words

Bohemia and Moravia, the Greek-Catholic Church, migration, Ukraine, the Ukrainians, the Ukrainian museum at Prague

Obsah:

Úvod	1
Kap. 1: Hlavní rysy ukrajinského vývoje v letech 1944-1949	
<u>1. 1. Rok 1944</u>	17
1. 1. 1. Leden až červenec – mezi sovětskou a německou mocí	17
1. 1. 2. Sovětská Ukrajina a nový ukrajinský exil v Německu (srpen 1944 – duben 1945)	39
<u>1. 2. Ukrajinci a ukrajinská otázka v letech 1945-1949</u>	45
1. 2. 1. Sovětská Ukrajina	45
1. 2. 2. Ukrajinský domácí odboj a emigrace v letech 1945-1949	61
<u>1. 3. Závěr</u>	71
Kap. 2: Vztah československého exilu k Ukrajině v r. 1944 a na počátku r. 1945	
<u>2. 1. Aplikace „zahraniční politiky“ sovětské Ukrajiny v jejích vztazích s Polskem</u> ...	75
<u>2. 2. Ukrajina v československo-sovětských vztazích do května 1945</u>	88
2. 2. 1. Vývoj do počátku r. 1944	88
2. 2. 2. Vývoj česko-ukrajinských vztahů od ledna do konce října 1944	95
2. 2. 3. Sovětská anexe Podkarpatské Rusi a Ukrajina (listopad 1944 - duben 1945)	103
2. 2. 4. Smluvní postoupení Podkarpatska Sovětskému svazu	124
<u>2. 3. Závěr</u>	131
Kap. 3: Ukrajina v československo-sovětských vztazích od května 1945 do r. 1949	
<u>3. 1. Mezinárodní rovina</u>	133
3. 1. 1. Možnosti navázání přímých vztahů a projevy jejich realizace	133
3. 1. 2. Bezprostřední kontakty ČSR s Ukrajinou v OSN a na mezinárodním fóru	143
3. 1. 3. Místo Ukrajiny v agendě československého zastupitelského úřadu v SSSR...	151
3. 1. 4. Klement Gottwald a Nikita Chruščov v československo-ukrajinských vztazích	157
3. 1. 5. Zakarpatsko a Volyň v československo-sovětských vztazích let 1945-1949...	165
<u>3. 2. Kontakty poznávací, kulturní a vědecké</u>	176
3. 2. 1. Možnosti cestování mezi ČSR a Ukrajinou	176
3. 2. 2. Parlamentní a spisovatelská delegace v SSSR a Ukrajině (1946, 1947)	181
3. 2. 3. Překládání z ukrajinštiny v českém prostředí	186
3. 2. 4. Česká univerzitní ukrajinistika	190
<u>3. 3. Závěr</u>	192

Kap. 4: Proměny složení ukrajinské komunity v českých zemích

<u>4. 1. Závěr protektorátního období</u>	195
4. 1. 1. Emigrační vlna z východu v r. 1944 a dále na západ na jaře r. 1945	195
4. 1. 2. Ukrajinci a osvobozování českých zemí	200
<u>4. 2. Období po květnu r. 1945</u>	203
4. 2. 1. Deportace českých Ukrajinců do SSSR	203
4. 2. 2. Příchod tzv. svobodovců s československým armádním sborem	210
4. 2. 3. Návrat části Ukrajinců do SSSR po r. 1945	212
4. 2. 4. Optování obyvatel s ukrajinskými vazbami z Podkarpatska a Volyně pro ČSR	216
4. 2. 5. Ukrajinské vazby dalších přesídlenců do českých zemí	225
4. 2. 6. Vnitřní migrace ze severovýchodního Slovenska (Prešovska)	228
4. 2. 7. Ukrajinci v českém pohraničí. Útěky Ukrajinců přes české území na západ	238
4. 2. 8. Ukrajinci mezi „jinými slovanskými národy (národnostmi)” ČSR	243
<u>4. 3. Závěr</u>	247

Kap. 5: Formy aktivit českých Ukrajinců a jejich potlačování

<u>5. 1. Likvidace spolkové činnosti českých Ukrajinců v letech 1945-1948</u>	249
5. 1. 1. Situace na počátku r. 1945	249
5. 1. 2. Likvidace ukrajinských institucí v Čechách po květnu 1945	251
5. 1. 3. Zánik činnosti většiny ukrajinských spolků v českých zemích	254
5. 1. 4. Poslední dva spolky českých Ukrajinců činné po roce 1946	258
5. 1. 5. Snahy zakarpatských Ukrajinců o rozvinutí spolkové činnosti	269
5. 1. 6. Organizace studentů z Prešovska v Praze	278
<u>5. 2. Ukrajinský živel jako ideologický nepřítel</u>	282
5. 2. 1. Zástupná role řeckokatolické církve	282
5. 2. 2. Boj československých bezpečnostních složek proti ukrajinskému nacionalismu	285
5. 2. 3. Příslušníci UPA v českých zemích a tzv. ašský případ	293
5. 3. <u>Závěr. Další vyhlídky ukrajinské skupiny v Čechách a na Moravě</u>	302

Závěr	305
--------------------	-----

Prameny a literatura	311
-----------------------------------	-----

Seznam zkratk	332
----------------------------	-----

Resumé	335
---------------------	-----

Summary	339
----------------------	-----

Úvod

V této práci jsem se pokusil uchopit a analyzovat jednu etapu česko-ukrajinských vztahů, jejichž celkovému zkoumání jsem se začal věnovat, zprvu spíše v podobě specifického „sběratelství pramenů“, před více než třiceti lety. Tento zájem byl až do počátku 90. let minulého století uskutečňován spíše na okraji jiných odborných povinností, ačkoli zkušenosti, které mi dala práce v archivní instituci, napomohly jeho profilaci. Cesta k odborné orientaci, která byla pro mne novou, byla povzbuzována uvědoměním si vlastní zakotvenosti uvnitř nevelké ukrajinské minority v českém prostředí doby „normalizace“, ale i rodinným prostředím, ve kterém jsem do poloviny 70. let vyrůstal a které charakterizovaly ukrajinistické pracovní zájmy mých rodičů.

V rámci popsaných prvotních snah se zpočátku nijak výrazně neprojevila inklinace k období, které je zpracováno v následujících kapitolách.¹ Postupně se však situace změnila, aniž bych přitom rezignoval na výzkum jiných období a témat. Začal jsem se stále výrazněji věnovat historickému období a prostředí, ve kterém vrůstala do českého prostředí generace mých rodičů, zabýval jsem se tedy nakonec do jisté míry svou vlastní prehistorií. Tuto snahu jsem vnímal také jako splnění určitého závazku vůči předchozí generaci a jejímu osudu, s nímž jsem mnohonásobně spjat. Uvedené skutečnosti však neměly mít vliv na můj přístup ke zpracování látky. Ten samozřejmě nesměl vést k nekritickému adorování činnosti lidí, kteří mi byli a jsou tak nebo jinak blízcí.

O první stručné shrnutí látky jsem se pokusil spíše popularizační formou a v širším časovém záběru před polovinou 90. let v práci sledující stoleté období vývoje ukrajinské komunity v českých zemích po r. 1894.² Spolupráce při řešení grantového úkolu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR vedeného dr. Helenou Noskovou mi krátce poté umožnila prohloubit zájem o tematiku a ve větší míře využít prameny různého typu. Zmíněný grantový úkol byl zaměřen na sledování vývoje nejdůležitějších národních menšin na českém území v letech 1945-1948. Výsledky studia tématu jsem shrnul

¹ Přesto se už první drobná ukrajinistická práce, na níž jsem se autorsky podílel, týkala prof. Jiřího Horáka, jemuž je určitá pozornost věnována i v této práci, srv. Mykola MUŠYNKA – Bohdan ZILYNSKYJ, *Jirži Horák – vyznačný ukrajinist*, *Ukrajinskýj kalendár* (Varšava) 1984, s. 143-146.

² Bohdan ZILYNSKYJ, *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917-1945 (1994)*, Praha 1995. Práce nebyla opatřena poznámkovým aparátem, ale jen stručnou poznámkou o pramenech a literatuře (s. 110). Období let 1944-1949 je popsáno na s. 49-69.

v malotirážním studijním materiálu vydaném v r. 2000.³ Zde jsem mohl díky většímu prostoru detailněji rozvrhnout téma a sledovat dílčí otázky, které je spoluvytvářejí – tři z nich jsem zpracoval v samostatných studiích.⁴

Výsledný tvar mé studie z r. 2000 se stal východiskem pro předkládaný pokus o sledování problematiky z ještě širšího hlediska. Vycházel jsem z premisy, že další zkoumání tématu musí být spojeno s rozšířením poznání ve dvou věcných oblastech. V první řadě se jedná o poznání dějin národa, od kterého se zkoumaná minorita z geografického hlediska oddělila, ač neméně podstatné jsou i dějiny národa, na jehož území pokračovala v svébytném vývoji. Začlenění do kontextu obou zmíněných a paralelně probíhajících historických procesů musí být zároveň doprovázeno patřičnou mírou znalosti problematiky vztahu obou národů, mezi které je minorita zasazena a mezi nimiž vykonává roli určitého prostředníka. Tyto vztahy menšinu formují a ona sama se určitým způsobem účastní jejich spoluvytváření.

Práci proto zahajuje kapitola věnovaná dějinám ukrajinského národa v SSSR i mimo něj v letech 1944-1949, která naznačuje složitost místního vývoje a velmi mnohé odlišnosti od českých historických reálií. V návaznosti na tento text je v dalších kapitolách kombinován výklad o vývoji česko-ukrajinských resp. československo-ukrajinských vztahů s popisem přetváření ukrajinské národní a jazykové minority žijící v českém prostředí. Těmto hlavním tematickým okruhům je věnováno po dvou kapitolách – v případě vztahové tematiky jsou kapitoly členěny podle chronologického klíče, u tematiky minoritní je členění dáno věcně.

Obě tematické oblasti, na jejichž výzkumu byla tato práce vystavena, lze chápat jako samostatně vydělené části složitě strukturované historické vědy. Přeženu-li, mohl bych říci, že výzkum a zpracování vztahové i národně-menšinové tematiky lze chápat jako specifické pomocné vědy obecně pojímaného dějepisectví. Mezi problematikou vztahovou a minoritní existuje samozřejmě řada vazeb. Každá národní menšina, která se rozvíjela v tomto případě v českém prostředí, je od samého počátku postavena do vztahu k většinovému společenství, který se stává součástí širšího komplexu vztahů česko-jinonárodních. Nedá se však říci, že by tyto oblasti výzkumu

³ ID., *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945-1948*, Praha 2000.

⁴ ID., *Likvidace ukrajinské vědy v Čechách po roce 1945*, in: *Věda v Československu v letech 1945-1953*, Praha 1999, s. 337-351; ID., *Ukrajinský technicko-hospodářský institut v Poděbradech za druhé světové války*, in: *II. setkání archivářů vysokých škol ČR (Sborník referátů)*, Brno s. d. /2000/, s. 38-51. Z chronologického hlediska sem patří i studie ID., *Obnovení činnosti univerzit na Ukrajině po roce 1944*, *Acta Universitatis Carolinae – Studia territorialia* 13, 2008, s. 143-155.

měly zpracovány určitou metodiku postupu, která by usnadnila rozvíjení každé z nich přinejmenším na základě srovnávacího principu.

Ač se to může zdát zbytečné nebo banální, je zde třeba uvést nezpochybnitelnou skutečnost, že obsah a potenciál vztahu kteréhokoli národa k národům jiným hrají v jeho historii trvalou a poměrně podstatnou roli, ať se jedná o národy sousední nebo vzdálenější. I v případě národů, jejichž území spolu nesousedí a které oboustranně (či jen v případě jednoho z nich) státnost postrádají, hraje společný kontext určitou roli.⁵ Míra zkoumání konkrétních vztahových fenoménů závisí na značném množství dalších faktorů, mezi které patří význam nebo aktuální zajímavost té které partnerské země, síla tradice příslušných dvojstranných vztahů a další využitelnost jejich odkazu nebo i charakter vztahů příslušných zemí v době zkoumání tématu. Tak např. česko- popř. československo-ruské vztahy byly po r. 1945, do značné míry z politicko-ideologických důvodů, zkoumány v opravdu velkém rozsahu, často však otevřeně konjunkturalisticky. Teprve období po r. 1989 dalo tomuto výzkumu jiný, z hlediska české historiografie důstojnější a rovnocennější rámec.⁶

Potřeba znalosti vnějších vztahů českého národa nebo státu se v poslední době projevila v textu početně vznikajících českých zpracování dějin světových států. Uvádět podrobnější přehled podobných zpracování není účelné, je však možno poukázat na ediční řadu Dějiny států vydávanou Nakladatelstvím Lidové noviny. Vztahové přehledy nejsou sice do příslušných svazků zařazovány vždy, objevila se jich však už celá řada.⁷ Pozornosti zasluhuje snaha redakce nové encyklopedie českých dějin o zařazení velkého souboru vztahových hesel.⁸ V obou případech jde o poměrně krátké, popularizačně laděné texty. Dalším typem zpracování jsou nepočtené autorské knižní monografie a sborníky studií, které jsou vztahové tematice věnovány, ať už je

⁵ Takový charakter lze přisoudit např. poměrně rozvinutému bádání o vztazích Čechů s Lužickými Srby.

⁶ Určitý přehled o stavu oboustranné spolupráce při řešení tohoto úkolu poskytuje nově vydaný sborník Jan NĚMEČEK - Emil VORÁČEK (red.), *Česko-ruské vztahy v 19. a 20. století*, Praha 2011, věnovaný převážně tematice 20. století.

⁷ Srv. Dušan KOVÁČ, *Česko-slovenské vztahy*, in: id., *Dějiny Slovenska*, Praha 1998, s. 339-360; Jan KLÍMA, *Historie česko-portugalských vztahů*, in: id., *Dějiny Portugalska*, Praha 1999, s. 230-249; Miroslav TEICHMAN, *Nástin česko-rumunských vztahů*, in: Kurt W. Treptow (ed.), *Dějiny Rumunska*, Praha 2000, s. 397-431; Michal PLAVEC, *Česko-běloruské vztahy od dob nejstarších až po současnost*, in: Hienadz Sahanovič - Zachar Šybieka, *Dějiny Běloruska*, Praha 2006, s. 224-244; Jan KLÍMA, *Dějiny česko-brazílských vztahů*, in: id., *Dějiny Brazílie*, Praha 1998, s. 340-360; Oldřich KAŠPAR, *Po českých stopách v Mexiku*, in: id., *Dějiny Mexika*, Praha 1999, s. 295-304.

⁸ Jaroslav PÁNEK (red.), *Akademická encyklopedie českých dějin*, svazek II (Č/1), Praha 2011, s. 97-378. Otištěna jsou 73 hesla (česko-afgánské až česko-portugalské vztahy), kombinující sledování českých vztahů s jinými státy nebo s nadnárodními, resp. nadstátními spolky. Hesla vztahující se k bývalým sovětským republikám jsou zařazena jen výběrově. Mé heslo o česko-ukrajinských vztazích bude uveřejněné v následujícím svazku.

vykládána historiky, literárními historiky nebo představiteli jiných humanitních disciplín.⁹ Zatím však schází pokus o souhrnnější zamyšlení nad metodikou přístupu k mnohostranné vztahové problematice.

Ukrajínští historici z pochopitelných důvodů upřednostňovali po dlouhou dobu sledování ukrajinsko-ruských a ukrajinsko-polských dějinných vazeb. V tomto směru může být vnímána jako obdobný a souměřitelný jev naprostá převaha bádání o česko-německých a do jisté míry ještě česko-polských vztazích nad mírou výzkumu jakéhokoli jiného srovnatelného fenoménu. Pokud byla existence česko-ukrajinských vztahů vůbec vnímána dřívějšími a současnými českými historiky, dočkaly se občas příslušné reálie zapracování do kontextu česko- (popř. československo-) ruských (sovětských) a česko- (československo-) polských vztahů, jejichž zpracování navazuje na poměrně bohatou tradici. Dodnes se můžeme setkat s rezidui tradiční představy, že česko-ukrajinské vztahy jsou jen jakousi mírně exotickou územní podmnožinou vztahů česko-ruských, k nimž by měly být nadále přiřčleněny. Je třeba doufat, že tato koncepce se postupně stane zcela antikvární záležitostí.

Česko-ukrajinská vztahová problematika zůstává tedy zatím na okraji zájmu obou národních historiografií, ač se k ní s větším zájmem zatím stavěla, zejména od počátku 90. let 20. století, historiografie ukrajinská. Ani v jejím případě nenabyl výzkum zmíněné problematiky dostatečně systematické a organizované podoby.¹⁰ Vývoj obou zemí i národů by však měl být zkoumán i z české strany, zvláště pokud jde o reálie 20. století, ve společném - tu pozitivním, jindy konfliktním - česko-ukrajinském kontextu.

Jeho podoba byla ovlivněna převážně odlišným typem historického vývoje obou národů. Přispělo k němu rozdílné geografické zasazení obou národních komunit a geopolitické dopady této skutečnosti, ale i jiné jejich rysy a projevy, např. z oblasti sociokulturní a konfesionální. V potaz je třeba vzít i nestejnou rychlost vytváření novodobých národů a jejich sebeidentifikace i vnější prezentace.

V každém případě musíme vycházet ze skutečnosti, že se jedná o vztahy národů a území vzájemně prostorově vzdálených. Území obydlená Čechy a Ukrajinci spolu nikdy nesousedila ani nebyla po většinu svých dějin začleněna do stejného státního útvaru. Pokud se tak stalo, týkalo se státního spoluzití jen tří západoukrajinských

⁹ Mirjam MORAVCOVÁ (red.), *Antropologie dialogu (Souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary. Konference pořádaná Institutem základů vzdělanosti /.../ 1998)*, Praha 2000.

¹⁰ Je ovšem otázkou, zda by zřízení česko-ukrajinské historické komise přineslo vedle mnoha oficiálních a značných finančních nákladů nějaké hmatatelnější výsledky.

regionů. Tyto skutečnosti dlouhodobě ovlivňovaly rozsah a podobu kontaktů obou národů, které se od konce 19. století zřetelně aktivizovaly. Zasloužila se o to mj. jak česká, tak ukrajinská menšinová skupina vsazená na území druhého národa. Existence české národní skupiny v Ukrajině časově předešla vznik ukrajinské komunity v Čechách a na Moravě zhruba o půl století.¹¹ Při srovnávání role a významu obou minorit však docházíme ke zjištění, že ukrajinská skupina, přesazená do českého prostředí, vykonávala v rámci ukrajinského národa jako celku daleko výraznější a nepostradatelnější funkci než česká skupina v Ukrajině. Toto hodnocení si uchovalo platnost až do závěrečných let druhé světové války, kde můj výklad začíná. Velmi důležité je to, že Ukrajina byla až do konce 19. století charakterizována absencí sebeuvědomění a sebedefinování a až do konce 20. století postrádala skutečnou státnost.

Dějiny ukrajinské diaspory v českém prostředí před r. 1945, resp. jednotlivé jejich epizody, byly nejprve memoaristicky dokumentovány, ale brzy i odborně zkoumány Ukrajinci, kteří působili v západním světě po r. 1945 a navázali na ukrajinské tradice spjaté do r. 1945 s Prahou. Přispěla k tomu skutečnost, že mnozí vědci z prostředí západního ukrajinského exilu prošli před nebo po r. 1939 českou metropolí jako studenti nebo učitelé. V českém i ukrajinském prostředí umožnily detailnější zkoumání takovýchto témat až změny z přelomu 80. a 90. let 20. století, které přispěly k určité jejich populárnosti.¹² Rozpaky naopak přetrvávaly při řešení otázky, zda má smysl překročit ve výzkumu a výkladu mezník, který se po dlouhou dobu zdál v jistém směru konečným, totiž květnové události roku 1945. Smysluplná, pozitivními aktivitami naplněná část historie ukrajinské komunity v českých zemích se tehdy na delší dobu uzavřela a zkoumání časově následujícího období zdánlivě pozbylo smyslu.¹³

V textu mé práce se promítla jako specifický problém koexistence dvou typů vztahové problematiky. V letech 1945-1948 se vedle sebe rozvíjely a zčásti navzájem prolínaly česko-ukrajinské a československo-ukrajinské vztahy. Ty první se týkaly českého a ukrajinského národa a jejich tradice začínající už ve středověkém období,

¹¹ Jestliže o zřetelně profilované české skupině v Haliči se dá hovořit zhruba od 30. let a na Volyni od 60. let 19. století, o stálejší přítomnosti Ukrajinců v českých zemích můžeme mluvit od sklonku téhož století a ve větší míře od doby první světové války.

¹² Z různých hledisek se příslušným obdobím zabývali zejména Mykola Mušynka (Mikuláš Mušinka) a Alena Morávková. Výmluvný je počet i okruh témat tohoto typu, zadaných autorům bakalářských a diplomních prací na Karlově, Masarykově i Palackého univerzitě, kde je zkoumání česko-ukrajinských vztahů pěstováno v rámci studia ukrajinistiky.

¹³ Výjimku představovala závěrečná etapa dějin Muzea osvobozenického boje Ukrajiny v Praze v letech 1945-1948. Ukrajinská emigrace na Západě vnímala tento krok vzhledem k likvidaci muzea československými orgány jako značně problematický fenomén nejnovějších česko-ukrajinských vztahů, srv. Ja. BYRYČ (= Simon NARIŽNYJ), *Storinky z istoriji česko-ukrajinskych vzajemyn*, Winnipeg 1949.

byla definována už na konci 19. století. Po r. 1918 jim však byly nadstaveny vztahy československo-ukrajinské, které se týkají, minimálně s ohledem na československou stranu, celostátní roviny existující v letech 1918-1992, a to i v době druhé světové války, kdy byla fakticky zaniklá ČSR představována exilovou reprezentací. Ve vztazích československo-ukrajinských však československá strana neměla téměř po celou dobu své existence, snad s výjimkou let 1918-1922, v ukrajinské straně rovnocenného partnera co do míry dosažené státnosti. Mezi lety 1923 a 1991 je proto vhodnější hovořit o vztahu československého státu k Ukrajincům především v SSSR, ale také v Polsku, na československém území i jinde.

Vzhledem k vytvoření SSSR vznikl navíc v r. 1923 fenomén vztahů československo-sovětských. Do nich byly sice ukrajinské reálie trvale zabudovány jako jeden z podstatných činitelů, tato skutečnost však tehdy většinou unikala pozornosti. Jestliže však patnáct neruských území SSSR získalo postupně formální atributy určité územní státnosti, je naprosto legitimní definování struktury vztahů těchto součástí SSSR s jinými státy. Zkoumání praktické stránky tohoto vztahu bylo a je pro Ukrajinu důležité vzhledem k jejímu územnímu rozsahu, počtu obyvatel, hospodářskému významu a síle národního živlu i jeho dlouho nerealizovaných aspirací.

Pro doplnění je třeba ještě uvést, že od počátku 90. let se v českém prostředí oživilo i pojetí česko-rusínských vztahů, které však není ukotveno ve vztahu k jasně vymezenému území. Jeho definování naráží na nejednoznačnost historického i současného obsahu termínu Rusíni (rusínský), která bude v případě pokusů o shrnutí materiálu tohoto typu působit zásadní potíže. Vzájemné oddělení česko-rusínských a česko-ukrajinských vztahů je totiž velmi problematické, ne-li nemožné.¹⁴

Při zpracování dějin vztahové problematiky lze dospět, byť ne zcela snadno, k vymezení skupiny monografií a sborníků, které by bylo možno využít pro zjištění a srovnání typologie či metodologie pracovních postupů, v případě zkoumání dějin národních menšin na území České republiky je však situace složitější. Neznamena to, že by takové práce neexistovaly, zejména v případě menšiny německé je jich poměrný

¹⁴ Jediným možným řešením by bylo sledování vztahů se všemi středisky rusínského etnika v přenárodní době jeho existence, v podstatě by tedy šlo o české vztahy s Podkarpatskou Rusí a Prešovskem, ze kterých by ale bylo nutno „vymazat“ vazby na ukrajinsky a ruský se orientující část této komunity. Takové řešení by však bylo značně umělé, stejně jako začlenění ukrajinské a ruské jazykově-národní látky z tohoto regionu pod stříškou rusínskosti. Příklad historické proměnlivosti termínu rusínský podal významný ukrajinský spisovatel a publicista Ivan FRANKO, *K dějinám česko-rusínské vzájemnosti*, Slovanský přehled 3, 1901, s. 156-160; tato studie je ve skutečnosti prvním pokusem o přehled dějin česko-ukrajinských vztahů.

dostatek,¹⁵ pokročilo však i zkoumání menšiny slovenské, polské, židovské a rómské.¹⁶ Širší výzkum té složky dějin příslušných minorit, která se odehrála v druhé polovině 40. let 20. století, mohl začít také až po r. 1989, kdy pominula čttná, do té doby nepřekročitelná tabu. Vznik podobných prací byl zpočátku spjat hlavně s obnovením spolkového života několika národnostních menšin v České republice, které se snažily provést základní inventarizaci své minulosti, zaštitění výzkumu tohoto typu poskytl Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.¹⁷ V případě části menšin podobný pokus dosud uskutečněn nebyl, což se týká i tak mladé, ač nikoli bezvýznamné menšiny, jakou byla ruská.¹⁸ Oproti tomu se velmi mladá menšina řecká, o jejímž vzniku v českém prostředí se dá hovořit až kolem r. 1948, zpracování počátků své existence dočkala.¹⁹

Srovnání výsledků, jichž bylo zatím dosaženo při průzkumu raného poválečného období, se mi jeví jako těžko proveditelné, ačkoli o potřebnosti takového pokusu nelze pochybovat. Zdá se, že by přinesl zajímavé a cenné výsledky v případě výzkumu dosídlování českého a moravského pohraničí po r. 1945, kde se setkali a zahájili období nejednoduché koexistence příslušníci mnoha tradičnějších i mladších menšin. Další studium tohoto dílčího tématu, zaměřené i na zkoumání vztahů jednotlivých novoosídleneckých skupin, by mohlo značně zajímavě doplnit stav poznání, který reprezentují závěrečné dvě kapitoly mé práce.

Její časové vymezení se muselo vyrovnat se skutečností, že periodizace vývoje českých a ukrajinských dějin ve 20. století se liší. V ukrajinském případě byl návrat sovětské armády, chápaný částí obyvatel jako osvobození a jinou částí jako okupace, dovršen v r. 1944, kdy začaly také komplexnější snahy o obnovu a resovětizaci ukrajinského území, zapomenout bychom však neměli ani na zřízení polofiktivního zahraničněpolitického rezortu v ukrajinské vládě. Uvedený rok představuje mezník také v oblasti pokusů o zřízení alternativní protisovětské politické struktury, která by řídila

¹⁵ V případě zkoumání dějin Němců na českém území dominuje zájem o odsun Němců a okolnosti, které jej provázely, zatímco zájem o vývoj skupiny neodsunutých Němců zůstává zatím na druhém místě. Tematicke se věnoval zejména Tomáš Staněk.

¹⁶ Od výčtu konkrétních prací o všech menšinách zde upouštím, protože by bylo v daném kontextu nadbytečné.

¹⁷ Z monografií uvádím: Tadeusz SIWEK – Stanislaw ZAHRADNIK – Józef SZYMECZEK, *Polská národní menšina v Československu 1945-1954*, Praha 2001. Dále ústav vydal např. sborník drobnějších studií, srv. Helena NOSKOVÁ (red.), *Sborník studií k národnostní politice Československa (1945-1954)*, Praha 2001.

¹⁸ Výzkum jejich dějin, zajišťovaný hlavně Anastázií Kopřivovou, se zastavil také u „magického“ roku 1945, ačkoli dějiny minority pokračovaly i poté v podmínkách, které se zčásti podobaly situaci českých Ukrajinců, zčásti se však od jejich situace odlišovaly.

¹⁹ Pavel HRADEČNÝ, *Die griechische Diaspora in der Tschechischen Republik: Die Entstehung und Anfangsentwicklung 1948-1956*, in: Evanelos Konstantinou (red.), *Griechische Migration in Europa*, Frankfurt a. M. 2000, s. 95-117.

domácí odboj v zemi, velmi důležitý byl i odchod nové vlny ukrajinské emigrace z Ukrajiny do střední Evropy.

Oproti tomu rok 1949 byl charakteristický prvním poválečným sjezdem ukrajinské odnože VKS(b) a honosnými oslavami desátého výročí připojení kdysi polské části západoukrajinského území, po nichž následoval odchod Nikity Chruščova z Ukrajiny do Moskvy. Lze upozornit také na dosažení výrazného pokroku při potlačování ukrajinského ozbrojeného odboje v SSSR, na počáteční etapu vývoje nově vzniklého exilového státního centra i na výraznou proměnu územní skladby ukrajinské emigrace v západním světě. Proto jsem sledoval stav ukrajinské skupiny v Čechách a na Moravě i krátkém období před květnem 1945 a po únoru 1948, což zlepšilo možnost poznání dynamiky jejího vývoje a proměn česko- (československo-) ukrajinských vztahů. Podobný přístup hodlám uplatnit při zhodnocení podob a proměn vnímání Ukrajiny v českém prostředí, studium tohoto fenoménu jsem však ještě neukončil a výsledky nemohly být do této práce začleněny.

Práce je vystavěna především na studiu dvou typů tištěných zdrojů. Na prvním místě je třeba zmínit specifickou roli, kterou hrály při přípravě práce archivní sondy. Počet i rozsah fondů, jejichž materiály by mohly obohatit poznatky zjistitelné jinde, je příliš velký. Značný problém představovalo už vytipování archivních institucí a fondů, jejichž návštěva a průzkum by přinesly největší možný efekt. Provedl jsem průzkum některých fondů v Národním archivu, Archivu kanceláře prezidenta republiky, Archivu ministerstva zahraničních věcí, Archivu bezpečnostních složek, Literárním archivu Památníku národního písemnictví v Praze a Ústavu dějin-Archivu Univerzity Karlovy.

Z mimopražských archivů byly navštíveny s různě velkým efektem Státní oblastní archiv v Plzni a Státní okresní archiv v Mostě, Nymburku a Rakovníku. Bádání v jiných místech (např. ve Státním okresním archivu Rakovník) nepřineslo žádoucí výsledky. V mnoha případech mi byly správou některých regionálních archivů zaslány cenné informace i kopie písemností, zvláště oceňuji pomoc poskytnutou státními okresními archivy Cheb a Liberec i podnikovými archivy z Mostecka. Nepochybuji ani v nejmenším, že systematictější průzkum fondů okresních archivů, zejména v západní polovině Čech, přispěje k dalšímu rozšíření pramenné základny. Přesto se domnívám, že mnou provedený pokus o základní utřídění a zhodnocení dostupného materiálu může sloužit jako východisko dalšího výzkumu, který bude moci postupovat kupředu už poněkud jistějším způsobem.

Vhled do pramenů k česko-ukrajinským vztahům zkoumaného období je aspoň zčásti usnadněn existencí řady pramenných edic zpřístupňujících materiál převážně od konce r. 1943 do jara r. 1945, které byly vydány před r. 1968²⁰ nebo až po r. 1989.²¹ Hranici r. 1945 překročil v 60. letech 20. století pouze poslední svazek pětidílné edice sledující vývoj československo-sovětských vztahů v letech 1917-1948,²² po r. 1989 pak edice Karla Kaplana a Alexandry Špiritové.²³ Vývoj ukrajinské, popř. rusínské skupiny v českých zemích žádná z uvedených edic nedokumentuje, protože se zatím podařilo shromáždit jen velmi neúplnou řadu pramenů.

Druhý typ využitých pramenů představoval periodický tisk i jiná tištěná produkce ze zkoumaného období, orientovaná na tehdy aktuální tematiku. Zaměřil jsem se na regionální, odborné, oborové i závodní časopisy vydávané v různém časovém intervalu převážně z r. 1947. Během studijních pobytů v Kyjevě a Lvově jsem se pokusil provést menší podobnou sondu do tisku vydávaného v sovětské Ukrajině, přihlédnuto však bylo také k některým titulům ukrajinské emigrace vydávaným v západním světě. Využito bylo rovněž velkého množství brožur a knižních publikací vydaných v letech 1945-1949 v uvedených zemích.

Z titulů vydaných s větším časovým odstupem zasluhují zmínku početné publikace memoárové, využil jsem ale i řady monografických titulů, zabývajících se hlavně od konce 80. let převážně širším okruhem otázek než má práce, okrajově však zmiňujících zajímavé detaily. Jde o okruh publikací nově sledujících vývoj československého odboje za druhé světové války i kontroverzní budování tzv. třetí republiky po jejím ukončení.

Odborné zkoumání česko-ukrajinských vztahů se po roce 1945 prezentovalo dvěma sborníky. První z nich, vydaný v roce 1957, se dotýká námi sledované

²⁰ Miloš KLIMEŠ – Petr LESJUK – Irena MALÁ – Vilém PREČAN (ed.), *Cesta ke Květnu (Vznik lidové demokracie v Československu)*, sv. 1 a 2, Praha 1965 (stránkování obou svazků je průběžné). Jednalo se o první díl plánované šestidílné edice Československo na cestě k socialismu, která měla zpřístupnit pramenný materiál až do května 1948, další díly však už nevyšly.

²¹ Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Ivan ŠŤOVÍČEK – Miroslav TEICHMAN (ed.), *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945 (Dokumenty)*, díl 2 (Červenec 1943 – březen 1945), Praha 1999.

²² Jedná se o edici *Dokumenty a materiály k dějinám československo-sovětských vztahů vydávanou v letech 1975-1988*. Námi sledovaného období se týkají svazek 4/2, Praha 1984, a především svazek 5, Praha 1988. Tímto souborem byly nahrazeny početnější, spíše propagandisticko-informační než vědecké edice publikované v poúnorovém období. Ostatní užité edice cituji na příslušném místě a uvádím v seznamu literatury.

²³ Karel KAPLAN – Alexandra ŠPITOVÁ (ed.), *ČSR a SSSR 1945-1948 (Dokumenty mezivládních jednání)*, Brno 1996.

problematiky jen zcela okrajově.²⁴ Sborník z roku 1968 sledoval problematiku z hlediska literárních vztahů a čtyřicátá léta jsou zde zhodnocena na vyšší úrovni.²⁵ Mimopražské reálie dokládá výrazným způsobem etnografický sborník z konce 80. let, který shrnul problematiku týkající se venkovské složky ukrajinské skupiny v českých zemích včetně skupin, které se k ukrajinské identitě nehlásily.²⁶ Podstatný díl vydaných informací se týkal období těsně po r. 1945. Podobný souhrn hodnotících informací o Ukrajincích nebo Rusínech na českém území nebyl od té doby vydán. Po r. 1989 vznikla spíše řada knih a studií týkajících se dílčích problémů, především průchodu skupin vojáků Ukrajinské povstalecké armády (UPA),²⁷ problematiky ukrajinského muzea v Praze,²⁸ ale také závěrečné fáze existence řeckokatolické církve v ČSR před její likvidací v r. 1950.²⁹ Většina autorů příslušných studií však zkoumaná témata nezařazuje do širšího vztahového kontextu, popř. si takovou souvislost ani neuvědomuje.

Pokud jde o uvádění publikovaných tištěných zdrojů, vyhnul jsem se jak v textu, tak v závěrečné bibliografii citování všech prací, které se k části sledovaných problémů vyjadřují, což se týká zvláště partie o podkarpatském vývoji na přelomu let 1944 a 1945. Neznamená to, že bych ostatní práce neznal, citování všech titulů či jejich posuzování by však rozsah práce příliš zatížilo na úkor jiné zkoumané tematiky. Také do bibliografie zařazené v závěru práce byly vybrány jen zásadní, nebo vícekrát citované práce, jejichž rozčlenění do několika skupin bylo poměrně obtížné. Řada publikací totiž kombinuje odborný výklad nebo vzpomínky s rozsáhlými edicemi dokumentů.

²⁴ Jozef HROZIENČIK (hl. red.), *Z dejín československo-ukrajinských vzťahov*, Bratislava 1957, k období po r. 1944 jen s. 35-36, 522-532.

²⁵ Orest ZILYNSKYJ (red.), *Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků (1814-1964). Vědecko-bibliografický sborník*, Praha 1968. K mnou sledovanému období srv. s. 59-66 úvodu, v bibliografické části s. 253-348 je shromážděn rozsáhlý materiál pro leta 1945-1964 k překladové, recenzní aj. literární tematice, včetně oddílu o kulturních vztazích. Dodatky byly publikovány v rámci soupisové práce Bohdan ZILYNSKYJ, *Ukrajinská literatura v českém kontextu v letech 1965-1994. Materiály k bibliografickému soupisu se souborem dodatků pro období 1814-1964*, Praha 2000, dodatky na s. 168-275.

²⁶ *Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, sv. 7 (Ukrajinská etnická skupina), Praha 1988. Redaktor není uveden, úvod ale napsal Antonín Robek. Našeho tématu i období se týká necelá polovina otištěných dokumentů umístěná ve druhé části publikace.

²⁷ Jan FIALA, *Zpráva o akci B*, Praha 1994; Ján MLYNÁRIK, *Osud banderovců a tragédie řeckokatolické církve*, Praha 2005; Milan SYRUČEK, *Banderovci – hrdinové nebo bandité?*, Praha 2008. Všechny tyto práce jsou spíše popularizačními pokusy než skutečně vědeckými pojednáními.

²⁸ Kromě dvou verzí monografie M. Mušynky, která bude citována ve třetí kapitole, srv. Dagmar PETIŠKOVÁ (red.), *Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny* (Sborník příspěvků z konference. Praha, 12.-14. 10. 2005), Praha 2006.

²⁹ Např. Zdeněk BOHÁČ, *Násilné zrušení řeckokatolické církve na počátku 50. let v Československu*, in: *Stát a církev v roce 1950*, Brno 2000, s. 86-97; Václav VAŠKO, *Likvidace řeckokatolické církve*, Kostelní Vydří 2007. O problematiku „nenárodního“ typu se v případě těchto publikací jedná jen zdánlivě, jak bude dále v textu mé práce vysvětleno.

Nashromážděný materiál jsem rozdělil do pěti kapitol seřazených se snahou o co nejlogičtější návaznost. Textově se od základní linie výkladu poněkud odchyluje první kapitola zabývající se přímo děním v Ukrajině. Její zařazení bylo nezbytné vzhledem k tomu, že vývoj ukrajinské skupiny v českých zemích neprobíhal ve vzduchoprázdnu a nemůže být zkoumán a vysvětlen bez znalosti příslušné etapy dějin Ukrajiny a Ukrajinců. Úsilí, naděje i zklamání ukrajinských emigrantů byly vždy úzce spjaty s děním v zemi, odkud oni nebo jejich rodiče přišli, ať se to stalo v kterékoli fázi 20. století. V rozsahu, který by se podstatně nelišil od ostatních kapitol, jsem se tedy pokusil popsat hlavní rysy vývoje Ukrajiny v letech 1944-1949 poněkud netradičním způsobem. Polovinu prostoru jsem věnoval dění v r. 1944, které považuji za klíčové pro vývoj Ukrajiny v několika následujících desetiletích. Druhá polovina pojednává o zbývajících pěti letech zkoumaného období, během nichž se trendy nastolené v r. 1944 prohlubovaly a dlouhodobě zakonzervovaly. Obě partie této kapitoly jsem rozdělil na dvě zhruba stejné části. První sleduje dění v sovětské Ukrajině, druhá se zabývá vývojem „jiné, alternativní Ukrajiny“, jejíž reprezentanti nadále usilovali v měnících se podmínkách a formách o co největší nezávislost na sovětském Rusku či Sovětském svazu resp. o jiný koncept a obsah ukrajinské státnosti. „Alternativní Ukrajině“ věnuji více místa, než je v případě přehledů ukrajinských dějin obvyklé, domnívám se však, že jde o postup oprávněný a představující inspirativní, byť možná diskusní inovaci.

Druhá kapitola se věnuje československo-ukrajinským vztahům od přelomu let 1943 a 1944 do poloviny r. 1945.³⁰ S ohledem na potřebu komparace, která by usnadnila pochopení specifičnosti česko-ukrajinských vztahů, jsem v první části kapitoly shrnul polsko-ukrajinský materiál z téhož období. Určitá část pozornosti je věnována roli, kterou v tomto kontextu sehrál územní fenomén Podkarpatské Rusi – Zakarpatské Ukrajiny. Významně se k němu přiřazuje téměř roční pobyt československé vojenské jednotky, vytvořené v SSSR, na ukrajinském území. Oba tyto prvky spolupůsobily při formování určité podoby československo-ukrajinských vztahů, vzájemného vnímání a utváření názorů, úsudků a stereotypů. Partie o podkarpatském problému na přelomu let 1944 a 1945 neměla dosáhnout příliš velkého rozsahu. Nechtěl jsem znovu probírat a hodnotit celý proces kombinovaného odpadnutí a odebrání tohoto území od ČSR.

³⁰ Z chronologického hlediska jsem se tu nejvíce přiblížil roku 1939, který zvolil jako závěrečný mezník svého studia o velmi blízkých otázkách David SVOBODA, *Ukrajinská otázka v českém meziválečném myšlení a politice*, Slovanský přehled 94, 2008, s. 539-558.

Původně jsem tuto kapitolu hodlal ukončit reáliemi spojenými s vyhlášením Košického vládního programu v dubnu 1945, upozorněním na obsahově ukrajinské reálie v jeho textu a úvahami o bezprostředních důsledcích této epizody. Nakonec jsem závěr kapitoly posunul až do přelomu června a července 1945, protože až v této době končí náznaky československých úvah o Ukrajině jako možném dílčím partnerovi v rámci vztahů s SSSR. V československo-ukrajinském poměru se přelom června a července 1945 stal podstatnějším mezníkem než události kolem 9. května 1945 charakterizované obnovením československé státní správy na celém území státu a nastolením nové, širší podoby diplomatických vztahů ČSR se SSSR.

Bezprostředně navazující třetí kapitola zkoumá, jak se projevovaly značně různorodé ukrajinské reálie v rámci československo-sovětských vztahů od poloviny r. 1945 do konce r. 1949. Ukrajinská problematika do nich byla plně včleněna, protože paralelní, instančně nižší rovina československo-ukrajinských vztahů, s jejíž možnou existencí si nová politická elita ČSR po nějaký čas pohrávala, nebyla realizována. Snažím se na mnoha příkladech ukázat, v jakých oblastech a podobách se ukrajinská témata „ukrývají“, aniž by některá byla v této své podobě vnímána a chápána. Pokusil jsem se upozornit na určité typy československo- nebo česko-ukrajinské spolupráce především v politické a kulturní, ale také v hospodářské a výjimečně i ve sportovní oblasti. Nalezený a věcně roztríděný materiál se nesporně vyznačuje značnou fragmentárností a nesourodostí, což viditelně poznamenalo způsob strukturování třetí kapitoly i způsob výkladu, který zde byl uplatněn. Diskusi by mohl vzbudit rozsah dvou exkursů souvisejících s poměrně náhodnými vazbami N. Chruščova, tehdejšího nejvyššího sovětského představitele v Ukrajině, k českému prostředí. Kapitola probírá období trvající půl pátého roku, není však členěna chronologicky, ale na základě dílčích okruhů, v jejichž rámci lze ukrajinské prvky československo-sovětských vztahů zkoumat.

Text druhé a třetí kapitoly nás už přivedl do českého prostředí a připravil půdu ke zkoumání druhého hlavního tematického okruhu. Na základě vysvětlení charakteru převážně nepřímých a neúplně rozvinutých československo- resp. česko-ukrajinských vztahů lze po vyhodnocení zjištěných skutečností přikročit k lépe ukotvenému výkladu o stavu a rozvoji ukrajinské národní skupiny v českých zemích. Tomuto fenoménu a jeho vývoji ve sledovaných šesti letech jsou věnovány čtvrtá a pátá kapitola. Každá z nich sleduje danou problematiku z jiného hlediska.

Ve čtvrté kapitole jsem se pokusil kombinovat při výkladu chronologický a věcný princip, abych mohl lépe sledovat a srovnat jednotlivé útvary, více nebo méně diferencované v rámci ukrajinské skupiny. Snažím se vysvětlit, jak se od r. 1944 vyvíjela tradiční ukrajinská skupina v českých zemích po kvantitativní stránce v důsledku přílivu i odlivu migračních vln, pohybujících se především z Ukrajiny ke středu a západu Evropy. Tyto přesuny, z nichž většina měla mezinárodní a jen menší část vnitrostátní (hranicemi ČSR vymezený) charakter, se ve své složité a nejednoznačné podobě nejintenzivněji prosazovaly mezi roky 1944 a 1947. Značnou pozornost jsem věnoval dobovým opcím a repatriacím, které přivedly do českých zemí další Ukrajince nebo osoby totožného či blízkého etnického původu, které z různých důvodů upřednostnily v české prostředí tichou asimilaci. Věnuji se zde také otázce, nakolik mohly české země sloužit ve zkoumaném období jako dočasné nebo trvalé útočiště ukrajinských uprchlíků, zejména představitelů řeckokatolické konfese, z Polska a SSSR.

Může se zdát překvapivé, že se nevěnuji detailně takovému fenoménu, jakým byl průchod menších skupin vojáků UPA moravským a českým územím v r. 1947 nebo i v letech následujících. Této tematice byla věnována v minulých desetiletích poměrně značná pozornost i českými autory, byť míra schopnosti vypořádat se s ní zůstala nejednoznačná. Zcela programově jsem se snažil o to, aby problematika převážně konfliktního střetu představitelů UPA s českým prostředím v mé práci příliš nepřechýlala na úkor jiných tehdejších témat, a právě proto jsem jí věnoval jen poměrně nevelký exkurs.

Pátá kapitola se soustřeďuje na spolkové aktivity Ukrajinců a na proces jejich postupné likvidace. V úvodu je charakterizován stav sdružovacích možností a spolkového života na sklonku protektorátního období, většina výkladu se však týká dalších tří let. Sleduji okolnosti zániku naprosté většiny spolků z meziválečné doby po r. 1945, aniž by hrálo roli, zda za Protektorátu pokračovaly v činnosti nebo ne. Všimám si okolností doprovázejících opětné povolení posledních dvou organizací, jejichž činnost byla do r. 1948 tolerována. Zvláštní pozornost je věnována neuskutečněnému plánu na založení spolku ukrajinských vojáků Svobodova armádního sboru pocházejících z Podkarpatska a vysvětluje příčiny, proč tato iniciativa neměla naději na úspěch stejně jako pokus o vydávání vlastního časopisu. Druhá část kapitoly sleduje odlišně orientované a úřady snáze tolerované spolkové snahy představitelů rusínského etnického společenství z Prešovska, jehož „spolkotvorné“ iniciativy měly ruský

jazykový charakter. V rámci těchto hlavních dvou částí byl upřednostněn chronologický způsob výkladu.

Text v závěrečné části kapitoly je zaměřen na aktivity řeckokatolické církve v českém prostředí, která na konci 40. let představovala strukturu, jež dokázala do určité míry, byť jen nakrátko, nahradit zrušené spolkové aktivity části Ukrajinců. Poté se věnuji *sui generis* „protispolkové“ tematice. Pokusil jsem se popsat hlavní aspekty snah prokomunistických bezpečnostních struktur na českém území, které směřovaly už od r. 1945 nejen proti Ukrajincům, považovaným za podezřelé a nepohodlné cizince, a proti jejich zbývajícím legálně pracujícím organizacím, ale i proti opozičním a nelegálním organizacím a platformám spíše tušeným a vymyšleným než skutečným. Také tento exkurs považuji za potřebnou až nezbytnou součást práce, pomáhající domyslet údaje předchozího textu.

Ve čtvrté a páté kapitole jsem nemohl pominout existenci svérázného etnického společenství, které mělo k českým Ukrajincům jak z územního, tak z jazykového resp. dialektního hlediska blízký vztah. Přestože se s nimi většinou neztotožnilo, nezaujalo vůči nim ani otevřeně antagonistický nebo zcela lhostejný vztah. Mám na mysli rusínskou etnickou skupinu z Prešovska, která nebyla plně totožná s rusínsky orientovanou částí přesídlenců z Podkarpatska, mezi nimiž bylo daleko výrazněji zastoupeno ukrajinské vědomí. Na stránkách této práce nebylo možné ani účelné zabývat se analýzou rusínské skupiny nebo rusínského problému jako takového. Stranou pozornosti zůstal také komplex otázek, spojených s vnímáním ukrajinského fenoménu českým prostředím, protože to představuje specifickou oblast vztahové problematiky, která by moje téma neúměrně rozšířila.

Co se týče terminologie a dalších jazykových specifíků, jsem si vědom toho, že poněkud neobvykle může působit použití některých jazykových obrátů, pro které jsem se rozhodl. Upřednostnil jsem např., analogicky k ukrajinštině, slovní spojení „v Ukrajině“ před tvarem „na Ukrajině“, který je v českém prostředí vžitý. Zároveň používám pro označování území běloruské svazové republiky soustavně a programově domácího termínu „Bělarus“ místo zavádějícího a historicky nesprávného termínu „Bělorusko“, zachoval jsem však podobu adjektiva „běloruský“. Citace názvů použitých edic i historiografických zpracování, sepsaných a vydaných v azbuce (rusky nebo ukrajinsky), jsem převedl do latinky při zachování adekvátních transkripčních pravidel.

Doufám, že přes možné výhrady, které se při hodnocení práce objeví, přispěje tato syntéza v stávající podobě k přesnějšímu vnímání rozsahu a významu ukrajinského

problému v jeho stavu na konci první poloviny 20. století. Naznačuje také, jak doufám, možné směry jeho dalšího zkoumání českou historiografií.

Kap. 1: Hlavní rysy ukrajinského vývoje v letech 1944-1949

1. 1. Rok 1944

1. 1. 1. Leden až červenec – mezi sovětskou a německou mocí

Většina území Ukrajiny byla poprvé sjednocena v hranicích jednotného státu v lednu 1919 v rámci Ukrajinské lidové republiky, stalo se tak ale jen nakrátko. Obdobné sjednocení bylo provedeno úplně jiným způsobem, ale dlouhodoběji, od září 1939 resp. června 1940 v rámci Ukrajinské SSR začleněné do Sovětského svazu. K Ukrajině byla tehdy připojena území, která v meziválečné době patřila Polsku (východní Halič a západní Volyň) a Rumunsku (severní Bukovina a severní i jižní Besarábie). Stalinovi a sovětskému vedení se podařilo dosáhnout tohoto nezanedbatelného úspěchu díky krátkodobému sovětsko-německému spojení založenému smlouvou z 23. 8. 1939.

Velmi krátká doba zbývající do června 1941, kdy sovětsko-německé spojení skončilo, znemožnila provedení nezbytné sovětizace připojených území. Ozbrojený útok Německa a jeho satelitů¹ na Sovětský svaz zahájil tříleté období, během kterého se stala sovětská Ukrajina jedním z významných bojišť druhé světové války. SSSR nejprve velmi rychle ztratil kontrolu nad územími získanými v letech 1939 a 1940, v návaznosti pak ovládly německé ozbrojené síly naprostou většinu území Ukrajiny s výjimkou východního Donbasu.

V době ústupu Rudé armády na východ zachovávala sovětská moc v zájmu své sebezáchovy ve všech svazových republikách, jejichž území musela vyklidit, podobný postup. Nehledě na značné organizační problémy a finanční náročnost se snažila vytvořit podmínky pro zajištění další existence efemérní státnosti příslušných republik. Prostředkem k tomu byla evakuace stranických i státních představitelů a institucí (v tom i kulturních a vědeckých) ze šesti svazových republik, podstatnějším krok však představovalo zajištění další funkčnosti příslušných institucí ve východním zázemí fronty.² Sovětskému vedení se tato péče výrazně vyplatila, protože

¹ Na německé straně bojovaly rumunské, maďarské, slovenské a italské jednotky, srv. Peter GOSZTONY, *Hitlers fremde Heere (Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug)*, Düsseldorf-Wien 1976.

² Problém tohoto typu „vnitrosovětského exilu“, který nebyl vždy dobrovolný a řada jednotlivců se mu pokusila vyhnout, nebyl zatím podrobněji analyzován. Jednotlivcům i institucím z Ukrajiny bylo

se mj. díky ní podařilo zachovat loajalitu určité části představitelů neruských národů k SSSR. Ti by v případě větší vstřícnosti a lidskosti německé okupační správy byli připraveni a ochotni podpořit protisovětskou resp. protibolševickou platformu německé okupační správy.

Území celé Ukrajiny obsadil wehrmacht jen na krátkou dobu,³ aniž by německá okupační správa dokázala jeho přírodní a lidský potenciál úspěšně využít pro své válečné cíle. Německo navíc nehodlalo nabídnout místním obyvatelům žádnou vývojovou variantu, která by působila jako přitažlivější než ukrajinská pseudostátnost, účelově vytvořená po vítězství říjnové revoluce a podřízená v r. 1922 vyšší státnosti celého SSSR. Německá okupace navíc přispěla k ničení velké části hodnot, jichž Ukrajinci dosáhli v meziválečné době v obou hlavních územních částech své tehdy rozdělené země.⁴

Německé rozdělení území Ukrajiny na tři územní celky uskutečněné v srpnu 1941 znamenalo popření už zažitých idejí územní jednoty a subjektivity Ukrajiny. Tyto hodnoty byly zlikvidovány, aniž by měli Ukrajinci nejmenší možnost spolurozhodovat o dalším osudu své země. Rozdělení a „odstátnění“ Ukrajiny i jiných svazových republik působilo ve srovnání s formou státnosti této republiky v rámci SSSR jako ponižující a zcela nepřijatelný postup.⁵ Celková situace Ukrajiny byla zdánlivě vrácena před rok 1914, kdy byla Ukrajina rozdělena mezi Rakousko-Uhersko a Rusko.

Tato skutečnost ponížila nejen Ukrajince, kteří byli německé okupací podrobeni, ale dovídali se o ní v zázemí ze sdělovacích prostředků také exulanti Ukrajiny. Nemalá část obou skupin Ukrajinců za této situace upevnila nebo obnovila uprostřed válečné vřavy víru ve smysl nižšího, republikového stupně „dvoupatrové“ sovětské státnosti.⁶ Šířila se víra v její lepší poválečnou podobu, která snad bude

poskytnuto útočiště v lokalitách na jihovýchodě evropského Ruska, ale také na území středoaasijských republik.

³ Německá okupace nejvýchodnější části Ukrajiny (východní okraj Vorošilovhradské oblasti) trvala pouhých pět měsíců, od července do prosince 1942. K usnadnění chronologické orientace srv. v tomto i jiných případech V. F. VERSŤUK – Je. N. DZJUBA – V. F. REPRINCEV, *Istorija Ukraïnskoj SSR (Chronologičeskij spravočnik)*, Kijev 1990 (léta 1944-1949 jsou dokumentována na s. 364-401).

⁴ Ponechme zde stranou otázku, do jaké míry byly tyto pokroky vyvažovány neúspěchy v jiných sférách, stejně jako skutečnost, že Rudá armáda ničila při svém ústupu v r. 1941 mnoho materiálních hodnot, sloužících obyvatelům Ukrajiny, které byly vybudovány v sovětském období.

⁵ O tom, že kulturní a osvětové potřeby haličských Ukrajinců jsou za německé okupace zajištěny o něco lépe než v ostatních částech země, se Ukrajinci pobývající v Ufě nebo Saratově nemohli nic dovědět.

⁶ Mohla se o to zasloužit i poměrně honosná oslava 25. výročí vzniku sovětské Ukrajiny konaná v Moskvě koncem prosince 1942. Zasedání předsedal M. Hrečucha a hlavní projev proslovil L. Kornijec, zatímco N. Chruščov nebyl na této akci přítomen. Tyto materiály otiskla Pravda (Moskva) 1942, č. 360 (26. 12.).

zbavena krutých rysů období masových represí na konci třicátých let.⁷ Jen případný návrat sovětského režimu nabízel také obnovení zaniklých existenčních jistot - zajištění zaměstnanosti a smysluplnější, byť těžké a vysilující práce, možnost (ač státem kontrolovaná) zájmového sebeorganizování a odstranění brutálního a bez jakýchkoli skrupulí uplatňovaného teroru německé okupační správy.

Popsaný typ reakce na německo-rumunskou okupaci Ukrajiny nabýval zřejmě v průběhu času na síle a přitažlivosti u značné části obyvatel, zejména z té části jejího území, která byla podřízena sovětskému systému už od r. 1920. Odlišně hodnotili situaci Ukrajinci ze západních částí země, začleněných do SSSR s dvacetiletým odstupem. Ani oni neměli v podmínkách německé okupace důvody k plné spokojenosti, zároveň si však většinou nepřáli návrat sovětské moci nebo se proti němu hodlali aktivně postavit. Právě v této části Ukrajiny přetrvávala nejvýrazněji víra ve smysluplnost a reálnost dosažení ukrajinské státnosti eliminací německé okupace, ale i někdejších sovětských (resp. rusko-sovětských) a polských nároků.

Ve zbytku Ukrajiny nevnímala většina obyvatel takovou vývojovou variantu jako možnou a návrat sovětské moci se zde jevil jako jediné reálné nebo vítané řešení. Naděje na vytvoření úspěšného povstaleckého hnutí protisovětské orientace ve střední, jižní a východní Ukrajině neexistovala. Důvodem byl jak méně vhodný charakter terénu (nedostatek hor a lesů) tak nedostatek výzbroje a absence víry ve vlastní síly a v možnost mezinárodní podpory. Odboj se sice mohl jevit řadě Ukrajinců jako odůvodněný, byl však ve východoukrajinských regionech vnímán na základě zkušeností z předchozích desetiletí jako neperspektivní.

Většina Ukrajiny, především oblast východně od Dněpru, zůstala proto mimo organizační strukturu vznikající Ukrajinské povstalecké armády (UPA), ač se zde po dočasné likvidaci sovětské moci pokoušeli působit emisaři Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN).⁸ Obyvatelé z kterékoli části Ukrajiny, kteří obnovení sovětského režimu nemohli vítat, resp. se jej obávali, měli možnost včas odejít na západ. V důsledku postupu Rudé armády se v průběhu r. 1943 začala z východnějších částí

⁷ Jiná byla asi situace v případě tří pobaltských republik, kde plošné sovětské represe let 1940 a 1941 zanechaly bezprostřednější a tíživější vzpomínku než jinde v SSSR.

⁸ Ukrajínští nacionalisté byli v Říšském komisariátu Ukrajina pronásledováni dříve a systematictěji než na území Generálního gouvernementu. O jejich likvidaci se často zasloužili příslušníci komunistického odboje.

Ukrajiny⁹ přemísťovat na západ nová vlna ukrajinské emigrace.¹⁰ Jejím útočištěm se stal od podzimu 1943 do jara 1944 převážně Lvov.

Za této situace vstoupil sovětsko-německý zápas o Ukrajinu na počátku r. 1944 do rozhodující fáze. Frontová linie tehdy na mnoha místech postoupila na západ od Dněpru a rozdělila Ukrajinu na dvě téměř stejné části. Trumfy v rukou však už držela sovětská strana, která dosáhla na počátku listopadu 1943 velkého úspěchu ovládnutím Kyjeva.¹¹ Na počátku r. 1944 sem přesídlilo z Charkova vedení ukrajinské svazové republiky a do města se postupně začaly vracet evakuované kulturní, osvětové, vědecké, ale i hospodářské instituce a jejich pracovníci.¹²

Z Kyjeva byla na základě pokynů z Moskvy od počátku jara r. 1944 obnovována sovětská podoba ukrajinské státnosti. Hlavním představitelem této snahy zůstal nejvyšší ukrajinský stranický činitel a „Stalinův místokrál“, čerstvý padesátník Nikita Chruščov. Kromě politbyra ÚV KS(b)U se začal od dubna 1944 sporadicky scházet také ústřední výbor strany.¹³ Stranickým orgánům sekundovala ukrajinská vláda (rada lidových komisařů), které od února 1944 předsedal, snad v zájmu lepší koordinace obou struktur, rovněž Chruščov. Po tříleté přestávce obnovil v březnu 1944 činnost i ukrajinský Nejvyšší sovět vedený Mychajlem Hrečuchou.¹⁴ Institucionální

⁹ Zastoupena byla územně ruská, jazykově však z velké části ukrajinská Kubáň, ale také Donbas nebo město Charkov. Odtud odešla větší skupina samosprávných pracovníků včetně starosty O. Semeněnka, který pak byl značně aktivní v emigraci. K jeho profilu srv. Oleksandr SEMENENKO, *Charkiv, Charkiv...*, s. 1. 1977 (2. vyd.).

¹⁰ Podrobně popsali tuto vlnu emigrace např. Volodymyr MARUŇAK, *Ukrajinska emigracija v Nimeččyni i Avstriji po druhij svitovij vijni*, tom 1 (Roky 1945-1951), München 1985, s. 24-27; Hryhorij KOSTŮK, *Zustriči i proščanňa (Spohady u dvoch knybach)*, kniha 2, Kyjiv 2008, s. 97-100. Z Kostůkova výkladu je zjevné, že rozhodování o odchodu bylo nesnadné – část lidí, které ohrožoval vracející se sovětský režim, na území Ukrajiny přece jen zůstala. Mezi emigranty z ukrajinského území byli zastoupeni stejně jako na počátku 20. let také tamní Rusové. Ti však odcházeli i z nejzápadnější části RSFSR, jež byla také dočasně obsazena wehrmachtem.

¹¹ Je těžké rozhodnout, zda je v případě návratu Rudé armády na ukrajinské území adekvátnější použití termínu osvobození, (znovu)obsazení či dokonce okupace, protože různé geografické a sociálně-politické skupiny obyvatelstva vnímaly situaci odlišně.

¹² Návrat Ukrajinců, evakuovaných v r. 1941 na východ, do původních působišť, z nichž krátce předtím unikli jiní Ukrajinci na západ, je paradoxní skutečností, k níž bychom však našli paralely i v jiných dočasně okupovaných sovětských republikách.

¹³ Dokládá to usnesení politbyra ÚV KS(b)U o vedoucích orgánech místních sovětů z 1. 4. 1944, srv. V. I. JURČUK (hl. red.), *KPU v rezoljucijach i rišenňach zjizdiv, konferencij i plenumiv CK*, tom 2 (1941-1976), Kyjiv 1977, s. 38-39, srv. i další dokumenty ib., s. 40-88.

¹⁴ Na jednání Nejvyššího sovětu v březnu 1944 nepochybně nedorazila značná část poslanců z pravobřežní a západní Ukrajiny. Někteří v předchozích letech zahynuli, jiní nebyli schopni či ochotni se takto dále projevat. Podstatnější roli vykonávalo prezidium Nejvyššího sovětu, vydávající mezi plenárními zasedáními „ukazy“. Mychajlo Hrečucha zůstal předsedou prezidia ukrajinské Nejvyššího sovětu až do r. 1954.

kontinuita byla udržena – hlavní orgány republiky se ujaly moci v téměř stejném složení, jaké měly v polovině r. 1941.¹⁵

Také na nižších úrovních musel být stranický, samosprávný i výkonný aparát obnoven co nejrychleji, aby se zamezilo vzniku mocenského vakua či aktivitám nedostatečně prověřených osob. O obsazení nižších funkcí bylo v době příchodu Rudé armády do příslušných lokalit i regionů už rozhodnuto. Osoby pověřené výkonem funkcí přicházely ze zázemí hned vzápětí a ujímaly se svých agend a povinností. Zdá se, že členové ilegálních stranických struktur, pokud německou okupaci Ukrajiny přežili, se v obnovených stranických výborech oblastní, okresní a nižší úrovně uplatnili v podstatně menším rozsahu.¹⁶

Uvedenými událostmi začínal nesnadný proces obnovy sovětské Ukrajiny, uskutečňované převážně v podobě návratu k předválečné praxi. Na realizaci sovětského budovatelského programu muselo být navázáno tam, kde byl o tři roky dříve opuštěn uplatněním osvědčených prostředků i zažitého „politicko-ideologického jazyka“. Možnost korigování a pozměňování dřívějšího stavu byla spíše výjimečná. Sovětský politický systém mohl jen pokračovat ve vyzkoušených aktivitách (včetně represivních) ze třicátých let a trvat na jejich správnosti a nenahraditelnosti – jiný postup by ohrožoval jeho existenci.

Fyzická likvidace obrovského množství obyvatel Ukrajiny včetně většiny politických, kulturních i vědeckých činitelů uskutečňovaná ve 30. letech byla proto nadále prezentována jako oprávněná, aniž by bylo možno toto téma veřejně otevírat. Ani úděl osob uvězněných z politických důvodů, které přežily, se na sklonku války a po jejím skončení nezměnil. Ukrajinský vicepremiér, básník Mykola Bažan, se snažil v druhé části sovětsko-německé války dosáhnout osvobození vězněných ukrajinských spisovatelů, ale úspěchu nedosáhl.¹⁷ V prosinci 1943 byl propuštěn na svobodu jen

¹⁵ Při ústupových bojích v r. 1941 zahynul druhý tajemník ÚV KS(b)U a předseda ukrajinského Nejvyššího sovětu Mychajlo Burmistenko (1902-1941), takový případ byl však na dané politické rovině ojedinělý.

¹⁶ Tuto složku obnovování sovětské moci na území Ukrajiny lze sledovat na příkladu jednotlivých oblastních stranických organizací, srv. např. V. M. DMYTRUK (red.), *Narysy istoriji Kyjivskoj oblasti partijnjoj orhanizaciji*, Kyjiv 1967, s. 468-476, pro západní regiony Ukrajiny např. D. A. JAREMČUK, *Narysy istoriji Lvivskoj oblasti partijnjoj orhanizaciji*, Lviv 1980 (3. vyd.), s. 106-148. Podobné přehledy existují i v případě jiných oblastí Ukrajiny.

¹⁷ Jurij SMOLYČ, *Rozpovid' pro nespokij*, in: id., *Tvory u vosmy tomach*, tom 8, Kyjiv 1986, s. 190-191, uvádí, že seznam ukrajinských spisovatelů odsouzených před r. 1941 sestavili O. Dovženko a M. Bažan. Bažanovu snahu o návrat odsouzených intelektuálů dokládá Leonid NOVYČENKO, *Na žizněnych dorogach*, in: *Vospomonanija o Mikole Bažaně*, Moskva 1989, s. 116-137 (zvláště s. 121-122).

prozaik Ostap Vyšňa, který však za to musel dát svůj satirický talent do služeb boje proti ukrajinskému nacionalismu a protikomunistickému odboji.¹⁸

Program obnovy Ukrajiny se zároveň nemohl obejít bez nové vlny represí proti všem, kteří za války z hlediska sovětské moci zradili nebo se neosvědčili. Na územích vrácených pod sovětskou kontrolu začalo pátrání po nových „nepřátelích lidu“. Protože Ukrajinci zaujímali na okupovaných územích podřadné postavení, ohrožoval postih nejen osoby, které vykonávaly nižší správní nebo bezpečnostní funkce, ale i ty, kteří si dovolili vyučovat, publikovat, účastnit se kulturního života apod. Protože většina takových jednotlivců opustila Ukrajinu, bylo tím snadnější postihnout zbylé jedince, zatím však nelze odhadnout počet lidí postižených v Ukrajině vlnou represí bezprostředně po r. 1944.

Přestože se poměry lišily od situace let 1937-1938, nemohly ani osoby souzené těsně po r. 1944 doufat v příliš citlivé a racionální posouzení svých případů – většinou následovalo odsouzení k dlouholetému trestu vězení mimo Ukrajinu.¹⁹ Trest smrti byl uplatněn spíše v extrémních případech bezprostředně po průchodu fronty hlavně proti příslušníkům německé okupační správy i jejich bezprostředním pomahačům z řad domácího obyvatelstva.²⁰ Postup vůči zjevným zrádcům a kolaborantům, kteří škodili místnímu obyvatelstvu, mohl být chápán v širších vrstvách jako odůvodněný a správný. Tresty za kulturní, učitelské či odborné aktivity mohly sice vzbudit větší rozpaky, osud proskribovaných osob to však nezměnilo.

Ukrajinské stranické vedení zůstalo po obnově činnosti na domácí půdě v zásadě anacionální resp. „internacionalistické“. Za této situace se stala hlavním nositelem vztahu k ukrajinským tradicím a hodnotám humanitní inteligence, především ze spisovatelského okruhu. Ať už její příslušníci vyznávali komunistické ideály z přesvědčení, strachu či kvůli nedostatku jakékoli jiné reálné alternativy, vstupovali do nového období existence sovětské Ukrajiny s určitými nadějemi. Za

¹⁸ Ivan V. ZUB, *Ostap Vyšňa (Rysy tvorčoji indyvidualnosti)*, Kyjiv 1991, s. 24. Sedmadvacet autorových textů tištěných v r. 1944 je vydáno v jeho sebraných spisech, srv. Ostap VYŠŇA, *Tvory v semy tomach*, tom 5 (Fejetony, humoresky, usmišky 1944-1946), Kyjiv 1964. Je pozoruhodné, že největší intenzity dosáhla autorova tvůrčí aktivita v r. 1945, kdy bylo publikováno sedmdesát jeho textů.

¹⁹ Pro příklad lze uvést osud Dmytra Lebedka (1901-1948), který v době německé okupace působil jako ředitel Ševčenkova muzea u města Kaniv. Po příchodu sovětské armády a obnovení jeho činnosti se stal zástupcem ředitele, v červnu 1944 však byl zatčen sovětskými orgány a v září 1945 odsouzen vojenským soudem k 15 letům vězení – během výkonu trestu zemřel. Srv. Zinajida TARACHAN-BEREZA, *Švyatyna (Naukovo-istoryčnyj litopys Tarasovoji Hory)*, Kyjiv 1998, s. 449-451.

²⁰ Odsouzení k trestu smrti veřejným oběšením na sovětském území umožnil výnos ze 17. 4. 1943. Takový postup byl uplatněn např. v procesu proti několika představitelům německé okupační správy v Charkově v prosinci 1943, kdy byl odsouzen a oběšen také jejich řidič místního původu. Někteří příslušníci pomocné policie byli odhaleni a odsouzeni až po několika desetiletích.

války zeslábl v sovětském zázemí cenzurní tlak a spisovatelé tak mohli oslavovat určitý typ historizujícího a heroizujícího národního vlastenectví, což bylo dříve těžko představitelné. Určité uvolnění dosud tabuizovaných témat nebo interpretačních možností se projevilo i v prostředí ukrajinských humanitních věd.

Naděje, že tyto změny z válečných let budou pokračovat nebo se míra svobod dokonce rozšíří, umožnila členství tří ukrajinských spisovatelů v ukrajinské vládě. Už v r. 1943 nastoupil tuto cestu Mykola Bažan, který se stal vicepremiérem,²¹ v první polovině následujícího roku byl jmenován Oleksandr Kornijčuk nakrátko komisařem zahraničí a Pavlo Tyčyna²² byl pověřen funkcí komisaře osvěty. Výraznou vědecko-organizační funkcí byl pověřen také básník Maksym Rylskij.²³

Bažanova a Tyčynova realizace proukrajinských kulturních i jazykových úmyslů ve vládě, jejíž členové nevnímali nijak výrazně kulturní hodnoty a byli národně i jazykově indiferentní, stála oba autory mnoho sil. Bez ohledu na to dosáhla nepřilíš velkého úspěchu a situace, ve které se oba básníci několik let nacházeli, nemohla pozitivně ovlivnit jejich tehdejší tvorbu. Navíc Bažanovy snahy vyvolávaly nelibost v Moskvě, kde byl ve vyšších kruzích považován, jak jinak, za nacionalistu.²⁴

Plány moskevského centra však s žádným větším uvolněním postavení svazových republik nepočítaly. Prvním signálem návratu k předválečným poměrům se stala ostrá ideově-politická kritika jedné z prací ukrajinského režiséra a prozaika Oleksandra Dovženka.²⁵ Tento světově známý kulturní činitel působil za sovětsko-německé války spolu s jinými ukrajinskými spisovateli v blízkém zázemí fronty. Ve svých dílech oslavoval hrdinství Rudé armády i obyvatel okupovaných území bojujících proti německé okupaci. Zároveň však v jeho tvorbě postupně sílil motiv ukrajinského válečného hrdinství a utrpení spojený s kritikou některých kroků a

²¹ Činnost Mykoly Bažana (1904-1983) dokumentuje vzpomínkový sborník *Vospominanija o Mikole Bažaně*, Moskva 1988, srv. hlavně vzpomínky jeho manželky Niny a texty L. Novyčenko, D. Pavlyčka a P. Bileckého. Srv. také Svitlana JOVENKO, *Myť ostatočného prozrinňa (Vid Hryhorija Skovorody – do Mykoly Bažana. Pro chudožno-publicystyčnyj film Rollanda Serhijienka Meža)*, Vitčyzna (Kyjiv), 1994, č. 9-10, s. 108-120.

²² Pavlo Tyčyna (1891-1967) patří ke klíčovým osobnostem ukrajinské poezie 20. století. Nej kvalitnější část jeho díla vznikla před nástupem Stalina k absolutní moci. Se zapojením do ukrajinské vlády se počítalo i v případě režiséra a spisovatele O. Dovženka, vývoj však realizaci tohoto záměru zabránil.

²³ Básník a publicista Maksym Rylskij (1895-1964), který v letech 1943-1946 předsedal Svazu sovětských spisovatelů Ukrajiny, byl v r. 1944 ustanoven ředitelem Ústavu uměnovědy, folklóru a etnografie Akademie věd Ukrajinské SSR. Vývoj jeho tvorby i politicky motivované útoky kritiků na ni kolem r. 1947 popsal Leonid NOVYČENKO, *Poetyčnyj svit Maksyma Rylskoho*, knyha druha (1941-1964) s. I. s. d. /Kyjiv 1994/.

²⁴ Nikita S. CHRUŠČOV, *Vremja – ljudi – vlast' (Vospominanija)*, kniha 1, Moskva 1999, s. 563-564.

²⁵ Oleksandr Dovženko (1894-1956) byl ze skupiny tehdejších ukrajinských intelektuálů ve světě nejznámější a z jeho tvůrčího odkazu bylo také do češtiny nejvíce překládáno – srv. k němu např. Vasyl MAROČKO, *Začarovanyj Desnoju (Istoryčnyj portrét Oleksandra Dovženka)*, Kyjiv 2006.

postupů, které sovětská moc uplatnila ve třicátých letech i v prvních měsících konfliktu s Německem. Dovženko tak překročil ne zcela zřetelnou hranici míry přípustné kritičnosti. Svou filmovou povídku „Ukrajina v ohni“, napsanou v první polovině r. 1943, dal k dispozici členům celosvazového vedení strany.²⁶ Chruščov i někteří další činitelé původně považovali publikaci díla za užitečnou, Stalin však dospěl ke zcela protichůdnému názoru, což rozhodlo.²⁷

Koncem ledna 1944 byla „Ukrajina v ohni“ podrobena ve Stalinově kremelské pracovně zdrcujícímu odsudku, který vyslechli členové svazového stranického vedení, představitelé ukrajinského politického a intelektuálního života a běloruský stranický vůdce Ponomarenko.²⁸ „Literární tribunál“, skrytý zrakům širší veřejnosti, měl ukázat ukrajinským intelektuálům hranice jejich budoucí tvůrčí svobody a připomenout stranickým činovníkům jejich roli hlídačů, kteří nesmějí podobné „excesy“ připustit. Není sice jasné, zda byl Stalin jediným autorem kritiky díla, přednesl ji však osobně, a proto se hodnocení Dovženkovy povídky stalo v ukrajinském prostředí závaznou směrnicí.²⁹

Dovženko byl obviněn z pokusu o revizi leninismu a z kritiky základních prvků politiky komunistické strany. V závěru projevu jej Stalin označil za „přizvukovače kulaků“ a za otevřeného a omezeného nacionalistu, který „nejen že nechápe a nechce chápat či nevidí a nechce vidět, ale přímo lže“. Po doznění kritiky Dovženkovi nezbylo nic jiného než vlastní dílo odsoudit a přislíbit nápravu. Záležitost se díky tomu nedočkala prezentace v tisku a konkrétní důsledek kritiky nebyl zdánlivě příliš krutý. Autor musel pro „hrubé politické chyby protileninského charakteru“ opustit Všeslovanský výbor, Výbor pro udělování Stalinových cen a redakci měsíčníku Ukrajina. Daleko bolestnějším úderem bylo pro Dovženka odvolání

²⁶ Události popsal s časovým odstupem CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 2, Moskva 1999, s. 37-38. Dovženko mu četl svůj text v červenci 1943, aniž by narazil na kritiku či odmítavý přístup. Podle Chruščovova líčení doporučil scénář do tisku také Malenkov. Není vyloučeno, že celý případ ukazuje rozdílnost představ čelných sovětských politiků o dalším směru oficiální národnostní politiky i o přijatelné míře tvůrčí svobody v poválečném období.

²⁷ Jevgenij GROMOV, *Stalin (Vlast' i isskustvo)*, Moskva 1998, s. 325-328.

²⁸ Soupisy osob přijatých Stalinem uvádějí pro poválečná léta A. V. KOROTKOV – A. D. ČERŇOV – A. A. ČERNOBAJEV (ed.), *Posetitěli kremľovskogo kabineta I. V. Stalina (Žurnaly /tětradi/ zapisi lic, priňatych pěrvym gensekom. 1924-1953 gg.)*, Istoričeskij archiv 1996, no 4, s. 66-131 (1944-1946), no 5-6, s. 3-61 (po r. 1947). Přehled účastníků „soudu nad Dovženkem“ v č. 4 pod příslušným datem. Ze sovětského vedení byli přítomni vedle Stalina Chruščov, Molotov, Berija, Malenkov, Mikojan a Ščerbakov, z ukrajinského Kornijec, Korotčenko, Hrečucha a Starčenko, ukrajinskou literaturu a vědu reprezentovali Kornijčuk, Bažan, Rylskij a Bogomolec.

²⁹ Projev vydali a za Stalinův text jej označili K. M. ANDERSON – L. V. MAKSIMENKOV (red.), *Kremľovskij kinoteatr 1928-1953 (Dokumenty)*, Moskva 2005, č. 248, s. 693-704, text měl prý být původně zařazen do 15. svazku Stalinových spisů. Za nejisté považuje Stalinovo autorství GROMOV, *Stalin*, s. 326-327.

z funkce ředitele kyjevského filmového studia.³⁰ Protože by po návratu na Ukrajinu nenašel práci odpovídající své kvalifikaci, nezbylo mu než zůstat dalších deset let v Moskvě.

Popsané životní peripetie vyvolávaly pravidelné výbuchy Dovženkových emocí v jeho osobním deníku.³¹ Tříšť zaznamenaných názorů ukazuje, že Dovženko se přes určité váhání a kolísání nadále hlásil k idealizované představě Lenina i komunismu, který by měl být podle autorových představ nadán humánností, kulturností a pochopením pro snahy a aspirace neruských národů.³² V tehdejších podmínkách musela podobná představa zůstat utopií.

Potrestání Dovženka se snad mělo stát vzorem pro řešení podobných případů ještě před počátkem prosazování Ždanovových teorií o literatuře a umění. Celá událost signalizovala nejen peripetie dalšího vývoje ukrajinské literatury a kultury, ale stala se prvním signálem naznačujícím další přístup centra k ukrajinské otázce. Sovětský režim se připravoval na nesnadný zápas s ukrajinským ozbrojeným odbojem v západních částech republiky a potřeboval „vyčistit stůl“. Dovženkův případ dokládá, že po ukončení války a nejjzákladnější stabilizaci situace v Ukrajině začne další kolo nemilosrdného boje s nositeli „ukrajinského buržoazního nacionalismu“, který bude veden podle okolností vojenskými nebo ideově-politickými prostředky.

Dovženkova „literární poprava“ nabývá hlubšího významu v souvislosti s událostmi následujícími o několik dní později. Za situace, kdy se blížil postup Rudé armády na území za západní sovětskou hranicí, se vytvářely podmínky pro reorganizaci prostoru středo- a jihovýchodní Evropy podle sovětských představ. Tato okolnost přiměla stalinské vedení k experimentu, který měl na domácí scéně, ale neméně i okolnímu světu doložit funkčnost a spravedlivost vnitřního uspořádání Sovětského svazu, který může rozšířit suverenitu svých republik, aniž by riskoval problémy s udržení soudržnosti a vnitřní stability. Ústavní změny schválené Nejvyšším sovětem SSSR na návrh sovětského politbyra počátkem února 1944 zdánlivě rozšířily práva sovětských republik. Každá z nich získala právo na zřízení dvou nových komisariátů (zahraničních věcí i obrany), které měly v dalším období existovat vedle obdobných úřadů celosovětských.

³⁰ CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 2, s. 37-40. Text usnesení politbyra ÚV VKS(b) ib., kniha 1, příloha č. 46, s. 801.

³¹ Oleksandr DOVŽENKO, *Storinky ščodennyka (1941-1956)*, Kyjiv 2004, s. 183-204. Bohužel nelze toto ani jiná vydání označit za skutečně kritické a odpovídající požadavkům kritické historiografie

³² Příznačný je autorův prudký výpad proti lhotejnému přístupu stranických činitelů k umělecko-historickým památkám.

Tímto opatřením byly zdánlivě revidovány některé unifikační trendy z přelomu let 1922 a 1923, prohloubené po nástupu stalinismu. O výraznější naplnění principů sovětského federalismu či o doklad proměny vztahu centra k svazovým republikám se však nejednalo. Není ani jisté, nakolik byli představitelé Ukrajiny či jiných republik o příslušných změnách předem informováni a zda se o ně mohli sami nějak zasadit. Chruščov popsané inovace nejspíše uvítal, protože rozšiřovaly rozsah jeho vlivu ve „votčině“, jež mu byla svěřena.³³ Navíc měl vznik obou nových úřadů v ukrajinském případě specifické rysy a projevil se výrazněji než ve většině svazových republik.

Ustavení komisariátu obrany bylo ukrajinským Nejvyšším sovětem schváleno na počátku března 1944, zatímco v jiných republikách nebyl analogický úřad nakonec zřízen.³⁴ V Ukrajině se nové funkce ujal generálporučík V. Herasymenko.³⁵ Rozšíření práv Ukrajiny v uvedené oblasti však zůstalo pouhou fikcí. Ačkoli se Herasymenko i Chruščov snažili v r. 1944 posílit reálné pravomoci komisariátu, v Moskvě ho nebrali příliš vážně a o původně slibovaném zřízení zvláštních ukrajinských vojenských jednotek v rámci Rudé armády se ani vážně neuvažovalo. Oba jmenovaní kyjevští představitelé nebyli předem zpraveni ani o zřízení tří amerických leteckých základen u Poltavy, Pyrjatyna a Myrhorodu na severovýchodě Ukrajiny v červnu r. 1944.³⁶ Po pověření Herasymenka jinou funkcí v létě r. 1945 nebyl už úřad ukrajinského komisaře obrany nikým dalším obsazen.³⁷

Poněkud dlouhodobější a viditelnější inovací se stala existence republikových komisariátů zahraničí, jejichž zřízení mělo, jak se ukázalo, především napomoci

³³ Leccos naznačuje Chruščovův projev pronesený na plenárním zasedání nejvyšší rady Ukrajinské SSR 1. března 1944. Nejvyšší představitel Ukrajiny zde kromě jiného vyslovil územní nároky vůči Polsku přesahující směrem na západ linii, jež byla nakonec schválena jako státní hranice SSSR. Obširný úryvek vydali V. Ju. VASILJEV – R. Ju. PODKUR aj. (ed.), *Političeskoje rukovodstvo Ukrajiny (1938-1989)*, Moskva 2006, č. 25, s. 87-91.

³⁴ Republikové komisariáty obrany ustavily poměrně brzy Nejvyšší sověty Ruské federace a Ázerbájdžánu, v září 1944 tak učinilo Estonsko, zatímco např. v Bělarusi tento úřad do života nevstoupil. Příslušný ruský republikový zákon dokonce ohlašoval zřízení ruských republikových jednotek v rámci Rudé armády.

³⁵ Vasyl Herasymenko (1900-1961) byl do té doby velitelem sovětské 28. armády a získal třikrát Leninův řád, srv. k němu Vladyslav HRYNEVYČ, *Vijskove budivnyctvo v Radanskij Ukrajin (Kinec 30-ch - 80-ti roky XX st.)*, in: Jaroslav Daškevyč (red.), *Istorija ukrajinskoho vijska*, Lviv 1996, na s. 436-438. Datum jmenování do vládní funkce uvádějí VASILJEV – PODKUR, *Političeskoje rukovodstvo*, s. 120, pozn. 4. Herasymenkovi bylo zároveň svěřeno velení nejdůležitějšímu z vojenských okruhů v republice – kyjevskému (dalšími byly okruh charkovský, odeský a příkarpatský).

³⁶ CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 581. Podrobně vyličil John R. DEANE, *The Strange Alliance (The Story of Our Efforts at Wartime Co-Operation with Russia)*, New York 1950 (3. vyd.), především s. 74-124.

³⁷ Podrobněji popsal události HRYNEVYČ, *Vijskove budivnyctvo*, zvláště s. 425-447.

dosažení co nejpočetnějšího sovětského zastoupení v nově připravované světové organizaci. Sovětské vedení uvažovalo o prosazení členství všech šestnácti svazových republik, které by zároveň reprezentovala společná ústřední delegace. Tento záměr byl sovětskou stranou ohlášen v srpnu 1944, idea „zmnoženého“ členství SSSR však narazila na rozhodný odpor USA i Velké Británie. Na jaltské konferenci se SSSR omezil na snahu získat aspoň dvě až tři místa navíc, což nakonec vedlo k přijetí Ukrajiny a Bělorusi jako zakládajících členů do OSN.

Zřízení komisariátu zahraničí v obou republikách tak nabylo poněkud jiného charakteru než jinde v SSSR, kde příslušné inovace zůstaly spíše symbolickým aktem.³⁸ Prezidium ukrajinského parlamentu zřídilo vlastní komisariát zahraničí už 5. 2. 1944, čímž Ukrajina předstihla jiné svazové republiky včetně „užšího Ruska.“ Funkcí komisaře byl zprvu pověřen spisovatel Oleksandr Kornijčuk,³⁹ který pracoval od května 1943 jako jeden z osmi náměstků sovětského komisaře zahraničí Molotova.⁴⁰ Jako jeden z nejvýše postavených etnických Ukrajinců v ústředních sovětských strukturách pečoval o vztahy SSSR se státy středovýchodní Evropy.⁴¹

Není jisté, zda byl z Moskvy do Kyjeva převeden opravdu za trest,⁴² v krátké době ministrování však vytvořil návrh struktury svého nového úřadu, který se svou

³⁸ To platí i v případě RSFSR coby „užšího Ruska“, kde byl komisařem zahraničí ustanoven A. I. Lavrentjev, specializující se do té doby v rámci komisariátu celosovětského na problematiku Balkánu a Blízkého východu.

³⁹ Oleksandr Kornijčuk (1905-1972) zůstal po r. 1944 znám jako dramatik. V ruské transkripci byla používána odlišná varianta jeho jména v podobě Alexandr Kornějčuk, která naprosto převládla také v českém prostředí. Ke Kornijčukovi srv. D. V. TABAČNYK, *Ukrajinska dyplomacija (Narysy istoriji 1917-1990 rr.)*, Kyjiv 2006, s. 584-599; *Slovník ruských, ukrajinských a běloruských spisovatelů*, Praha 2001, s. 331-332. Moderní syntetická práce o této osobnosti chybí stejně jako podrobnější informace o obsahu Kornijčukovy písemné pozůstalosti.

⁴⁰ Mezi náměstky byli také Gruzín a Ázerbájdžánec. Druhý zmíněný, M. I. Alijev, byl následně v letech 1944-1958 ázerbájdžánským ministrem zahraničí, srv. A. V. TORKUNOV (předseda red. komise), *Očerki istorii Ministerstva inostrannyh děl Rossii*, tom 2 (1917-2002), Moskva 2002, s. 273.

⁴¹ Kornijčuk už 7. 4. 1943 pomáhal připravit projekt nóty O hromadném násilném odvlčení civilního sovětského obyvatelstva do německého otroctví (text podepsaný V. Molotovem publikovala Pravda 12. 5. 1943). Jako viceministr připravil např. v říjnu 1943 podklad k návrhu na vytvoření seskupení evropských států, srv. G. P. KYNIN – J. LAUFER J. (red.), *SSSR i germanskij vopros (1941-1949)*, tom 1 (1941-1945), Moskva 1996, s. 318-319. Od konce března 1943 do konce ledna 1944 byly Kornijčukovi zaslány na vědomí také materiály o sovětsko-amerických vztazích, srv. B. I. ŽILJAJEV – V. I. SAVČENKO (red.), *Sovětsko-amerikanskije otnošenija 1939-1945 (Dokumenty)*, Moskva 2004, podle rejstříku. Ke Kornijčukovým podřízeným patřil i budoucí sovětský velvyslanec v ČSR V. A. Zorin, srv. N. V. NOVIKOV, *Puti i pereput'ja diplomata (Zapiski o 1943-1944 gg.)*, Moskva 1976, s. 5 a 7. V době svého viceministrování napsal KORNIIČUK veselohru *Misija mistera Perkinsa v krajinu bilšovykiv* (Pjesa na 3 diji, 4 kartyny), in: ID., *Zibrannya tvoriv u pjaty tomach*, tom 2 (Dramatyčni tvory, kinoscenariji. 1937-1944), Kyjiv 1986, s. 305-344. Její text byl vydán v r. 1946 i v českém překladu.

⁴² O afěře, která prý vedla k odvolání Kornijčuka z funkce v Moskvě, se zmínil Wladyslaw GOMULKA, *Pamiętniki*, tom 2, Warszawa 1994, s. 485. Do Kyjeva byl odeslán krátce po kritice Dovženkova díla, obě události však bezprostředně nesouvisely, protože Kornijčuk byl lidsky i umělecky zjevným Dovženkovým antipodem.

nadneseností a nerealističností blížil záměrům komisaře Herasymenka. Už v červenci 1944 byl však Kornijčuk zbaven funkce i v ukrajinské vládě a nahrazen osobou většího formátu a bohatších zkušeností. Novým komisařem zahraničí byl jmenován dlouholetý předák Komunistické internacionály, věkově starší Dimitrij Manuilskij, který se zároveň ujal funkce jednoho z ukrajinských vicepremiérů.⁴³ Nový komisař byl rodákem z Ukrajiny židovské národnosti, na Ukrajině však působil jen krátce na počátku budování sovětského režimu. Hájl tehdy centralističtější podobu chystaného SSSR proti volnější variantě prosazované tehdejšími ukrajinskými premiéry Ch. Rakovským. Manuilskij tehdy zastával tezi o potřebě sjednocení zahraniční politiky svazových republik, o dvacet let později byl paradoxně pověřen realizací zcela protikladné varianty.⁴⁴

Nejznámější etapou života D. Manuilského se stalo řízení Kominterny – po její likvidaci se podílel na formulování zahraničně-politické koncepce sovětského stranického centra. Jmenování do funkce v Kyjevě označil jugoslávský komunista Džilas za definitivní odstranění Manuilského od jakékoli důležité činnosti, důvodem měl být Stalinův rezervovaný vztah k tomuto činiteli.⁴⁵ Ukrajinské orgány neměly na jmenování nového komisaře žádný vliv, jeho vyslání do Kyjeva lze spíše chápat jako další doklad ukončení krátkodobých ústupků vůči Ukrajincům a příklonu ke tvrdšímu kursu.⁴⁶ Snad měl příjezd Manuilského zajistit i větší míru dohledu na Chruščovovo ukrajinské působení,⁴⁷ jednalo by se tak o předzvěst vyslání L. Kaganoviče na Ukrajinu v r. 1947. Není snadné zjistit, jaký ohlas vyvolal příchod Manuilského na

⁴³ V tomto případě upřednostňuji transkripci ruské podoby jeho příjmení v podobě Dimitrij Manuilskij (1883-1959), v ukrajinštině je používán přepis Dmytro Manujl'skij. K jeho životu srv. TABAČNYK, *Ukrajinska diplomacija*, s. 600-644; Andrej A. GROMYKO, *Pamjatnoje*, kniha pervaja, Moskva 1988, s. 276-277, a ID., *Erinnerungen* (Internationale Ausgabe), Düsseldorf – Wien – New York 1989, s. 182-183, 446-447. Datum jmenování do funkce udává *Vněšňaja politika Sovětskogo sojuza v period Otěčestvennoj vojny*, tom 2 (Dokumenty i mat'erialy. 1 janvarja – 31 d'ekabrja 1944 g.), Moskva 1946, s. 506.

⁴⁴ Vernon V. ASPATURIAN, *The Union Republics in Soviet Diplomacy (A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy)*, Geneve – Paris 1960, s. 66, pozn. 29. Manuilskij vystoupil proti „konfederalismu“ při diskusi na plénu ÚV KS(b)U koncem června 1923, srv. L. P. SALYHA, *Boroťba Ch. H. Rakovskoho za rozšyrenňa prav Ukrajinny pid čas konstytucijnoho oformlenňa SRSS (traveň – lypeň 1923 r.)*, *Ukrajinskij istoryčnyj žurnal* (Kyjiv) 1992, č. 1, s. 122.

⁴⁵ Stalin vyzdvihl G. Dimitrova na úkor Manuilského v rozhovoru s jugoslávským předákem Džilasem, srv. Milovan DJILAS, *Gespräche mit Stalin*, Frankfurt am Main 1962, s. 106.

⁴⁶ HRYNEVECKYJ, *Vijskove budivnyctvo*, s. 432-433.

⁴⁷ V této souvislosti bude třeba zjistit šíři aktivit, které Manuilskij po r. 1944 vykonával. V r. 1945 byl např. uváděn jako místopředseda Ukrajinské republikové komise při Mimořádné státní komisi pro zjišťování a vyšetřování zločinů fašistických okupantů a jejich pomahačů a škod, které způsobili na území SSSR, srv. P. I. DĚNISENKO (red.), *Sovětskaja Ukrajina v gody Velikoj otěčestvennoj vojny 1941-1945 (Dokumenty i mat'erialy v trjoch tomach)*, t. 3, Kijev 1980, č. 209, s. 286-297.

Ukrajinu, místní inteligence však reagovala poměrně rozpačitě a nejistě.⁴⁸ Konkrétní činnost ukrajinského komisariátu zahraničí se i poté omezila na zajišťování nevelkého souboru úkolů, který se rozšířil až po přijetí Ukrajiny do OSN na jaře r. 1945.⁴⁹

Během první poloviny r. 1944 se rozsah ukrajinského území ovládaného sovětskou a německou stranou radikálně změnil. Na jaře a v létě uskutečnila Rudá armáda západně od Dněpru devět ofenzivních vojenských operací⁵⁰ a v dubnu 1944 vstoupila z jihozápadní Ukrajiny do okolí rumunského města Botosani.⁵¹ Německá kontrola Ukrajiny se bortila, Rudá armáda obsadila Říšský komisariát Ukrajina i Transnistrii, poté se však její nástup zastavil.⁵²

Většina východní Haliče zůstala až do počátku července mimo dosah sovětské moci. Stále ještě existoval Generální gouvernement (GG) coby územně zmenšená varianta či parodie meziválečného Polska, spravovaná z Krakova v plném rozsahu Němci. V Haličském distriktu GG s centrem ve Lvově Ukrajinci početně převažovali na rozdíl od celkových poměrů v GG, a to zejména na venkově.⁵³ Ukrajinci zde získali poněkud lepší možnost seberealizace než pod okupačním systémem v jiných částech Ukrajiny.⁵⁴ V GG mohla v jistém rozsahu pokračovat svébytná podoba ukrajinského politického a kulturního života, i zde však museli Ukrajinci rezignovat na organizovaný politický život. Neměli také šanci zaujmout místo v základních mocenských strukturách ovládaných Němci. Tak jako před r. 1914 disponovali i po červnu 1941 haličští Ukrajinci většími právy než ve východnějších

⁴⁸ HRYNEVECKYJ, *Vijskove budivnyctvo*, s. 433, uveden zajímavý doklad rozhovoru ukrajinských prozaiků J. Janovského a P. Panče z podzimu 1944. Panč prý tehdy komentoval aktuální situaci výrokem: „Chruščov, Manuilskij a Ždanov – není toho na Ukrajinu příliš mnoho?“

⁴⁹ Manuilskij se nezúčastnil ani podepsání ukrajinsko-polské smlouvy o vzájemné výměně obyvatelstva v září 1944 – jediného dvoustranného dokumentu, který Ukrajina na základě „nových pravomocí“ uzavřela.

⁵⁰ V průběhu této operace, nazývané občas „Stalingradem na Dněpru“ nebo „ukrajinskými Kannami“, bylo podle různých zdrojů zajato 60 000 až 80 000 německých vojáků.

⁵¹ Rumunsko se tak stalo prvním evropským státem, na jehož meziválečné území Rudá armáda vstoupila. Sovětská propaganda ujišťovala, že s touto skutečností nebude spojeno žádné vměšování do vnitřních věcí uvedené země, skutečnost však byla jiná.

⁵² V tomto období, kdy už končily ukrajinské aktivity maďarských a rumunských jednotek bojujících po boku wehrmachtu, byly na území Ukrajiny se souhlasem sovětského vedení dislokovány československé a polské vojenské jednotky, podřízené exilovým strukturám obou států. Srv. Peter GOSZTONY, *Stalins fremde Heere (Das Schicksal der nichtsowjetischen Truppen im Rahmen der Roten Armee 1941-1945)*, Bonn 1991.

⁵³ K původnímu území GG patřily už od podzimu r. 1939 také oblasti Cholmska, Podlaší a Lemkovska, kde ukrajinské národní hnutí existovalo jen v zárodečné podobě, protože polský stát dokázal před r. 1939 zabránit jejich širšímu rozvoji. Po zřízení GG se právě v těchto regionech rozvinuly s povolením správy gouvernementu ukrajinské aktivity, které by do té doby nebyly možné. Tato skutečnost podpořila argumenty zastánců ukrajinsko-německé spolupráce.

⁵⁴ V GG zůstali Ukrajinci i po r. 1941 jen nejpočetnější národnostní menšinou (asi 5 milionů z 18 milionů obyvatel), která početně předstihovala Židy – bezprávnou a nejpronásledovanější skupinu.

částech Ukrajiny, míra svobod Ukrajinců jak západně, tak východně od Zbruče před r. 1914 byla však o mnoho větší než po okupování země nacistickým Německem.

V první polovině r. 1944 byl ukrajinský život ve Lvově a ve východní Haliči nadále řízen z Krakova, kde byl umístěn a mohl být snáze kontrolován Ukrajinský ústřední výbor (Ukrajinskij centralnyj komitet – UCK)⁵⁵ vedený geografem prof. Volodymyrem Kubijovyčem.⁵⁶ UCK koordinoval za pomoci lvovské odbočky povolené ukrajinské aktivity a snažil se s různým úspěchem zprostředkovat přání i stížnosti ukrajinského obyvatelstva generálnímu gubernátorovi Hansi Frankovi či správci distriktu Halič Ottonu Wächterovi.⁵⁷

Možnost zřízení podobné ukrajinské struktury na území Říšského komisariátu Ukrajina zůstala po celou dobu jeho trvání nemyslitelnou věcí. Oproti tomu legální podoba ukrajinského života v GG vykazovala i v závěru existence tohoto útvaru poměrně širokou a bohatou škálu aktivit, která svým výrazným národně-jazykovým zakotvením mnohonásobně přesahovala hranici toho, co bylo možné ve východnější části Ukrajiny. Poměrně rozvinutý systém ukrajinských škol byl v Haliči doplněn činnostmi ukrajinských institucí typu hospodářského a sociálního. Důležitou roli hrály vydavatelské možnosti spojené s krakovským Ukrajinským nakladatelstvím.⁵⁸ Zmínku zasluhuje také ukrajinský divadelní život ve Lvově, který za války vrcholil mj. provedením Shakespearova Hamleta, Gogolova Revizora, ale i Prodané nevěsty.⁵⁹

Rozměr tehdejšího kulturního a odborného života Lvova obohatili už zmínění kulturní a vědečtí pracovníci, kteří sem uprchli z východu – většinou z Kyjeva. Tito dočasní hosté vnímali Lvov jako město, kde Ukrajinci získali díky možnosti sebeorganizace daleko výraznější možnosti než kdekoli v ŘKU,⁶⁰ a rádi jich využívali.

⁵⁵ Šlo o poměrně výrazně strukturovanou instituci, v jejíž centrále pracovalo až 200 osob. UCK měl specializované odbory organizační, finanční, společenské péče, kulturní práce, školský, hospodářský a mládežnický.

⁵⁶ Ve Lvově působila jen filiálka UCK vedená advokátem Kostěm Paňkivským, v menších centrech ukrajinského území pracovaly ukrajinské pomocné výbory.

⁵⁷ Otto Wächter (1901-1959) pocházel z Vídně a pamětníci mu přisuzují do jisté míry kladný vztah k ukrajinské skupině v GG, jejíž přítomnost byla ostatně ve Lvově a okolí markantnější než v Krakově.

⁵⁸ Ukrajinské nakladatelství stačilo vydat v lednu až srpnu 1944, před svou evakuací do Vídně, přes 60 publikací různého typu a rozsahu včetně učebnic, vydávána byla i řada ukrajinských periodik. Soupis publikací z r. 1944 uvádí Larysa HOLOVATA, „*Ukrajinske vydavnyctvo u Krakovi – Lvovi 1939-1945 (Bibliohrafičnyj dovidnyk)*“, tom 1 (Knyžky j arkuševi vydanha), Kyjiv 2010, s. 314-315, o činnosti nakladatelství v uvedeném roce ib., s. 9. Ještě v březnu 1944 uspořádal UCK literární soutěž ukrajinských autorů, srv. KOŠŤUK, *Zustriči*, kn. 2, s. 109-110.

⁵⁹ Činoherní, operní i operetní představení byla realizována pod hlavičkou Lvovského operního divadla, které vedl administrativní ředitel Andrij Petrenko, emigrant z východní Ukrajiny pobývající ve Lvově od 20. let. Umělecký vedoucí divadla Volodymyr Blavackyj byl pro změnu haličský Ukrajinec, který působil po část meziválečného období v sovětské Ukrajině, odkud se vrátil do Haliče.

⁶⁰ Košťuk, *Zustriči*, kniha 1, s. 100, 102-103.

Přirozenějším způsobem než v podmínkách sovětské Ukrajiny let 1939-1941 se rozvinula spolupráce Ukrajinců z Haliče a východních částí země. Lvovský kulturně-politický měsíčník *Naši dni* se bez ohledu na německý cenzurní dohled stal periodikem vysoké úrovně a poměrně svobodného profilu, který ignoroval nacistickou ideologii a světový názor. Ukrajinský tisk, jehož vydávání bylo povoleno v ŘKU, stály na daleko nižší a ideologicky usměrněnější úrovni, která v jiné podobě charakterizovala také tisk vydávaný v Kyjevě po obnovení sovětské správy.

Poláci jako bývalý státní národ byli v rámci GG poníženi více a nemilosrdněji než Ukrajinci a v porovnání s meziválečným obdobím se situace zcela obrátila. Dílčí a poměrně relativní preferování Ukrajinců v GG komplikovalo jejich vztahy s Poláky a vedlo postupně ke krvavé konfrontaci mezi oběma národnostmi. Rozdílný přístup správy GG vůči oběma haličským národnostem nejvýrazněji ukázalo vytvoření ukrajinské divize vojsk SS opatřené názvem Galizien. Její zřízení bylo ohlášeno na jaře r. 1943 s poukazem na právo haličských Ukrajinců bránit svou zem před možným bolševickým útokem, na jiných frontách neměla být jednotka nasazena.⁶¹ Počet příslušníků divize (ne všichni do ní vstupovali dobrovolně), vzrostl na konci jara r. 1944, před odesláním na frontu, na 16 000 mužů. Několik set jejich příslušníků přeběhlo po ukončení vojenského výcviku k ukrajinským povstalcům. Polákům nebyla možnost vytvoření podobné jednotky nabídnuta, ač část z nich rovněž považovala Halič za svou užší vlast.⁶²

Výše popsaná „normálnost“ života Ukrajinců v GG byla samozřejmě relativní. Německý teror, charakteristický od podzimu 1941 pro život ŘKU, byl zčásti uplatněn také ve východní části GG. Rozsah represí závisel na intenzitě polského i ukrajinského hnutí odporu, které byly postihovány obdobným způsobem, německá správa GG se však zároveň podílela na provokování ozbrojených konfrontací mezi nimi. Efektivita boje OUN byla od r. 1940 snížena také rozdělením organizace na banderovskou část, která měla v Haliči většinovou podporu, a na část melnykovskou. Banderovská OUN vedla od počátku podzimu 1941 propagandu proti německému okupačnímu režimu a jeho ukrajinským přísluhovačům – v důsledku toho ztratila

⁶¹ Vytvoření a vývoj divize popsal Taras HUNČAK, *U mundryrach voroha*, Kyjiv 1993. Z rozsáhlé memoárové literatury srv. např. Vasyl VERYHA, *Pid krylamy vyzvolnych dum (Spomyny pidchorunžoho dyviziji „Halycyna“)*, Kyjiv 2007. Řada vzpomínek byla publikována v emigrantském časopise *Visti kombatanta*.

⁶² O zájmu Němců zřídit podobnou jednotku a o jejich schopnosti zachovat si nad ní kontrolu však lze pochybovat – jednalo se o nedávného nepřítele, jehož stát i armádu zlikvidovalo v první řadě právě Německo.

v následujících dvou letech na území Ukrajiny část velitelského aktivu i řadových členů. Tato skutečnost charakterizovala také postavení melnykovské OUN bez ohledu na loajalitu jejího vedení vůči německým činitelům.

Vůdcové hnutí, navzájem znepřátelení A. Melnyk i S. Bandera, ztratili v době svého internování v Sachsenhausenu možnost reálně řídit a ovlivňovat své stoupence.⁶³ Obě podoby hnutí se tudíž rozvíjely spontánně na základě praktických zkušeností získaných v době německé okupace a v důsledku poznání pozůstatků sovětské reality na okupovaných územích. Banderovská OUN uskutečnila v srpnu 1943 v Haliči ilegální třetí kongres, který schválil výrazné změny v programu organizace. Tehdy už byly obě varianty OUN posíleny sympatizanty z východní Ukrajiny, vybavenými bezprostřední zkušeností s meziválečným stalinským režimem.

Většina Ukrajinců z Haliče a Volyně neviděla jinou možnost než zabránit obnovení sovětské moci, kterou vnímali na základě zkušeností z let 1939-1941 jako okupační. Z tohoto hlediska byl SSSR hodnocen jako větší nepřítel než nacistické Německo. Právě proto zůstal ukrajinský prokomunistický odboj nehledě na podporu poskytovanou mu ze sovětského zázemí silou, která měla v Haliči i západní Volyni jen slabé zázemí.

Podzemní Ukrajinská povstalecká armáda (UPA), nacházející se pod vlivem OUN-b, vznikla v říjnu 1942⁶⁴ a větší bojové aktivity zahájila na Volyni až v následujícím roce.⁶⁵ Do Haliče se ozbrojený odpor přenesl o něco později,⁶⁶ aniž by v tomto případě byla vnímána jako podstatná hranice mezi GG a ŘKU. Na počátku r. 1944 čítala UPA přibližně 40 000 příslušníků. Její početní navýšení způsobily obavy jak z blížících se sovětských represí v západoukrajinských regionech, tak z mobilizace

⁶³ Už proto se zdá být přes běžné rozšíření sporné společné označování účastníků ukrajinského ozbrojeného hnutí odporu termínem „banderovci“.

⁶⁴ Čtrnáctý říjen byl ustanoven rozhodnutím UHVR z 30. 5. 1947 svátečním dnem UPA. Dokumenty o aktivitách UPA přináší řada edic, zejména ediční řada *Litopys UPA* vydávaná od r. 1976 v Torontu, od první poloviny 90. let už v Torontu a Lvově. Genezi a vývoj tohoto projektu popsal Petro J. POTIČNYJ, *Litopys UPA – istorija (Dokumenty i materijaly)*, Toronto – Lviv 2005, na s. 646-655 jsou anotace téměř šedesáti vydaných i teprve chystaných svazků řady. Srv. Volodymyr SERHIJČUK (ed.), *OUN-UPA v roky vijny (Novi dokumenty i materialy)*, Kyjiv 1996; Roman DROZD (ed.), *Ukraińska powstańcza armia (Dokumenty – struktury)*, Warszawa 1998.

⁶⁵ Nejvýraznějším místem aktivit oddílů UPA byla zprvu Volyň. Německý režim zde koncem války udržoval kontrolu jen nad městskými centry a železničními tratěmi, nikoli však nad venkovem a místními komunikacemi.

⁶⁶ Snahy melnykovské OUN o vytvoření vlastních ozbrojených oddílů na jaře r. 1944 skončily neúspěšně, viz Kost HIMMELRAJCH („Šelest“, „Kyj“), *Spohady komandyra viddilu osoblyvoho pryznačěnna „UPA-schid“*, Toronto 1987, s. 180. Příjmení autora citovaných vzpomínek by mohlo svědět k domněnce o německé národnosti tohoto nebo jiných velitelů UPA, Himmlerajch – rodák z Černihovska v severovýchodní Ukrajině – byl však plně ukrajinizovaným právníkem německého kolonisty usazeného v Ukrajině za Kateřiny II.

mužské části obyvatel do Rudé armády. Vnitřní výstavba UPA předpokládala zprvu existenci několika typů oddílů s intendaturou a strukturami Ukrajinského červeného kříže. Dostatečný počet kvalifikovaných velitelů zajistily vícekrát konané důstojnické i poddůstojnické kursy, jiné připravovaly lékařský personál. Úsilí příslušníků UPA bylo zaměřeno i na vybudování velkých podzemních bunkrů zajišťujících nejen úkryt vojáků i civilistů, ale také možnost skladování potravin i jiného materiálu. Výzbroj musela UPA získávat zabitým a zajatým nepřátelům, protože získat zbraně či jinou podporu v sousedních státech nebylo možné.

Taktika oddílů UPA spočívala v častých pochodových přesunech, přerušovaných občasnými útoky na nepřátelské formace, rozsáhlejším bojům se povstalci pokoušeli vyhnout. Na počátku r. 1944 existovaly tři regionální bojové skupiny (UPA-sever, UPA-západ a UPA-jih). Skupinu UPA-východ se nepodařilo vytvořit z důvodů, které byly vysvětleny v předchozí podkapitole a skupina UPA-jih byla zrušena poměrně brzy a příslušné oddíly předány zbývajícím dvěma. Oddíly UPA tudíž operovaly ve větším rozsahu jen na území pěti správních oblastí západní Ukrajiny. Méně výrazně se projevíly v šesti dalších oblastech,⁶⁷ obavy z aktivit UPA resp. z banderovců byly však rozšířeny i ve vzdálenějších regionech⁶⁸ a místy se pokusila vytvářet zde své struktury alespoň OUN.⁶⁹ V Bukovině se povstalecké oddíly, nehledě na její ukrajinské tradice, udržely jen krátce, v Zakarpatsku tato forma ukrajinského ozbrojeného odboje nevznikla. Ve srovnání s počátkem 20. let se značně zmenšil rozsah území, jehož obyvatelé byli ochotni či schopni protisovětský odpor obnovit.⁷⁰

V první polovině r. 1944 bojovala UPA na Volyni už s Rudou armádou. Výrazným, ale dosti ojedinělým úspěchem ukrajinských povstalců byl útok na kolonu generála Nikolaje Vatutina ve střední části Volyně provedený 29. 2. 1944,⁷¹ příslušná

⁶⁷ Např. v Žytomyrské, Vinnycké a Kamjanec-Podilské oblasti, zatímco ve vzdálené Černihovské oblasti na severovýchodní Ukrajině nelze o jejich aktivitách mluvit s jistotou.

⁶⁸ Případ stavění hlídek proti banderovcům ve venkovské části Odeské oblasti zmiňuje Bohuslav ANDRŠ, *Česká Alexandrovka (Vzpomínky na život české vystěhovalecké komunity na Rusi)*, Praha 2009, s. 149-150, vročení do léta r. 1942 je však asi nepřesné.

⁶⁹ Několik podobných pokusů dokládají pro přelom let 1944 a 1945 Vitalij MANZURENKO – Oleksandr IŠČUK, *Vasyl Kuk – Holovnyj Komandyr UPA*, Rivne 2008, s. 49-50.

⁷⁰ Pozoruhodnou roli sehrála oblast tzv. Cholodného jaru (Studeného údolí) u Čyhyryna na středním Dněpru, kde ukrajinské povstalecké hnutí protisovětského charakteru přetrvalo až do r. 1924. V letech německé okupace o dvacet let později se zde už prosadilo spíše povstalecké hnutí prosovětského rázu.

⁷¹ K okolnostem smrti generála srv. Sergej KULIČKIN, *Generál Vatutin („Ni šagu nazad!“)*, Moskva 2007, s. 5-8 a 435-436. Nikolaj Vatutin (1901-1944) zemřel v Kyjevě až půldruhého měsíce po útoku. Jeho osudu věnoval značnou pozornost Chruščov ve svých pamětech, kde mj. tvrdí, že Stalin zakázal použití penicilinu při pokusu o generálovo vyléčení, srv. CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 560-563.

povstalecká jednotka byla však poté zničena útokem sovětských tankových jednotek. Oddíly UPA bojovaly v tu dobu na východě GG proti německým a maďarským jednotkám,⁷² boje proti sovětským regulérním i partyzánským oddílům zahájili až po dalším posunu fronty na západ. Zároveň se podařilo vyhnout konfrontaci s polským ozbrojeným odbojem v západní Ukrajině reprezentovaným jednotkami Armie krajové, které byly dezorientovány rozpory mezi londýnským a moskevským centrem polského exilu. Dosažení smíru či navázání spolupráce byly znesnadněny odlišnými cíli obou odbojových struktur, které se už dříve projevíly v krvavé polsko-ukrajinské konfrontaci v oblasti Volyně a v jiných částech národnostního pomezí.⁷³

Definitivní odchod Němců z Ukrajiny, postup Rudé armády na západ a návrat představitelů sovětské politické moci donutily nacionalistické podzemí k zintenzivnění jeho propagandistického úsilí.⁷⁴ Periodické tiskoviny i jednorázově vydané letáky byly určeny nejen civilnímu obyvatelstvu, ale i jedincům, kteří se dali do sovětských služeb jako členové milice nebo tzv. „vyničovacích“ oddílů (*istrebitělnyje otrjady*), ukrajinským rudoarmejcům, donským kozákům či civilním příslušníkům jiných národností (např. Bělorusům).

Propaganda OUN zdůrazňovala, že boj Ukrajiny za skutečnou samostatnost je součástí širšího zápasu velkého počtu národů Evropy a Asie proti imperialismu větších států. Úspěch tohoto úsilí měla zajistit pokud možno koordinovaná série národních revolucí namířených proti pokračování velmocenské nebo koloniální pozice některých států.⁷⁵ Argumentaci představitelů ukrajinského odboje dokresluje např. konkrétní propagandistické heslo v instrukci pro politické referenty nižších struktur OUN: „Pryč s bolševismem, fašismem a kapitalismem!“⁷⁶ Nacionalističtí propagandisté doufali, že

Chruščovův blízký vztah k Vatutinovi dokládá jeho projev při smuteční slavnosti za generála, ib., s. 798-801, srv. i KULIČKIN, *Genéral*, s. 440-441.

⁷² UPA na počátku r. 1944 podepsala dohodu o příměří s maďarskými a rumunskými jednotkami ustupujícími z Ukrajiny. Pokud se je podařilo dodržet, mohla UPA posléze dokonce posílit své zásoby zbraní a materiálu, které někdy získala i od ustupujících německých jednotek.

⁷³ Hlavním podnětem k vzájemným srážkám byla snaha OUN(b) z r. 1943 donutit polské obyvatelstvo k co nejúplnějšímu odchodu z této části ukrajinského území, která byla často prosazována brutálním násilím a zabíjením. V jiných, západněji ležících smíšených regionech, kde byli Poláci silnější, vystupovali podobným způsobem oni proti tamním Ukrajincům ať už před r. 1944, nebo po něm. Přesto bylo v únoru 1944 dosaženo dohody s AK ve věci vzájemného uznání boje Poláků i Ukrajinců za samostatnost.

⁷⁴ Souborná edice tohoto typu pramenného materiálu není zatím k dispozici. Ukázky příslušných prohlášení vydal např. Volodymyr SERHIJČUK, *OUN-UPA*, s. 377 passim 426 (č. 32, 34, 35, 48-51 a 54), reálné výsledky tohoto úsilí však nelze přeceňovat.

⁷⁵ Ib., s. 421, kde se mluví o desítkách znevolených národů a stovkách milionů lidí hladovějících po svobodě, rozuměj: národní.

⁷⁶ Ib., s. 383. Srv. další doporučená hesla, např. „Pryč s imperialistickou válkou!“, „Ať žije osvobozenecý boj utlačovaných národů východní Evropy, Kavkazu a Střední Asie!“ nebo „Ať žije

Rudá armáda i sovětské obyvatelstvo se válkou a Stalinovými snahami o ovládnutí dalšího území vyčerpají a důsledkem se stane výbuch národní revoluce v celé sovětské Ukrajině. Poté by se za pomoci souběžného vystoupení dalších sovětských národů (teoreticky i ruského) zničil stalinský režim. Svérázný internacionalismus utlačovaných národů, postavený do zásadního rozporu s velmocenským pseudointernacionalismem SSSR, hrál v tezí OUN zřetelnou roli.

Události se však nevyvíjely předpokládaným způsobem. Pouze v Litvě vzniklo a dlouho se udrželo povstalecké hnutí srovnatelné s ukrajinským. Nespokojenost příslušníků jiných sovětských národů se tak výrazně neprojevila a koordinace jejich snah zůstala jen zbožným přáním. Stalinský režim sice prohlásil „veliký ruský národ“ za hlavního vítěze ve „Velké vlastenecké válce“, určitý odlesk slávy však dopadal i na ostatní národy SSSR. Ty byly po válce přesvědčovány o tom, že společně dosažené vítězství je také jejich úspěchem, ze kterého budou těžit díky dalšímu soužití v rámci SSSR.

Ještě před úplným vyklizením východní Haliče německou okupační správou se národní představitelé ze západní i východní Ukrajiny pokusili spojit síly a najít společnou platformu, která by umožnila koordinaci odporu proti vracející se sovětské moci. Většina Ukrajinců přítomných na počátku r. 1944 ve východní Haliči si uvědomovala převratnost změn, které přinese konec druhé světové války, a analogii se situací let 1917-1918, kdy se ukrajinská otázka stala poprvé v moderních dějinách mezinárodním problémem. Využití nově se otevírajících možností však znesnadnilo nepřátelství mezi oběma frakcemi OUN, které i v tak přelomové situaci znemožnilo dosažení dohody o vzniku společného centra protisovětského odboje. Každá z OUN proto přistoupila k vlastnímu pokusu o vytvoření celonárodního reprezentativního orgánu, který měl jako nadstranická, pluralitní struktura shromáždit představitele jiných politických proudů. Formálně neměly být nové orgány podřízeny vedení žádné z OUN, v obou případech je však právě tato struktura měla z pozadí ovlivňovat.

Zprvu byla 22. 4. 1944 ustavena Celoukrajinská národní rada (Vseukrajinska nacionalna rada – VUNR) vyjadřující zájmy melnykovské části OUN.⁷⁷ Stalo se tak ve

vláda každého národa na jeho území“. Za představitele imperialistického světa byly kvůli svému spojení se stalinským SSSR označovány také USA a Velká Británie, jimž však nebyla adresována kritika v tak velkém rozsahu, jako německému a sovětskému režimu.

⁷⁷ Údaje o VUNR shrnul Zenon HORODYSKYJ, *Ukrajinska nacionalna rada (Istoryčnyj narys)*, Kyjiv 1993. Pokus z r. 1944 navazoval i svým názvem na snahu ukrajinských činitelů o ustavení podobných struktur v Kyjevě (v r. 1941) a ve Lvově (v r. 1942). Německá okupační správa činnost obou rad po krátkém čase znemožnila.

lvovské rezidenci řecko-katolického arcibiskupa A. Šeptyckého, tedy téměř “pod nosem“ německých okupačních úřadů. Použití adjektiva „celoukrajinská“ bylo podloženo členstvím osob z východní Ukrajiny i ukrajinsky orientovaných představitelů z někdejší Podkarpatské Rusi. Neznámý zůstává přesný počet členů VUNR stejně jako způsob jejich nominace.⁷⁸ V čele rady stanul kyjevský přírodovědec, prof. M. Velyčivskyj, místopředsedové zastupovali východní (I. Dubyna)⁷⁹ a západní Ukrajinu (A. Šeptyckyj)⁸⁰ i Podkarpatsko (prof. A. Štefan).⁸¹ Účastníci setkání podepsali stručnou deklaraci a protokol o záměrech rady.⁸² Deklarace historicky odůvodnila misi VUNR, která byla prohlášena za jedinou plnomocnou představitelku ukrajinského národa povolanou řídit všechny jeho národní a státní záležitosti. Příznačné je, že VUNR do července 1944 nevyvinula výraznější aktivity ani neupřesnila svůj program, jako by vyčkávala dalšího běhu událostí.

Vyklidila tím prostor pro aktivity své hlavní konkurentky, kterou se v druhé dekádě července 1944 stala Ukrajinská hlavní osvobozovací rada (UHVR).⁸³ První a jediné její zasedání, jehož příprava trvala několik měsíců,⁸⁴ se konalo pod ochranou jednotek UPA od 11. do 15. července 1944 v hájovně u karpatské vsi Nedilna,⁸⁵ ležící nedaleko na východ od dnešní ukrajinsko-polské hranice. UHVR představující jakýsi provizorní „předparlament“ Ukrajiny založený na principu celonárodní demokratické

⁷⁸ Z hlavních, výrazně se vydělujících ukrajinských regionů zůstala bez zastoupení ve VUNR pouze Bukovina, kde měla OUN(m) podle všeho slabší pozice.

⁷⁹ Ivan Dubyna (1903-1954) se zabýval geologií, v meziválečném období dosáhl docentury na kyjevské univerzitě. Za pobytu v emigraci působil jako předseda Demokratické jednoty Ukrajinců – obětí sovětských represí v Ukrajině.

⁸⁰ Andrej Šeptyckyj (1865-1944), od r. 1900 lvovský řecko-katolický arcibiskup a metropolita, nejvýraznější představitel této konfese v haličském prostředí. Šeptyckyj, požívající mezi haličskými Ukrajinci všeobecné autority řadu desetiletí, upřednostnil melnykovský proud před banderovským. Na rozdíl od ostatních členů vedení VUNR neopustil Lvov před druhým příchodem Rudé armády a zemřel na počátku období obnovené sovětské správy.

⁸¹ Je možné, že Štefan v jistém směru zastupoval bývalého karpatskoukrajinského premiéra a poté prezidenta A. Vološyna, srv. HORODYSKYJ, *Ukrajinska*, s. 100. Avgustyn Štefan (1893-1986), rodák z Uherské (Podkarpatské) Rusi, středoškolský učitel a ředitel, byl v letech 1938-1939 ministrem osvěty Karpatské Ukrajiny, odkud odešel do Bratislavy a pak do Protektorátu, kde se stal ředitelem ukrajinského gymnázia v Modřanech u Prahy. Spolu s ním odjel na jaře 1945 do Augsburgu a od r. 1949 působil v USA. V letech 1978-1985 byl ukrajinským exilovým vicepremiérem.

⁸² Vydal HORODYSKYJ, *Ukrajinska*, s. 93-94 a 96-97.

⁸³ Dokumenty k činnosti rady v letech 1944-1952 vydali Jevhen ŠTENDERA – Petro POTIČNYJ, *Ukrajinska Holovna Vyzvolna Rada (Dokumenty, oficijni publikaciji, materijaly)*, knyha 1-3, Toronto 1982-1984.

⁸⁴ Svědectví o přípravě vytvoření UHVR podali Lev ŠANKOVSKYJ, *Inicijatyvnyj komitet dlja stvorenňja UHVR (Postanňja i dija v 1943-1944 rokach. Spohad i komentar)*, in: P. J. Potičnyj - M. Posivnyč (red.), *Ukrajinska holovna vyzvolna rada*, Toronto – Lviv 2009, s. 42-83; Darija REBET, *Do počatків UHVR (Spohady, komentariji, refleksiji)*, ib. s. 84-102.

⁸⁵ Obec Nedilna se nacházela v prostoru, kde se UPA už na podzim r. 1943 střetla s německými oddíly, srv. SODOL, *UPA*, s. 24. V některých pracích jsou při lokalizaci místa zasedání UHVR upřednostněny blízké obce Lužok Horišnij a Spryňa.

nadstranické moci měla zřejmě mít 32 členy. Původně existovala idea vytvoření analogických rad na nižších územních stupních, realizovat ji však nebylo možné.⁸⁶ Jejich výběr byl uskutečněn podle návrhů různých skupin ukrajinského odboje či jiných organizovaných subjektů ukrajinského života. O přijetí členství byly požádány dokonce i osoby zdržující se mimo Halič.⁸⁷

Na místo jednání se podařilo dopravit dvacet členů rady.⁸⁸ Výrazná konspirativnost jednání je potvrzena tím, že písemný záznam uvádí pouze krycí jména účastníků, která v některých případech nelze ani dnes s jistotou dešifrovat. O znění všech předem připravených dokumentů rady členové diskutovali, často velmi detailně. Projednávana byla např. „polská otázka“, tedy problematika ukrajinsko-polských vztahů, které se o rok dříve vyhroutil na Volyni. Delegáti ustavujícího zasedání schválili mj. status a platformu rady a její základní prohlášení (univerzál)⁸⁹ obyvatelům Ukrajiny, definující principy dalšího státně politického a sociálně ekonomického vývoje země.

V závěru jednání, který byl doprovázen sovětskou kanonádou doléhající z východu,⁹⁰ byli jednomyslně zvoleni nejvyšší představitelé rady a několika dílčích orgánů, odvozených z její autority. Zdánlivá přeorganizovanost měla pojistit další existenci rady a schopnost jejího přežití.⁹¹ Při obsazování čelných pozic byl poskytnut značný prostor osobám z východní Ukrajiny, např. funkci prezidenta UHVR svěřili delegáti nejstaršímu z delegátů, Krylovi Osmakovi činnému už za předchozího ukrajinského boje o nezávislost. Rovnocenné zastoupení obou hlavních částí Ukrajiny

⁸⁶ Darija REBET, *Do počatkov UHVR (Spohady, komentari, refleksiji)*, in: Potičnyj-Posivnyč, Ukrajinska, s. 94-95.

⁸⁷ Členství neakceptoval např. ukrajinský premiér z doby UNR Isaak Mazepa, který žil na sklonku druhé světové války v Praze a po r. 1945 sehrál významnou roli v pokusech o vytvoření ukrajinského exilového centra emigrace v západním Německu.

⁸⁸ Na místo jednání se nemohli dostavit např. spisovatel Ivan Bahrjanyj, plukovník armády UNR Varfolomij Jevtymovyč, nacionalističtí aktivisté Jevhen Vrecjona a Vasyl Ochrymovyč a dva řecko-katoličtí kněží.

⁸⁹ V tomto případě bylo na návrh K. Osmaka použito známého názvu dokumentů ukrajinských kozáckých hetmanů ze 17. a 18. století, znovu uplatněného v počátcích ukrajinského boje o samostatnost v letech 1917 a 1918. Nové oživení tohoto diplomatického termínu mělo jistě zvýraznit kontinuitu boje za nezávislost.

⁹⁰ Oddíly Rudé armády příslušnou oblast obsadily až s určitým časovým odstupem – do Sambora i Starého Sambora vstoupily 7. 8. 1944, tedy necelý měsíc po ustavujícím zasedání UHVR, do Turky teprve 26. 9.

⁹¹ Jednalo se o generálního tajemníka rady, jímž se stal nejvyšší činitel UPA gen. Šucevyč, o čtyři členy prezidia a předsedu generálního sekretariátu (vzhledem k tradici z počátků ukrajinské revoluce v r. 1917 se de facto jednalo o premiéra), obsazeny byly i funkce generálního soudce a generálního kontrolora. Konkrétními funkcemi byla tedy pověřena polovina účastníků. Bylo také stanoveno, že generální soudce a generální kontrolor si mohou podle vlastní úvahy vybrat po dvou pomocnících, šéf generálního sekretariátu si mohl zvolit čtyři. Složitost tohoto postupu vycházela z předpokladu, že členové UHVR se v plném složení už nesejdou.

mělo stejně jako v případě VUNR potvrdit celoukrajinský charakter rady a vyloučit její označení za haličský regionální orgán pokoušející se diktovat vůli celé Ukrajině. Pro osoby z východní Ukrajiny se členství v UHVR stalo výrazným uznáním, které ostře kontrastovalo s jejich životními osudy ve stalinském SSSR i za německé okupace.

Srovnání obou ukrajinských rad vzniklých v r. 1944 v Haliči potvrzuje koncepčnější charakter UHVR, která se snažila plně eliminovat vliv konkurenční struktury a opravdu se pokusila vystoupit jako rovnocenný rival ukrajinské sovětské vlády i Nejvyššího sovětu připravený dočasně spravovat Ukrajinu.⁹² Volba poměrně odlehlého místa jednání, kde se nedalo počítat s výraznějšími aktivitami německých vojenských či policejních činitelů, nasvědčuje snaze nahradit zanikající okupační režim už před příchodem sovětských vojsk variantní mocenskou strukturou.⁹³ Skutečný vliv mohla rada získat jen v případě rozvinutí konkrétní činnosti v nejzápadnější části Ukrajiny a spravování moci aspoň na malé části tohoto území. Úspěch Lvovsko-sandoměřské operace Rudé armády zahájené 13. 7. 1944 však znemožnil, aby UHVR ve viditelnější podobě aspoň zčásti odebrala moc zanikající německé okupační správě. Zakladatelé UHVR ani UPA přitom nemohli vývoj vojenské situace ovlivnit, protože jejich vojenské prostředky nebyly dostačující.

V souvislosti se sovětskou ofenzívou se sešlo 25. července už jen prezidium rady, které rozhodlo, že na území Ukrajiny zůstane pět jejích členů, zatímco ostatní odjedou jako její zplnomocněnci na západ.⁹⁴ Mezitím se u města Brody, na východě Generálního gouvernementu, pokusily zastavit sovětský postup dvě nekompletní německé pancéřové divize spolu s asi 11 000 vojáky ukrajinské divize Galizien, kteří tvořili necelou třetinu bránících se oddílů. Německo-ukrajinská vojska byla obklíčena a jen asi 6 000 vojákům, z nichž polovinu tvořili Ukrajinci, se podařilo uniknout. Asi 7 000 Ukrajinců, bojujících na německé straně, padlo nebo bylo zajato a ukrajinská divize přestala na několik měsíců existovat. Úvahy o významné roli divize Galizien při obraně Haliče se nenaplnily. Sovětské jednotky naopak vytlačily německé oddíly

⁹² V tomto směru navázala rada i na pokus o vyhlášení ukrajinské protisovětské státnosti a vlády, uskutečněný ve Lvově bez vědomí a proti vůli německých činitelů 30. června 1941.

⁹³ Také ti, kdo zajišťovali bezpečnost akce, vnímali zasedání jako výjimečnou událost, srv. Roman HALIBEJ, *Na lisyčivci v sorok četvertomu*, *Sučasnišč* (München) 24, 1984, č. 7-8, s. 197-201. Autor uvádí, že tehdy vnímal jako reálné (jako nikdy předtím ani potom) tři projevy ukrajinského samostatného státu: osvobozené státní území, nejvyšší státní moc a ukrajinské ozbrojené síly coby její oporu (ib., s. 201).

⁹⁴ Do exilu odešli např. všichni tři výše uvedení viceprezidenti UHVR – jeden z nich, řeckokatolický kněz Ivan Hryňoch, se ujal funkce předsedy Zahraniční mise UHVR.

z téměř celé východní Haliče a obsadily na sklonku července Lvov. Poté dokončily dobytí téměř celého západoukrajinského území, které poprvé obsadily v září 1939, a pronikly až do blízkosti Varšavy.

1.1.2. Sovětská Ukrajina a nový ukrajinský exil v Německu (srpen 1944 – duben 1945)

Přestože vytlačení německé armády z Ukrajiny nebylo na počátku srpna 1944 ještě zcela ukončeno,⁹⁵ vydaly hlavní mocenské orgány této svazové republiky 14. srpna svolání k ukrajinskému lidu, kde hovořily o již ukončeném osvobození Ukrajiny. Tuto skutečnost měl o dva dny později veřejně stvrdit pětihodinový pochod téměř 37 000 zajatých německých vojáků Kyjevem po 21 km dlouhé trase.⁹⁶ Teprve poté, co sovětské jednotky obsadily 8. října poslední lokalitu východní Haliče na severní straně Karpat,⁹⁷ se však v Kyjevě konalo slavnostní zasedání představitelů veřejného života Ukrajiny na počest jejího osvobození. V tomto období se bojová činnost už plně přenesla na území čtyř států sousedících s Ukrajinou. V rámci pokračujícího náporu proti Maďarsku, jednomu z posledních německých spojenců, bylo koncem října obsazeno někdejší území Podkarpatské Rusi. Sovětský režim zde přistoupil k uskutečnění svého dalšího anexního záměru.⁹⁸

Nepochybná radost vrcholných ukrajinských představitelů se mísila s narůstajícími starostmi. Bylo zjevné, že začíná další, poměrně nesnadná kapitola boje o západní Ukrajinu, kdy se soupeřem sovětské moci stane ukrajinské povstalecké hnutí. Na tuto skutečnost bylo nutno připravovat se už předem. V květnu 1944 řešilo ukrajinské politbyro problém dodání dostatečného počtu osobních zbraní představitelům stranicko-správního aktivu, kteří měli začít pracovat na západě

⁹⁵ Teprve koncem srpna dobyla Rudá armáda poslední zbývající region Ukrajiny – tehdejší Izmailskou oblast dosahující na jihozápadě země až k ústí Dunaje. Neobsazena v té době zůstala ještě část severního karpatského podhůří mezi východní Haličí a Podkarpatskem.

⁹⁶ Podrobně popsal tuto efektní akci téměř starořímského typu Chruščov v dopisu Stalinovi ze 17. 8. 1944, srv. Volodymyr SERHIJČUK, *Novitňa katorha (Vijskovopoloneni ta internovani Druhoji svitovoji v URSS)*, Kyjiv 2001, s. 51-55. Pozoruhodné jsou údaje o různých reakcích obyvatelstva, kde se mísila snaha ponížít poražené vojáky s občasnými projevy soucitu.

⁹⁷ Jednalo se o pohraniční obec a železniční stanici Lavočne ležící v bezprostředním sousedství severozápadní části území bývalé Podkarpatské Rusi.

⁹⁸ V této souvislosti je třeba upozornit na pozdější sovětskou anexi území kolem Königsbergu (Královce-Kalinigradu). Přestože ji doprovázely jiné průvodní okolnosti, zasluhovaly by oba případy určitého srovnání.

Ukrajiny.⁹⁹ Tohoto území se týkalo také usnesení ÚV KS(b)U ze dne 12. 6. 1944 o způsobu řešení konfliktů mezi Ukrajinci a Poláky, ač v té době zůstávala většina východní Haliče, kde byla problematika aktuální, pod německou kontrolou.¹⁰⁰ Bojovníkům UPA bylo adresováno několik výzev ke vzdání spolu s příslibem jejich amnestování.

Dobytí východní Haliče poněkud zpřehlednilo dosavadní složitou situaci. Polský protikomunistický odboj zde od léta r. 1944 ukončil své aktivity. Likvidaci ukrajinských povstaleckých jednotek a úplnou pacifikaci území Haliče a Volyně musely sovětské orgány na čas odložit, protože přednějším úkolem bylo dovršení německé porážky. Na ovládnutém západoukrajinském území byla tím rychleji realizována opatření směřující k sovětizaci všech stránek života. Byla zde mj. prováděna okamžitá masová mobilizace mužského obyvatelstva usilující nejen o doplnění jednotek Rudé armády, ale také o znemožnění útěku mužského obyvatelstva k povstaleckým oddílům. Nově mobilizovaní rudoarmějci, považovaní za politicky ne zcela spolehlivé, byli po krátkém a formálním vojenském výcviku s ne vždy dostatečným vybavením odesíláni na sovětsko-německou frontu a jejich bojové ztráty byly už proto nesmírně vysoké.¹⁰¹ Zbytek obyvatelstva západní Ukrajiny začal prožívat novou etapu dlouhodobé ideologické indoktrinace.

Podobné problémy však nebyly aktuální na většině ukrajinského území. Úsilí o prosazení obnovy republiky zde vstupovalo do konkrétnější fáze. Chruščovovo vládnutí bylo po celý rok 1944 ještě rozděleno mezi pobyty v Kyjevě, cesty do východních ukrajinských regionů,¹⁰² „válečnou turistiku“ do blízkosti frontové linie a cesty do Moskvy. Počet cest ke frontě, sloužících jako vstupní obhlídka nově dobytých území,¹⁰³ však postupně klesal, protože Chruščov měl v Kyjevě víc než dost práce,

⁹⁹ Dne 10. 5. 1944 rozhodlo ukrajinské politbyro, že bude rozděleno 3 000 kompletů zbraní ze zásob NKVD funkcionářům od úrovně tajemníků oblastních i nižších výborů KS(b)U až po tajemníky komsomolu, srv. VASILJEV – PODKUR, *Političeskoje rukovodstvo*, č. 26, s. 91-92. Chruščov žádal, aby oblastní výbory VKS(b) z východních regionů SSSR vybraly pro práci ve východní Ukrajině 1 600 stranických pracovníků, kteří nemusejí znát ukrajinštinu a budou posláni např. do Donbasu, odkud bude zase možno odeslat tamní stranické pracovníky znalé ukrajinštiny do západních regionů republiky, ib., č. 27, s. 92-94 (dopis byl datován 6. 5. 1944).

¹⁰⁰ Ib., č. 28, s. 94-95. Problematiku měl řešit mj. ukrajinský vicepremiér Senin.

¹⁰¹ Podobně tomu bylo už v případě jednotlivců mobilizovaných na východní (levobřežní Ukrajině) v létě a na podzim 1943, jejichž ztráty při pokusech Rudé armády o přechod na západní břeh Dněpru byly obrovské.

¹⁰² V době, kdy slavil své padesátiny, se Chruščov vypravil do města Stalino a jiných lokalit Donbasu, v květnu 1944 pak navštívil dolní Podněpří a černomořskou oblast, tj. oblastní centra Cherson, Zaporoží a Dněpropetrovsk.

¹⁰³ K návštěvě Rovného i jiných lokalit na Volyni CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, příl. 47, s. 802-804, srv. i Ju. V. JEMELJANOV, *Chruščov (Ot pastucha do sekretarja CK)*, Moskva 2005, s. 225. O své návštěvě

kteřou Stalin považoval za jeho prvořadý úkol.¹⁰⁴ Z palubního deníku Chruščovova osobního pilota, plk. Cybina, se dovídáme o deseti letech Chruščova z Kyjeva do Moskvy a zpět v r. 1944, zatímco v zápisové knize návštěv ve Stalinově pracovním kabinetu je Chruščov v tomtéž roce uveden patnáctkrát.¹⁰⁵

Ukrajinské hnutí ozbrojeného odporu bylo postaveno od léta r. 1944 do těžké situace. Po příchodu Rudé armády nedokázala UPA nikde v západní Ukrajině ani nakrátko ovládnout některé venkovské lokality a nastolit zde vlastní správu. Dařilo se jim kontrolovat jen část řídké osídlených lesních masivů karpatského podhůří, např. v horském kraji mezi městy Kolomyja, Kosiv a Nadvirna.¹⁰⁶ Situace se tak lišila od doby bojů UPA s německou armádou v r. 1943, kdy ukrajinští povstalci některé lokality krátkodobě ovládli.¹⁰⁷ Tato skutečnost předznamenala problémy ukrajinského ozbrojeného odboje v následujících letech.

Členové UHVR, kteří zůstali v Ukrajině, stačili spolu ještě asistovat 5. srpna slavnostní přísaze několika set vojáků UPA, jejíž text byl rovněž schválen na ustavujícím zasedání rady. O dva týdny později však byl prezident rady K. Osmak ve východnější části karpatského regionu zraněn při srážce oddílu UPA s rudoarmějci. Ačkoli se podařilo ukrýt ho v horské vesnici, byl 12. září zadržen a zbylých šestnáct let života strávil v sovětské vazbě a vězení.¹⁰⁸ Podobný osud později stihl i ostatní členy UHVR, kteří neodjeli z Ukrajiny.¹⁰⁹ Pro UPA se ukázala být už na přelomu let

čerstvě obsazeného Lvova a o tom, jak promptně navrhl obsazení funkce tamního oblastního prvního tajemníka, vypráví CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 566-571. Chruščov však byl v Haliči už krátce předtím a z Kyjeva pak sděloval Stalinovi své názory na stav sovětských předválečných pohraničních opevnění v této oblasti, srv. Volodymyr SERHIJČUK, *Ukrajinskyj zdvih: Prykarpatt'a (1939-1955)*, Kyjiv 2005, s. 171-172.

¹⁰⁴ Chruščov, *Vremja*, kniha 1, s. 560.

¹⁰⁵ Seznam letů vydala N. G. TOMILINA (ed.), *Nikita Sergejevič Chruščov. Dva cvěta vremeni (Dokumenty iz ličnogo fonda N. S. Chruščova)*, tom 1, Moskva 2009, s. 100, záznamy se však týkají jen doby do 28. 10. 1944. Část přijetí u Stalina byla uskutečněna v rámci jediné návštěvy Moskvy, kde byl Chruščov na přelomu ledna a února, dále na počátku března, května, července a srpna, naposledy pak v první polovině prosince r. 1944. Žádný jiný představitel Ukrajiny ani jiných svazových republik nebyl přítom v uvedeném roce přijat Stalinem více než dvakrát. V následujících letech už Chruščov do Moskvy tak často necestoval, srv. KOROTKOV – ČERŇOV – ČERNOBAJEV, *Posetitěli*.

¹⁰⁶ Hlavní základnu UPA představoval lesní masiv Čornyj lis (Černý les) v Ivano-Frankivské oblasti, podle něj byl nazván i jeden z časopisů, které UPA po několik let vydávala. Srv. memoaristický blok *Spomyny vojakiv z Čornoho lisu*, in: Petro SODOL (ed.), *Hrupa UPA „Hoverlja“*, kniha 2, Toronto 1992, s. 61-166.

¹⁰⁷ Podobně tomu bylo v ukrajinském Polesí na pomezí léta a podzimu r. 1941 před příchodem německých oddílů do některých vzdálenějších lokalit.

¹⁰⁸ Až do r. 1947 dokázal Osmak utajit vyšetřovatelům svou identitu a zpomalil tak postup represivního aparátu proti ukrajinskému odboji.

¹⁰⁹ Rostyslav Vološyn, který první a jediné zasedání UHVR řídil, zahynul v boji se sovětskými jednotkami koncem srpna 1944, Josyp Pozyčaňuk padl v druhé polovině prosince téhož roku a publicista Mykola Dužyj byl sovětskými oddíly zajat v r. 1945 a odsouzen k trestu smrti, který byl změněn na dvacet let vězení a vyhnanství.

1944 a 1945 kritickým obdobím zima, složitá s ohledem na zásobování povstalců i jejich utajení v terénu. Počet vojenských srážek v Haliči i ve Volyni na přelomu let 1944 a 1945 vzrostl, ač v téže době klesl stav UPA na 20 000–25 000 mužů.

Velká část ukrajinských uprchlíků z východní Haliče i jiných ukrajinských území se po polovině r. 1944 zdržovala na útěku v Krakově a v blízkých lázních Krynica,¹¹⁰ další posun fronty na západ si však vynutil její další evakuaci směřující převážně do Bratislavy.¹¹¹ Členové zahraniční delegace UHVR se právě zde pokusili vyjednat určitý kompromis s příslušníky VUNR, kteří – s výjimkou Andreje Šeptyckého – rovněž odešli do exilu, aniž by na ukrajinském území ponechali osoby pověřené pokračováním činnosti rady.¹¹² Jednání zástupců obou rad v Bratislavě nevedla v říjnu 1944 k úspěchu. Jasně tak byly naznačeny obtíže, doprovázející pozdější snahy o vytvoření obecně uznávané společné platformy.¹¹³

Od podzimu 1944 vznikla už přímo na území Velkoněmecké říše exilová střediska pečující o skupiny uprchlíků z Ukrajiny i z jiných republik západní části SSSR. Exil však reprezentovali také zástupci skupin vládnoucích ve státech, které byly před r. 1944 spojenci Německa a kde byl po příchodu Rudé armády změněn politický režim posunem doleva. Mezitím přistoupil německý režim v říjnu 1944 k propuštění předních ukrajinských politických vězňů zadržovaných v létě r. 1941 nebo později. S. Bandera, J. Stecko, A. Melnyk, T. Bulba-Borovec, ale také aktivisté, kteří do té doby akceptovali německou dominanci, zahájili složité rozhovory o vytvoření jednotné ukrajinské struktury na německém území.

Bez ohledu na vnitřní rozpory zaujala naprostá většina ukrajinských činitelů na podzim r. 1944 odmítavý postoj k Výboru pro osvobození národů Ruska (KONR) vytvořenému pod vedením ruského-sovětského generála Andreje Vlasova a k Ruské osvobozené armádě (ROA). V KONR-u byli zastoupeni rovněž Ukrajinci federalistického a zřejmě ruskojazyčného profilu, např. F. Bogatyrčuk, někteří jiní

¹¹⁰ Pro tyto lázně umístěné v západní části lemkovské oblasti je v ukrajinštině používáno názvu Kryncja. V letech 1940-1944 zde působil mj. ukrajinský učitelský seminář a další kulturní, školské a hospodářské instituce ukrajinské národní skupiny v GG.

¹¹¹ Průchod ukrajinské uprchlické vlny Slovenskem a její vztahy k místní společnosti v létě a na podzim 1944 nebyly zatím podrobně vysvětleny. Mezi uprchlíky byly kromě politiků také významné osobnosti Ukrajinské autokefální pravoslavné církve. Část uprchlíků byla zabita v severní části středního Slovenska na počátku SNP.

¹¹² Tuto cestu nezvolil metropolitá Andrej Šeptyckyj, který zůstal ve Lvově a zemřel zde krátce po obnovení sovětské správy východní Haliče.

¹¹³ Neschopnost zplnomocněných delegátů obou stran (převažovali mezi nimi haličští Ukrajinci) dospět k dohodě vedla spisovatele Ivana Bahrjaného k rozchodu s platformou UHVR. Odtud lze odvozovat jeho pozdější snahy o vytvoření vlastní politické platformy opírající se ve zvýšené míře o exulanty z východní Ukrajiny.

včetně vyšších důstojníků byli začleněni také do ROA. Jako protiváha KONR-u vznikl téměř souběžně Ukrajinský národní výbor (UNK) vedený generálem Pavlem Šandrukem,¹¹⁴ který usiloval o zachování či dokonce posílení vlastních vojenských jednotek, aby je po pádu Německa v případě vhodné konstelace a pochopení západních spojenců mohl použít podle vlastních představ.¹¹⁵

Jednotky ukrajinské divize Galizien, z velké části zničené v červenci r. 1944, byly od této doby doplňovány. Zájem o tento typ vojenské služby mezi částí uprchlíků z Haliče a Ukrajinci pracujícími v Říši přetrval. Atmosféra vládnoucí v jednotce však postrádala prvky určitého původního nadšení – víra v německé vítězství se postupně vytrácela. Místem bojového nasazení zbylých ukrajinských vojáků z divize Galizien se stalo od poloviny října střední Slovensko. Štáb divize působil v Žilině, velitelství tří obnovených pluků se usadila v Kysuckém Novém Meste, Velké Bytči a Turčianském Sv. Martinu. Protože ukrajinské oddíly dorazily do uvedených míst necelé dva týdny před porážkou SNP, nestačily se nijak výrazně zapojit do bojů. Jejich pobyt ve slovenských lokalitách trval do konce ledna 1945. Po přesunu do Slovinska se měly i na jeho území podílet na bojích proti partyzánům.

Nejpočetnější skupinu Ukrajinců, kteří se ocitli, často už natrvalo, mimo svoji zem, však netvořili politici ani vojáci. Tvořily ji asi dva miliony ostarbeitrů, kteří byli z Ukrajiny od r. 1942 vyvázeni na práce do Německa (včetně Rakouska i Sudet). Spolu s příslušníky jiných národů z jiných území Evropy ovládaných Němci zajišťovali tyto Ukrajinci provoz podstatné části německých průmyslových podniků i zemědělských hospodářství. Uprchlíci různého sociálního a profesního zařazení, kteří se nově usídlili na rozsáhlém území mezi Berlínem a Dolním Slezskem na severu a Kostnicí a Vídní na jihu doplňovali počet Ukrajinců přítomných v Německu na sklonku války snad až na tři milióny.¹¹⁶

¹¹⁴ Generál Pavlo Šandruk (1889-1979) pocházel z Volyně, aktivně se zúčastnil války Ukrajiny o nezávislost po r. 1917 a v r. 1939 se jako polský důstojník zúčastnil války s Německem. Po r. 1949 žil v USA a sepsal vzpomínky nazvané *Arms of Valor*, New York 1959. Šandrukovými zástupci se stali V. Kubijovyč a primátor Charkova z doby německé okupace O. Semenenko.

¹¹⁵ Etničtí Ukrajinci byli přesto v obou strukturách v určitém rozsahu zastoupeni, nejednalo se však o obecně uznávané osobnosti.

¹¹⁶ Ze stále rostoucí literatury srv. např. Wolfgang JACOBMEYER, *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer (Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945-1951)*, Göttingen 1985; Berliner Geschichtswerkstatt (Hgb.), *Zwangsarbeit in Berlin 1940-1945 (Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weissrussland)*, Erfurt 2000; Helmut BRÄUTIGAM – Doris FÜRSTENBERG – Bernt RÖDER (Hgb.), *Zwangsarbeit in Berlin 1938-1945*, Berlin 2003. Srv. také G. G. VERBICKIJ, *Ostarbajtěry (Istorija rossijan, nasilstvenno vyvezennyh na raboty v Germaniju vo vremja Vtoroj mirovoj vojny)*, Sankt Petěrburg 2004 – podstatná část textu se týká Ukrajinců.

Část Ukrajinců v Německu jistě neměla mnoho chuti ani příležitosti k politizování vzhledem k nejistotě ve věci vlastního osudu. Přesto existovaly snahy o zajištění jejich osvětových a kulturních potřeb. Na sklonku existence nacistického Německa tak vycházelo na jeho území více ukrajinských časopisů než kdykoli dříve.¹¹⁷ Konána byla i řada kulturních akcí, protože v nové vlně ukrajinské emigrace byly výrazně zastoupeny i umělecké kolektivy.

Nový ukrajinský exil přečkal krátkou dobu od ledna do dubna 1945 na průběžně se zmenšujícím území Třetí říše. Jeho představitelé bez ohledu na zkušenosti z válečných let jednali s německými činiteli, vítězství Říše si však nepřáli, ani v ně nevěřili. V březnu 1945 uznali němečtí činitelé UNK za jedinou ukrajinskou politickou reprezentaci. Výbor se snažil v krátkém čase své existence zajistit co nejlepší životní podmínky ukrajinské komunity v Říši. Převzal také s německým souhlasem formální správu ukrajinských vojenských jednotek nově sloučených pod jménem Ukrajinské národní armády, jíž velel rovněž gen. Šandruk.¹¹⁸ Ukrajínští činitelé v té době už doufali v možnost rozšíření svých aktivit po ukončení války a odstranění nacistického režimu. Představitelé exilu doufali, že se jim podaří po válce dosáhnout podpory západních mocností, protože nevěřili v jejich trvalé spojení se SSSR.

Zcela mimo kontext popsaného dění byly postaveny v roce 1944 dobře zorganizované komunity ukrajinské emigrace v západních zemích, které vedly válku proti Německu a jeho spojencům (USA, Kanada). V těchto státech měla ukrajinská diaspora už několik desetiletí trvající tradicí a udržela i za války svobodu spolčování a projevu i určitou možnost ovlivnit politiku obou států. Ukrajínští emigranti však ztratili bezprostřední kontakt s Ukrajinou, ať se nacházela pod německou či pod sovětskou kontrolou (pokud byli naladěni protisovětsky). Emigranti nepřestávali sledovat dění ve své vlasti a pokusili se v r. 1943 upozornit na nevhodnost či nežádoucnost obnovení sovětského režimu v Ukrajině.

Podobné výzvy nemohly mít za situace, kdy USA a Británie se svými dominii zůstávaly spojenci SSSR, žádný konkrétní dopad. Sovětská propaganda přesto takové projevy nepodceňovala a nechala s nimi polemizovat čelné ukrajinské kulturní a

¹¹⁷ Jednalo se např. o listy *Ukrajinska dijsništ', Ukrajinskij visnyk, Ukrajinskij šljach, Ukrajinec, Do zbroji, Dozvillja, Holos, Na šachtì, Zemlja, Nova doba* a jiné.

¹¹⁸ Počet vojáků začleněných do Ukrajinské národní armády dosáhl však vzhledem k rostoucí dezorganizaci v říšském prostoru jen asi 24 000 osob, ač počet Ukrajinců podřízených v té době hlavnímu velení německé armády činil snad až 200 000 mužů.

vědecké činitele.¹¹⁹ Jinak však SSSR ochotně přijímal od ukrajinské emigrace v severní Americe finanční pomoc. Na sklonku války dosáhli američtí Ukrajinci cenného úspěchu vytvořením informačního čtvrtletníku *The Ukrainian Quarterly* - první číslo vyšlo v říjnu 1944 v New Yorku. Vznikl důležitý informační zdroj, s jehož pomocí se ukrajinský exil snažil v dalších letech a desetiletích působit na západní veřejné mínění.

1.2. Ukrajinci a ukrajinská otázka v letech 1945-1949

1.2.1. Sovětská Ukrajina

Jedním z výsledků sovětsko-německé války se stalo v r. 1945 mezinárodně potvrzené zvětšení ukrajinského území dalším posunem hranice směrem na západ, na úkor ČSR (resp. i Maďarska). O zmíněné země se také rozšířil počet evropských států, s nimiž Ukrajina sousedila. Územní zisky dosažené už před červnem 1941 byly nepatrně zmenšeny jen vrácením města Przemyslu a okolí Polsku.¹²⁰ Za nově stanovenou hranicí zůstaly po r. 1945 jen relativně nepočetné skupiny Ukrajinců, jejichž snahy o připojení k Ukrajině resp. k SSSR nebyly sovětskou stranou v r. 1945 podpořeny, ač jí předtím sloužily jako prostředek nátlaku na příslušné země.¹²¹

Nehledě na zvětšení území způsobily válečné události pokles počtu obyvatel z asi 41 milionů v r. 1941 na maximálně 36 a půl miliónu na přelomu let 1949 a 1950.¹²² Upřesnění těchto čísel je ztíženo nepřehledným pohybem velkých mas

¹¹⁹ Srv např. Aleksandr BOGOMOLEC, *Sovětskaja Ukraina i ukrajinsko-německije nacionalisty v Kanadě*, Pravda (Moskva) 1943, č. 122 (13. 5.), s. 3.

¹²⁰ Ukrajina dosáhla rozlohy 576 000 čtverečních kilometrů – ta zůstala beze změny i po výměně části pohraničních území s Polskem v r. 1951, kdy se SSSR vzdal nyžněustryckého okresu a získala za něj město Krystynopil (Červonohrad) s okolím.

¹²¹ O připojení k Ukrajině na jaře r. 1945 žádali, pravděpodobně s podporou některých sovětských činitelů, představitelé obyvatel severovýchodního Slovenska (Prešovska) a severozápadního Rumunska (Marmaroše).

¹²² Vesměs jde o odhady, k r. 1941 srv. K. V. VOBLIJ – M. M. SEREDENKO (red.), *Narodne gospodarstvo Rad'anskoji Ukrajinny*, Kyjiv 1945, s. 29, k 1. lednu 1950 Piotr EBERHARDT, *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth Century Central-Eastern Europe (History, Data and Analysis)*, Armonk – New York – London 2003, s. 224. Geograf V. Kubijovyč odhadoval příslušný počet k letům 1947 a 1949 na 33 resp. 35 milionů osob, *Encyklopedija ukrajinoznavstva*, tom 1/1, München – New York 1949, s. 156, tom 2, dtto, s. 592.

obyvatel ze západu na východ i v protisměru, který se projevoval po několik let.¹²³ Kromě vystěhování příslušníků dvou menšin, které je zmíněno dále v textu, se jednalo mj. o přisun, pobyt a odchod německých i jiných válečných zajatců,¹²⁴ deportace emigrantů na Ukrajinu a politicky provinilých osob z Ukrajiny do jiných částí SSSR nebo návrat osob vyvezených do Říše na práci.

Na počátku r. 1945 se Stalin pokusil na jaltské konferenci vytvořit podmínky trvalejšího, z hlediska sovětských zájmů co nejpříznivějšího ukotvení ukrajinské otázky uznáním atypického statusu Ukrajiny, dosaženého jejím přijetím do připravované mezinárodní světové organizace. Podařilo se dosáhnout souhlasu F. D. Roosevelta a W. Churchilla s přijetím Ukrajiny a Bělorusi do OSN v pozici zakládajících členů. Obě republiky tak byly do jisté míry nadřazeny zbylým součástem SSSR. Ukrajina i Bělarus vyslaly ještě před ukončením bojů v Evropě své delegace na ustavující konferenci OSN v San Franciscu, později byly zastoupeny na všech valných shromážděních OSN i na pařížské mírové konferenci v r. 1946. V letech 1948 a 1949 se sovětská Ukrajina dokonce stala členem Rady bezpečnosti OSN, když v boji o toto místo porazila Indii.

Ukrajínští diplomatictí činitelé vedení téměř vždy ministrem D. Manuilem se samozřejmě řídili pokyny reprezentace celosovětské, v jejímž stínu trvale zůstávali.¹²⁵ Totéž platilo v případě členství Ukrajiny i Bělorusi ve světových organizacích a strukturách doplňujících OSN (např. ECOSOC, WHO, UNRRA). Přes faktickou bezobsažnost ukrajinských mezinárodních iniciativ vnímala část Ukrajinců příslušnou inovaci jako specifické vyznamenání jejich republiky a také ukrajinský exil vnímal pozitiva členství Ukrajiny v OSN, pokud je bylo lze chápat jako uznání mezinárodně-právní subjektivity země.

Ukrajina získala zvláštní postavení mezi sovětskými republikami také díky tomu, že v březnu 1945 začal v Kyjevě vycházet měsíčník pro zahraniční politiku

¹²³ Pokus o podchycení demografických změn na části západoukrajinského území v prvních poválečných letech učinil Grzegorz HRYCIUK, *Przemiany narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, Toruń 2005.

¹²⁴ K zajatecké problematice srv. Eva BERTHOLD, *Kriegsgefangene im Osten (Bilder – Briefe – Berichte)*, Königstein / Ts 1981.

¹²⁵ Podřízené postavení ukrajinské delegace potvrzuje charakter materiálů v dobovém sborníku *Dělegacii SSSR, USSR i BSSR na vtoroj sessii Geněralnoj assambleji Organizacii objediněnych nacij (Sbornik rečej i vystuplenij. Sen'abr - nojabr 1947 g.)*, /Moskva/ 1948. Mezi 39 projevy je na s. 405-417 otištěn jediný text Manuilekého.

*Sučasne i majbutně.*¹²⁶ Kuriózní je, že jeho vydávání zajišťoval Svaz sovětských spisovatelů Ukrajiny a někteří ukrajinští prozaici sem opravdu přispívali. Při hodnocení mezinárodních událostí byl časopis samozřejmě plně závislý na ruských informačních zdrojích i na způsobu interpretace světového dění, který reprezentoval známější moskevský časopis *Novoje vremja*.

Formální zmezinárodnění Ukrajiny bylo od počátku znehodnoceno tím, že nezískala právo navázat a udržovat dvojstranné vztahy s jinými světovými státy. Jedinou mezinárodní strukturou, jejíž představitelé po ukončení druhé světové války krátce působili v sovětské Ukrajině, byla mise organizace UNRRA, která se v letech 1946-1947 usídlila v Kyjevě, zajišťovala dodávky různorodé pomoci pro tuto republiku a snažila se kontrolovat jejich rozdělování.¹²⁷

Omezena na minimum zůstala i možnost jiného typu zahraničních kontaktů Ukrajiny i jejích obyvatel se světem. Platilo to nejen v případě států, které se staly za studené války ze sovětského hlediska znovu podezřelými či přímo nepřátelskými, protože se tento typ kontaktů nerozvinul ani se státy deklarujícími a okázale pěstujícími přátelské vztahy s SSSR. Ani vedoucí představitelé Ukrajiny včetně N. Chruščova nemohli vyjet do zahraničí než ve výjimečných případech, pokud to odpovídalo celosovětskému zájmu. Na Ukrajinu zároveň přijížděl minimální počet zahraničních návštěvníků, naprostou vzácností byly pobyty významnějších západních intelektuálů. V rámci delších cest po SSSR navštívili Kyjev a lokalitu ukrajinského venkova, vybranou pro tento účel, jen britský dramatik J. B. Priestley a americký prozaik J. Steinbeck.¹²⁸

Sovětskému vedení se podařilo po r. 1945 prosadit i ve vnitřním životě sovětské Ukrajiny takové řešení ukrajinské otázky, které vyhovovalo především potřebám celého svazu. Situaci do jisté míry usnadňovalo určité zjednodušení národnostní a konfesionální problematiky. Obnovením hranice z r. 1940 byla sice

¹²⁶ Podrobnější informace o okolnostech vzniku tohoto periodika a způsobu jeho redigování a sestavování poskytl Ju. TKAČENKO, *Lastivka, jakij obrizaly kryla*, Polityka i čas (Kyjiv) 1995, č. 3, s. 77-82.

¹²⁷ Cenné svědectví, které napsal John FISHER, *Why they Behave Like Russians*, New York – London s. d. /1946/ a které se dočkalo i německého překladu *Das sind die Russen*, Wien 1949, bylo brzy po vydání v SSSR napadeno jako pochybné a tendenční.

¹²⁸ Oba literáti zanechali o svém pobytu v SSSR, v tom i na Ukrajině, tištěné svědectví. J. B. PRIESTLEY, *Russian Journey*, London 1946, byl co do rozsahu velmi skoupý – srv. kapitulu *In the Southern Republic* (o této autorově cestě psal Vincent BROME, *J. B. Priestley*, London 1988, s. 296-297). V případě Steinbeckova cestopisu se jednalo o rozsáhlejší text usilující o hlubší pochopení viděných skutečností a doplněný zajímavými fotografiemi – srv. John STEINBECK, *A Russian Journal (With Picture by Robert Capa)*, New York 1948, o autorovi a jeho cestě např. Jay PARINI, *John Steinbeck (A Biography)*, London 1994, s. 378-380.

stvrzena přítomnost rumunské, příp. moldavské menšiny v části jihozápadní Ukrajiny a nově se objevila i menšina maďarská, většina ukrajinských Poláků a Čechů však na základě smluv o přesídlení obyvatelstva odjela do mateřských zemí. Ukrajinským Němcům byl oproti tomu znemožněn návrat z východních částí SSSR, kam byli deportováni v létě r. 1941.¹²⁹ Přesun řady Židů z východnějších částí SSSR na Ukrajinu nemohl plně obnovit židovskou menšinu, těžce postiženou německou a rumunskou okupací. Jinonárodní okresy se zvláštními jazykovými právy, existující ve 20. a 30. letech, už na ukrajinském území obnoveny nebyly.

Národní a jazyková otázka byla tak v poválečné Ukrajině z větší části zredukována na nerovnoměrný rusko-ukrajinský poměr, projevující se různými způsoby prakticky ve všech ukrajinských regionech v podobě stále výrazněji prosazované dvojjazyčnosti většiny obyvatelstva.¹³⁰ Reálná míra používání obou jazyků se výrazně lišila podle tradic a specifík jednotlivých regionů, ale také příslušnosti k jednotlivým sociopolitickým prostředím.¹³¹ Soužití Ukrajinců a Rusů v zemi nenabývalo otevřeně konfliktních rysů, ač ukrajinský ozbrojený odpor v části západní Ukrajiny nabýval do jisté míry rysů ukrajinsko-ruského konfliktu. Zároveň jej však lze označit za konflikt povstalců s Ukrajinci, kteří byli z vlastní vůle či z donucení loajální k sovětské moci.

Do jisté míry se zjednodušila, mj. v důsledku administrativních zásahů, také konfesionální situace. S odchodem Poláků silně zeslábly pozice katolicismu v západní části země, kde byla ve dvou etapách (1946, 1949) likvidována i řecko-katolická církev násilným převodem věřících pod ruské pravoslaví. Jiné církevní skupiny čistě ukrajinského charakteru, např. Ukrajinská autokefální pravoslavná církev, byly likvidovány. Aktivita všech konfesí byly podřízeny jejich celosvazovým centrům na ruském území a na všech správních úrovních jej kontrolovaly nově zřízené úřady pro vztah k pravoslavné církvi resp. k jiným konfesím.

¹²⁹ V r. 1941 byli Němci z levobřežní Ukrajiny vysídleni na severní Kavkaz a poté do Kazachstánu. Pokud Rudá armáda nalezla ve východní části Německa v r. 1945 Němce, evakuované předtím z pravobřežní Ukrajiny wehrmachtem, byli deportováni do Autonomní republiky Komi.

¹³⁰ *Bolšaja sovětskaja encyklopedija* (BSE), zvláštní svazek nazvaný SSSR, Moskva 1947, sloupec 1810, odhaduje podíl Ukrajinců v jejich republice na asi 80%. Zhodnocení jazykové situace a poměru obou jazyků v Ukrajině těsně po r. 1945 je problémem velmi složitým, který nelze řešit jen srovnáním poměru ruských a ukrajinských škol či tříd nebo počtů regionálních periodik vydávaných v tom nebo druhém jazyce.

¹³¹ Např. v květnu 1947 přednášelo na lvovské univerzitě 157 z 254 pedagogických pracovníků, tj. necelé dvě třetiny ukrajinsky, zbytek rusky. Naopak na lvovské polytechnice přednášelo ukrajinsky jen 66 z 226 pedagogů, tedy necelá třetina.

Velmi málo víme o tom, jak obyvatelstvo Ukrajiny vnímalo situaci, ve které se po válce ocitlo. V různých jeho sociálně či regionálně odlišených skupinách se jistě mísily značně protikladné pocity. Hrdost ze spoluúčasti na vítězství nad německou okupací a nadšení z prvních úspěchů obnovy země se prolínaly a křížily s projevy nedůvěry, distance či přímo nenávisť vůči sovětské moci. Lze předpokládat, že informovanost tehdejších obyvatel Ukrajiny byla větší a daleko méně usměrněná, než by naznačovala plně služebná povaha veškeré tehdejší tištěné, rozhlasové či filmové produkce. Hlášení o podobě dotazů obyvatel vyslovených při politických školeních ukazují, že i v provinčním prostředí byly známy a na neoficiální úrovni posuzovány poměrně subtilní otázky mezinárodně-politického vývoje a jeho dopadů na dění v SSSR.¹³² Reakce obyvatel na oficiální propagandu se tak asi příliš nelišila od obdobných situací vznikajících v podmínkách kteréhokoli totalitního systému.

Jestliže se územní rozsah sovětské Ukrajiny po polovině r. 1945 do značné míry shodoval s rozsahem jejího etnického území a tedy i s představami protibolševických bojovníků za ukrajinskou státnost z let 1917-1920, nabyly forma i obsah státnosti Ukrajiny úplně jiného charakteru. Ve vnitřním životě republiky přitom zůstaly zřetelné rozdíly mezi oblastmi původní sovětské Ukrajiny a jejími pěti nově připojenými západními regiony. Samotná tzv. západní Ukrajina, včleněná do SSSR a sovětské Ukrajiny v letech 1939-1945, představovala výrazně členěný „nadregion“, jehož části se vyznačovaly velmi odlišným stupněm rozvoje ukrajinského národního vědomí a aktivit.¹³³ Od toho lze vyvozovat snadnost či obtížnost, které doprovázely proces anexe a sovětizace.

Vnitropolitický vývoj Ukrajiny se ubíral cestou, která se nijak výrazně nelišila od celkového vývoje Sovětského svazu. Opětná sovětizace se týkala všech oblastí politického, hospodářského, kulturního a školského života. V západních regionech jí musela být věnována větší míra pozornosti než v „tradiční“ sovětské Ukrajině. S touto skutečností souvisel přesun stranických a bezpečnostních kádrů z východních regionů Ukrajiny či z Ruska na Ukrajinu západní. Tamní, poměrně slabé komunistické síly se totiž často nedočkaly plné důvěry kyjevského či moskevského

¹³² Zajímavý materiál nashromáždily Je. Ju. ZUBKOVA – L. P. KOŠELEVA aj., *Sovětskaja žizň 1945-1953*, Moskva 2003, k Ukrajině srv. č. 11, s. 37-42 i jinde.

¹³³ Nejproblematictější byla z kvantitativního i kvalitativního hlediska nejspíše situace Ukrajinců v jižní Besarábii. K použití termínu „západní oblasti Ukrajiny“ srv. TOMILINA, N. S. *Chruščov*, tom 1, s. 90, 113, 124, 205, 212 a 228; VASILJEV – PODKUR, *Politickésoje rukovodstvo*, s. 114-119.

mocenského centra.¹³⁴ Ostatní oblasti sovětské Ukrajiny se od připojených západních regionů lišily mj. mírou zapojení domácích obyvatel do stranických elit oblastní a okresní úrovně nebo rozsahem a škálou represivních metod používaných v boji s vnitřním nepřítelem.

Hlavní pozornost ukrajinského stranického vedení se zaměřila na obnovu ekonomiky, při které hrála roli mj. práce válečných zajatců z Německa a jeho spojeneckých zemí, ale také obnovené povzbuzování domácího obyvatelstva k socialistickému soutěžení.¹³⁵ V duchu meziválečného chápání zákonitostí ekonomiky a stanovení jejích priorit byla upřednostněna nově schváleným čtvrtým pětiletým plánem¹³⁶ obnova těžebních oblastí i těžkého a zbrojního průmyslu či strojírenských závodů, které měly dodávat techniku kolektivizovanému zemědělství. Značné pozornosti se dočkala obnova velké vodní elektrárny na Dněpru, tzv. Dněprogesu. Na vznikající disproporci doplácela „zbytkově“ pojímaná obnova spotřebního průmyslu a části bytového fondu.

Podmínky života velké části obyvatelstva zůstaly na přelomu 40. a 50. let velice tvrdé. Platí to zejména o venkově, do kterého bylo méně investováno a kam nebyly vráceny všechny materiální hodnoty evakuované v r. 1941 na východ. Obnova venkova byla zpomalena i nedostatkem mužských pracovních sil v době před uskutečněním demobilizace. V prvních poválečných letech se zároveň projevovala snaha uniknout z tvrdých podmínek venkovského života do měst a průmyslových aglomerací za poněkud snesitelnější životní perspektivou. Stát náborovými kampaněmi podporoval tento migrační trend, ač se jinak snažil udržet připoutání kolchozních i sovchozních rolníků k místům jejich pobytu, půdě a zemědělské práci.

Možnost hlubšího poznání ukrajinských poměrů je podmíněna podrobnou znalostí poměrů ve vedení KS(b)U, která po válce rychle obnovila svou vedoucí, plně bezalternativní pozici. Stejně jako jiné republikové odbočky VKS(b) zvětšovala počet členů, prošla však zároveň i vnitřní čistkou, zejména v r. 1946 a 1949. Vnitřní situace v politbyru KS(b)U byla oproti poměrům na špici VKS(b) jednodušší a zdá se, že

¹³⁴ Nomenklaturní funkce byly v západoukrajinských oblastech obsazeny v r. 1946 místními kádry jen ze 14%, srv. Ivan BILAS, *Represyvo-karalna systema v Ukrajinі 1917-1953 (Suspilno-polityčnyj ta istoryko-pravovyj analiz)*, knyha 1, Kyjiv 1994, s. 166.

¹³⁵ Řadu dokladů uvádí M. M. ZAGORULKO (red.), *Vojennoplennyje v SSSR 1939-1956 (Dokumenty i materyaly)*, Moskva 2000.

¹³⁶ Srv. B. A. KLEJMAN, *Četvertyj (peršyj pisljavojennyj) pjatyričnyj plan vidbudovy i rozvytku narodnoho gospodarstva SRSR*, in: *Raďanska encyklopedija istoriji Ukrajinі* (REIU), tom 4, Kyjiv 1972, s. 492.

postrádala znaky boje o moc. Většina členů ukrajinského politbyra¹³⁷ dosáhla v tomto postavení svých ambic a Chruščov si tak udržoval v letech 1945-1949 bez velkých problémů dominantní pozici. Ve specifickém postavení se nacházel D. Manuilskij, který vnášel do Kyjeva díky své funkci ozvuky mimosovětského dění. Zároveň právě on pečoval více než jiní o ideologickou rovinu boje s ukrajinskou nacionalistickou ideologií a v tomto oboru snad „doučoval“ i Chruščova, o jehož vyšší intelektuální potenci si nelze činit příliš velké iluze.¹³⁸

Daleko menší roli než stranické politbyro hrál i v ukrajinských poměrech celý ÚV KS(b)U, jehož plenární zasedání se konala dvakrát až čtyřikrát ročně. Z hlediska mocenského vlivu stáli politbyru nejbližší vedoucí činitelé některých oblastních výborů strany, z nichž někteří měli šanci postoupit výše, a to i mimo Ukrajinu. V případě O. Kyryčenko z odeského výboru šlo jen o vzestup krátkodobý,¹³⁹ zatímco L. Brežněv, který postupně vedl zaporožský a dněpropetrovský obkom, dosáhl po patnácti letech jako jediný rodák z Ukrajiny nejvyšší pozice v KSSS a tedy i v SSSR.¹⁴⁰

Míra samostatnosti rozhodování ukrajinského politbyra jako celku je sporná. Zatím vydané prameny dokazují, že moskevské centrální orgány rozhodovaly, byť často jen formálně, o naprosto podřadných záležitostech, protože kyjevské ústředí nemělo právo řešit je samostatně. Jednalo se např. o ukrajinské zahraniční aktivity (např. složení delegací vysílaných na VS OSN), vyznamenávání osob a institucí z Ukrajiny, vytváření nových správních oblastí, pojmenování měst a železničních stanic, povolování návštěv z ciziny atd.)¹⁴¹ Často hrál samostatnou roli osobní názor Stalina, např. při schvalování Chruščovem po několik let prosazovaného pozměnění státní

¹³⁷ Vedle politbyro existovala podle celosovětského vzoru také tzv. organizační byro, oba orgány se však v podmínkách KS(b)U personálně do značné míry překrývaly.

¹³⁸ Vycházet lze přitom jen z vydaných textů jeho projevů, např. *Partijní orhanizaciji Ukrajiny v borotbi za nove pidnesenňa silskoho hospodarstva*, Kyjiv 1948, nebo *Desjatyriččja vozzjednanňa ukrajinskoho narodu v jedynej ukrajinskij radʹanskij deržavi* (Dopovidʹ na Šostij Juvilejnij Sesiji Verhovnoji rady Ukrajinskoji RSR 29 žovtňa 1949 roku), Kyjiv 1949. Do souboru jeho projevů vydávaných za Chruščovova vedoucího postavení v SSSR nebyly samozřejmě tyto texty na přelomu 50. a 60. let zařazeny.

¹³⁹ Oleksij Kyryčenko (1908-1975), rodák z chersonského regionu, působil v Moskvě jako Chruščovův protežé v letech 1955-1960, poté však byl z vlivných míst natrvalo odstraněn.

¹⁴⁰ Leonid Brežněv (1907-1982), rodák z Dniprodzeržynska, působil v Ukrajině do r. 1950. O Brežněvovu ideovém profilu konce 40. let svědčí např. jeho stať *Velyka žyvtovorna syla stalinských vkaživok*, *Radʹanska Ukrajina* (Kyjiv) 29, 1948, č. 303 (23. 12.), s. 2.

¹⁴¹ Chruščov však musel žádat ÚV VKS(b) v prosinci 1945 také o souhlas s vydáním masově-politického ilustrovaného měsíčníku *Radʹanska žinka* (Sovětská žena) o nákladu 25 000 výtisků, srv. CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 827-828. Žádosti bylo vyhověno, ale náklad byl snížen na 15 000 výtisků. Obdobně se musel nejvyšší představitel dožadovat možnosti vytištění několika publikací, které tehdejší ukrajinská polygrafická základna nebyla schopna vyrobit, ve východoněmeckém Lipsku. Jednalo se např. o *Krátký kurs dějin VKS(b)* a Stalinovy *Otázky leninismu* – v tomto případě šlo o náklady v řádu statisíc výtisků (ib., s. 828).

symboliky sovětské Ukrajiny. Ze Stalinovy pomalé, nepřilíš vstřícné reakce lze vyčíst váhání, jak se postavit k tak „převratné“ inovaci.¹⁴²

Závislost ukrajinských komunistů na moskevském centru se tedy nijak nezmenšila. Rozhodující směrnicí zůstaly pro Ukrajinu pokyny a instrukce tamního stranického ústředí předávané do Kyjeva k dalšímu rozpracování a zpřesňování.¹⁴³ Zůstává otázkou, do jaké míry byl Chruščov spolutvůrcem politiky moskevského centra vůči Ukrajině, kterou pak sám uváděl v život. Ukrajinské stranické vedení muselo v každém případě uvažovat v intencích sovětského politbyra tak jako v meziválečném období. Jiná alternativa se zdála být nemožná, ač v rámci počínající obnovy nebylo možno vyloučit občasné soutěžení trendů tradičních a mírně reformních.

Chruščov zajišťoval nejvýrazněji spojení mezi Kyjevem a Moskvou jako člen tehdy málo aktivního politbyra VKS(b). Do neustávajícího soupeření jeho členů o uchování či zvětšení míry vlivu ve Stalinově okolí a o zachování jeho přízně zasahoval vzhledem ke své převažující nepřítomnosti v Moskvě v menší míře, ač si přehled o této problematice jistě musel udržovat. Ukrajinský vůdce si nemohl být jist vztahem kteréhokoli jiného člena politbyra VKS(b) ke své osobě. Zda a jak řešil problém vytváření účelových „přátelských koalic“ s některými členy politbyra, namířených proti jiným, nelze zatím říci. Vzhledem k jen občasné přítomnosti Chruščova v Moskvě zaregistrovali tuto osobu západní diplomaté či jiní návštěvníci Moskvy jen zřídka.¹⁴⁴ Nepřekvapí proto skutečnost, že před r. 1949 nebyl na Západě uvažován jako možný Stalinův nástupce.

Význam Chruščovových relací o situaci v Ukrajině byl pro moskevské centrum zásadní. Stalin neměl potřebu navštěvovat Ukrajinu a znal ji jen málo.¹⁴⁵ Jihovýchodní částí republiky jel v r. 1945 cestou na jaltskou konferenci a v pozdějších letech se tudy přemísťoval na dovolenou do Krymu nebo Soči. Pro Ukrajince zůstal stejně jako pro příslušníky jiných sovětských národů milovanou nebo obávanou či

¹⁴² Chruščovovy dopisy Stalinovi ohledně nové státní vlajky a státního znaku sovětské Ukrajiny datované 18. 1. 1948 vydali VASILJEV – PODKUR, *Politickéhoje rukovodstvo*, č. 42 a 43, s. 154-157.

¹⁴³ G. M. ADIBEKOV – K. M. ANDERSON (red.), *Politbjuro CK RKP(b) – VKP(b) (Pověstka dňa zasedanij 1919-1952)*, tom 3 (1940-1952). Katalog, Moskva 2001, s. 347 passim 628. Programy zasedání obsahují v řadě případů blíže nespecifikovaný bod „dotaz ÚV KS(b)U“, o jehož konkrétním obsahu nelze nic říci. Srv. i V. V. DENISOV (ed.), *CK VKP(b)*, Moskva 2004, např. s. 382-392.

¹⁴⁴ Frank K. ROBERTS, *Encounters with Khrushchev*, in: Martin McCauley (ed.), *Khrushchev and Khrushchevism*, Houndmills and London 1987, zvláště s. 216. Autor byl krátce po ukončení války britským velvyslancem v Moskvě a uvádí, že tam tehdy neslyšel příliš často uvádět Chruščovovo jméno.

¹⁴⁵ Tuto skutečnost potvrzuje CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 557.

nenáviděnou „ikonou“, známou většinou jen z výtvarných zobrazení a fotografických a filmových záběrů. Také zbylí členové sovětského politbyra většinou Ukrajinu neznali ani nenavštěvovali.

Přes uvedené skutečnosti měl Chruščov na ukrajinské půdě jen zdánlivě volné ruce a svobodu aktivit – podléhal totiž stálému dozoru Stalina, který si byl plně vědom důležitosti ukrajinské problematiky. Představa, že v kyjevském politbyru vládl většinou klid odlišující se od vzájemného nevražení a souboje Stalinových spolupracovníků, by nebyla přesná. Vedení KS(b)U bylo pod stálým tlakem z Moskvy, odkud bylo vyžadováno splnění hlavních uložených úkolů. Jednalo se o zajištění co nejrychlejší obnovy průmyslu, zemědělství i bytového fondu, ale také o plnění dodávek ukrajinské produkce, kterou mělo z velké části disponovat centrum, často i pro potřeby sovětského zahraničního obchodu. Vyžadováno bylo také co nejrychlejší úspěšné ukončení boje s tzv. ukrajinským buržoazním nacionalismem, a to nejen v prostoru severozápadní Ukrajiny, kde nabyl největšího rozsahu.

Chruščovovi nezbývalo nic jiného než projevovat maximální vstřícnost i snahu při plnění těchto úkolů. Musel se přitom vyrovnat se situacemi, kdy rozsah uložených úkolů i stanovený termín jejich splnění překračovaly možnosti ukrajinské ekonomiky. Od podzimu 1946 se proto do vztahu mezi Kyjevem a Moskvou vkrádal sílící konfliktní moment. Suché léto způsobilo v Ukrajině i jinde špatný výsledek žní a postupné zhoršení zásobovací situace. Stalin odmítl Chruščovovy žádosti o snížení neúměrně vysokých kvót dodávek obilí, které centrum předeepsalo Ukrajině. Situace tak na většině území Ukrajiny začala nabývat podoby hladomoru, který se svým rozsahem přiblížil katastrofě z r. 1933.¹⁴⁶ Vztah Chruščova a Stalina se v důsledku rozdílného hodnocení situace vyostřil a následovala zjevná písemná pohrůžka sovětského vůdce.¹⁴⁷ Situace zůstala napjatá po několik měsíců a skončila počátkem března 1947 odvoláním Chruščova z vůdčí stranické funkce v Ukrajině a dosazením Kaganoviče.

¹⁴⁶ Stanislav KULČYCKYJ (odp. red.), *Holod 1946-1947 rokiv v Ukrajinі: pryčyny i naslidky*, Kyjiv – New York 1998. Konferenční sborník obsahuje mj. srovnání obou hladomorů v člancích S. Kulčyckého a J. Mace. Charakteristická je i vzpomínka druhého prezidenta Ukrajiny na toto období, který žil tehdy jako osmiletý na severovýchodě Ukrajiny: „Nevím, jak se stalo, že jsme tehdy všichni nepomřeli hladem. Sotva jsme to dotáhli do teplejšího období“ (Leonid KUČMA, *Ukraina – ně Rossija*, Moskva 2004, s. 361).

¹⁴⁷ Stalinův dopis ze Soči vrcholil zlověstnými slovy: „Takovýmito nepodloženými přípisy se obvykle brání někteří pochybní činitelé SSSR plnění stranických úkolů. Upozorňuji Vás, že pokud setrváte i nadále na této nestátnické a nebolševické cestě, může celá záležitost špatně skončit.“ Text vydal Nikita V. PETROV, *Pervyj predsedatel KGB Ivan Serov*, Moskva 2005, s. 75.

Bylo by chybné mluvit v této souvislosti o krizi v ukrajinském stranickém vedení. Zvenčí prosazená změna se ostatních členů politbyra bezprostředně nedotkla, Chruščov však byl po stranické linii podřízen L. Kaganovičovi – svému dlouholetému, mocensky rovnocennému, věkově však staršímu kolegovi z celosvazového politbyra. Kaganovič působil ve funkci ukrajinského prvního tajemníka už o dvacet let dříve, kdy Chruščov ještě zůstával značně bezvýznamnou osobou. Nelze tedy vyloučit, že toto Stalinovo personální opatření nepostrádalo rysy zlomyslné ironie.

Důvod, obsah i smysl omezení Chruščovových pravomocí byly veřejnosti vysvětleny potřebou rozdělení nejvyšší stranické a vládní funkce a potřebou kvalifikované pomoci, kterou centrum poskytlo Ukrajině. Příslušné kroky byly souběžně provedeny i v Bělarusi, ač nebyl zřetelný důvod pro uplatnění obdobně trestajícího či varovného postupu proti tamnímu, méně významnému stranickému vůdci Ponomarenkovi. Stalin zřejmě neměl v úmyslu Chruščova úplně znemožnit a odstavit od mocenského vlivu v Ukrajině. Poskytl mu naopak možnost „nápravy“ v rámci svérázného mocenského tandemu, který tvořily po většinu r. 1947 dvě poměrně rovnocenné, v podmínkách republiky paralelně uctívané osobnosti.¹⁴⁸

Hladomor v Ukrajině mezitím v jarních měsících vyvrcholil včetně nejdrsnějších možných důsledků a hrůzných projevů. Jen dílčí pomoc přinesla obyvatelům možnost cestování z východní a jižní Ukrajiny do západních regionů republiky, kde byla úroda normální. Pro dokreslení situace je třeba zmínit, že masové hladovění postihlo na počátku r. 1947 také Moldavskou SSSR a část území RSFSR.¹⁴⁹ Ukrajinské žně však dopadly v r. 1947 dobře a situace se začala vracet k normálu.

V letních měsících vstoupila do hry Chruščovova poměrně vážná nemoc léčená mimo ukrajinské území. Pouze v této době lze předpokládat neomezenou míru Kaganovičova vlivu v druhé největší svazové republice. Od září však začal Chruščov v Kyjevě opět působit a svérázné dvojvládní pokračovalo až do poloviny prosince. Tehdy byla změna v ukrajinském vedení ukončena stejně náhle a nečekaně, jako začala. Kaganovič se mohl vrátit, snad na vlastní žádost, do Moskvy, Chruščov se opět

¹⁴⁸ Chruščov se měl nadále věnovat převážně ukrajinskému zemědělství, zatímco Kaganovič průmyslu. Na červnovém zasedání ukrajinského Nejvyššího sovětu byli oba jmenovaní činitelé mnoha poslanci zmiňováni jako nerozlučná dvojice vůdčích představitelů Ukrajiny.

¹⁴⁹ O hladovění na ruském území psal např. Venjamin ZIMA, *Poslednij sovětskij golod*, in: S. Kulčyckij (odp. red.), *Holod 1946-1947 rokov*, s. 51-59. Část hladovějících se dokonce snažila získat potraviny v západní Ukrajině – ve vzpomínce na „prošaky“ z brjanské a kalužské oblasti byli ještě dlouho poté obyčejní Rusové označováni na Volyni pojmem „Kaluha“.

stal ukrajinským prvním tajemníkem a méně významné premiérství přenechal Demjanu Korotčenkovi.

Pro Ukrajince i Chruščova by byl delší Kaganovičův pobyt, stále naznačující nedůvěru vůči domácím republikovým kádrům, stejně ponížením jako ohrožením. Návrat Chruščova do dřívější pozice působil za této situace jako ulehčení a zahájil dvouleté období, které se stalo pro tohoto činitele velmi úspěšným. Brzy to prokázaly okázalé oslavy 30. výročí vzniku sovětské Ukrajiny, jichž se koncem ledna 1948 zúčastnil vedle zástupců většiny svazových republik jako zástupce centra nikoli Kaganovič, ale Molotov, tehdy ještě Stalinův nejbližší spolupracovník a uvažovaný nástupce. Údajná mezinárodnost postavení Ukrajiny se při těchto oslavách nijak neprojevila.¹⁵⁰

Stabilitu situace v ukrajinském centru potvrdilo jednání 16. sjezdu KS(b)U, který se konal po devítileté přestávce v lednu 1949 v rámci série obdobných sjezdů konaných ve většině republik – v rozporu s tehdejšími zvyklostmi se následně nekonal sjezd celosvazové VKS(b).¹⁵¹ Ve vedení ukrajinské strany nebyly provedeny žádné významné personální změny a nekonala se ani žádná skutečná diskuse. V tu chvíli už bylo možno říci, že se Chruščovovi podařilo v Ukrajině dokončit nebo dovést do závěrečné fáze nejdůležitější úkoly, kterými byl pověřen. Výrazně pokročila obnova největších ukrajinských průmyslových podniků, kolektivizace v západní Ukrajině byla téměř ukončena a ukrajinské odbojové hnutí bylo zatlačeno do defenzivy.

Za popsané situace byl nedlouho po uskutečnění oslavy 10. výročí „opětného sjednocení“ západní Ukrajiny s Ukrajinou sovětskou odvolán Chruščov v prosinci 1949, ještě před počátkem mohutných oslav Stalinových sedmdesátin, do Moskvy.¹⁵² Převzal zde funkci prvního tajemníka moskevského městského i oblastního výboru strany a posílil svůj význam v Stalinově okolí. Chruščovovu funkci v Ukrajině převzal na tři a půl roku bezbarvý člen tamního politbyra, Rus Leonid Melnikov, pod jehož vedením nenastala žádná podstatná změna kursu stranické politiky.¹⁵³

¹⁵⁰ Doklady o oslavách shromáždili v reprezentační, polygraficky náročné a bohatě ilustrované publikaci D. HNAŤUK – D. LOSEV (red.), *30 rokiv Raďanskoji Ukrajiny (Materialy i dokumenty)*, Kyjiv 1949. Zde jsou otištěny na s. 208-210 pouhé čtyři pozdravy adresované sovětské Ukrajině ze zahraničí.

¹⁵¹ V době konání sjezdu měla KS(b)U přes 684 000 členů, tedy o téměř 50 000 více než v r. 1940.

¹⁵² Většina ukrajinského stranického vedení slavila Stalinovo jubileum v Kyjevě, hlavní tiskový projev podepsal D. MANUJILSKYJ, *Chaj žyve velykyj u vikach tovaryš Stalin!*, Raďanska Ukrajina (Kyjiv) 30, 1949, č. 298 (20. 12.), s. 2-3. K výročí byl vydán také reprezentativní sborník *Velykomu Stalinu (Narodni pisni ta dumy. Poetyčni, prozovi i dramatyčni tvory pysmennykiv Raďanskoji Ukrajiny)*, Kyjiv 1949.

¹⁵³ Biografie L. Melnikova (1906-1981) nebyla zatím vydána, známo však je, že aktivně pokračoval v boji s ukrajinským buržoazním nacionalismem, a zároveň projevoval vůči ukrajinské kulturní sféře

Ve srovnání s vývojem KS(b)U zůstala druhořadou činností ukrajinského Nejvyššího sovětu. Jeho personální složení změnily volby, tj. hlasování o jednotné parlamentní kandidátce komunistů a bezpartijních,¹⁵⁴ uskutečněné po devítileté přestávce počátkem února 1947. Obměněný Nejvyšší sovět jmenoval novou vládu, která si udržela ve srovnání s parlamentem bezprostřednější a stálejší, přesto však druhořadý vliv na ukrajinské dění.¹⁵⁵ Komunistická strana bez viditelných problémů ovládala obě uvedené republikové struktury a ponechala jejich vedení činitelům druhořadého významu.¹⁵⁶

Jedním z hlavních svorníků vnitropolitického vývoje Ukrajiny v prvních pěti letech po ukončení německé okupace se stal boj s „ukrajinským buržoazním nacionalismem“.¹⁵⁷ Jednalo se o jeden z projevů souběžně vedeného postupu proti nacionalismům jiných neruských národů SSSR. Uplatněn byl hlavně v těch svazových republikách, jejichž území sovětská moc za války přestala na čas kontrolovat. Přes své běžné používání nebyl termín „ukrajinský (resp. ukrajinsko-německý) buržoazní nacionalismus“ přesně vymezen a vysvětlen. Tato jistě záměrná neurčitost otvírala cestu k jeho zcela libovolnému využívání i zneužívání stranickými ideology i činovníky všech stupňů.¹⁵⁸

Neustálé brojení proti této nepřátelské ideologii, označované za svrchované nebezpečnou, vytvářelo nejistotu, v jakém rozsahu a podobách je vlastně přípustné projevoování ukrajinského národního vědomí či cítění a jakou hranici už není záhodno překročit.¹⁵⁹ Zároveň byla znemožněna jakákoli diskuse o této problematice¹⁶⁰ stejně

daleko méně citlivosti než Chruščov. V r. 1953 byl z Ukrajiny odvolán a jeho politický význam natrvalo upadl.

¹⁵⁴ Bezpartijní poslanci zůstali v rámci parlamentu nevýznamnou složkou, i když role tzv. bezpartijního aktivu byla v ideologické teorii vyzdvihována. Jako doklad může posloužit např. brožura tajemníka rovenského oblastního výboru KS(b)U – V. A. BEGMA, *Bespartinnyj aktiv – opora parijnoj organizaci*, Moskva 1948.

¹⁵⁵ Činnost vlády (do r. 1946 rady lidových komisařů, pak rady ministrů) nebyla zatím podrobena detailnímu zkoumání a k dispozici nejsou ani potřebné edice. K osobám činným v čele důležitého ministerstva vnitra srv. V. M. ČYSNIKOV, *Sekretari, narkomy, ministry vnutrišnich sprav Ukrajiny*, s. 1. s. d. (1996?).

¹⁵⁶ Vládu vedli mimo období premiérství N. Chruščova L. Kornijec a D. Korotčenko, prezidium Nejvyššího sovětu M. Hrečucha. Určitou představu o agendě těchto orgánů poskytuje *Zbirnyk čynnych zakoniv, ukaziv prezydiji Verchovnoji rady i postanov urjadu URSR*, tom 1, Kyjiv 1949.

¹⁵⁷ Oficiální výklad poskytl později např. hlavní stranický vykladač problematiky Valentyn MALANČUK, *Ukrajinskij buržuaznyj nacionalizm*, REIU, tom 4, s. 357-360.

¹⁵⁸ Nejčastěji tehdy citovaný text o ukrajinském nacionalismu připravil D. Z. MANUILSKYJ, *Ukrajinsko-nimeckí nacionalisty na službi u fašystskoj Nimeččyny*, Kyjiv 1946. Jednalo se o text přednášky pro učitele škol ve východní Haliči konané ve Lvově na počátku ledna 1945.

¹⁵⁹ CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 563-564, upozorňuje na případ, kdy byla z Moskvy kritizována „nacionalistická“ formulace nápisu na pomníku gen. Matutina v podobě „Generálu Vatutinu ot ukrainskogo naroda“, místo které byla prosazována údajně vhodnější varianta „Generálu Vatutinu ot

jako účinná sebeobrana osob, které byly z nacionalistických prohřešků obviněny. Na tomto pozadí samozřejmě nemohla ani v náznaku vzniknout nějaká varianta samostatného postupu ukrajinského stranického vedení nebo části jeho členů. Strach z možnosti nové vlny politických represí, jejichž vrcholné období bylo tehdy vzdáleno pouhých deset let, nevyprchal. Jakýkoli pokus prosazovat v SSSR samostatnější ukrajinskou politiku s odvoláním na jiný výklad vládnoucí ideologie by byl předem odsouzen k zavržení.

První etapa boje proti nacionalismu v ukrajinském intelektuálním prostředí se zaměřila v polovině r. 1946 na kritiku a postižení představitelů historiografie a literární historiografie. V této souvislosti byla napadena např. syntetická díla o dějinách Ukrajiny a ukrajinské literatury sepsaná nebo vydaná v době pobytu ukrajinských vědců v baškirském exilu. Výraznější úder byl o rok později namířen zejména proti spisovatelské obci včetně jejích předních, do té doby oslavovaných a vyzdihovaných představitelů typu Maksyma Rylského a Jurije Janovského. Tato etapa vyvrcholila na plenárním jednání ukrajinské spisovatelské organizace koncem září 1947.¹⁶¹ V prostředí ukrajinské inteligence tehdy zavládly obavy z opakování událostí třicátých let, jehož realizátorem by se mohl stát za svého pobytu v Kyjevě Kaganovič. Zdá se ale, že Stalin s podobným postupem v Ukrajině nesouhlasil a nadměrnou aktivitu svého opričníka v rozhodný okamžik zastavil.

Ukrajinská inteligence mohla tak v r. 1947 paradoxně považovat za hlavní svůj „úspěch“ skutečnost, že v době Kaganovičova přeložení na Ukrajinu nedospěla situace k opakování takového úderu proti ukrajinské inteligenci, který by navázal na události třicátých let. Za této situace lze mluvit v uvedeném období nejspíše o přežívání či živoření ukrajinské inteligence. Představitelé ukrajinské literatury i vědy museli dávat nepřetržitě najevo svou osudovou a ničím nenahraditelnou provázanost s inteligencí ruskou, která jim měla zůstat jediným vzorem. Prokazovaly to stále znovu různé kampaňovité akce spojené s vyzdihováním A. Puškina, M. Gorkého a jiných ruských autorů a jejich vlivu na ukrajinskou literaturu, kdežto vlivy ze střední a západní Evropy byly popírány nebo zamlčovány.

naroda Ukrainy“. V souvislosti s Dovženkovým údajným nacionalismem Chruščov říká: „Bylo tehdy módní vyhledávat takové hříchy, ať existující, nebo fiktivní, u každého kulturního člověka ukrajinské národnosti“, ib., kniha 2, s. 38.

¹⁶⁰ K tomu přispěla skutečnost, že po válce v Ukrajině zprvu neexistovala žádná filozofická instituce a teprve v listopadu 1946 byl zřízen Ústav filozofie ukrajinské akademie věd.

¹⁶¹ Autentický přehled o tehdejší dění v literární sféře podávají tehdejší kyjevské literární časopisy – týdeník *Literaturna hazeta* a měsíčník *Vitčyzna*.

Ukrajíně se v r. 1947 vyhnul nejen frontální útok proti národní resp. nacionalistické inteligenci, ale i proti místnímu stranickému vedení. Hlavní vnitropolitický či vnitrostranický úder byl brzy poté namířen proti části ruských členů VKS(b) reprezentujících leningradskou stranickou organizaci. Neznamená to samozřejmě, že by tím byl definitivně ukončen boj proti různým variantám buržoazního nacionalismu na sovětském území. Stálé ideologické kampaně doplněné např. bojem proti poniženectví vůči Západu udržovaly také ukrajinskou inteligenci ve stálém napětí a přispívaly k promarnění značná část její tvůrčí energie a schopností. Naděje ve zlepšení duchovní atmosféry se během prvních pěti poválečných let rozplynuly. V popsané atmosféře byla legální existence jakéhokoli alternativního národně-komunistického proudu vyloučena. Umlčený Oleksandr Dovženko, který žil nadále v Moskvě, vyjadřoval takovéto kritické názory i nadále v osobním deníku, ve svém novém filmu o Mičurinovi „Život v květech“ i v občasných publicistických projevech se však v mnohém podvolil trvajícím ideologickému tlaku.¹⁶²

Jiný, značně atypický doklad doznívání ukrajinských národně-komunistických nálad z doby vzdálené tehdy asi dvacet let poskytuje případ někdejšího ukrajinského komisaře osvěty a poté politického vězně Oleksandra Šumského.¹⁶³ Propuštěný Šumskij získal v červnu 1946 povolení k přemístění z Krasnojarska do Saratova. Poté, co tam nenalezl svou už dříve popravenou manželku, pokusil se o sebevraždu. V jeho pokoji byl následně nalezen balíček s písemnostmi, mezi nimiž se nacházel i dopis Stalinovi z 18. 10. 1945. Šumskij zde protestoval proti obnovení kultu „hrdinů ruské velmocenskosti a utlačovatelů Ukrajiny“, přičetl Stalinovi vinu na svém odsouzení a kritizoval Chruščova za to, že v projevu z října 1945 urážel čest a důstojnost Ukrajinců a směřuje k přeměně Ukrajiny v politicky amorfní objekt typu někdejšího Maloruska.¹⁶⁴ Názory Šumského, který dopis Stalinovi ani neodeslal (Stalina o nálezu informoval ministr vnitra Kruglov), nemohly dojít pochopení, zvláště když se o případu dověděl Chruščov, který asi zpanikařil a naléhal na radikální řešení. Nakonec se domohl fyzické likvidace

¹⁶² A. DOVŽENKO, *Žizň v cvětu (Pjesa v četyrjoch dějstvijach, dvěnadcati kartinach)*, Moskva-Leningrad 1949.

¹⁶³ O. Šumskij (1890-1946) pocházel z Volyně a patřil k levicovým představitelům, kteří se nakonec přiklonili k bolševikům. V letech 1924-1927 byl komisařem osvěty a pro tzv. nacionalistickou úchylku byl zprvu odeslán do Moskvy a poté na řadu let uvězněn, jeho manželka byla popravena v r. 1937.

¹⁶⁴ Dopis Šumského srv. Maj I. PANČUK (hlavní redaktor), *Nacionalni vidnosyny v Ukrajinі u XX st. (Zbirnyk dokumentiv i materialiv)*, Kyjiv 1994, č. 135, s. 277-278. Text znovu vydali V. Ju. VASILJEV – R. Ju. PODKUR aj. (red.), *Žizň v okkupacii (Vinnickaja oblast' 1941-1944 gg.)*, Moskva 2010, č. 271, s. 633-636.

bezmocného Šumského, který byl v září 1946 za pobytu v saratovské nemocnici usmrčen injekcí.¹⁶⁵

Protože se Chruščov podílel také na přípravě likvidace mukačevského řecko-katolického biskupa Teodora Romži na počátku listopadu 1947, lze říci, že i v druhé, časově delší periodě řízení Ukrajiny zůstal spoluúčastníkem stalinských zločinů, byť už v menším rozsahu než na sklonku 30. let. Toto konstatování lze potvrdit také na základě vzniku Chruščovova iniciativního návrhu z poloviny ledna 1948 určeného celosovětskému politbyru a navrhuujícího trestání nespolehlivých představitelů rolnické skupiny jejich vysídlením.¹⁶⁶ Návrh byl akceptován a brzy na to došlo k jeho praktickému uplatnění.

Přes uvedené skutečnosti nelze při hodnocení situace v Ukrajině po r. 1944 hovořit o realizaci masového teroru, který by byl srovnatelný s událostmi let 1937 a 1938,¹⁶⁷ ač byla situace ve východní Haliči a Volyni poměrům 30. let o něco bližší. Označení „o něco sametovější teror“ pro poměry ve druhé polovině 40. let je jistě problematické a provokativní, bylo by je však možno odůvodnit i dočasným zrušení trestu smrti v SSSR, které bylo úředně schváleno 26. května 1947, zůstalo však v platnosti jen do ledna r. 1950.¹⁶⁸

Jestliže se v rámci KS(b)U neobjevily snahy nastolit a hájit určitou národní platformu, přecházela snaha o její aspoň dílčí prezentování na pracovníky ukrajinské literární, umělecké a vědecké sféry. Jediným projevem soustředěnějších, byť opatrných ukrajinských kulturních snah zůstaly na vládní úrovni aktivity vicepremiéra M. Bažana, v menší míře pak P. Tyčyny.¹⁶⁹ Práce ve vládě jim přinášela kromě slušného hmotného zabezpečení také možnost jinak vzácných výjezdů do zahraničí¹⁷⁰

¹⁶⁵ Další, ne vždy ověřitelné informace o usmrcení Šumského uvádí Pavel SUDOPLATOV, *Specoperacii (Lubjanka i Kreml. 1930 - 1950 gody)*, Moskva 2003, s. 407-409.

¹⁶⁶ TOMILINA, N. S. *Chruščov*, tom 1, s. 216-219. Týž Chruščov ovšem žádal 13. 7. 1949 Stalina o předčasné osvobození některých mladých lidí odsouzených za příslušnost k OUN (ib., tom 1, s. 251-252).

¹⁶⁷ Celosovětsky zaměřené hodnocení situace v období pozdního stalinismu z hlediska centrálního i lokálního uplatňování teroru podal Robert CONQUEST, *The Great Terror (Stalin's Purge of the Thirties)*, London –Melbourne 1968, s. 492-499.

¹⁶⁸ Jacques ROSSI, *Encyklopedie Gulagu*, Praha 1999, s. 145.

¹⁶⁹ Zdá se, že Tyčyna byl plně zastrašen událostmi 30. let, kdy se ani jemu nemuselo vyhnout zatčení se všemi představitelnými důsledky. Autorovy texty působí velmi tristně, srv. text jeho brožury *Blahorodna misija silskoj inteliheciji*, Kyjiv 1948.

¹⁷⁰ M. Bažan pobýval např. v Polsku, byl jako člen ukrajinské delegace na prvním VS OSN v Londýně a znovu vyjel do Anglie jako člen Nejvyššího sovětu SSSR. Tyčyna navštívil v letech 1947-1949 dvakrát Polsko a byl v Bulharsku a Británii.

a bližšího kontaktu s Chruščovem,¹⁷¹ ani to však negarantovalo možnost realizace proukrajinských záměrů. Bažan se např. marně pokoušel o oživení projektu mnohosvazkové Ukrajinské sovětské encyklopedie, zahájeného a krátce poté zlikvidovaného v první polovině 30. let.¹⁷² Výsledky několikaletého působení a „drobečkové politiky“ Bažana a Tyčyny v ukrajinské vládě zůstaly skromné a nepříliš zřetelné zvláště ve světle ústupků a ztrát, které přinesla obnova stalinské kontroly nad ukrajinským duchovním životem. Oba „intelektuální ministři“ si to zřejmě uvědomovali a koncem 40. let na tento typ politické angažovanosti rezignovali.

Oficiálně se hovořilo o rozkvětu ukrajinské kulturní i vědecké sféry, které však charakterizovala spíše maximální služebnost a sterilita. Podřízení ukrajinské intelektuální elity požadavkům vládnoucího režimu a ideologie jasně potvrdilo jednání druhého sjezdu Svazu sovětských spisovatelů Ukrajiny na konci r. 1948. Charakteristický byl z tohoto hlediska úvodní projev služebného dramatika O. Kornijčuka¹⁷³ nálepkující autory na základě míry jejich pokrokovosti i chybování. Kromě útoků na ukrajinský buržoazní nacionalismus předznamenala Kornijčukova kritika chystaný útok na židovské, tj. jidiš píšící autory, který byl uskutečněn v celosovětském měřítku v r. 1949.¹⁷⁴ Kampaň proti židovské inteligenci nechala asi většinu ukrajinské inteligence v klidu – represe dopadly na jinou, poněkud konkurenční a s nepříliš velkými sympatiemi sledovanou skupinu.

Vzhledem k významu ukrajinské literatury v kontextu ukrajinských dějin je třeba upozornit na to, že spisovatelé vnímaní jako loajální měli šanci uplatnit se i na celosvazové rovině se všemi příznivými důsledky, které z toho plynuly. Někteří autoři získali za díla odpovídající dobovým estetickým a politickým požadavkům Stalinovu cenu, tedy státní cenu SSSR. Mezi lety 1946 a 1949 bylo takto oceněno deset ukrajinských autorů, dva z nich (M. Bažan a O. Hončar) opakovaně.¹⁷⁵ Poctěni byli

¹⁷¹ Kwadscha Achmed ABBAS, *Unter vier Augen mit Kruschschow*, Darmstadt /1960/, s. 147-148. Je zajímavé, že Chruščov považoval při rozhovoru vedeném až v lednu 1960 za užitečné vložit do něj tento pasus o ukrajinské lyrice a jejích autorech, mj. o Bažanovi a Tyčynovi.

¹⁷² Pokusy o obnovu přípravy encyklopedie konané v letech 1946 a 1947 však znovu ztroskotaly a první svazek vyšel nakonec až v r. 1959. Bažan se také angažoval ve věci založení Ústavu AV USSR pro uměnovědu, folklór a etnografii a vymohl důchod vdově po ukrajinském historikovi M. Hruševském.

¹⁷³ Aleksandr KORNĚJČUK, *Sostojanije i očerednyje zadači ukrainskoj sovětskoj literatury (Doklad na 2 sjezdě Sojuza sovětskich pisatel'ej Ukrainy 6 děkabrja 1948 g.)*, Kijev 1948. Projev nebyl později zařazen do Kornijčukových sebraných spisů.

¹⁷⁴ Kornijčuk se zmínil o skupině 35 židovských spisovatelů působících v Ukrajině a ze sedmi jmenovitě zmíněných podrobil dva tvrdé kritice. Zatímco D. Gofštejn byl o čtyři roky později odsouzen k smrti a popraven, I. Kipnis antisemitskou kampaň přežil.

¹⁷⁵ Ukrajinská státní cena, která by byla udělována za literární a umělecká díla, neexistovala až do r. 1961, kdy byla zřízena Ševčenkova cena, poprvé udělená v r. 1962.

např. i J. Janovskij, výrazně kritizovaný v r. 1947, když se ve svých později vydaných dílech „polepšil“. Všechna díla vyznamenaná Stalinovou cenou, snad s výjimkou Hončarových Praporečnicků, však později propadla zapomnění v důsledku své problematické umělecké kvality. Na druhou stranu ani autoři vyznamenaní Stalinovou cenou (např. O. Kornijčuk) nebyli plně ochráněni před možnými útoky schematické literární kritiky v období pozdního stalinismu.

V úhrnu působí vydavatelská produkce sovětské Ukrajiny z let 1944-1949 ať v oboru krásné či odborné literatury či v oblasti periodik velice chudě jak co do obsahu, tak z hlediska technického a uměleckého vybavení. Rozsah ani kvalita vydaných publikací v žádném případě neodpovídaly nárokům a potřebám téměř čtyřicetimilionového národa. Omlouvat tyto skutečnosti poválečnými finančními a technickými těžkostmi dost dobře nelze, protože daleko bohatší vydavatelské aktivity ukrajinského exilu byly uskutečňovány v neméně těžkých organizačních, finančních a technických podmínkách. Možnosti svobodného a dynamického duchovního rozvoje obyvatelstva sovětské Ukrajiny zůstaly přiškrceny až do poloviny 50. let, i když ani poté se situace nezlepšila dostačujícím způsobem.

1.2.2. Ukrajinský domácí odboj a emigrace v letech 1945-1949

Vůdcové ukrajinského ozbrojeného odboje v SSSR věřili ještě na jaře r. 1945 ve smysl svých aktivit a plánovali např. postup povstaleckých oddílů ke Kyjevu podle vzoru situace z počátku 20. let.¹⁷⁶ Zůstává však otázkou, zda opravdu doufali v možnost plného vítězství nad mnohonásobně silnějším nepřítelem. Vývoj v mnohém závisel na vnitřním stavu celého Sovětského svazu, který se nevyvíjel podle představ ukrajinských protisovětských činitelů. Očekávaná revolta většího počtu sovětských národů proti stalinskému režimu se neuskutečnila, vítězství ve válce a dobytí značné části Evropy stalinský režim spíše posílilo a vzedmulo vlnu sovětských vlasteneckých nálad. Ani napětí postupně vzniklé mezi SSSR a jeho někdejšími západními spojenci nepřerostlo do skutečného konfliktu.

Pouze v Ukrajině a Litvě vzniklo silné a životaschopné partyzánské hnutí řízené dobře připraveným vojenským i politickým vedením a požívající sympatií velké

¹⁷⁶ HIMMELRAJCH, *Spohady komandyra*, s. 220-221. Podle plánů z ledna 1945 se měl autor s oddílem pro zvláštní úkoly, kterému velel, přemístit na jaře 1945 do okolí Kyjeva a v případě příznivých podmínek město obsadit, v létě 1945 bylo však zjevné, že příslušný oddíl přestal být aktuální (ib., s. 239).

části civilního obyvatelstva. Zatímco v případě Litvy se odbojové aktivity rozvíjely na většině území, Ukrajina byla do odbojových aktivit zapojena jen z menší části. Ukrajínští a litevští povstalci nemohli spolupracovat, protože v Bělarusi, oddělující obě republiky, podobně silné hnutí odporu nevzniklo. Zvyšující se napětí mezi západními mocnostmi a SSSR nepřesáhlo hranici, která by vedla k ozbrojenému konfliktu. Ukrajinský odboj nemohl získat nezbytnou pomoc z poměrně vzdálených západních států, které ani nebyly dostatečně přesně informovány o povaze ukrajinského hnutí odporu. Někteří tamní činitelé akceptovali tezi o dřívější kolaboraci jeho politické i vojenské složky s nacistickým Německem.

Aktivity UPA přesáhly v prvních poválečných letech ze severozápadní Ukrajiny do sousedních oblastí jihovýchodního Polska, které měly být podle představ haličských Ukrajinců rovněž připojeny k Ukrajině. V rámci bojové skupiny UPA-západ byl zřízen zvláštní vojenský okruh Sjan pojmenovaný podle řeky, která vymezila část nové sovětsko-polské hranice.¹⁷⁷ Činnost UPA se tak přenesla i do jihovýchodní části „posunutého“ lidového Polska včetně oblasti Lemkovska (ukrajinsky: Lemkivščyna či Lemkovyna) severně od karpatského pohoří.¹⁷⁸ Po stanovení poválečné sovětsko-polské hranice v r. 1945 se pro tuto operační oblast UPA vžilo označení „Zakerzonskyj kraj“ nebo „Zakerzonňa“, které lze přeložit jako „ukrajinské oblasti západně od Curzonovy linie.“¹⁷⁹ Činnost UPA zde pokračovala až do počátku r. 1947, ač se k ukrajinské národnosti hlásila jen část Lemků. Polská armáda dokázala oddíly UPA definitivně vypudit z této oblasti až na jaře a v létě 1947 za pomoci násilného vystěhování ukrajinského civilního obyvatelstva v rámci Akce Wisla.¹⁸⁰

Akce UPA na území sovětské Ukrajiny trvaly o něco déle, přestože sovětské centrální struktury mohly hned po úspěšném ukončení bojových operací proti Německu a Japonsku obrátit na neklidné území v západní části SSSR soustředěnější pozornost. Programová likvidace ukrajinského hnutí odporu byla podpořena nasazením větších a specializovanějších sil i použitím sofistikovanějších metod. Zvláštní jednotky NKVD si programově budovaly rozsáhlou agenturní síť, v jejímž

¹⁷⁷ Jde o ukrajinskou variantu názvu řeky označované v polštině jako San.

¹⁷⁸ Tento etnický areál sahal na západ až k řece Dunajec a přibližoval se tak tatranskému areálu.

¹⁷⁹ Pojem „Zakerzonňa“ týkající se území o rozloze cca 19 000 km čtverečních měl spíše publicistický než odborný charakter. Žilo zde zhruba půl druhého milionu obyvatel, kteří byli podle přesvědčení ukrajinské strany většinou ukrajinské národnosti, přesné statistické údaje z poloviny 40. let však samozřejmě neexistují.

¹⁸⁰ Akci Wisla je věnován např. sborník prací: Jan PISULIŃSKI (red.), *Akcja Wisla*, Warszawa 2003.

rámci využívaly zajatých bojovníků UPA.¹⁸¹ Ve snaze o žádoucí propagandistický efekt byly zřizovány zvláštní vojenské oddíly, které se měly v roli jednotek UPA dopouštět předem povolených zločinů proti civilnímu obyvatelstvu, aby se veřejné mínění obrátilo proti UPA. Na protiprávnost takových činů sice část sovětských činitelů upozorňovala, možnost zjednaní nápravy však asi nebyla velká.¹⁸²

UPA nemohla krátkodobě ovládnout žádnou část ukrajinského území, protože nepoměr vojenských sil nebylo možno změnit a podmínky pro vznik revolty v jiných částech země neexistovaly. Potvrdila to pasivní reakce obyvatel střední, východní a jižní Ukrajiny postižených v r. 1947 hladomorem. Přestože ukrajinští povstalci nepolevovali ve vydávání brožur, časopisů a letáků, neměli šanci je rozšířit ve větším rozsahu mimo západní Ukrajinu. Neexistovala ani vhodná situace pro výraznou programovou diskusi – povstalecký tábor musel vysílat o svém programu relativně ujednocené a srozumitelné poselství. Ukrajinci, kteří s UPA sympatizovali, ačkoli museli předstírat loajalitu k vládnoucímu systému, nemohli průběžně a otevřeně vyslovovat své názory a korigovat názorovou platformu odboje.

V důsledku stálého sovětského tlaku se operační prostor ukrajinských povstaleckých jednotek postupně zmenšoval a nezbytné lidské i materiální zdroje se vyčerpávaly. Zároveň se zhoršovala možnost vzájemné spolupráce oddílů UPA bojujících v Polsku a v Ukrajině, protože přechod státní hranice byl velmi obtížný. Možnost úspěšného manévrování a tedy i prostého přežití oddílů UPA se zejména v zimních měsících výrazně zmenšila. Proto velení UPA postupně demobilizovalo část jednotek a omezit rozsah aktivit zbylých oddílů. Vedoucí představitelé politické i vojenské složky odboje zůstávali aktivní až do doby svého zajetí nebo zabití. Tento osud postihl i většinu členů UHVR, kteří na území východní Haliče nebo Volyně pokračovali v ilegální činnosti. Rostoucí ztráty se pokoušel nahradit kooptováním nových členů hlavní velitel UPA Roman Šuchevyč – poslední zbylý člen původního vedení UHVR, který zůstával na svobodě.¹⁸³ Rada tak mohla do počátku 40. let ještě vyvíjet určitou činnost, likvidace Šuchevyče po odhalení jeho úkrytu ve vsi Bilohoršča

¹⁸¹ Na význam tohoto fenoménu a na složité výhledy dalšího boje poukázal např. nacionalista „Mychajlo“ v dopisu V. Šuchevyčovi z 11. 1. 1947 zajištěném sovětskými orgány, srv. CHRUŠČOV, *Vremja*, tom 2, s. 730-737.

¹⁸² Dokladů o podobných zkušenostech se dochovalo značné množství, srv. dopis ukrajinského komisaře vnitřní Rjasného z r. 1945 in: CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, č. 62, s. 824-827.

¹⁸³ K Šuchevyčovi srv. např. Diana BOJKO – Natalija SERDUK (ed.), *Roman Šuchevyč u dokumentach rad'anskykh orhaniv deržavnoji bezpeky (1940-1950)*, tom 1, Kyjiv 2007. Na základě jeho rozhodnutí se stal členem rady např. přední odbojový publicista používající pseudonymu Petro Poltava (vlastním jménem Feďuk, 1919-1951). Sborník jeho prací nese název *Zbirnyk pidpilnych pysaň*, München 1959.

u Lvova v březnu r. 1950 znamenala konec hlavní etapy ukrajinského ozbrojeného odporu.

Popsané skutečnosti lze chápat jako úspěch sovětského úsilí o likvidaci opozičních struktur celoukrajinského profilu. Situace ozbrojeného odboje na ukrajinském území byla v celém sledovaném období značně beznadějná a průběžně se zhoršovala, aniž by existovala možnost tento stav změnit. Nové východisko ze stavu, kdy byla celá Ukrajina podrobena pozdní variantě stalinismu, mohlo být očekáváno až po Stalinově smrti a případném „změkčení“ režimu. Bylo zřejmé, že ukrajinské kulturní i politické obranné snahy se musí rozšířit mimo oblast působení UPA, a to za aktivní spoluúčasti další generace, která jako spolutvůrce aktuálního dění vystoupila na scénu až po polovině 50. let 20. století.

Se zánikem Třetí říše začalo nové období aktivit ukrajinského exilu, který se stal na většině německého a rakouského území významnou součástí mnohonárodního exilu východoevropského. Vzhledem k velikosti Ukrajiny a počtu jejích obyvatel nepřekvapuje, že exil z této sovětské republiky patřil po válce k nejpočetnějším. Při zpětném pohledu jej lze přirovnat nejspíše k exilu ze tří pobaltských republik a k tehdejšímu rovněž velmi silnému exilu polskému. Po rozdělení Německa i Rakouska a jejich hlavních měst do čtyř okupačních zón pokračoval ukrajinský exilový život v uprchlických táborech na území všech zón podřízených západním spojencům, zatímco v zónách sovětských byla tato možnost vyloučena.¹⁸⁴ Představitelé západních mocností a jejich okupačních správ museli řešit otázku, jak s fenoménem ukrajinského exilu jako součástí uprchlického problému naložit.

V ukrajinském případě nebylo vymezení nového exilu, postupně přiřčeného k fenoménu tzv. DP (displaced persons),¹⁸⁵ snadné. Nejistotu doprovázející registraci Ukrajinců zvyšovala skutečnost, že Ukrajina a Bělarus byly sice přijaty do OSN, jejich občanství však reálně neexistovalo. Část okupačních představitelů zprvu neakceptovala ani existenci ukrajinské národnosti a přičítala Ukrajince k Polákům nebo Rusům.¹⁸⁶ Situaci komplikovala několikanásobná změna hranic území osídleného Ukrajinci v letech 1918-1945 a poměrně slabá znalost ukrajinského problému

¹⁸⁴ Je příznačné, že změna hranic sovětské a americké okupační zóny uskutečněná v oblasti Výmaru a Durynska v červnu 1945 vedla k okamžitému odchodu ukrajinských uprchlíků z území, kde dosud žili a do kterého měla přijít Rudá armáda, do oblastí spravovaných nadále západními spojenci.

¹⁸⁵ Formu ukrajinského vnímání fenoménu DP dokládá na základě vlastních vzpomínek Ulas SAMČUK, *Planeta Di-Pi (Notatky j lysty)*, Winnipeg 1979.

¹⁸⁶ Otázka národní, popř. národně-státní sebeidentifikace uprchlíků je sama o sobě dost složitá, což lze doložit na skutečnosti, že za státně polské Ukrajince se těsně po válce vydávali někteří Rusové, kteří nechtěli být v rámci repatriace vydáni do SSSR.

v západním světě. Tyto problémy vedly k dočasnému tolerování násilné repatriace části Ukrajinců, kterou uskutečňovaly sovětské orgány.¹⁸⁷ Vztah západních okupačních správ k ukrajinskému exilu se však postupně zlepšoval, právo této skupiny na aktivní existenci bylo akceptováno a násilné repatriace musely skončit. I poté se však vstřícnost jednotlivých okupačních správ a jejich představitelů vůči Ukrajincům lišila.

Zvláštní přístup vyžadovala skupina tzv. ostarbeitrů, k nimž patřila část zajatých příslušníků Rudé armády ukrajinské národnosti. Většina těchto Ukrajinců se přes ne zcela nadšené hodnocení sovětské skutečnosti odhodlala vrátit domů a řady exulantů nerozšířila. Cestou zpět na ukrajinské území však museli repatrianti projít filtračními tábory, kde se sovětské orgány pokusily vyčlenit a předat k potrestání nespolehlivé nebo nebezpečné jedince.¹⁸⁸

Návrat na východ byl naopak ostře odmítnut naprostou většinou Ukrajinců, kteří sloužili v divizi Galizien a jejichž obavy ze sovětských persekucí byly zvláště výrazné. Počet ukrajinských důstojníků a vojáků, kteří se v květnu 1945 vzdali na rakouském území britským vojskům, mírně přesahoval deset tisíc. Snahy sovětské repatriační komise přimět je k odjezdu do vlasti („na ródinu“) našly ohlas jen u necelé desetiny z nich.¹⁸⁹ Ostatní očekávali do poloviny r. 1947 rozhodnutí o svém dalším osudu v táboře u italského města Rimini. Poté jim byl umožněn odchod do jiných zemí, zvláště do Velké Británie.

Většina ukrajinských exulantů se snažila v místech své silnější koncentrace o různé formy sebeorganizace. Vedle osvětového a kulturního života mělo jít také o možnost uplatnění základních podob samosprávy a o svobodu politických aktivit. Počet ukrajinských uprchlíků, kteří byli začleněni do skupiny DP, dosáhl asi 200 000 osob,¹⁹⁰ což byla zhruba šestina všech osob tvořících tuto skupinu. Většina exulantů zůstala ve více než stovce národnostně smíšených uprchlických táborů různé velikosti, převážně v americké okupační zóně na území Bavorska. Obecně se tábory

¹⁸⁷ Někteří emigrační činitelé zmizeli ze západních zón Německa beze stopy, např. spisovatel a publicista Jurij Horlis-Horskyj, v této souvislosti se hovořilo o jeho únosu do SSSR. Mohlo se ale stát i to, že údajně zmizelý etnograf a spisovatel Viktor Petrov (Domontovyč) odešel do SSSR zřejmě na pokyn seshora poté, co splnil v západním Německu stanovené úkoly.

¹⁸⁸ Přípravy na návrat a prošetřování těchto repatriantů byly v SSSR vykonány už v r. 1944, k tomu srv. O. V. BUCKO, „S vozvraščenijem“: *sud'ba ukraïnských graždan repatrirovanyh na rodinu*, in: Storinky vojennoji istoriji Ukraïny, vyp. 2, Kyjiv 1998, s. 148-162.

¹⁸⁹ O osudech této skupiny přinesl cenné svědectví Evstachij ZAHAČEVSKYJ, *Beljarija – Rimini – Anhljia (Reportaž -spohad)*, Chicago – München 1968.

¹⁹⁰ Počet haličských Ukrajinců dosáhl podle některých odhadů až poloviny tohoto počtu přes zjevně menší podíl příslušného regionu na ploše území a počtu obyvatel Ukrajiny.

s ukrajinskými uprchlíky nacházely v ještě rozsáhlejším prostoru mezi Hannoverem a Salzburem. Počet Ukrajinců v jednom táboře mohl dosáhnout až 5 000 osob, nejčastěji žili pohromadě s Poláky.

Administraci a hmotné zajištění táborů zajišťovala pomocná organizace UNRRA, která zřídila pro uprchlíky různých národností vlastní Univerzitu UNRRA v Mnichově, kde byli Ukrajinci početně zastoupeni.¹⁹¹ Po zániku UNRRy pečovala o uprchlíky od druhé poloviny r. 1947 mezinárodní organizace IRO.¹⁹² Ani jedna z uvedených struktur nebránila činnosti ukrajinských táborových samospráv, které se mohly od let 1947 a 1948 v určitém rozsahu podílet v táborových správních orgánech. Uprchlíci z řad DP tak podléhali po administrativní linii orgánům IRO zastřešeným její hlavní správou v Ženevě, zatímco po národně-občanské linii o ně pečovala Ústřední reprezentace ukrajinské emigrace v Německu (CPUEN) zřízená už v listopadu 1945. Do čela jejího vedení sídlícího postupně v Augsburgu a v Mnichově byl postaven čelný politik Ukrajinců v meziválečném Polsku Vasyl Mudryj.¹⁹³

Pozoruhodným rysem ukrajinského exilu bylo jeho základní geograficko-psychologické rozčlenění na osoby ze západní Ukrajiny (Halič) a z východněji ležících regionů země. Zdá se, že podobná skutečnost nebyla ve srovnatelném rozsahu charakteristická pro žádnou jinou uprchlickou komunitu. Rozdílnost obou ukrajinských skupin byla dána časovým i věcným rozsahem občanských tradic, kterých haličtí Ukrajinci využívali od 60. let 19. století do září r. 1939, zatímco obyvatelé ruské a později sovětské části Ukrajiny takovou možnost neměli. Jak už bylo uvedeno, tento rozdíl se v určitém rozsahu obnovil v období německé okupace, kdy byly hlavní části Ukrajiny od sebe znovu odděleny. Třetí pilíř nového ukrajinského exilu tvořili příslušníci meziválečné emigrace, kteří se z dosavadních exilových center v Polsku a Československu přesunuli dále na západ. V jejich případě byla východo- či západoukrajinská tradice převrstvena zažíváním určitého rozsahu svobod ve středoevropském prostoru.

¹⁹¹ Bernhard ZITTEL, *Die UNRRA-Universität in München 1945-1947*, Archivalische Zeitschrift 75, 1979, s. 281-301. Srv. také Michail M. NOVIKOV, *Ot Moskvy do Ňju-Iorka !/ (Moja žizň v nauke i politike)*, New York 1952, s. 375-390.

¹⁹² Louise W. HOLBORN, *The International Refugee Organization (A Specialized Agency of the United Nations. Its History and Work 1946-1952)*, London – New York – Toronto 1956, o Ukrajincích zvláště s. 178-179.

¹⁹³ V. Mudryj (1893-1966) předsedal ve druhé polovině 30. let ukrajinské parlamentní reprezentaci v Polsku a vykonával funkci vicemarsálka polského sejmu. Centrála reprezentovala kolem 150 000 Ukrajinců a pracovali za pomoci zonálních, oblastních a místních odboček.

Důležitou podmínkou úspěšnosti ukrajinského exilu byla schopnost konfrontovat a propojit tyto odlišné typy historické, politické a sociálně-ekonomické zkušenosti a dosáhnout smysluplné spolupráce, což se ukázalo být obtížným úkolem. Regionální odlišnosti však neměly vliv na rozsah školských, kulturních a vydavatelských aktivit, které dokázala nová vlna ukrajinské emigrace vyvinout. K r. 1948 byla v táborech DP doložena existence 102 lidových škol, 35 gymnázií, 12 jiných středních škol a 43 škol odborných. Mimo tábory působily i vysoké školy – Ukrajinská svobodná univerzita v Mnichově, Ukrajinský technicko-hospodářský institut v Řezně a Ukrajinská ekonomická vysoká škola v Mnichově.¹⁹⁴

K uvedenému časovému mezníku lze v západním Německu i Rakousku doložit také 232 ukrajinská periodika různého profilu a periodicity¹⁹⁵ a 818 knižních publikací. Přestože šlo v řadě případů o brožury, rozsah vydavatelských aktivit emigrace překvapuje.¹⁹⁶ Vycházely početné překladové i popularizační publikace v tematické šíři, která byla v té době v sovětské Ukrajině nepředstavitelná a nemožná. Exiloví spisovatelé z východní i západní Ukrajiny úspěšně spolupracovali v umělecké skupině Mur. Neméně aktivní byly snahy projevované v oblasti výtvarného a dramatického umění.¹⁹⁷

Ukrajinské vědecké úsilí se v podmínkách exilu koncentrovalo ve dvou obnovených odborných institucích soustředujících především zástupce humanitních oborů. Už v listopadu 1945 vznikla v Augsburgu Ukrajinská svobodná akademie věd (UVAN), která se pokusila obnovit tradici kyjevské Celoukrajinské akademie věd, jejíž rozkvět připadl na 20. léta 20. století. Od března 1947 existovala souběžně s UVAN a zčásti jí konkurovala Ševčenkova vědecká společnost (NTŠ), která obnovila tradici instituce založené na konci 19. století, která se musela na rozkaz

¹⁹⁴ Zájem mladých exulantů o studium dokazuje např. skutečnost, že na UVU bylo zapsáno v akademickém roce 1947-1948 plných 493 studentů - tento počet byl nejvyšší v rámci celého poválečného období.

¹⁹⁵ Část z nich měla samozřejmě jen krátkou životnost. Bylo přitom uskutečněno několik pokusů o oživení časopisů s dlouhou vydavatelskou tradicí, např. v případě sborníků *Zapysky Naukovoho tovarystva im. Ševčenka a Literaturno-naukovyj visnyk* vydávaného ve Lvově a zčásti i v Kyjevě od konce 19. století.

¹⁹⁶ Soupis knih, brožur a periodik vydávaných v letech 1945-1951 v západních částech Německa a Rakouska sestavil MARUŇAK, *Ukrajinska emigracija*, tom 1, s. 363-419. Najdeme zde mj. ukrajinský překlad Jiráskových Psohlavců vydaný v blíže neurčeném místě Německa v r. 1949.

¹⁹⁷ Organizaci MUR (Umělecké ukrajinské hnutí) založené v r. 1945 ve Fürthu předsedal Ulas Samčuk. MUR dosáhl počtu 61 členů a kandidátů, uspořádala tři spisovatelské sjezdy a vydala několik literárních sborníků a almanachů. Zánik MUR-u na konci 40. let souvisel s odjezdem většiny členů z Německa do jiných zemí.

sovětských úřadů sama rozpustit v r. 1940.¹⁹⁸ Obě vědecké společnosti vyvíjely, pokud to umožňovaly finanční poměry, bohatou publikační činnost. Velkým úspěchem se stalo v emigračních podmínkách vydání ucelené třísvazkové Encyklopedie ukrajinistiky v r. 1949, protože podobné dílo nemohlo být v SSSR sestaveno ani publikováno.¹⁹⁹

Zmínit je ještě třeba aktivity církevních činitelů, ať se hlásili k Ukrajinské autokefální pravoslavné církvi²⁰⁰ nebo k církvi řecko-katolické. Řečtí katolíci vedení biskupem-administrátorem Ivanem Bučkem²⁰¹ představovali ucelenější strukturu s výraznými a nepřerušnými organizačními tradicemi, která mohla využít plně a otevřené podpory Vatikánu, zvláště když papež Pius XII. protestoval proti zrušení unie v ukrajinské části Haliče v encyklice *Orientalis omnes*. Dohled nad ukrajinskými řeckými katolíky vykonávala římská Kongregace pro východní církev.

V rámci politického vymezování ukrajinského exilu se doplňovaly a střetávaly vzpomínky, zkušenosti a plány příslušníků tří generací, kteří v meziválečném období žili v několika státech. Zatímco většina uprchlíků z východní Ukrajiny se přikláněla k socialistickému nebo ševčevickému směru, který měl své přívržence i v řadách staré emigrace, jiná její část se spolu s většinou Haličanů přiklonila k ukrajinskému nacionalismu. Další skupinu tvořili stoupenci meziválečných ukrajinských demokratických stran, které působily v polském státě nebo už jako emigrační politické subjekty.²⁰²

V exilu se rozvíjela bez větších omezení také činnost Zahraniční delegace UHVR. K účastníkům jejího ustavujícího zasedání z r. 1944 (např. M. Lebed') byli i na Západě přidáni kooptací další členové, činnost exilové filiálky se tak mohla rozvíjet déle než činnost rady na ukrajinském území. Projevy aktivit VUNR naopak ustaly už v r. 1946 v důsledku snah o založení nového nadstranického státního centra

¹⁹⁸ Vývoj spolku líčí *Istorija Naukovoho tovarystva im. Ševčenka (Z nahody 75-riččja joho zasnuvanňa 1873-1948)*, New York - München 1949. Je příznačné, že obnovení NTŠ německé okupační orgány nepovolily.

¹⁹⁹ Volodymyr KUBIJOVYČ – Zenon KUZELJA (hl. red.), *Encyklopedija ukrajinoznavstva v dvoch tomach*, tom 1 /sv. 1-3/, München – New York 1949. Dílo mnoha autorů dosáhlo rozsahu 1230 stran. Tzv. slovníková část encyklopedie vyšla následně v jedenácti svazcích v letech 1955-1995, hlavním redaktorem zůstal V. Kubijovyč, celek obnáší téměř 4 500 stran.

²⁰⁰ Jednota pravoslavných Ukrajinců v exilu vedených metropolitou Polikarpem však byla narušena vznikem jiné varianty UAPC v r. 1947. Část Ukrajinců se navíc nadále hlásila k strukturám zahraniční varianty ruské pravoslavné církve.

²⁰¹ Ivan Bučko (1891-1974) pobýval od r. 1942 trvale v Římě a vyřizoval ve Vatikánu ukrajinské církevní i jiné záležitosti.

²⁰² Předním představitelem exilu zůstal po r. 1945 sociální demokrat Isaak Mazepa (1884-1952), ukrajinský premiér z let 1919 a 1920, srv. Panas FEDENKO, *Isaak Mazepa (Borec za volju Ukrajiny)*, London 1954.

ukrajinského exilu. Situace v nacionalistickém táboře však byla dosti nepřehledná, protože S. Bandera nechtěl uznat změny přijaté Třetím kongresem „své“ OUN a vrátil se k prosazování svých vůdcovských ambic, které se mu podařilo znovu uplatnit až v r. 1947.

Tato zapomínaná skutečnost potvrzuje, že při hodnocení ukrajinského exilu bývá nacionalistický proud často příliš zjednodušeně vyzdvihován jak na úkor liberálně-demokratického proudu reprezentovaného publicistou I. Kedrynem-Rudnyckým,²⁰³ tak proudu levicového. V jeho jménu ještě jednou vystoupil např. představitel první vlny emigrace – spisovatel Volodymyr Vynnyčenko,²⁰⁴ novější část levicově zaměřeného exilu reprezentoval především prozaik Ivan Bahrjanyj a jím vedená Ukrajinská revolučně-demokratická strana založená v r. 1946.²⁰⁵ Zůstává otázkou, zda by výraznější rozvoj exilových proudů stojících mimo platformu nacionalismu neznamenal pro sovětský režim větší nebezpečí než lpění na údajně výjimečné ukrajinské nacionalistické koncepci spojené s nekritickým pěstováním Banderova kultu.

Na německé a rakouské půdě navázal nový ukrajinský exil snadno a rychle kontakty s představiteli časově předcházející vrstvy exilu meziválečného. Složitější bylo nalezení kontaktu s meziválečnou emigrací usazenou v jiných evropských zemích. Ve Francii sice vznikly po jejím osvobození od německé okupace podmínky pro oživení ukrajinských emigrantských aktivit, které byly německou okupací utlumeny, význam tohoto centra však poklesl. Jak už bylo uvedeno, aktivity starších časových vrstev ukrajinské emigrace přetrvávaly daleko více na území USA a Kanady. V r. 1947 propojily ukrajinské nadstavbové instituce obou severoamerických zemí své snahy s ukrajinskými centrály čtyř jihoamerických států v rámci Panamerické

²⁰³ Ivan Kedryn-Rudnyckyj (1896-1995) redigoval do r. 1939 politickou část ústředního deníku haličských Ukrajinců *Dilo* a v žurnalistické činnosti pokračoval po třicet let i v emigraci.

²⁰⁴ Volodymyr Vynnyčenko (1880-1951), ukrajinský spisovatel, politik a publicista. Na volbu Ukrajinské rady reagoval v srpnu 1949 manifestem *Zapovit borcjam za vyzvolenňa*, Kyjiv 1991. V tomto svém závěrečném díle autor zpochybnil nemalou část aktivit emigrace, protože exil neměl podle jeho názoru právo předjímat způsob, jakým rozhodne obyvatelstvo sovětské Ukrajiny o své budoucnosti.

²⁰⁵ Ivan Bahrjanyj (1907-1963), ukrajinský spisovatel a publicista vězněn v SSSR v období stalinismu. Pro hodnocení jeho programu je důležitý soubor novinářských prací nazvaný *Publicystyka*, Kyjiv 1996, obsahující 30 textů z let 1946-1949. Bahrjanyj proslul mj. pokusem vysvětlit západní veřejnosti, proč exulanti odmítají návrat do stalinského Sovětského svazu.

ukrajinské konference. Ta se stala největší ukrajinskou strukturou vzniklou v západním světě před polovinou 20. století.²⁰⁶

Zájem ukrajinsko-amerických představitelů o fenomén nové, aktivní, ale finančně dosti slabě zajištěné ukrajinské emigrace v Německu a Rakousku se projevil od r. 1944 v činnosti Spojeného ukrajinsko-amerického pomocného výboru (ZUADK). Jeho předseda V. Galan navštívil západní Evropu a nabídl exulantům možnost odjezdu do USA. Galanovo setkání zároveň pomohla odstranit část komunikačních problémů mezi různými stranicko-politickými strukturami nového exilu a usnadnila závěrečnou etapu jednání o podobě nového, všeobecně uznávaného exilového centra. Obdobně se angažoval ve styku s novou emigrační komunitou představitel kanadských Ukrajinců V. Kušnir.

Snahy o obnovení struktury, která by dosáhla v prostředí emigrace co nejširšího uznání, vyvrcholily v r. 1948 – tři roky poté, co byly navázány první kontakty nového ukrajinského exilu s Petljurovým nástupcem Andrejem Livyckým.²⁰⁷ Velkou neznámou zůstával po dlouhou dobu přístup obou nacionalistických organizací, které se nakonec jednání zúčastnily. Programově zůstala stranou pouze konzervativní složka ukrajinského exilu – hetmanského hnutí, které bylo výrazně oslabeno smrtí P. Skoropadského na konci války. Většina exilu se k této, svou tradicí nejednoznačné politické síle nehlásila.

V červenci 1948 se v bavorském Augsburgu konalo za účasti 36 zástupců osmi exilových politických subjektů první zasedání provizorního exilového parlamentu nazvaného Ukrajinská národní rada (UNR).²⁰⁸ Jejím předsedou byl zvolen proti kandidátovi nacionalistů Ivanovi Vovčukovi²⁰⁹ umírněnější představitel meziválečné emigrace, profesor Ukrajinské hospodářské akademie Borys

²⁰⁶ Organizace byla založena v New Yorku a jejím sídlem bylo toto město spolu s kanadským Winnipegem. Předsednictví se ujal kanadský Ukrajinec V. Kušnir. Zprávu o nové organizaci zaslal její newyorský sekretariát 1. 5. 1948 M. Velyčivskému a jím vedené Ukrajinské národní radě a navrhoval ještě před sjezdem v Augsburgu vzájemnou spolupráci obou struktur (HORODYSKYI, *Ukrajinska nacionalna rada*, s. 126-129).

²⁰⁷ Andrej Livyckij (1879-1954) byl od května 1926 téměř třicet let hlavním politickým a vojenským představitelem ukrajinské emigrace. Do konce druhé světové války žil ve Varšavě, poté se přemístil do západní části Německa a v Karlsruhe zemřel.

²⁰⁸ Jednací protokol vydali Ljubomyr VYNAR – Natalija PAZUŇAK (red.), *Deržavnyj centr Ukrajinskoji narodňoji respubliky v ekzyli (Statti i materijaly)*, Philadelphia – Kyjiv – Washington 1993, s. 325-364. Nejedná se však o stenografický zápis a zejména diskuse není zaznamenána v potřebném rozsahu.

²⁰⁹ Ivan Vovčuk (1902-1979) pocházel stejně jako jeho úspěšnější soupeř z východní Ukrajiny – do r. 1943 působil v rodném Charkově jako vědecký pracovník Institutu rostlinné výroby. Z poměru odevzdaných hlasů je zjevné, že pro něj hlasovali jen členové frakce OUN(b), kdežto ostatní účastníci podpořili B. Ivanyckého.

Ivanyckyj.²¹⁰ Zároveň byl ve funkci potvrzen ukrajinský exilový prezident Andrij Livyckyj, který na základě dohody delegátů jmenoval exilovou vládu vedenou Isaakem Mazepou.²¹¹ Delegáti rovněž přijali jiná usnesení a deklaraci UNR.²¹²

Z mezinárodně-politického hlediska nepředstavoval vznik exilového státního centra čin, který by mohl zásadním způsobem ovlivnit přístup západního světa k ukrajinské otázce. Ukazovalo se, že prosazení členství a formálních aktivit sovětské Ukrajiny v OSN i na jiných mezinárodních fórech bylo promyšleným činem, který nutil západní státy více než dříve akceptovat existující státoprávní stav, tj. začlenění Ukrajiny do SSSR. Západní diplomaté, právníci i publicisté si přitom uvědomovali naprostou obsahovou vyprázdňenost podoby mezinárodně-politické subjektivity Ukrajiny i Bělarusi.

Schopnost exilu domluvit se na existenci státního centra nemohla dosáhnout prakticky žádného ohlasu v Ukrajině, ovlivnit tamní situaci nebo rozšířit zde povědomí o činnosti a cílech exilu. Také možnost organizování či usměrňování ukrajinské emigrační skupiny exilovým centrem zůstala omezena, protože hlavní stranicko-politické struktury nechtěly pozbyt svých dosavadních vlivů. Spory mezi jednotlivými politickými subjekty v rámci emigrace byly překryty vznikem Ukrajinské národní rady jen dočasně.²¹³ Hlavním projevem této skutečnosti se stal odchod banderovských představitelů ze struktur exilového státního centra v dubnu 1950, který potvrdil jejich trvající snahu stanout v čele exilu.

Význam ukrajinského státního centra, které v prostředí exilu zprvu vyvolalo velké naděje, byl paradoxně oslaben také ekonomicky motivovaným odchodem většiny emigrantů ze západních částí Německa a Rakouska do jiných zemí západního světa, zejména do USA (50 000 osob), Kanady (35 000 osob) Austrálie (20 000 osob) a Velké Británie, ale i do jihoamerických zemí.²¹⁴ Centrem aktivit exilu se staly oba severoamerické státy vybavené už dříve silnou i vlivnou ukrajinskou komunitou.

²¹⁰ Borys Ivanyckyj (1878-1953), zakladatel ukrajinské lesnické vědy, byl několikrát rektorem Ukrajinské hospodářské akademie v Poděbradech a v meziválečném období publikoval některé své studie i v češtině.

²¹¹ Přehled všech dvanácti členů vlády otiskli VYNAR – PAZUŇAK, *Deržavnyj centr*, s. 354-355. Premiér zastával i funkci ministra zahraničních věcí, formálně byla vytvořena už jen čtyři další konkrétní ministerstva.

²¹² *Ib.*, s. 367-371. Závěr textu charakterizoval cíle, které chtěla rada uskutečnit ve svobodném ukrajinském státě.

²¹³ Kresba významného ukrajinského ilustrátora Edvarda Kozaka „Ukrajinská národní rada aneb Konečně konsolidování“ zpodobuje téměř ladovskou rvačku všech proti všem, ovšem bez hostinského s bejkovcem, srv. MARUŇAK, *Ukrajinska emigracija*, tom 1, s. 240.

²¹⁴ Je třeba uvážit, že se jednalo o dobu před masovým rozšířením letecké dopravy mezi jednotlivými kontinenty, kdy dopravu zajišťovaly především námořní lodě.

Soudržnost exilových institucí různého typu, charakteristická pro první poválečná léta, byla vystřídána po r. 1949 jejich částečnou atomizací, možnost vzájemné spolupráce a dialogu byla na čas ztížena.

Snahy exilu a nesporné úspěchy některých jeho představitelů v umělecké a vědecké oblasti zůstaly za této situací po dlouhá desetiletí utajeny obyvatelům sovětské Ukrajiny, která přece jen byla jediným opravdovým „ukrajinským kontinentem“. Sovětská Ukrajina uznávala pouze skutečné či domnělé zásluhy nevelké prokomunistické části ukrajinského exilu (tzv. pracovní emigrace), jen tuto skupinu se snažila podporovat a s ní udržovala kontakty.

1. 3. Závěr

V první polovině r. 1944 obyvatele Ukrajiny rozdělovala na dvě části frontová linie. Navíc byli jakoby vtěsnáni mezi obě bojující strany bez možnosti samostatně rozhodnout o svém osudu. Ač byla většina Ukrajinců zapojena do bojů na straně Rudé armády, jiní se ocitli v oddílech polské a československé zahraniční armády i v armádě rumunské a maďarské. Část Ukrajinců se angažovala v partyzánských oddílech prosovětské i protisovětské orientace. Jedinou pravidelnou jednotkou o výrazně ukrajinském, ač regionálně omezeném charakteru, byla ukrajinská divize vojsk SS Galizien, jejíž vojenský význam však zůstal poměrně malý.

Německo-sovětský vojenský zápas nesl tedy s sebou jako průvodní jev vzájemný střet mezi Ukrajinci různých orientací. Střetli se v něm nejen vojáci – na obou stranách fronty se angažovali a navzájem polemizovali ukrajinští spisovatelé, vědci a umělci.

Německo i SSSR měly odlišné představy o podstatě a způsobu řešení ukrajinské otázky. Sledovaly odlišné cíle, neexistoval mezi nimi podstatný rozdíl ve snaze o využití i zneužití Ukrajinců k vlastnímu prospěchu, shodně ji realizovaly za pomoci teroru. Blížily se v pojetí Ukrajinců jako užitečného, ač v mnohém neplnohodnotného a nepohodlného zájmového objektu. Jako pracovní síla a „kanónenfutr“ byli Ukrajinci užiteční, zbytečné komplikace však vytvářeli ti z nich, kteří svými „nadměrnými“ nároky a ambicemi ztěžovali realizaci zájmů jedné i druhé bojující strany. Jejich představitelé nevěřili, že by Ukrajinci byli schopni dosáhnout opravdové státnosti a tím méně si to přáli, protože by to ambice i reálnou pozici Německa i SSSR zřetelně oslabilo.

Rozdíly mezi oběma bojujícími stranami byly v tom, že hitlerovský teror zastínil během poměrně krátké okupace Ukrajiny rozsahem, otevřeností a nezastíranou brutalitou vzpomínku na teror stalinský. Zároveň sovětský režim nabízel Ukrajincům na rozdíl od Německa perspektivu určité státnosti (i za pomoci ústavních změn z února 1944), jisté míry národního rozvoje a důstojnější formu seberealizace. Výsledek sovětsko-německého střetnutí ovlivnila schopnost bojujících stran získat podporu své „ukrajinské politiky“. Sovětská nabídka se přes všechny problematické rysy zdála být přijatelnější než cizí a bezohlednější nabídka německá.

Na pozadí lépe viditelného velmocenského střetu SSSR a Německa se odehrával méně zřetelný zápas části Ukrajinců proti oběma zmíněným koncepcím, které rozhodovaly v odlišném rozsahu o nich bez nich. Ukrajincům se dostalo nejen v r. 1917 a 1991 teoretické šance vytvořit vlastní stát nezávislý na jeho sousedech. Tato možnost vznikla teoreticky i v r. 1944, za sovětsko-německé války se však setkávala s daleko nepříznivějšími podmínkami.²¹⁵ Ukrajinci to tušili, museli si však zachovat za této situace naději a vlastní tvář, zahájili odboj a pokusili se vytvořit alternativní strukturu nejvyšší státní moci. Vnitřní rozpory mezi dvěma organizacemi ukrajinských nacionalistů však ještě více zmenšily naději na úspěch.

Vítězství SSSR nad Německem na jaře r. 1945 nevedlo k oslabení stalinského systému, v něž doufali ideologové ukrajinského odboje. Na většině území Ukrajinské SSR se podařilo obnovit meziválečný stalinský režim a silný protisovětský odboj se rozvinul jen v severozápadní části republiky, odkud se nepodařilo dostatečně výrazně oslovit obyvatele zbytku země. Ukrajínští povstalci se proto stali brzy činitelem zahnaným do defenzívy, aniž by vlastními silami mohli tento stav změnit. Bylo jen otázkou času, kdy se stalinskému režimu podaří dosáhnout likvidace hnutí odporu a ukončit sovětizaci východní Haliče.

Ukrajina jako jeden z největších evropských územně-správních celků Evropy vykazovala po r. 1945 určité rysy státnosti, aniž by státem opravdu byla. Specifičnost této sovětské republiky byla podtržena skutečností, že Ukrajině byly v závěru druhé světové války formálně předány zahraničně-politické pravomoci, které se zdály mít ve srovnání s většinou svazových republik větší rozsah. Ve všech oblastech státní správy sovětské Ukrajiny však přetrvával absolutní kontrast mezi právy a možnostmi, které

²¹⁵ Boje o poválečné vyřešení ukrajinské otázky se v letech 1941-1944 znovu zúčastnila řada účastníků ukrajinských státoprvních snah z let 1917-1921.

byly této republice deklarativně poskytnuty, a absenci reálných možností popsané aspekty státnosti skutečně rozvíjet.

Otázkou přitom zůstává skutečnost, zda vedoucí představitelé sovětské Ukrajiny disponovali zkušenostmi a schopnostmi, které by jim umožnily uplatnit v příznivějších podmínkách samostatnější přístup a výrazněji naplnit deklarovaný princip státnosti. Čím byla ukrajinská státnost na papíru větší, tím výrazněji a programověji sovětský „nadstát“ její obsah a smysl vyprazdňoval v zájmu zachování maximální jednoty a integrity celého svazu. Z tohoto hlediska se situace ve srovnání s posledním předválečným desetiletím nijak výrazně nezměnila.

Vývoj ukrajinské otázky v letech 1945-1949 se však přesto odehrával i nadále v podmínkách dvojkolejnosti, navazující na stav v r. 1944. To, co nebylo dáno realizovat ukrajinskému vnitřnímu odboji či hnutí odporu, se s určitým úspěchem pokusila uskutečnit exilová skupina ve středozápadní Evropě. V tamních uprchlických táborech se soustředila nová emigrační skupina tvořená příslušníky mnoha sovětských i jiných národů. Ukrajinci v jejím rámci patřili spolu s polskou skupinou k neaktivnějším činitelům. Poměry v americké, britské a francouzské okupační zóně umožnily emigraci rozvinout mnohostranné aktivity, které dospěly v létě r. 1948 až k ustavení exilové státní reprezentace.

Ukrajinský exil však zůstal oddělen od své země svébytnou variantou železné opony, kterou neměl šanci vlastními silami odstranit. Vývoj Ukrajinců i obyvatel dalších republik evropské části SSSR a satelitních států SSSR lze po r. 1944 či 1945 charakterizovat jako paralelní existenci dvou dílčích subjektů reprezentujících příslušné národy. Subjekty domácí a exilové se rozvíjely v prostředí rozděleného světa naprosto odlišně. Byly zbaveny možnosti navázat a udržovat vzájemný kontakt. Budoucí zpracování dějin Ukrajinců, ale i Ukrajiny jako území, budou muset vzít tuto skutečnost v potaz více než dosud.

Kap. 2: Vztah československého exilu k Ukrajině v r. 1944 a na počátku r. 1945

2. 1. Aplikace „zahraniční politiky“ sovětské Ukrajiny v jejich vztazích s Polskem

V první kapitole jsem stručně vysvětlil prvky sovětské ústavní reformy z 1. 2. 1944, jejímž důsledkem bylo mj. zřízení komisariátů zahraničních věcí ve svazových republikách. Tento krok vzbudil nejednoznačné reakce, události následujících měsíců však vzbudily dojem, že se ve skutečnosti nic podstatného nezměnilo. Nejistota sovětských spojenců, jak chápat tento krok, trvala do konce srpna 1944, kdy SSSR vyslovil na konferenci tří zemí v Dumbarton Oaks požadavek na přidělení sedmnácti míst v budoucí celosvětové organizaci.¹ Poté, co to USA a Velká Británie odmítly, dostaly tři ze šestnácti svazových republik (Ukrajina, Bělarus a Litva) viditelnější možnost naznačit v r. 1944 mezinárodně-politickou aktivitu, jen dvě z nich však získaly v následujícím roce členství v OSN a pouze Ukrajina měla zhruba do r. 1947 možnost rozvíjet určitý typ dílčích vztahů s jedním ze svých západních sousedů a dosáhla dokonce sovětským vlivem a v sovětském zájmu postavení nestálého člena Rady bezpečnosti OSN.²

Vzhledem k tehdejším záměrům sovětské zahraniční politiky se stalo prvním, jediným a nadto krátkodobým mimosovětským partnerem Ukrajiny lidové Polsko. Obnovený polský stát měl být podle sovětských plánů co nejrychleji proměněn ve spolehlivý formálně spojenecký, spíše však satelitní útvar. Dřívější i zcela nedávné polsko-ukrajinské nesrovnalosti a spory bylo třeba překonat nastolením nových, nekonfliktních kontaktů obou národů. Jejich význam vynikal v souvislosti s roztržkou mezi SSSR a exilovou polskou vládou v Londýně a s krátkodobou dislokací jednotek polské zahraniční armády na ukrajinském území. Polská civilní i vojenská přítomnost na Ukrajině v první polovině r. 1944 měla přitom výraznější a všestrannější charakter

¹ Požadavek byl vysloven 28. 8. 1944, srv. Robert DALLEK, *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy (1932-1945)*, New York – Oxford 1995, s. 466-467. Nebylo jistě náhodné, že v Lublinu vystoupily jako mezinárodně-právní subjekty tři republiky, jejichž přijetí do OSN navrhl na jaltské konferenci Molotov, zatímco ostatní byly eliminovány. Úvahy o možném podepsání určitých mezinárodních smluv sovětskými republikami se státem z mimosovětského prostoru vznikly možná o něco dříve než na konci srpna r. 1944, věcná souvislost tohoto kroku s konferencí v Dumbarton Oaks je však velmi pravděpodobná.

² Tato „suverenitová matřjoška“ potvrzuje, že ukrajinský vnitropolitický problém a potřeba prezentovat navenek jeho úspěšné vyřešení byly pro SSSR na sklonku druhé světové války i po jejím ukončení velmi důležité.

než souběžná přítomnost česká resp. československá.³ Symbolizoval ji např. Svaz polských vlastenců s centrem v Moskvě, působící v SSSR od r. 1943.⁴ Jeho vedení zprvu předpokládalo, že polské menšiny v západních částech Ukrajiny a Bělorusi i v Litvě zůstanou zachovány a snažilo se vycházet ve své činnosti z tohoto předpokladu a zajistit této menšině i jiným Polákům v SSSR co nejúnosnější životní podmínky.

Od jara r. 1944 se začaly rýsovat možnosti vytvoření formálně samostatných polsko-ukrajinských vztahů. Přijetí delegace KRN (Krajowa rada narodowa) Nikitou Chruščovem v Kyjevě dne 10. 6. 1944 představovalo vstřícný krok vůči levicové reprezentaci Polska.⁵ V návaznosti na toto setkání byla v Kyjevě zřízena 24. 6. polská vojenská delegatura.⁶ Vstup Rudé armády na území, které mělo být zachováno poválečnému Polsku,⁷ otevřel koncem července novou kapitolu projektu polsko-sovětské spolupráce, ve kterém bylo Ukrajině vyhrazeno nikoli nepodstatné místo. Sovětským partnerem se stal prozatímní nejvyšší orgán obnovovaného Polska, Polský výbor národního osvobození (PKWN), vytvořený v Chelmu 22. 7. 1944 a brzy nato přesunutý do Lublinu. Výběr obou míst zřetelně předznamenával směr vedení východní hranice nového Polska, značně blízký linii, která po 17. září 1939 rozdělila dočasně zlikvidovaný stát na německou a sovětskou část.⁸

Po vzniku PKWN musela sovětská strana ve vlastním zájmu přistoupit k rychlému zabezpečení polsko-sovětských vztahů zacílených už do poválečné doby, jejich strukturu však bylo třeba dotvořit ještě před ukončením válečných operací v Evropě. Problém byl řešen nikoli náhodou ještě předtím, než se podařilo Sovětskému svazu vymoci pro polskou levicovou vládu její uznání ze strany západních velmocí a

³ V Ukrajině pobývaly i v této fázi sovětsko-německé války vojenské jednotky několika států: na sovětské straně československé a polské, na německé straně maďarské a rumunské. Zároveň byly na severovýchodě země zřízeny a po několik měsíců používány tři letecké základny USA obsluhované zčásti americkým personálem.

⁴ Organizace čítala v r. 1945 100 000 členů, pečoval o 250 škol a zajišťoval rozsáhlou vydavatelskou činnost. Zřízení podobné organizace v rámci československého východního exilu nebylo nezbytné ani potřebné.

⁵ Setkání popisuje Jan Stefan HANEMAN, *U progu Polski ludowej, Z pola walki* (Warszawa) 12, 1969 s. 435. Srv. i text děkovného telegramu zplnomocněnců KRN zaslaného Chruščovovi ze Sum do Kyjeva v týž den, in: *Vněšňaja politika Sovětskogo sojuza v period Otěčestvennoj vojny*, tom 2, Moskva 1946, s. 141-142.

⁶ Maria WILUSZ (ed.), *Protokoly prezydium zarządu głównego Związku Patriotów Polskich w ZSRR (czerwiec 1943 – lipiec 1944 r.)*, Archiwum Ruchu Robotniczego (Warszawa) 2, 1975, s. 129.

⁷ Vzhledem ke spornému pojmání polské východní hranice vstoupila sovětská vojska do Polska vlastně nadvakrát – podle miněni londýnské exilové vlády to bylo 5. ledna 1944, podle sovětského výkladu nuceného polskému levicovému exilu až o více než půl roku později, 21. 7. 1944.

⁸ Zároveň tím bylo naznačeno, že sovětské územní nároky vůči Polsku nebudou stupňovány v tom směru a rozsahu, který naznačovaly výroky N. Chruščova v ukrajinském Nejvyšším sovětu z počátku března 1944.

marginalizovat tak polskou exilovou vládu v Londýně, považovanou na Západě po nějakou dobu za plně legitimní.

Prioritu a nezastupitelnost vyjednávací roviny Moskva – Lublin plně potvrdil soubor sovětsko-polských smluv podepsaných v Moskvě krátce po vzniku lublinského výboru, ve dnech 26. a 27. 7. 1944, a načrtávajících kontury budoucích vztahů obou států a jejich rozhraničení.⁹ Je příznačné, že v těchto dokumentech, z nichž smlouva o hranicích zůstala tajnou, nejsou jmenovitě zmíněny a na jejich přípravě se jistě nepodílely ani Ukrajina, ani Bělarus a Litva, ač byly už vybaveny svými komisariáty zahraničních věcí. Všechny tři republiky však přišly nakrátko přece jen ke slovu. Po několika týdnech se sovětské vedení rozhodlo v souvislosti s budováním nové podoby sovětsko-polských vztahů přistoupit k aktivizaci a zviditelnění do té doby „papírové“ zahraničně-politické pravomoci dvou sovětských republik, které měly v budoucnu hraničit s obnoveným Polskem.¹⁰

K metodě používající atypického přístupu k polsko-sovětským vztahům, tj. ke kombinování jejich celosovětské a republikové úrovně, přispěla složitost pohraničních vztahů. Polsko po r. 1944 sousedilo jako jediná evropská země ne už se dvěma sovětskými republikami, jako před r. 1939, ale se čtyřmi útvary tohoto typu. K Ukrajině a Bělorusi se přiřadila ještě sovětská Litva a po vzniku Kaliningradské oblasti dokonce jinak daleko vzdálenější Ruská federace, jejíž západní pohraničí bylo díky tomuto přírůstku posunuto dále na západ než pohraničí Bělorusi a Ukrajiny. Protože zároveň Ukrajina jako jediná z evropských republik SSSR nově sousedila se čtyřmi evropskými státy, lze chápat i dočasně praktikovanou mimořádnost polsko-ukrajinských vztahů jako značně logickou záležitost.

Představitelé Ukrajiny a Bělorusi byli na počátku září 1944 pověřeni zajištěním dvou podob téhož úkolu. Měli podepsat smlouvy s lublinským výborem o důležité otázky budoucích vzájemných vztahů, kterou byla výměna příslušníků národních menšin z obou stran polsko-sovětské poválečné hranice. Redukce národnostních menšin měla už na počátku poválečného období „vyčistit stůl“ a zamezit pokračování konfrontace mezi Poláky a jejich východními sousedy, která byla

⁹ Text smluv vydal Tadeusz CIEŚLAK (red.), *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917-1945 (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1967, s. 391-400. Mlčení o sovětských republikách sousedících s Polskem bylo narušeno jen zmínkou o hranicích Litevské SSR ve smlouvě o státní hranici SSSR a Polska z 27. 7. 1944, která byla učiněna jen z orientačně-geografických důvodů při popisu jednoho z úseků hranice, srv. ib., s. 400.

¹⁰ Popsaný přístup se netýkal RSFSR – její územní rozšíření o část východního Pruska nebylo tehdy ještě se spojenci dohodnuto a reálné rozšíření zahraničních pravomocí této republiky nemělo ani z jiných důvodů smysl.

charakteristická pro předchozí etapy východoevropských dějin. Celosovětská zahraniční politika a diplomacie přitom zůstaly jen zdánlivě v pozadí. Jednalo se o příliš důležité otázky, které nemohly být přenechány stranicko-politické reprezentaci druhého řádu. O tomto nestandardním postupu bylo tedy rozhodnuto v Moskvě, odkud byla činnost republikových vlád i nových komisariátů zahraničních věcí trvale kontrolována a usměrňována.

Proto se nejvyšší ukrajinští představitelé Chruščov a Ponomarenko dopravili ze svých republik letecky do Lublinu, kde vedli 1. a 2. 9. 1944 jednání s polskou reprezentací bez spoluúčasti obou komisařů zahraničních věcí. Jejich absence naznačuje, že realizace téhož scénáře se bez nich snadno obešla, protože Chruščov i Ponomarenko se řídili Stalinovými instrukcemi.¹¹ V případě Ukrajiny se rozhovory týkaly také hraničních otázek a revindikace polského kulturního dědictví na odstoupených východních územích (aktuální byl mj. osud archivů a knihoven).¹² Komuniké o přípravném jednání z 5. září, se zmiňuje o tom, že při odletu obou představitelů byli kromě polských představitelů přítomni také čtyři celosovětské činitele, kteří tehdy v Lublinu působili.¹³

Velmi rychle následovala druhá návštěva Chruščova a Ponomarenka v Lublinu, v jejímž závěru byly podepsány 9. 9. 1944 smlouvy obou sovětských republik s PKWN,¹⁴ jehož jménem dokumenty signoval E. Osóbka-Morawski. Polský dočasný parlament (Krajowa Rada Narodowa) schválil ukrajinsko-polskou smlouvu hned v den jejího podepsání – nevyvolala nijak intenzivní diskusi ani odpor nikoho z

¹¹ Potvrzuje to CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 3, Moskva 1999, 207-209. Stalin rozhodl nejen o zásadních otázkách směru hraniční linie, ale také o provedení výměny obyvatelstva.

¹² Krystyna KERSTEN, *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (22 VII – 31 XII 1944)*, Lublin 1965, s. 85. Transfer obyvatelstva navrhoval nezávisle na přípravách ukrajinsko-polské smlouvy také S. Mikolajczyk dne z 30. 8. 1944, srv. Stanisław MIKOLAJCZYK, *The Rape of Poland (Pattern of Soviet Aggression)*, Westport (Conn.), 1972 (reprint vydání z r. 1948), s. 92, 287-289.

¹³ Eugeniusz MISŁO (red.), *Repatriacja czy deportacja (Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946)*, tom 1, Warszawa 1996, č. 5, s. 24-25. Sovětskou rovinu vztahů reprezentovali tehdy v Lublinu maršál Bulganin a gen. Abakumov, tedy osoby, které hrály výraznou úlohu v celosovětském měřítku. Chruščov po návratu do Kyjeva poděkoval za přijetí v Lublinu zvláštní, rusky psanou depeši premiéru Osóbki-Morawskému (ib., č. 4, s. 23-24). Rusky byla psána i většina pozdějších Chruščovových textů týkajících se ukrajinsko-polských vztahů.

¹⁴ Ib., č. 8, s. 30-39 (otištěno polské znění, vyhotovena byla rovnocenná varianta v ukrajinštině). Ve starších edicích bylo otiskováno jen krátké komuniké o podepsání smluv, srv. CIEŚLAK, *Stosunki*, č. 136, s. 401-403, *Vněšňaja politika v period*, tom 2, s. 202-204. K podpisu smlouvy CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 578-580, autorovo tvrzení, že za Polsko podepsal smlouvu Bierut, je však nesprávné. Za zmínku stojí koloritní vzpomínka na to, jak Chruščov hostil polské partnery ukrajinskými dýněmi. Srv. Ivan BILAS, *Represywno-karalna systema v Ukraini 1917-1953 (Suspilno-polityčnyj ta istoryko-pravovyj analiz)*, knyha 1, Kyjiv 1994, s. 196-200.

přítomných 43 poslanců.¹⁵ Zůstává nejisté, nakolik sovětská strana původně počítala i s uzavřením smlouvy polsko-litevské, o které se hovořilo při ratifikaci polským „předparlamentem“. V každém případě se zástupce sovětské Litvy Gedvilas dostavil do Lublinu k podpisu „své“ smlouvy až o dva týdny později, 22. září.¹⁶ Text všech tří dokumentů byl přitom téměř identický, což vylučuje možnost samostatného postupu představitelů republik, kteří zůstali jen vykonavateli direktiv z centra.

Všechny smlouvy měly iniciovat a právně podložit vzájemnou výměnu menšinového obyvatelstva, tedy odchod Poláků z příslušných svazových republik do budoucího „posunutého“ Polska a paralelní transfer Ukrajinců, Bělorusů a Litevců z nově definovaných východních oblastí Polska do příslušných republik SSSR. Rychlá a v zásadě nedobrovolná výměna obyvatelstva měla v Polsku i SSSR zlikvidovat důležitou a konfliktní menšinovou otázku, a eliminovat tak možné problémy ve vztazích států, jež se měly stát napříště spojenci. Plánované přesuny měly také ztížit možnost oboustranného narušování sovětsko-polské hranice ozbrojenými skupinami v zájmu urychlení likvidace menšinového, protikomunisticky orientovaného ozbrojeného odporu v západních republikách SSSR i v Polsku. Chruščov a Ponomarenko nenarazili se „svými“ návrhy na výměnu obyvatelstva na větší odpor, který by sotva mohl něco změnit - nikdo z polských politiků nebyl připraven a odhodlán se takto projevit.

Popsaná diplomatická akce probíhala za situace, kdy ještě nebylo potlačeno protiněmecké povstání ve Varšavě inspirované polskou vládou z Londýna. Ta nemohla jednání s Ukrajinou a Běloruskem a později s Litvou nijak ovlivnit, ač byly problémy projednávány v Lublinu zcela zásadního a dalekosáhlého charakteru. Celá epizoda byla dalším kamínkem v mozaice opatření, kterými sovětské vedení vytlačovalo nekomunistické činitele ze hry.

Dvojstranné smlouvy se nijak nevyslovily k linii hranice příslušných sovětských republik s Polskem.¹⁷ Chruščov i Ponomarenko museli akceptovat vrácení

¹⁵ Feliks TYCH (ed.), *Sprawozdania z obrad Krajowej Rady Narodowej (styczeń – wrzesień 1944 r.)*, in: Archiwum ruchu robotniczego, tom 10, Warszawa 1986, s. 79. Smlouva byla schválena stejně jako dokument polsko-běloruský jasnou většinou (jeden hlas byl proti a jeden poslanec se zdržel). V diskusi bylo poukázáno jen na nebezpečí epidemií při provádění evakuace v zimním období. Dvě osoby, mj. premiér Osóbka, poukázaly na to, že ukrajinští Poláci si odchod sami přejí, protože je Ukrajinci vyhánějí. Byl rovněž schválen požadavek Polska na uzavření podobné smlouvy s Litvou.

¹⁶ Všechny tři smlouvy registrují Robert M. SLUSSER – Jan F. TRISKA, *A Callendar of Soviet Treaties (1917-1957)*, Stanford (Cal.), 1959, s. 163 a 183, text polského komuniké otiskl CIEŠLAK, *Stosunki*, č. 137, s. 403-404. Premiér sovětské Litvy a signatář smlouvy M. Gedvilas nebyl na rozdíl od Chruščova a Ponomarenka zároveň prvním tajemníkem ÚV KS(b)L.

¹⁷ Zprávu o podepsání obou smluv a o jejich obsahu uveřejnila Pravda (Moskva), č. 221 (14. 9.), s. 2.

části územních zisků, které byly jejich republikám na podzim r. 1939 z polského území přiděleny, a Chruščov samozřejmě musel ustoupit od územních nároků vůči Polsku deklarovaných o půl roku dříve. Příslušné regiony nebyly z celosovětského hlediska nijak důležité a spíše se mohly stát přítěží.¹⁸ Jejich ponechání Polsku mělo navíc představovat projev sovětské dobré vůle vůči „nejjednoduchému“ sousedovi, který mohl být nyní spokojen s tím, že nebude zbaven ještě větší části svých východních území. Měly tak být zahlazeny polské vzpomínky na pakt Molotov-Ribbentrop, od jehož podepsání uplynulo pouhých pět let. V Ukrajině prý tyto územní ústupky vyvolaly nespokojenost tamní národní inteligence.¹⁹ O Chruščovově nikterak nadšeném souhlasu s rozhodnutím učiněným v Moskvě svědčí popis cesty, kterou vykonal s Bulganinem do Chelmu. Aniž by porušili své inkognito, vyslechli zde stesky místního pravoslavného duchovního na ponechání města i jeho okolí v hranicích Polska, decentně pomlčeli a vrátili se do Lublinu.²⁰

Moskevské politické vedení, které o směru a obsahu lublinských rozhovorů fakticky rozhodovalo, při nich formálně nebylo zastoupeno, ač smlouvu o přesídlení menšinového obyvatelstva mohli zrovna tak podepsat představitelé SSSR jako celku. Upřednostnění „nižší formy“ smluvního zajištění jednoho z problémů sovětsko-polských vztahů mělo potvrdit půl roku po přijetí sovětských ústavních změn reálnost aspoň jedné z nich. Důvody nebyly dány jen vztahem a perspektivami sovětsko-polských vztahů. SSSR chtěl zároveň podložit svůj požadavek předložený v Dumbarton Oaks a přimět USA i Velkou Británii ke změně postoje.

V souvislosti s ukrajinsko-polskou smlouvou z 9. září 1944 se naskytá otázka, proč po jejím podepsání nenásledovaly žádné další kroky směřující k navázání stálější formy vztahů mezi Polskem a Ukrajinou. Mimořádná složitost polsko-ukrajinských vztahů spojená s posunem státní hranice a vzájemnou výměnou menšin sice takové řešení zdánlivě podporovala,²¹ týž faktor však asi zvyšoval ostražitost kremelských činitelů. Ti rozhodně netoužili po tom, aby Ukrajina začala chápat práva, která jí byla udělena v oblasti rozvíjení mezinárodních vztahů, příliš vážně. SSSR mezitím dále rozvíjel styky s PKWN – před koncem r. 1944 přibyla ještě smlouva o

¹⁸ Požadované, národnostně i konfesně smíšené, regiony jihovýchodního Polska ležící na západ od řeky San byly ekonomicky málo rozvinuté a žilo zde velmi mnoho Poláků, což by způsobilo další problémy s transfery obyvatelstva. Nelze vyloučit, že Chruščov se o tato území zajímal i proto, že z jednoho z nich pocházela jeho druhá manželka, Ukrajinka Nina Kucharčuková.

¹⁹ Chruščov, *Vremja*, kniha 3, s. 207-208 – charakteristický je upřímný závěr této úvahy: „no čo ja mog sdělat', tak rešil Stalin.“

²⁰ „My ně stali razgavarivat' na etu tĕmu“ (ib., kniha 3, s. 212).

²¹ ASPATURIAN, *The Union Republics*, s. 195-196.

dodávkách sovětského zboží do Polska a o způsobu jejich splácení, uzavřená v Lublinu 20. 10. 1944.²²

Přesto však ukrajinsko-polská smlouva z 9. září 1944 nezůstala bez konkrétních důsledků ve vztazích Polska a Ukrajiny. První z nich představovalo vytvoření institucí, které by zajistily pokud možno hladký průběh oboustranné repatriace obyvatelstva. Polský stát zřídil Státní repatriční úřad a jmenoval plnomocníkem ve věcech přesídlování Wladysława Wolskiego, který uskutečnil po polovině října služební cestu do Kyjeva, Minsku i Vilnius.²³ Také sovětská strana (centrum i republiky) měla zájem na rychlé realizaci textu lublinských smluv.²⁴ Chruščov oznámil už 18. 9. 1944 do Lublinu, že hlavním zplnomocněncem ukrajinské rady lidových komisařů u polské prozatímní vlády byl jmenován M. Pidhornyj, ukrajinský vicekomisař potravinářského průmyslu.²⁵ O vymezení pravomocí a praktickém významu tohoto nového úřadu je známo jen málo, jeho existence však naznačuje, že přímé ukrajinsko-polské vztahy měly aspoň v této věcné oblasti pokračovat vedle souběžně fungujících, nesrovnatelně důležitějších vztahů sovětsko-polských. Sovětskou stranu zde reprezentoval Nikolaj Bulganin, vojenský a stranický představitel, jehož mocenská pozice v tu dobu začínala růst.²⁶

Téhož dne, 18. 9. 1944, jmenoval ukrajinský komisař vnitra Rjasnoj skupinu vyšších příslušníků ukrajinského NKVD, kteří měli zajistit po obou stranách hranice transferovou akci.²⁷ Z devětadvaceti osob mělo pracovat jedenáct osob v polských okresech²⁸ pod vedením zmocněnce sídlícího v Lublinu, početnější druhá skupina měla zajišťovat evakuaci Poláků z Ukrajiny, koordinovanou z volyňského města Luck.

²² Brzy poté následovaly dvě další mezistátní smlouvy, v první řadě smlouva o přátelství, vzájemné pomoci a poválečné spolupráci podepsaná v Moskvě 21. 4. 1945.

²³ KERSTEN, *Polski Komitet*, s. 85-86.

²⁴ V doplňující instrukci ke smlouvě podepsané v Lublinu 2. 1. 1945 byla určena místa úřadování jednotlivých zplnomocněnců pro repatriaci (MISŁO, *Repatriacja*, tom 1, č. 20, s. 73-78).

²⁵ Mykola Pidhornyj, v ruské transkripci Nikolaj Podgornyj (1903-1983) se o dvacet let později stal jako předseda prezidia Nejvyššího sovětu SSSR čelným představitelem KSSS a sovětského státu. Podstatné je, že od března 1940 do května 1944 působil v Moskvě, mj. jako náměstek komisaře potravinářského průmyslu SSSR. Funkci hlavního zplnomocněnce vlády Ukrajinské SSR pro přesídlení Ukrajinců z Polska nevykonával déle než do dubna 1946, kdy se stal stálým představitelem ukrajinské vlády u vlády sovětské.

²⁶ Maršál Bulganin pronikl do nejvyšších pozic sovětského vedení v r. 1949 a udržel se v ní více než deset let. Srv. o něm CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 3, s. 211.

²⁷ Text přísně tajného dopisu z 18. 9. 1944, který v této věci zaslal Rjasnoj ukrajinskému vicepremiérovi Korotčenkovi, zpřístupnil MISŁO, *Repatriacja*, tom 1, č. 11, s. 43-44. Vesměs se jednalo o vyšší důstojníky NKVD, do té doby služebně zařazené v osmi oblastech východní Ukrajiny, nejvýrazněji v oblastech dněpropetrovské, charkovské a vorošilovhradské.

²⁸ Dne 20. 10. 1944, kdy už přesídlování z Polska probíhalo, čítal však štáb aparátu hlavního zmocněnce ukrajinské vlády 31 osob a 15 okresních zplnomocněnců (BILAS, *Represywno-karalna*, kniha 1, s. 204-205).

Hlavním ukrajinským zplnomocněncem zajišťujícím tuto část repatriace se stal A. Cokol. V okresech obou zemí, kterých se repatriace týkala, pracovali vždy zmocněnci obou zemí. Důležité je, že tato skupina osob byla vytvořena rozhodnutím ÚV KS(b)U ještě před podepsáním lublinské smlouvy a ukrajinský komisariát zahraničních věcí v této věci nesehrál žádnou roli. Nový komisariát nemohl být pro řešení této agendy, která mu jakoby ani nepříslušela, využit už proto, že nedisponoval dostatečně velkým aparátem.

Výměna obyvatelstva začala v polovině října 1944 a do poloviny února 1945 odjelo z Polska 70 000 Ukrajinců, což byla jen malá část předběžně uvažovaného počtu.²⁹ V době, kdy se chýlila k závěru dobrovolná fáze odchodu Ukrajinců z Polska,³⁰ byla 6. 7. 1945 podepsána v Moskvě další, v tomto případě sovětsko-polská smlouva o právu změny občanství a o evakuaci skupin obyvatel obou zemí. V rámci tohoto dokumentu už tři svazové republiky žádnou roli nehrály a bilaterální smlouvy ze září 1944 nebyly v jeho textu ani zmíněny.³¹ Využití celosvazové platformy vyjednávání bylo v tomto případě odůvodněno existencí jednotného sovětského občanství. Také o něco pozdější smlouva o polsko-sovětské hranici ze 16. 8. 1945 byla formulována ve jménu SSSR jako celku.³²

Jak už předchozí výklad naznačil, praktické zajišťování výměny obyvatelstva bylo Ukrajině ponecháno, což potvrdily dva dodatečné protokoly ke smlouvě ze září 1944. První podepsali v Kyjevě 20. 9. 1945 N. Chruščov, D. Manuilskij, S. Grabski, L. Berman a W. Wolski.³³ Upřesněny zde byly okolnosti odjezdu Poláků z Ukrajiny a návrat některé kulturních památek, nacházejících se ve Lvově, Polsku. O tři měsíce později, 14. 12. 1945, signovali ve Varšavě polský premiér Osóbka-Morawski a ukrajinský vicepremiér Bažan poslední dodatečný protokol.³⁴ Postupné uzavírání přesídlenecké akce v jednotlivých polských regionech stvrdily v květnu a červnu 1946

²⁹ MISOŁO, *Repatriacja*, tom 1, č. 21, s. 78-81. Podle údajů, které zazněly 13. 2. 1945 na schůzi polské prozatímní vlády, se k odjezdu zaregistrovalo 150 000 Ukrajinců, počítalo se však, že jich „musí odjet“ dalších 400 000. Tento požadavek jasně zpochybnil údajně dobrovolný princip repatriace, který byl na obou stranách hranice znehodnocen strachem menšinového obyvatelstva z akcí vojenských skupin druhého národa i jinými obavami.

³⁰ BILAS, *Represywno-karalna*, kniha 1, s. 225.

³¹ MISOŁO, *Repatriacja*, tom 1, č. 56, s. 140-143, srv. Euzebiusz BASIŃSKI – Tadeusz WALICHNOWSKI (red.), *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945-1972 (Dokumenty i materiały)*, Warszawa 1974, č. 7, s. 24-26.

³² MISOŁO, *Repatriacja*, tom 1, č. 71, s. 178-180.

³³ *Ib.*, tom 1, č. 92, s. 224-227, srv. Volodymyr SERHIJČUK, *Deportacija poljakiv z Ukrajiny*, Kyjiv 1999, č. 29, s. 150-154.

³⁴ MISOŁO, *Repatriacja*, tom 1, č. 139, s. 296-298. Dokument, v němž se jednalo se o prodloužení registrační lhůty zájemců o výjezd, byl vyhotoven v polské a ukrajinské verzi, vicepremiér Bažan však psal Chruščovovi v předběžném informačním telegramu rusky, srv. *ib.*, č. 137, s. 294-295.

závěrečné protokoly průběžně podepsané v jednotlivých okresech jihovýchodního Polska.³⁵ Situace však nebyla ani tehdy nekonfliktní. Hlavní zplnomocněnec Ukrajiny pro vysídlení Ukrajinců z Polska Romaščenko musel písemně protestovat proti násilnému vyhánění příslušníků této národnosti z některých polských okresů.³⁶

Ukrajinská vláda byla polskou stranou oslovena jako druhotný, ale alespoň do jisté míry vnímaný partner ještě jednou, a to před zahájením tzv. Akce Wisla. O tomto násilném vystěhování většiny ukrajinského obyvatelstva z území jihovýchodního Polska do jiných částí tohoto státu rozhodla polská vláda 29. 3. 1947.³⁷ Viceministr občanské správy a polských západních území W. Wolski sdělil sovětskému diplomatu Jakovlevovi, že považuje příslušné rozhodnutí za ukvapené. Poukázal na to, že Ukrajincům, kteří by upřednostnili výjezd do SSSR, by nemělo být v této možnosti bráněno a že ukrajinská vláda bude požádána o souhlas k jejich přijetí.³⁸ Ve chvíli, kdy závěrečný protokol i komuniké polské a ukrajinské vlády z 6. a 7. 5. 1947 přesídleneckou akci ukončily, završila jednostranně realizovaná Akce Wisla faktickou likvidaci ukrajinské menšiny v Polsku. Sovětská Ukrajina nemohla její realizaci nijak zamezit, ačkoli nemohla být vůči podobným událostem zcela lhostejná.³⁹

Vztah sovětské Ukrajiny k lidovému Polsku vykazoval po r. 1944 ještě některá další specifika umožňující představitelům ukrajinské svazové republiky občasné výjezdy za hranice SSSR. Kontakty začaly na konci ledna 1945, kdy si vyměnili oficiální dopisy představitelé ukrajinského parlamentu a vlády Hrečucha a Chruščov s polskými partnery Bierutem a Osóbkou.⁴⁰ Podnětem se stala ukrajinská pomoc Varšavě, nedlouho před tím osvobozené sovětskými vojsky, a této věci se týkal

³⁵ MISIŁO, *Repatriacja*, tom 2, Warszawa 1996, vydal deset takových dokumentů, srv. č. 64, s. 139-141 až č. 137, s. 264-265. Dokumenty byly pořizovány podle situace v polsko-ruském nebo v polsko-ukrajinském znění.

³⁶ Romaščenkovy dopisy ze 4. až 15. 6. 1946 ib., tom 2, č. 96, 103 a 112, s. 193 passim 214. Polský brigádní generál Rotkiewicz příslušná obvinění odmítl, ib., č. 114, s. 214-217.

³⁷ Akce Wisla měla přispět k izolování a následné likvidaci oddílů UPA v jihovýchodním Polsku. Velmi stručná zmínka o tehdejších událostech, již uvádí Chruščov, Vremja, kniha 3, s. 247, vyslovuje, byť ne zcela otevřeně, určité pochopení pro pozici polských Ukrajinců.

³⁸ G. P. MURAŠKO (odp. red.), *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov (1944-1953 gg.)*, tom 1 (1944-1948 gg.), Moskva – Novosibirsk 1997, č. 202, s. 596-597. Zpráva o rozhovoru je datována k 2. 4. 1947, podle poznámky připojené na s. 597 byl do řešení věci zapojen D. Manuilskij.

³⁹ Text srv. *Vněšňaja politika Sovětskogo sojuza. 1947 god*, část pervaja (Janvar – ijuň 1947 g.), Moskva 1952, s. 383. Za Ukrajinskou SSR podepsal protokol vicepremiér V. F. Starčenko s náčelníkem správy ukrajinské vlády pro evakuaci a přesídlení ukrajinských a polských obyvatel Roseckým, hlavními představiteli Ukrajiny pro přesídlení Ukrajinců z Polska a Poláků z Ukrajiny Romaščenkem a Cokolem a s tajemníkem ukrajinské delegace Maškovem. Srv. MISIŁO, *Repatriacja*, t. 2, přílohy č. 1 a 2, s. 349-352.

⁴⁰ CIEŚLAK, *Stosunki*, č. 144-145, s. 416-418.

i dopis varšavského primátora M. Spsychalského Chruščovovi.⁴¹ Ukrajina však nehrála v této propagandistické akci zcela samostatnou roli, když Varšavě slíbily pomoc také obě další sovětské republiky, které s Polskem uzavřely smlouvy v září 1944. Ukrajina, Bělorus i Litva oznámily, že převezmou polovinu nákladů na obnovu zničené Varšavy.⁴²

Velmi specifický charakter měla polooficiální návštěva N. Chruščova v polském hlavním městě mezi 7. a 10. březnem 1945. Nejvyšší ukrajinský představitel byl do Varšavy vyslán dva měsíce po jejím osvobození v čele sovětské technické skupiny. Přítomni byli kyjevští a moskevští odborníci technického profilu, kteří měli poradit při obnově výroby elektřiny, dodávek vody a kanalizační sítě. Cesta do Varšavy neměla utajený charakter a sdělovací prostředky v Polsku i SSSR o ní informovaly. Jen tak jí bylo možno na polské půdě propagandisticky využít v zájmu získání sympatií Poláků a zdůraznění nezbytnosti sovětsko-polského přátelství. V každém případě se jednalo v době mezi Chruščovovými výjezdy do Lublinu z přelomu srpna a září 1944 a Stalinovou smrtí o jedinou zahraniční cestu, kterou mohl ukrajinský stranický šéf veřejně uskutečnit. Celou tuto akci inicioval opět Stalin, a to, jako v řadě jiných případů, telefonicky.⁴³ V žádném případě ji nelze interpretovat jako státní návštěvu vyvolanou speciálními ukrajinskými zájmy.

V polovině července 1945 navštívil bojiště u Grunwaldu u příležitosti připomínky bitvy z r. 1410 ukrajinský vicepremiér Bažan, zřejmě však byli přítomni také zástupci sovětské Bělarusi a Litvy. Bažan zde převzal Grunwaldský řád I. stupně pro N. Chruščova. Z jeho popisu této cesty však nezjistíme, nakolik jí bylo využito k dvojstranným ukrajinsko-polským jednáním. Nevyřešena tehdy ještě zůstávala otázka předání polských kulturních hodnot, které se nalézaly na území připojeném k Ukrajině, konkrétně ve Lvově.⁴⁴ Tento problém otevřený oběma stranami v září 1945 byl rovněž řešen přímo na polsko-ukrajinské úrovni.⁴⁵ Na realizaci tohoto záměru upozornil ve svém dopisu Chruščovovi z 22. 6. 1946 polský prezident Bierut a

⁴¹ Exilový premiér Mikolajczyk byl v tomto dopisu přirovnán k ukrajinským nacionalistům alias „Hitlerovým žoldákům“ a označen za zrádce, který se dočká zaslouženého trestu, srv. MIKOLAJCZYK, *The Rape*, s. 109.

⁴² BASIŃSKI-WALICHNOWSKI, *Stosunki*, s. 19. Jak byla věc nakonec vyřešena, se mi nepodařilo zjistit.

⁴³ O návštěvě CHRUŠČOV, *Vremja*, kn. 1, s. 583-587, kn. 3, s. 212-216.

⁴⁴ Mykola BAŽAN, *Hrjunvald – Waršava – Hdansk*, Sučasne i majbutně (Kyjiv) 1945, č. 5 (červenec), s. 26-31 a č. 6 (srpen), vždy s. 26-31.

⁴⁵ Problém shrnula s využitím řady polských i ukrajinských prací Patricia KENNEDY GRIMSTED, *Trophies of War and Empire (The Archival Heritage of Ukraine, World War II and the International Politics of Restitution)*, Cambridge (Mass.) 2001, s. 431-435. Další část materiálů byla předána do Polska v březnu r. 1947.

už v červenci 1946 předala ukrajinská vládní delegace při návštěvě Polska část materiálů Lvovského Ossolinea – knihy, rukopisy a umělecká díla.⁴⁶ S těmito záležitostmi ani s vládní agendou zřejmě nesouvisejí dvě návštěvy ukrajinského ministra osvěty P. Tyčyny v Polsku.⁴⁷

Vrcholnou událostí v polsko-ukrajinských vztazích se stala oficiální návštěva tří členů polské vlády v ukrajinském hlavním městě uskutečněná před polovinou října 1946.⁴⁸ Svým významem překonala dřívější pobyty některých polských činitelů ze srpna až října 1945 i z konce června 1946. Jiné než nahodilé uplatnění této vyšší vztahové roviny nebylo možné vzhledem k neochotě moskevských orgánů, které kyjevské reprezentaci nechtěly přenechat další mezinárodně-politické pravomoci.

Naprostá většina sovětských kontaktů s Polskem byla i nadále realizována v Moskvě, kde bývala Chruščovovi svěřena při některých návštěvách polských představitelů role “užitečného idiota”. Šéf ukrajinských komunistů byl prezentován podle potřeby jako osoba zastupující zájmy sovětské Ukrajiny a Stalin na něj polské partnery odkazoval, pokud se nechtěl zabývat jejich nepříjemnými návrhy či požadavky. Jeho licoměrné odůvodnění, že ve věcech Ukrajiny rozhoduje Chruščov, nemělo nic společného s realitou.⁴⁹ Nejvyšší ukrajinský činitel musel podle vlastních memoárů „řešit“ jak pozdní polské prosby o vrácení Lvova, tak žádosti o vrácení raclawického panoramatu, které bylo nakonec Polsku předáno.⁵⁰

Přestože zhruba tříleté období aktivnějších kontaktů Ukrajiny s Polskem v r. 1947 skončilo, určitý prostor pro ně přetrval ještě v následujícím roce. V zápisu z jednání smíšené polsko-sovětské komise pro delimitaci státní hranice z 10. 4. 1948, který znovu poukázal na bilaterální smlouvy ze září 1944, jsou mezi pěti členy sovětské delegace zmíněni zástupci obou svazových republik. Ukrajina a Bělarus byly

⁴⁶ MISIŁO, *Repatriacja*, tom 2, č. 117, s. 220-221 a č. 143, s. 277-279. Chruščov a Bierut si v této věci vyměnili dopisy, srv. ib., č. 145, s. 278-279.

⁴⁷ Tyčynovy výjezdy se uskutečnily na přelomu října a listopadu 1947 a na konci ledna 1949, srv. Pavlo TYČYNA, *Zibranňa tvoriv u dvanadcjaty tomach*, tom 11 (Ščodennykovi i literaturno-mystecki zapysy, pidhotovčii materialy), Kyjiv 1988, s. 125-132.

⁴⁸ ASPATURIAN, *Union Republics*, s. 197. Stručně a bez konkrétního data zmiňuje návštěvu CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 587, srv. i MISIŁO, *Repatriacja*, tom 2, s. 221 pozn. 1.

⁴⁹ CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 3, s. 222.

⁵⁰ Ib., kn. 3, s. 223-225. Příznačný je Stalinův výrok „To se týká Ukrajiny, to ať řeší Chruščov – na něm všechno závisí.“ Nelze se zbavit dojmu, že si Stalin ze svých polských partnerů s potěšením dělal blázny.

tehdy nově pověřeny usnadněním průchodnosti příslušných úseků sovětské státní hranice s Polskem.⁵¹

Oproti tomu závěrečný protokol z 30. 4. 1949, uzavírající jednání smíšené polsko-sovětské komise pro evakuaci osob,⁵² zvláštní roli Ukrajiny a Běloruska nezmiňoval. Ukrajina zůstala také mimo proces vzniku sovětsko-polské smlouvy z 15. 2. 1951, která potvrdila výměnu části pohraničních území mezi polskou a ukrajinskou částí Haliče, a definitivně ustálila hranici obou států. Zdá se, že sovětská strana se nedržela jasného a jednoznačného programu naplňování zahraničně-politických práv svazových republik, garantovaných jim v únoru 1944. V jednotlivých případech ústřední orgány rozhodovaly o možnosti a míře spoluúčasti republik nejspíše podle momentální situace a s přihlédnutím k celosvazovým zájmům. Nijak proto nepřekvapí, že do okruhu ukrajinsko-polských vztahů nepřípadl problém dodávek ukrajinského obilí Polsku v kritických letech 1946 a 1947. Pozornosti zasluhuje opět svědectví N. Chruščova, že ukrajinské obyvatelstvo o vyvážení obilí do zahraničí nic nevědělo, kdežto Poláci prý neměli jasnou představu o hladomoru a zásobovacích problémech v sovětské Ukrajině.⁵³

Z tohoto exkursu do ukrajinsko-polských vztahů vyplývá, že v budoucnu bude třeba srovnat počet a povahu ukrajinských iniciativ s obdobnými aktivitami Bělorusi a Litvy. Také tyto dvě sovětské republiky řešily po určitou dobu, byť v menším rozsahu, problémy vyplývající z jejich variant zářijové „trojsmlouvy“ s Polskem. Důležitou a neméně spornou zůstává otázka, nakolik bylo v případě sovětské Ukrajiny uvažováno o dalších aktivitách analogických jednání s Polskem. Ať už byly původní představy a záměry jakékoli, Ukrajina v r. 1944 jinou bilaterální smlouvu neuzavřela s žádným ze zbylých tří západních sousedů (ČSR, Maďarsko, Rumunsko).

S tímto tvrzením není v rozporu ani účast komisaře zahraničí D. Manuilského v sovětské delegaci na moskevském jednání o sovětsko-rumunském příměří, ukončeném podpisem smlouvy z 12. 9. 1944.⁵⁴ Důvody účasti Manuilského při těchto

⁵¹ BASIŃSKI-WALICHNOWSKI, *Stosunki*, č. 64, s. 145-147. Republikové vlády měly také přechovávat soupisy majetku osob přesídlovaných z jednoho státu do druhého a zřídit vlastní úřady zabývající se problematikou přesídlování, Litvy se však text tohoto dokumentu už netýká.

⁵² *Ib.*, č. 73, s. 158-160. Komise byla zřízena na základě ustanovení sovětsko-polské smlouvy z 6. 7. 1945.

⁵³ CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 3, s. 226-227, pravdivost tohoto tvrzení však lze zpochybnit.

⁵⁴ *Vněšňaja politika v period*, tom 2, s. 204, srv. také A. A. ŠEVJAKOV, *Otmošenija meždu Sovětskim sojuzom i Rumynijej (1944-1949)*, Moskva 1985, s. 47-48. George F. KENNAN, *Memoiren eines Diplomaten (Memoirs 1925-1950)*, Stuttgart 1968 (4. vyd.), s. 528-529, konstatuje, že Manuilskij na něj zapůsobil jako přátelský a přístupný člověk starající se o blaho Ukrajiny. Snažil se prý tehdy přimět

rozhovorech nejsou známy, chybí i detailní informace o jejich průběhu. V tomto případě jistě nebylo cílem vytvoření dílčí ukrajinské varianty sovětsko-rumunských vztahů. Pravděpodobnější je, že Manuilskij byl do Moskvy povolán jako znalec balkánské problematiky.⁵⁵ Žádné ukrajinsko-rumunské ani ukrajinsko-maďarské kontakty, které by tvořily analogii ke vztahům ukrajinsko-polským, nebyly v dalších letech rozvíjeny. Roli snad hrálo to, že se nechystalo provedení výměny menšinového obyvatelstva mezi Ukrajinou a oběma zmíněnými sousedy, která by v případě Maďarska nebyla ani možná, na programu nebylo ani vrácení žádných kulturních památek.

Za svérázné projevy určité subjektivity Ukrajiny v rámci SSSR přenesené do bilaterálních vztahů s jinými státy mohou být označeny ještě pobyty představitelů politické reprezentace obnovované ČSR a Jugoslávie v Kyjevě, uskutečněné při jejich návratu z Moskvy domů. Rychlý průjezd československého prezidenta a vlády Kyjevem na počátku dubna 1945 bude zmíněn v další části kapitoly, v druhé polovině měsíce pak v ukrajinské metropoli a okolí krátce pobývala jugoslávská státní delegace. Jugoslávská návštěva Kyjeva se opět uskutečnila na základě telefonického příkazu Stalina, kterému pak musel Chruščov o průběhu návštěvy referovat.⁵⁶ Spolu s Chruščovem se jugoslávských hostů ujal i komisař zahraničních věcí Manuilskij. Program připravený pro Tita a jeho spolupracovníky zahrnoval exkurzi do vybraného kolchozu, návštěvu kyjevské opery a besedu o životě Ukrajiny a o činnosti KS(b)U. Nedisponujeme však doklady o obsahu ukrajinsko-jugoslávských rozhovorů a o tom, zda aspoň zčásti řešily budoucí podobu vzájemných vztahů a spolupráce.

Detailnější svědectví o pobytu tří jugoslávských představitelů v ukrajinském hlavním městě zanechal tehdejší jugoslávský ministr, později disident a „Titův vězeň“ Milovan Đilas.⁵⁷ Podle jeho výkladu byl plán na uskutečnění návštěvy jugoslávských představitelů v Kyjevě dílem podnikavého Chruščova. Đilas ocenil srdečné přijetí poskytnuté delegaci za pobytu v Kyjevě a okolí, ale také kvalifikovanost a realističnost hospodářských ministrů ukrajinské vlády, s nimiž se zástupci Jugoslávie

amerického a britského velvyslance k návštěvě Kyjeva, aby se přesvědčili o rozsahu škod způsobených německou okupací.

⁵⁵ TABAČNYK, *Ukrajinska dyplomacija*, s. 625, 631-632.

⁵⁶ CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 3, s. 124, 141-143. Rozhovor Stalina a jeho kyjevského podřízeného charakterizuje nejlépe Stalinova věta „Organizujtě im chorošuju vstreču, poučaživajtě za nimi i raspoložitě Tito k sebě“ i stručná Chruščevova odpověď „Vsjo buděť sdělano“.

⁵⁷ Milovan ĐILAS, *Gespräche mit Stalin*, Frankfurt am Main 1962, s. 151-159, srv. ID, *Der Krieg der Partisanen (Memoiren 1941-1945)*, Wien – München – Zürich – Innsbruck 1978, s. 559-561.

setkali.⁵⁸ Atmosféru ukrajinského hlavního města vnímal ve srovnání s moskevskou jako méně formální a zbavenou nedůvěry i napětí. Přičítal to především osobním vlastnostem Chruščova, jemuž věnoval příznivější vzpomínku než Manuilemu.⁵⁹

Džilas, který pomlčel o konkrétním obsahu kyjevských jednání, zmiňuje tehdejší Chruščovovo přání navázat diplomatické vztahy Ukrajiny s lidově-demokratickými zeměmi.⁶⁰ Při popisu další jugoslávské návštěvy u Stalina v r. 1948 zaznamenal naopak zcela protichůdnou představu sovětských vůdců, že by SSSR mohl být reorganizován prostřednictvím připojení lidově demokratických států.⁶¹ Obě zmíněné vize se navzájem zcela zjevně vylučovaly.

Hlavním poznatkem, který si Džilas odvezl z Kyjeva, se stala pochybnost, která dala název jedné z kapitol jeho vzpomínek („Pochybnosti“). Ukrajinské zkušenosti mu daly podnět k úvahám o správnosti národnostní politiky v Sovětském svazu, jejíž skutečnou tvář naznačovala míra rusifikace ukrajinského veřejného života. Džilas byl udiven, že se mezi Ukrajinci nenašel resp. z jejich řad nebyl vybrán premiér této země (formálně se to stalo až na konci r. 1947). Ukrajina tak zanechala ve vzpomínkách Džilase přes všechnu sympatii obraz ztráty osobitosti, únavy a bezvýchodnosti. Není bez zajímavosti, že o tři roky později, na počátku r. 1948, nebyla jugoslávská delegace cestující do Moskvy při průjezdu Kyjevem přivítána žádným oficiálním zástupcem Ukrajiny. Můžeme to chápat jako ohlas počínající sovětsko-jugoslávské roztržky, ale snad i jako projev omezování někdejších zahraničně-politických ambic sovětské Ukrajiny.⁶²

Je nesporné, že o přípustnosti navázání vztahů Ukrajiny se sousedními státy rozhodovalo moskevské centrum. Pokud se vůbec vážně uvažovalo o naplnění příslibu daného republikám v únoru 1944, musela být trvale zachována co nejspolehlivější kontrola tohoto nového projevu sovětských zahraničních aktivit. Z hlediska moskevského mocenského centra se jevilo jako nejlepší upřednostnění jednodušší varianty, která ponechala všechny podstatné aktivity celosvazovému komisariátu zahraničních věcí. Nebylo možno vyloučit, že uvolnění analogických, plně kontrolovaných aktivit komisariátů jednotlivých republik přinese určité výhody a

⁵⁸ ID., *Gespräche*, s. 157.

⁵⁹ Ib., s. 156, resp. *Der Krieg*, s. 560.

⁶⁰ ID., *Gespräche*, s. 151.

⁶¹ Ib., s. 225. Ostatně sám CHRUŠČOV, *Vremja*, kn. 3, s. 125-125 a 142, naznačuje, že představa o uskutečnění celosvětového svazu socialistických republik opravdu existovala a že on sám v možnost její realizace věřil.

⁶² DŽILAS, *Gespräche*, s. 181.

zisky pro celý svaz. Převládla však obava z toho, že takový postup by mohla otevřít cestu těžko předvídatelným komplikacím spojeným s možnou snahou o upřednostňování dílčích zájmů republik nad celosovětskými. Důvodů pro zmrazení zahraničních aktivit republik mohlo být jistě více včetně přílišných finančních nákladů, které by bylo nutno vynaložit na tuto sféru aktivit sovětského státu.

2. 2. Ukrajina v československo-sovětských vztazích do května 1945

2. 2. 1. Vývoj do počátku r. 1944

V období následujícím po navázání diplomatických vztahů mezi ČSR a SSSR v r. 1935 se kontakty obou zemí rozvíjely téměř výlučně po linii Praha-Moskva. Míra centralizace sovětského státu jiné řešení neumožňovala. Přijetí nové, stalinské ústavy v r. 1936, která potvrdila výrazné zvětšení počtu svazových republik, nepřineslo těmto útvarům žádné zahraničně-politické pravomoci ani možnost udržování přímých kontaktů se zahraničím. Někteří obyvatelé svazových republik, resp. reprezentanti příslušných národů, se mohli samozřejmě uplatnit v celosvazovém komisariátu zahraničních věcí, v diplomatických službách nebo v jiných strukturách, které spoluvytvářely vztahy SSSR se zahraničím. To však neznamenovalo, že by mohli ve svých funkcích vedle prosazování celosvazových zájmů hájit i zvláštní zájmy vlastní republiky nebo národa. Totéž platí v případě zařazení zástupců svazových republik do oficiálních skupin vysílaných s propagačním nebo jiným cílem do ciziny. Obvinění z nějakého typu buržoazního nacionalismu bylo vždy pohotově.

Před koncem 30. let vznikaly nahodilé kontakty neruských sovětských republik s mimosovětským světem jen v případě cest některých západních politiků, novinářů nebo osob jiného zařazení či turistických skupin do SSSR.⁶³ Případy, kdy takoví návštěvníci zamířili cestou do Moskvy nebo při návratu z ní do vybraných míst neruských sovětských republik, byly realizovány s vědomím či souhlasem celosvazových politických institucí a za asistence Všesvazové organizace pro kulturní vztahy (VOKS).

⁶³ Čeští návštěvníci cestovali do Moskvy téměř vždy přes Běloruskou SSR, ačkoli objektem turistického zájmu po vykonání návštěvy Moskvy byla spíše Ukrajina. Zajímavé výsledky by přinesla detailnější analýza československých návštěv, které do této republiky směřovaly po r. 1934, a rozbor reportáží či jiných materiálů, které se poté objevily v českém tisku.

V březnu 1939 československo-sovětské vztahy na více než dva roky zanikly.⁶⁴ Jejich obnovení po německém útoku na SSSR z června 1941 umožnilo trvalý kontakt londýnského exilového centra s Moskvou, kde zároveň působila levicová odnož československého exilu, který se v letech sovětsko-německé války ve vztahu k SSSR samozřejmě orientoval jen na svazové mocenské centrum. Neexistoval důvod ani možnost oslovovat některou ze svazových republik, jejichž počet se v r. 1940 znovu zvýšil, aniž by se změnila jejich vyřazenost ze sféry mezistátních vztahů.

Od počátku r. 1943 museli přitom představitelé československého exilu vnímat ze dvou důvodů víc než dříve existenci ukrajinských reálií. Sledovali samozřejmě během r. 1943 situaci na východní frontě a postup Rudé armády Ukrajinou vrcholící dobytím Kyjeva, na němž se aktivně podílela i československá jednotka. Právě její nasazení na území ukrajinské svazové republiky – nejprve v obranné operaci u východoukrajinského Sokolova,⁶⁵ na přelomu let 1943 a 1944 pak v ofenzivních operacích Rudé armády u Kyjeva, Bílé Cerkve a Žaškova vytvářelo podmínky pro zvláštní funkci ukrajinských reálií v rámci československo-sovětských vztahů. Území Ukrajiny se stalo po čtvrtstoleté přestávce znovu, ve výrazně změněné konstelaci, místem boje o československou státnost.⁶⁶ Přestože po následujících osm měsících nebyly tyto jednotky využity v bojích, jejich pobyt, početní rozšiřování a výcvik zůstaly spojeny s územím západní Ukrajiny – nyní už s Podolím a pomezím Haliče a Bukoviny. Změnu přineslo teprve nasazení československých jednotek provedené v říjnu 1944 už mimo sovětské území – v karpatsko-dukelské operaci.

Československou vojenskou jednotku v SSSR charakterizovala osobní vazba několika tisíc jejích příslušníků na Podkarpatsko, ať šlo o bývalé vězně sovětských trestních táborů nebo o zajaté příslušníky maďarské armády či přeběhlíky z ní. Nepochybně právě z tohoto důvodu žádal pplk Svoboda už 7. ledna 1943 ministerstvo národní obrany v Londýně o zjištění názoru vlády na „určování národnosti původních

⁶⁴ Svěráznou náhradou byly krátkou dobu existující styky slovensko-sovětské, k nimž srv. Dagmar ČIERNÁ-LANTAYOVÁ, *Pohl'ady na východ (Postoje k Rusku v slovenskej politike 1934-1944)*, Bratislava 2002.

⁶⁵ V češtině se hned po zmíněném prvním bojovém vystoupení československých jednotek v SSSR prosadilo jméno obce v poruštěném tvaru Sokolovo, ač jeho ukrajinská varianta zněla Sokolove.

⁶⁶ Odlišnost obou fází odboje byla dána vztahem československých jednotek k sovětské moci, jejíž síla a sebevědomí v mezidobí výrazně vzrostly, ale také národnostním složením československých jednotek, mírou jejich samostatnosti, směrem jejich postupu a mnoha dalšími faktory. V Kyjevě také na přelomu let 1943 a 1944 chyběla civilní složka odboje a pobyt československých vojsk ve městě byl velmi krátký.

slovanských obyvatel Podkarpatské Rusi“ v jednotce. Ministr Sergej Ingr však soudil, že není vhodná doba k řešení této otázky⁶⁷ a vedení sboru muselo zjistit stav věci samo.

Věříme-li svědectví dokumentu z 6. března 1943, prohlásilo se 1 740 z 1806 československých vojáků-Podkarpatců (tamní Židé nebyli v této souvislosti sčítáni), za Ukrajince, 56 osob za Rusíny, 9 za Rusy a jeden za Podkarpatorusa.⁶⁸ Tato jednoznačnost výsledků příslušného šetření poněkud překvapuje, protože v meziválečné Podkarpatské Rusi byl podíl rusky orientovaných obyvatel daleko výraznější a také Rusíni, nehlásící se k ukrajinskosti ani ruskosti, byli jistě zastoupeni výrazněji.⁶⁹ Podkarpatští vojáci, ať už se hlásili k jakékoli jazykové či národní orientaci, tvořili přitom k 8. dubnu 1943 téměř 84% příslušníků záložního pluku i náhradní roty.⁷⁰

Za situace, kdy vykazovala tato skupina relativně velký analfabetismus, dosahující v některých rotách až 15%,⁷¹ lze u části podkarpatských vojáků těžko předpokládat jasné, intelektuálně podložené národní vědomí. To ale neznamená, že se někteří podkarpatští vojáci už před svým příchodem k československé jednotce v SSSR nehlásili k ukrajinské nebo ruské národní orientaci. Potřebovali bychom vědět, zda sovětské činitele, spolurozhodující o vývoji československé jednotky, považovali už v této době otázku národní příslušnosti bývalých sovětských politických vězňů, kteří v ní dominovali, za důležitou a zda se snažili projevy národní sebeidentifikace usměrnit. Tuto otázku zatím není možno řešit, v každém případě však od konce března 1944 vycházela část příspěvků v deníku *Naše vojsko v SSSR* v ukrajinském jazyce,⁷² ačkoli ani ruské texty nebyly z obsahu listu vyloučeny. Neoficiální diskuse o této problematice v následujících měsících pokračovaly, v tisku však nebyly prezentovány.⁷³ Trvajícím ztotožnění komunistů s tezí o ukrajinskosti obyvatel Podkarpatska potvrdil při návštěvě buzulucké jednotky na jaře r. 1943 Klement Gottwald.⁷⁴

⁶⁷ Josef ŠNOBL, *Svědectví o velikém boji*, Praha 1960, s. 70, pozn. 1.

⁶⁸ *Ib.*, s. 70.

⁶⁹ Vzhledem k nedostatku spolehlivých a jednoznačných statistických údajů k této problematice z doby první republiky nezacházím při posuzování této otázky do větších podrobností.

⁷⁰ *Ib.*, s. 64-66. Těsně nadpoloviční většina z podkarpatských vojáků udávala rolnické povolání.

⁷¹ *Ib.*, s. 67.

⁷² *Ib.*, s. 68-69.

⁷³ *Ib.*, s. 71-72.

⁷⁴ Gottwaldův projev na shromáždění vojáků a důstojníků československé záložní jednotky v Buzuluku z 2. 5. 1943 se velkou měrou obracel právě na vojáky pocházející z tohoto regionu, srv. *Dokumenty k historii československé vojenské jednotky v SSSR*, *Historie a vojenství* 1956, č. 1, s. 101-106.

Důležitou změnu znamenalo to, že do vývoje československo-sovětských diplomatických vztahů vstoupil nakrátko ukrajinský spisovatel a dočasně i diplomat Oleksandr Kornijčuk. Tento autor řady kdysi známých divadelních her symbolizoval svým životem i dílem typ konformního ukrajinského inteligenta z provinčního prostředí schopného umně využít vývojových peripetií sovětské politiky. Trvalá loajalita vůči právě prosazovanému kursu mu umožnila rychlý vzestup jak na literárním, tak později na politickém poli. Protože jeho dočasné aktivity v sovětské vládě časově předcházely zkoumanému období, budou zde vyloženy jen stručně.

Kornijčukovi pomohlo k politickému vzestupu v nejkritičtějších období sovětsko-německé války jeho rusky psané drama „Fronta“. Dílo, jehož vznik inspiroval přímo Stalin, se zabývalo problémy řízení vojenských operací Rudé armády, poukazovalo na nezbytné kvality nejvyšších vojenských činitelů a na potřebu upřednostnění mladých kádrů. Hra vyvolala zčásti spontánní, zčásti předem usměrněnou diskusi a usnadnila provedení personálních změn v nejvyšších vojenských kruzích.⁷⁵ Její předvedení nešlo za pobytu v Moskvě pozornosti Bohumila Laušmana.⁷⁶ Tato okolnost spolu s otištěním důležitého článku o perspektivách komplikovaných ukrajinsko- a sovětsko-polských vztahů⁷⁷ přispěly ke jmenování Kornijčuka do funkce jednoho ze zástupců sovětského komisaře zahraničních věcí V. Molotova v květnu 1943. Ač neměl praktické zkušenosti, vykonával tuto funkci osm měsíců, během kterých se stal fakticky nejvýše postaveným etnickým Ukrajincem v ústředních sovětských strukturách.⁷⁸

⁷⁵ Aleksandr KORNĚJČUK, *Front (Pjesa v trjoch dějstvijach, pjati kartinach. Perevod s ukrainskogo)*, s.l. /Moskva/ 1942, český překlad vyšel v r. 1953. Představení této hry prý opakovaně navštěvoval po svém pensionování Vjačeslav Molotov, který je v ní zmiňován. srv. Roj MEDVĚDĚV, *Oni okružali Stalina*, Moskva 1990, s. 74-75. Údajně byla hra sehrána, zřejmě pro poučení o nepříteli, v německém hlavním stanu, srv. TABAČNYK, *Ukrajinska diplomatija*, s. 587.

⁷⁶ Představení hry několikrát navštívil při pobytu v Moskvě např. budoucí sociálně-demokratický předák Bohumil LAUŠMAN, srv. id., *Sovětský svaz za války*, in: Oldřich Berger (red.), Československá průmyslová delegace ve SSSR (Záznamy, pozorování a dojmy inženýrů, techniků, profesorů, hospodářských odborníků a členů závodních rad a revolučních odborových organizací /.../), Praha 1946, s. 9-22. Laušman označil drama za strhující a přiznal, že je shlédl několikrát, aby mohl sledovat, jak na ně reagují diváci (ib., s. 14-15).

⁷⁷ Článek byl otištěn nejprve ukrajinsky v ústředním listu Radžanska Ukrajina 19. 2. 1943 a už o den později vyšel v ruském překladu v moskevské Pravdě - je příznačné, že do žádné z verzí Kornijčukových spisů zařazen nebyl. K článku a k diskusi, kterou vyvolal, srv. MIKOLAJCZYK, *The Rape*, s. 27.

⁷⁸ Ke Kornijčukovým podřízeným patřil např. N. V. Novikov, pozdější sovětský velvyslanec v Egyptě zastupující sovětské zájmy též u exilových vlád Jugoslávie a Řecka - srv. id., *Puti i pereputja*, Moskva 1976, s. 5 a 7, kde však nebyla podrobnější charakteristika Kornijčuka podána, a V. A. Zorin, jmenovaný na sklonku války sovětským velvyslancem v ČSR.

Kornijčukovi byla svěřena problematika středovýchodní Evropy včetně záležitostí polských⁷⁹ a československých. Připojil svůj podpis např. k sovětsko-československé smlouvě z 28. 5. 1943 o poskytování peněžních prostředků, materiálu a obsluhy československé vojenské brigádě na sovětském území⁸⁰ a přijal nejméně třikrát (v květnu, červenci a v listopadu 1943) československého velvyslance v SSSR Zdeňka Fierlingera.⁸¹ Hlavní úkol v oblasti sovětsko-československých vztahů však čekal Kornijčuka na sklonku r. 1943. Určitým vrcholem jeho angažmá ve službách sovětského komisariátu zahraničních věcí se stala několikátýdenní přítomnost v bezprostřední blízkosti československého prezidenta Beneše při jeho cestě do SSSR. Mimořádně důležitý byl zejména několikadenní společný pobyt v irácké Habbánii, kde byl Beneš záměrně zdržován, protože ještě neskončila vrcholná velmocenská konference v Teheránu. Kornijčuk zatím Beneše dostatečně vyzpovídal, což vzhledem k překvapivé Benešově vstřícnosti nebylo nesnadné.

Beneš Kornijčukovi vysvětlil své pohledy na budoucnost poválečného Československa i na perspektivu československo-sovětských vztahů a odevzdal mu i písemný text o tomto tématu. V Moskvě se tak mohli na jednání s Benešem lépe připravit. Kornijčuk, který se při rozhovorech netajil svým ukrajinským původem, získal asi Benešovu důvěru a přesvědčil Beneše mj. o pozitivěch sovětského federalismu, o úspěšném vývoji neruských národů v SSSR a o tom, že v poválečném SSSR bude mnoho věcí vypadat jinak.⁸²

Je samozřejmé, že v československo-sovětské smlouvě z 12. 12. 1943 se přímo o Ukrajině vůbec nehovořilo a Kornijčuk při jejím podpisu hrál roli jednoho z přítomných, v době Benešových moskevských rozhovorů a ostatního prezidentova programu byl však v Moskvě po ruce. Zúčastnil se obou audiencí, které byly Benešovi poskytnuty – před podepsáním smlouvy se Stalinem i Molotovem, po tomto aktu ještě

⁷⁹ Kornijčukův přístup k polské problematice dokládají např. doklady o schůzkách s chargé d'affaires australského velvyslanectví v SSSR K. Officerem v červnu až září 1943. Austrálie převzala v době „katyňského přerušení“ polsko-sovětských vztahů obranu polských zájmů v SSSR včetně zajišťování pomoci pro Poláky v SSSR (BASIŃSKI – BOLSZAKOWA, *Dokumenty i materialy*, tom 7, č. 274, 277, 290, s. 443 passim 471). Kornijčuk se také snažil při polooficiálních jednáních přesvědčit představitele polské levice, působící na sovětském území, o nutnosti územních ústupků poválečného Polska ve prospěch SSSR (*Wspomnienia Wandy Wasilewskiej*, in: *Archiwum ruchu robotniczego*, tom 7, Warszawa 1982, s. 393).

⁸⁰ *Vněšňaja politika v period*, tom 1, Moskva 1946, s. 384-385.

⁸¹ A. I. ZEVELEV – Ju. V. SIGAČEV (ed.), „*Novaja russkaja imperija*“, ili *iljuzii poslednich let vojny (Iz istorii sovětsko-čechoslovackich otnošenij. 1943-1946 gg.)*, *Istoričeskij archiv* (Moskva) 10, 2002, no 6, s. 19-51; ib. 11, 2003, no 1, s. 3-36, zvláště přílohy č. 1, 3 a 4, s. 21-23 a 27-32, kde Kornijčukovy záznamy o obsahu audiencí. Jen jednou, 4. 6. 1943, přijal Fierlingera jiný sovětský viceministr zahraničí A. Lozovskij. Srv. i Zdeněk FIERLINGER, *Ve službách ČSR*, díl 2, Praha 1948, s. 128 passim 178.

⁸² *Ib.*, díl 2, s. 180-182, 184-189, zde dán značný prostor i výkladu o Kornijčukových názorech.

jednou s Molotovem. Při obou setkáních se několikrát zapojil do hovoru konkrétními poznámkami, jinak však hrál druhořadou roli,⁸³ stejně jako při neformální diskusi vedené o přestávce představení v moskevském Velkém divadle.⁸⁴

Při Benešových jednáních v Moskvě ukrajinská témata nevystoupila na povrch nijak často. Pro prezidenta by bylo asi nejpodstatnějším a přímo historickým úspěchem dosažení československo-sovětsko-polské dohody, která se podle jeho představ mohla stát „dohodou Čechoslováků, Poláků, Ukrajinců, Bělorusů a Rusů, které dosud nikdy v dějinách nebylo.“⁸⁵ V tom měl prezident sice pravdu, ale koncem r. 1943 byla tato představa nerealizovatelná. O sovětské Ukrajině se mluvílo také v souvislosti s budoucí podobou sovětsko-polské hranice v jejím ukrajinském úseku. Beneš totiž v Moskvě vystupoval i jako jaksi neoficiální zprostředkovatel stanovisek polské exilové vlády v Londýně. Měl však daleko více pochopení pro sovětské stanovisko deklarativně hájící také ukrajinské územní zájmy.⁸⁶

Beneš sám však při této cestě žádnou ukrajinskou lokalitu nenavštívil, ač se o tom uvažovalo. O situaci Ukrajiny si mohl udělat představu jen na základě filmu „o německých spoustách způsobených v Ukrajině“, který mu v Moskvě promítli.⁸⁷ Důležité bylo i to, že se v Moskvě hovořilo dosti podrobně o budoucí podobě Podkarpatské Rusi. Beneš načrtl svou představu vývoje a postavení tohoto regionu v obnovené ČSR, který měl být po válce kulturně a jazykově přiblížen k sovětské Ukrajině⁸⁸ a z něhož měli být tak jako ze Slovenska odstraněni Maďaři. Beneš prý souběžně při neoficiálním rozhovoru nabízel Podkarpatsko Stalinovi, který o ně však v tuto chvíli ještě neměl důvod projevit zájem.⁸⁹

Jakkoli byl jeho hlavní úkol splněn, doprovázel Kornijčuk prezidenta Beneše i při jeho návratu z Moskvy k jižní hranici SSSR. Ve vlaku strávili Štědrý večer,

⁸³ Obecně zmínil Kornijčukovu přítomnost Edvard BENEŠ, *Paměti*, díl 2 (Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství), Praha 2007, s. 258.

⁸⁴ *Ib.*, s. 262.

⁸⁵ Tento názor zazněl v Benešově moskevském projevu z 22. 12. 1943 a v rozšířené podobě v poselství ke Státní radě z 3. 2. 1944, srv. BENEŠ, *Paměti*, díl 2, s. 256; *ID.*, *Šest let exilu a druhé světové války (Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938-1945)*, Praha 1947, s. 370-371.

⁸⁶ BENEŠ, *Paměti*, díl 2, s. 264-266.

⁸⁷ *Ib.*, díl 2, s. 279.

⁸⁸ Edward TABORSKY, *President Edvard Beneš between East and West 1938-1948*, Stanford (Cal.) 1981, s. 166. Už předtím Beneš tuto vizi sdělil Kornijčukovi (*ib.*, s. 156). Srv. BENEŠ, *Paměti*, díl 3, s. 538-540: „školy vydržované státem budou jen československé a ukrajinské“, „jazyk úřadů státních zemských a župních /v ČSR/ bude jen československý (a ukrajinský).“

⁸⁹ Tento údajný Benešův návrh, který naprosto nelze vyloučit, vyplynul na povrch s ročním odstupem v prosinci 1944 díky svědectví L. Novomeského, srv. Josef KORBEL, *The Communist Subversion of Czechoslovakia 1938-1948 (The Failure of Coexistence)*, Princeton (NJ), 1959, s. 105.

jakkoli tento svátek v sovětských podmínkách nic neznamenal.⁹⁰ Beneš i Fierlinger označovali v té době i později Kornijčuka jako přítele, prezident to učinil i ve svých pamětech,⁹¹ Fierlinger v soukromém dopisu spisovateli Františku Langerovi psaném 25. 12. 1943 při cestě do ázerbájdžánského hlavního města.⁹² V Baku dedikoval Kornijčuk o dva dny později Langerovi výtisk své Fronty s nadějí na brzké setkání v „svobodné zlaté Praze“.⁹³ Přesto, že dokázal splnit své úkoly spojené s návštěvou prezidenta Beneše, jeho působení ve vládní funkci k 2. únoru 1944 skončilo.⁹⁴ Brzy nato, po zřízení ukrajinského komisariátu zahraničních věcí, se stal prvním šéfem tohoto úřadu a paradoxně už v době vykonávání své ukrajinské funkce neměl možnost své československé zkušenosti a kontakty z předchozího roku zužitkovat či navázat na ně. V českém prostředí byl poté vnímán už opět jako dramatik, jehož hry se v poměrně velkém rozsahu vrátily na repertoár českých divadel. Jeho dílo však nebylo hodnoceno vždy s nekritickým nadšením, jak dokládá jeden soukromý výrok Jana Masaryka.⁹⁵

Po tomto konstatování významné role kontaktu O. Kornijčuka s E. Benešem je třeba na závěr této subkapitoly zmínit, že obyvatele Ukrajiny oslovil po vstupu Rudé armády do Kyjeva Ludvík Svoboda dopis tamním obyvatelům, kde spojil tuto událost s budoucím osvobozením „našich /tj. československých/ hlavních měst - Prahy, Bratislavy a Užhorodu“. Zároveň neopomněl ocenit „věčné a nerozborné přátelství“ Ukrajinců a Rusů.⁹⁶

⁹⁰ BENEŠ, *Paměti*, díl 2, obrazová příloha 11, kde prezident zachycen v salonním vagónu s Kornijčukem a četnými lahvemi. Podle připojeného komentáře byly láhve ve vydání paměti z r. 1947 vyretušovány. Jak lehko se s takovou oslavou vánoc vyrovnával dřívější abstinents Beneš, je otázkou.

⁹¹ Kornijčuk je zde charakterizován jako „dobrý náš přítel, nadaný spisovatel, veliký ukrajinský i sovětský vlastenec“ (Beneš, *Paměti*, díl 2, s. 257).

⁹² „Přejeme si všichni – a přítel Kornijčuk stále o tom mluví – abys přijel k nám do Svazu a stal se bardem naší brigády“ (František LANGER, *Korespondence*, sv. 1, Praha 2006, č. 142, s. 134). Dopis byl psán tužkou na hlavičkovém papíru KPR. Pasáž vydaného dopisu uvádějící, že vlak se blíží k Baltu, má znít: „k Baku“.

⁹³ Dedikace je zapsána rusky v moskevském vydání hry z r. 1942, které se dochovalo mezi tisky v pozůstalosti F. Langerova v LA PNP. Langer se nepochybně setkal s Kornijčukem při jeho pražské návštěvě v polovině třicátých let a krátce poté v r. 1936 v Moskvě, což dokládá jedna z fotografií uložených v téže pozůstalosti.

⁹⁴ K tomuto dni bylo oznámeno odvolání Kornijčuka z dosavadní funkce (*Vněšňaja politika v period*, tom 2, s. 406). Jeho jmenování ukrajinským komisařem zahraničních věcí datuje HRYNEVYČ, *Vijskove budivnyctvo*, s. 430-431 k 5. únoru, stejně tak *Vněšňaja politika v period*, tom 2, s. 408, kdežto ASPATURIAN, *The Union Republics*, s. 65, k 7. únoru 1944.

⁹⁵ Masarykův výrok zněl: „Dobrý komunista může být jenom ten, kdo nepoznal nic jiného. Můžete tleskat Kornejčukovi, když jste nikdy neviděl žádnou hru od Ibsena a od Čapka. Ale nedej pánbůh, abyste viděl něco jiného, než máte vidět“ (Viktor FISCHL, *Hovory s Janem Masarykem*, Praha 1991, s. 30).

⁹⁶ Text dopisu datovaného 22. 12. 1943 a vydaného v kyjevském listu *Kyjivska pravda* in: Ludvík SVOBODA, *Výbor z projevů a článků*, sv. 1 (1942-1945), Praha 1970, s. 85-87, srv. *Dokumenty a*

2. 2. 2. Vývoj česko-ukrajinských vztahů od ledna do konce října 1944

Další vztah československého exilu k ukrajinským reáliím se po uzavření československo-sovětské smlouvy vyvíjel paralelně v Londýně i Moskvě, v jistém rozsahu pak přímo na ukrajinském území v místě dislokace československých jednotek. Pro rozvoj představ představitelů londýnského exilového centra k Ukrajině měly základní důležitost Benešovy dojmy z cesty do SSSR tlumočené vládě i Státní radě v lednu a únoru 1944.⁹⁷ Prezident byl v tu dobu přesvědčen o tom, že lépe než dříve pochopil situaci sovětských národů. Nepochyboval o zdravé podstatě sovětského federalismu, který zajistí v rámci nové, již decentralizované sovětské říše dostatečnou míru seberealizace větším i menším národům.⁹⁸

Neřídil se přitom jen tím, co slyšel od Kornijčuka – cestou do Moskvy i zpět totiž projížděl přes Baku, kde navázal krátký osobní kontakt s představiteli Ázerbájdžánské SSR.⁹⁹ Na základě svých velice dojmů přesvědčoval brzy poté v Teheránu zcela vážně manželku íránského ministra zahraničí, jež byla litevského či lotyšského původu, že také její národ by měl upřednostnit začlenění do SSSR.¹⁰⁰ Jestliže nejvyšší představitel ČSR odepsal tak snadno meziválečnou státnost tří pobaltských republik, nepřekvapí, že stejný postoj zastávali také jiní představitelé československého exilu. Je zbytečné se ptát, jakou šanci a pochopení mohly mít za takovéto situace snahy o realizaci ukrajinské státnosti mimo SSSR. Její sovětský status uznala konec konců už první republika a správnost takového řešení ukrajinské otázky v očích nejen českých a slovenských, ale i mnoha jiných politiků, nic nezpochybňovalo.

materiály k dějinám československo-sovětských vztahů, díl 4, svazek 2 (prosinec 1943 – květen 1945), Praha 1984, č. 10, s. 27-28. Zaujetí Svobody, ale také Fierlingera a dalších Kyjevem bylo asi dáno i tím, že zde pobývali o čtvrtstoletí dříve jako českoslovenští legionáři v době první světové války.

⁹⁷ Záznam o návštěvě členů Státní rady u presidenta Beneše a o jeho názorech na cestu do SSSR ze 13. 1. 1944 vydali KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR a SSSR*, příl. 1, s. 485-497.

⁹⁸ BENEŠ, *Paměti*, díl 2, s. 259-260.

⁹⁹ „Prezident se mohl přesvědčit na vlastní oči, že samospráva států a národů, které jsou členy velké sovětské rodiny, není pouhou teoretickou představou, nýbrž je ve všech oborech politické správy a ve všech oborech hospodářství v nejširším měřítku uskutečňována.“ – FIERLINGER, *Ve službách*, díl 2, s. 208-209.

¹⁰⁰ KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR a SSSR*, s. 496.

Původně uvažovaný výjezd prezidenta Beneše do Kyjeva nebo okolí nemohl být v prosinci 1943 uskutečněn v důsledku relativní blízkosti fronty.¹⁰¹ V následujících měsících se však okolí Kyjeva stalo vícekrát cílem cest představitelů československého exilu v Moskvě. Většinu ledna 1944 strávil velvyslanec Zdeněk Fierlinger s redaktorem Borkem a s generály Hasalem-Nižborským, Kratochvílem a Pikou v prostoru západně od Kyjeva. Pobývali ve štábech generála Ludvíka Svobody i sovětského generála Vatutina, ale také v několika českých vesnicích v okolí Žytomyru, „znovuobjevených“ díky posunu fronty a dočasné přítomnosti československých jednotek.¹⁰² Exilová ČTK přinesla v souvislosti s návštěvou překvapující informaci, že tamní obyvatelé disponují velkými možnostmi vzdělávat se v češtině a rozvíjet svou národní kulturu.¹⁰³ Jednalo se o první návštěvu učiněnou v blízkosti sovětské frontové linie některou zahraniční spojeneckou misí.¹⁰⁴ Fierlinger z ní vytěžil brožuru věnovanou do značné míry slovenské otázce, ale zároveň „prošpikovanou“ řadou ukrajinských reálií.¹⁰⁵

Její text ovlivnilo schválení sovětských ústavních změn z 1. 2. 1944, které vyvolaly zájem i uvnitř československého exilu. Jeho představitelé se vzhledem k roli Ukrajiny ve vojenských aktivitách československé brigády museli zamýšlet nad tím, jak se ohlášené změny projeví ve vývoji československo-sovětských vztahů.¹⁰⁶ Velvyslanec Fierlinger navštívil už 3. 2. 1944 Kornijčuka, který se ještě zdržoval v Moskvě. Setkání bylo charakterizováno komickým rozporem mezi pojetím Fierlingera, který zřejmě považoval nový zákon spíše za formální záležitost, a náhledy Kornijčuka, jenž svého hosta přesvědčoval, že celá věc bude mít významné dopady. Když Fierlinger požádal o vysvětlení pasáže z parlamentního projevu ukrajinského nejvyššího parlamentního činitele Hrečuchy zmiňujícího možné územní nároky

¹⁰¹ Vladimír DUFEK, *Návrat voľnyňských Čechů do vlasti v archívnych materiálech (Aktuální publikace k padesátému výročí reemigrace)*, s. 1. 1997, s. 13 a 15.

¹⁰² FIERLINGER, *Ve službách*, díl 2, s. 213-216.

¹⁰³ Případná obnova českého vyučování trvala zřejmě jen krátkou dobu, než byly plně obnoveny předválečné pořádky – to by však znamenalo, že si Češi zařídili nějakou formu vzdělávání v podmínkách německé okupace, protože sovětský režim jejich školy koncem 30. let likvidoval. Zároveň si lze jen těžko představit, jak mohly příslušné, v textu zprávy nejmenované obce, oblíbené prý sousedními Ukrajinci, hospodářsky prosperovat těsně po průchodu fronty. Dodejme, že tito Češi nemohli vzhledem k poloze svých vesnic v r. 1947 přesídlit do ČSR, protože ty se nacházely mimo území určené československo-sovětskou smlouvou z r. 1946.

¹⁰⁴ AMZV, f. Úřad československého delegáta při OSN, karton 28, inv. č. 249 (Rusko 1943-1944).

¹⁰⁵ Zdeněk FIERLINGER, *Zač bojuje slovenský lid*, Moskva 1944, srv. např. s. 13-16. Ve druhém díle svých pamětí se věnoval tehdejšímu ukrajinským reáliím v daleko skromnějším rozsahu.

¹⁰⁶ FIERLINGER, *Od Mnichova do Košic (Svědectví a dokumenty 1939-1945. Výbor z rozhlasových projevů)*, Praha 1946, s. 291-292.

Ukrajiny, byl Kornijčukem ujištěn, že ty se týkají jen oblastí na sovětsko-polském pomezí.

O tzv. „ruské decentralizaci“ spolu mluvili Jan Masaryk a F. D. Roosevelt.¹⁰⁷ Fierlinger se mezitím rychle vpravil do sovětského výkladu ústavních změn, jak dokládá obsah jeho rozsáhlé depeše z Moskvy do Londýna z 10. 2. 1944. Zde upozornil na projev prezidenta ukrajinské akademie věd Bogomolce v Nejvyšším sovětu SSSR. Akademik upozornil na to, „že bude mnoho speciálních úkolů, které si Ukrajinská republika bude moci vyříditi se svými bezprostředními slovanskými sousedy – s Polskem a Československem“ a zdůraznil, „jak ohromné výhody může získati polské a československé hospodářství z podobné plodné spolupráce se Sovětským svazem a především s ukrajinskou republikou bohatou svými přírodními bohatstvími a zdroji energie.“¹⁰⁸ Určitou míru reflektování sovětských ústavních změn československým exilem lze najít také v publikacích ministra Huberta Ripky, který soudil, že jsou „výmluvným svědectvím o živém zachovávání leninské tradice“¹⁰⁹ a neopomněl připomenout, že Masaryk a Beneš varovali před oddělením Ukrajiny od ostatního Ruska.¹¹⁰ Molotovův referát byl dokonce přeložen do češtiny a vydán v Moskvě jako samostatná brožurka, nevíme však, zda iniciativa vycházela z československé nebo sovětské strany.¹¹¹

Protože však nebyly konkrétní dopady ohlášených změn v následujících týdnech a měsících zaznamenány, nemusel československý exil svou politiku vůči SSSR žádným způsobem modifikovat. Nic na tom nezměnilo ani obsazení zahraničně-politického postu v ukrajinské vládě „přítelem“ Kornijčukem. Ten se po odchodu z Moskvy do Kyjeva stal hůře dosažitelnou osobou, se kterou už neměl československý exil v následujícím období co řešit, přestože jedno z deseti

¹⁰⁷ Jan NĚMEČEK, *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945 (Dokumenty)*, díl 2, Praha 1999, č. 76, s. 229.

¹⁰⁸ FIERLINGER, *Od Mnichova*, s. 288-292, citát na s. 292. Fierlinger upozorňuje na výše zmíněnou řeč ukrajinského akademika Bohomolce slovy: „Bogomolcevova !/ řeč zanechala ve mně neobyčejně hluboký dojem. Je opravdovým a upřímným vyznáním víry velkého Slovana a učence“ (ib.). K reakci československého exilu na sovětské ústavní změny BROD, *Osudný omyl*, s. 291-292, o reakcích v Protektorátu ib., s. 441.

¹⁰⁹ Hubert RIPKA, *S Východem a Západem*, Londýn 1944, s. 13-14 (úvodní poznámka publikace je datována v květnu 1944). Srv. i anglickou variantu knihy nazvanou *East and West*, London 1944, s. 41.

¹¹⁰ Ib., s. 22. Ripka mj. konstatuje, že československé zahraniční vedení zdůrazňovalo, „že by snahy o vytvoření nezávislé Ukrajiny vedly k trvalému válečnému napětí ve východní Evropě a prospívaly by výlučně jen německému imperialismu.“

¹¹¹ Vjačeslav MOLOTOV, *O přetvoření Lidového komisariátu obrany a Lidového komisariátu zahraničních věcí z komisariátů všesvazových ve svazově-republikánské* (Referát na X. zasedání Nejvyššího sovětu SSSR 1. února 1944), Moskva 1944. Publikace vyšla v poměrně vysokém nákladu 2 600 výtisků.

plánovaných oddělení mělo mít na starost kontakty se státy, s nimiž měla Ukrajina po ukončení války na západě sousedit, tedy i s Československem.¹¹²

Na počátku jara r. 1944 se uvažovalo v exilových kruzích o vypravení delegace londýnské Státní rady do SSSR a o její případné návštěvě Kyjeva a některé z československých jednotek na ukrajinském území.¹¹³ Protože tento záměr nebyl realizován, čas pro první praktickou zkoušku ověřující reálnou existenci ukrajinské zahraniční politiky ve vztahu k ČSR nastal až v následujícím měsíci. Příležitost poskytl jednání o formě správy československých území, která budou postupně osvobozována Rudou armádou.

V té době sotva kdo pochyboval, že její jednotky vstoupí na československé území právě z Ukrajiny, a to směrem z východní Haliče do Podkarpatské Rusi a tato perspektiva se na jaře 1944 nezdála být časově příliš vzdálena. Proto byla už 8. května 1944 v Moskvě podepsána zástupci SSSR a ČSR smlouva o formě správy československého území po jeho osvobození Rudou armádou a československými oddíly. Sovětská Ukrajina nebyla jako rovnocenný partner do smluvního procesu pojata, ačkoli už disponovala komisariáty zahraničí a obrany a v západní části jejího území se zdržovaly československé jednotky. Opomenutí Ukrajiny bylo v této souvislosti jasným upozorněním na to, že nová práva udělená sovětským republikám nemusí brát československá strana ani v případě Ukrajiny nijak vážně.

Kontakt s Ukrajinou se brzy poté stal především záležitostí moskevského exilového centra za poněkud odlišných okolností, které však také souvisely s očekávaným vstupem Rudé armády do ČSR. Komunističtí představitelé moskevského exilového centra, pobývající daleko blíže ukrajinskému území a znající lépe sovětské poměry, na ně pohlíželi tvrdě pragmaticky a byli si vědomi skutečnosti, že kyjevští představitelé podléhají trvalé dominanci moskevského centra. Tato skutečnost však nebyla rozhodující ve chvíli, kdy komunisté vstoupili do celkem nevyprofilovaných československo-ukrajinských vztahů jako samostatný a ambiciózní činitel. Snažili se využít ukrajinských reálií a najít kontakty s tamními kruhy. Ve hře už totiž nebylo jen udržení či posílení vlivu KSČ v československých vojenské jednotce na území SSSR, ale i příprava širšího partyzánského hnutí na českém a slovenském území.

¹¹² TABAČNYK, *Ukrajinska diplomatija*, s. 590.

¹¹³ FIERLINGER, *Ve službách*, díl 2, s. 251.

Českoslovenští komunističtí předáci začali o této problematice vyjednávat pod dohledem moskevského centra s ukrajinskými stranickými představiteli. Posilovali tím svůj vliv na úkor londýnských exilových struktur, ač ty by byly z ústavního hlediska k realizaci takovýchto iniciativ povolnější, v pozadí však stála i snaha připravit prostřednictvím vlivu v českém a slovenském partyzánském hnutí podmínky k umocnění pozice KSČ v poválečném Československu.¹¹⁴ Před polovinou června 1944 přijel do Kyjeva Klement Gottwald, kde vedl jednání s N. Chruščovem a s vedením Ukrajinského štábu partyzánského hnutí (UŠPR)¹¹⁵ o formách pomoci, která může být poskytnuta partyzánům v českých zemích i na Slovensku z území Ukrajiny – o Podkarpatsku se v této souvislosti nemluvalo, což není nepodstatné.

Nástup D. Manuilského do funkce druhého ukrajinského komisaře zahraničí nevedl k aktivizaci československo-ukrajinských vztahů. Český politický svět si tohoto muže spojoval ve vzpomínkách s jeho někdejší angažmá v Komunistické internacionále. Manuiskij navštěvoval meziválečné Československo v jiné pozici než spisovatel Kornijčuk – ještě v r. 1936, po podepsání československo-sovětské smlouvy, mu prý po příjezdu na 7. sjezd KSČ hrozilo vyhoštění z republiky.¹¹⁶ Exiloví komunisté s ním udržovali kontakty i na sklonku války, kdy už byla činnost KI ukončena.¹¹⁷ Jako jeden z čelných představitelů ukrajinské vlády však do kontaktů s československými představiteli nijak nezasáhl.

V první polovině července 1944, tedy poměrně brzy po červnovém výjezdu na Ukrajinu, se Klement Gottwald se Z. Fierlingerem a čtyřmi dalšími představiteli emigrace rozjel tímto směrem znovu.¹¹⁸ Po dalším početním rozšíření, které umožnil značný počet volyňských Čechů spolu s dezertéry nebo zajatci ze slovenské armády se zde, na bukovinsko-haličském pomezí, československé vojsko přeformovalo a provádělo výcvik před dalším bojovým nasazením. Gottwald se nejprve zastavil

¹¹⁴ M. BOUČEK – M. KLIMEŠ – M. VARTÍKOVÁ, *Program revoluce (Ke vzniku Košického vládního programu)*, Praha 1975, s. 107.

¹¹⁵ Klement GOTTWALD, *Spisy*, sv. 11 (1943-1945), Praha 1955, s. 392, uvádí jako den Gottwaldova odjezdu do Kyjeva 13. červen. V některých titulech je však uváděn jako termín Gottwaldovy návštěvy květen 1944 – srv. Miloš KLIMEŠ aj., *Cesta ke Květnu. Vznik lidové demokracie v Československu*, sv. 1-2, Praha 1965, zde sv. 1, s. 175; sv. 2, s. 730. Ukrajinský štáb partyzánského hnutí vyvíjel činnost pod vedením ÚV KS(b)U od 20. 6. 1942 do poloviny r. 1945. V jeho čele stál po většinu této doby pozdější ukrajinský ministr vnitra T. Strokač. Štáb souběžně připravoval prosovětsky orientované partyzánské hnutí v Polsku, Maďarsku a Rumunsku.

¹¹⁶ Kuzma V. KISELEV, *Zapiski sovětského diplomata*, Moskva 1974, s. 166-167, reprodukuje vyprávění Manuilského o rozhovoru, který vedl s Benešem v březnu 1945 v Moskvě. Beneš tam Manuilskému sdělil, že ho v r. 1936 jako prezident nenechal vyhostit z ČSR a zajistil si možnost tajně ho spatřit. Uvedený sjezd KSČ se konal před polovinou dubna uvedeného roku.

¹¹⁷ BOUČEK – KLIMEŠ – VARTÍKOVÁ, *Program*, s. 88.

¹¹⁸ Popis cesty podal FIERLINGER, *Ve službách*, díl 2, s. 298-306.

v Proskurově a Kamenci Podolském, v bukovinské lokalitě Sadagura, promluvil k vojákům.¹¹⁹ Z Bukoviny odjel Gottwald přes haličskou Stecovou do československého výcvikového tábora a partyzánské školy ve Svajatošynu u Kyjeva. Tato poměrně dlouhá sondážní cesta byla v jistém směru náhradou za neuskutečněný výjezd prezidenta Beneše plánovaný na konci r. 1943. Gottwaldova cesta vyvrcholila za spoluúčasti R. Slánského jednáním s gen. Strokačem o možnostech organizování dalších výsadekových operací na území ČSR.¹²⁰ Právě Slánský se poté stal spojkou u hlavního štábu ukrajinských partyzánů a strávil v Kyjevě přes dva měsíce, během kterých uskutečnil dva výjezdy do Moskvy. O obsahu a charakteru jeho činnosti však víme velmi málo.¹²¹

Představitelé londýnského centra byli z této části dění vyřachováni, byť i oni byli nadále konfrontováni s ukrajinskými reáliemi. Příznačný je např. ohlas charkovského procesu s německými válečnými zločinci konaného v prosinci 1943, jehož výsledky byly vzaty v potaz při jednání politického výboru Státní rady v Londýně o retribuci.¹²²

Jinak však přetrvávala základní organizační role československých činitelů v Moskvě a Kyjevě. Vztah vedoucích ukrajinských stranických činitelů k partyzánskému hnutí v okupované ČSR deklarovaný v červnu 1944 se výrazně zvětšil v době SNP. Dva dny poté, co T. Strokač podal 16. září Ústřednímu výboru KS(b)U hlášení o rozvoji partyzánskému hnutí v Československu,¹²³ napsal Klement Gottwald jménem zahraničního vedení KSČ Chruščovovi jako prvnímu tajemníkovi ÚV KS(b)U a požádal o další podporu partyzánskému hnutí v Československu, zejména na slovenském území.¹²⁴ Výslovně přitom poukázal na perspektivy rozvíjení

¹¹⁹ Tři Gottwaldova vystoupení adresovaná československým vojákům v různých ukrajinských lokalitách jsou přetištěna in: Klement GOTTWALD, *Spisy*, sv. 11 (1943-1945), Praha 1955, s. 342-344.

¹²⁰ Stručně informují o tomto období Gottwaldova života Miroslav BOUČEK – Miloslav KLIMEŠ, *Za národní osvobození – za novou republiku*, in: Ivan Krempa (ved. red. rady), Klement Gottwald – revolucionář a politik (Sborník statí), Praha 1986, s. 252-254. K červencovému jednání srv. i Edo FRIS, *Povstání zdaleka a zblízka*, Praha 1945, s. 29-31.

¹²¹ FIERLINGER, *Ve službách*, díl 2, s. 273, uvádí pověřením Slánského tímto úkolem už pro konec června 1944. Úkol snad začal vykonávat po druhé Gottwaldově návštěvě Kyjeva před polovinou července 1944 (ib., s. 305). V té době přijel nejméně dvakrát z Kyjeva do Moskvy, a to 19. 8. a 13. 9. 1944 (ib., s. 318 a 350).

¹²² KLIMEŠ, *Cesta*, sv. 1, č. 33, s. 162-163. K roli charkovského procesu srv. Bohuslav EČER, *Právo v boji s nacismem*, Praha 1946, s. 52.

¹²³ *Dokumenty a materiály*, díl 4 sv. 2, č. 134, s. 183-186. Chronologická souvislost s následujícím dokumentem nebyla jistě náhodná.

¹²⁴ Dopis byl datován v Moskvě 18. 9. 1944, výňatek otiskly *Dokumenty a materiály*, díl 4 sv. 2, č. 140, s. 191-192, srv. už dříve KLIMEŠ, *Cesta*, sv. 1, s. 734. V Amortově edici z r. 1984 bylo vynecháno jméno N. S. Chruščova jako adresáta dopisu, který byl označen jen jako „tajemník ÚV KS(b)U“.

československo-ukrajinských vztahů,¹²⁵ o nichž se do té doby žádný z exilových politiků výslovně nezmínil. Lze se jen dohadovat, zda se jednalo o pouhou zdvořilostní floskuli, nebo zda byl za uvedenými slovy skryt ohlas lublinské polsko-ukrajinské smlouvy a konkrétnější představa o možném vzniku podobně vymezené složky budoucích československo-sovětských vztahů. Chruščovova odpověď z 27. 9. 1944 nebyla bohužel v plném rozsahu vydána.¹²⁶

Také dění v té části Slovenska, kde byla obnovena československá státnost, bylo do jisté míry poznamenáno znalostí sovětských ústavních změn. Snad od nich byla odvíjena představa budoucího řešení poměrů ve dvojnárodním státu československého typu. Jan Šverma akcentoval na zasedání Slovenské národní rady v Banské Bystrici 3. 10. 1944 existenci komisariátů zahraničních věcí v jednotlivých sovětských republikách a poukázal na skutečnost, že Ukrajina se krátce předtím zúčastnila předběžných rozhovorů o příměří SSSR a jeho spojenců s Rumunskem.¹²⁷ Důvod zapojení tohoto motivu není jasný. Nejspíše měl podpořit představu o možnosti spravedlivého řešení slovenského problému v nové ČSR, podobný argument mohl být však využitelný i stoupenci případné sovětizace Slovenska.

Na okraj je třeba poznamenat, že povstalecké Slovensko se přitom setkalo také s reáliemi reprezentujícími druhou, protisovětskou Ukrajinu. Proněmecké ukrajinské jednotky zajišťovaly tyl německých operací proti SNP a minimálně v jednom případě bylo v povstaleckém tisku poukázáno na otevřeně proněmeckou činnost příslušníka ukrajinské emigrace žijícího na Slovensku.¹²⁸ Mezitím, jak bylo popsáno v první kapitole, našla dočasné útočiště v Bratislavě, na půdě tisovské Slovenské republiky, Ukrajinská národní rada a probíhala zde jednání o jejím kompromisu s UHVR.

¹²⁵ Gottwaldova slova zní v překladu do češtiny následovně: „Jsem přesvědčen, že tato další pomoc ještě více upevní bratrský svazek mezi národy Československa a Sovětskou Ukrajinou“ (*Dokumenty a materiály*, díl 4 sv. 2, s. 192).

¹²⁶ Jen krátký úryvek Chruščovova dopisu přinesly *Narysy istoriji KP Ukrainy*, Kyjiv 1961, s. 493. Čestmír Amort tento dokument do edice *Dokumenty a materiály* 4/2 nezařadil.

¹²⁷ „Síla vyplývající z jednoty /SSSR/ je tak silná, že Sovietský svaz aj v době vojnové učinil d'alekosiahle kroky: před rokom /!/ boli prijaté nové /sovětské/ zákony, podl'a ktorých sovietské republiky dostávajú nové práva a ktorými sa zriaďujú sekretariáty zahraničných záležitostí jednotlivých republik. Dnes je Sovietský svaz v zahraničí zastúpený nielen Molotovom, ústredným ministrom pre zahraničie, ale zriadené sú ministerstvá zahraničných vecí jednotlivých republik, tak napr. Ukrajiny, ktorá sa dnes už zúčastňuje rokování s Rumunskom, zriadené sú tiež vlastné komisariáty vojenskej“ (KLIMEŠ, *Cesta*, sv. 1, č. 74, s. 254). O smlouvách tří svazových republik s Polskem ze září 1944 se však Šverma v projevu nezmínil a banskobystrická Pravda v otisku projevu vynechala pasáž o ukrajinském MZV, srv. Pravda (Bánska Bystrica) 1944, č. 23 (5. 10.).

¹²⁸ /AN./ *Pomaly, judáši! (Ukrajinský zradca vládne v Turč. Sv. Martine)*, Pravda (Banská Bystrica) 1944, č. 39 (24. 10.), s. 2 – za své aktivity je zde napadán dr. Vladimír Piroženko.

Když bylo SNP koncem října 1944 poraženo, ukončil pozdravný radiogram Nikity Chruščova Švermovi a partyzánským velitelům Asmolovovi a Gliderovi, zachycený na partyzánské schůzi v Klačanské dolině na středním Slovensku 7. 11. 1944, další vztahovou kapitolku.¹²⁹ Už předtím byli ze slovenského území koncem října letecky evakuováni domácí i exiloví političtí představitelé na polní letiště v západní Ukrajině, odkud byla menší část z nich přesunuta přes Lvov do Kyjeva, jiní převážně do východní části Podkarpatské Rusi obsazené už sovětskou armádou.¹³⁰ Zde měla pokračovat v činnosti československá vládní delegace pro osvobozené území vedená Františkem Němcem.

Jiným směrem, přes Moskvu do Londýna, se chystali ze Lvova odcestovat dva členové téže vládní delegace (Prokop Drtina a František Uhlíř), aby podali londýnskému exilu zprávu o vývoji událostí na Slovensku a o příčinách porážky tamního povstání. Ať už byla motivace sovětských činitelů jakákoli, udělali maximum pro to, aby oba národně socialističtí politici dorazili do Londýna co nejpozději a byli proto ve Lvově zdrženi téměř čtyři týdny.¹³¹ Většina Drtinových a Uhlířových pokusů o zkrácení tohoto intermezza se obracela na náčelníka štábu příslušného vojenského okruhu, gen. Goroděckého, zatímco role velitele města, pplk. Milinského, zůstala v této souvislosti podřadná.¹³² Jen jednou navštívili Drtina s Uhlířem nejvyššího muže místní komunistické hierarchie, která se v regionu po tříleté přestávce znovu zabydlovala. Audience u gen. Hrušeckého, tajemníka lvovského oblastního výboru KS(b)U, představovala pro oba Čechy podivný zážitek a nijak jim nepomohla.¹³³ Stále se čekalo na kýžené povolení z centra a teprve na jeho základě mohli Drtina a Uhlíř odjet po polovině listopadu 1944 vlakem do Moskvy, kudy musela vést jejich další cesta do Londýna.

¹²⁹ Obsahem bylo pouhé blahopřání k výročí VŘSR, *Dokumenty a materiály*, díl 4 sv. 2, s. 737.

¹³⁰ Poněkud jiný charakter mělo přistání letadla s maďarskou vládní delegací na ukrajinském území dne 1. 10. 1944. Záležitost se Ukrajiny bezprostředně netýkala, protože delegace směřovala na jednání do Moskvy, srv. TOMILINA, *N. S. Chruščov*, tom 1, s. 58.

¹³¹ Pobyt delegátů ve Lvově trval od 24. 10. do 20. 11. 1944. Zajímavý a podrobný popis tehdejších událostí s barvitým hodnocením místních reálií zanechal Prokop DRTINA, *Československo můj osud (Kniha života českého demokrata 20. století)*, sv. 1, kniha 2, Praha s. d., s. 689-706. Srv. k tomu Ondřej KOUTEK, *Prokop Drtina (Osud československého demokrata)*, Praha 2011, s. 150-153.).

¹³² K návštěvám u gen. Goroděckého srv. *ib.*, s. 694-698 a 701, zmínka o pplk. Milinském *ib.*, s. 691-692.

¹³³ Audienci u gen. Hrušeckého („v té nezvyklé, temné, bizarní a skoro středověké, samoděržavné rezidenci“) i její nulový výsledek popsal DRTINA *ib.*, s. 698-700. Ivan Hrušeckyj (1904-1982), rodák z jihovýchodní Ukrajiny, zastával funkci ve Lvově do r. 1951 a znovu na počátku 60. let, později se stal členem politbyra ÚV KSU.

Ve Lvově se oba budoucí politici nastávající „třetí republiky“ mohli seznámit s provinční podobou čerstvě obnovované sovětské moci. Dvoudenní zastavení v Kyjevě jim dalo možnost poznat s pomocí pracovníků diplomatického protokolu ukrajinského komisariátu zahraničí ukrajinské hlavní město.¹³⁴ Zmíněný úřad však nesehrál žádnou viditelnou úlohu v době, kdy se Drtina a Uhlíř pokoušeli ze Lvova vymanit, a ani ji sehrát nemohl.¹³⁵ Tato skutečnost ukazuje opravdovou roli nejvýznamnějšího republikového komisariátu zahraničí v SSSR. Půl roku po svém zřízení byl pověřen pouze poskytováním nezbytného servisu pro oficiální představitele zahraničních států, kteří se při pobytu v SSSR dostali na území Ukrajiny.

2. 2. 3. Sovětská anexe Podkarpatské Rusi a Ukrajina (listopad 1944 - duben 1945)

Od konce října 1944 do sklonku března následujícího roku ustoupily výše uvedené problémy a témata do pozadí. Hlavním bodem ukrajinské složky československo-sovětských vztahů se na řadu měsíců stala problematika Podkarpatské Rusi. Československý exil podobnou komplikaci původně nepředpokládal, i když ji předem vyloučit nemohl. Po moskevské návštěvě prezidenta Beneše se exiloví politici klonili k názoru, že opětné začlenění Podkarpatska do ČSR je reálné. Nebylo mým cílem podat v této subkapitole detailní výklad problému odtržení Podkarpatské Rusi od ČSR. Pokouším se pouze upozornit na projevy dosvědčující přítomnost ukrajinského faktoru při řešení této otázky, kterému se v rámci dosavadních výkladů nedostalo dostatečné pozornosti. Dodnes schází vědomí o jeho rozsahu, složitosti a nejednoznačnosti.

Česká historiografie zatím nevysvětlila v dostatečné šíři ani to, jaký názor zastávali v letech 1939-1944 přední čeští exiloví politikové na problém Podkarpatské Rusi, v jakém rozsahu a podobě se problematika Podkarpatska objevovala v agendě emigrační vlády a Státní rady a nakolik aktivní a jak byli v rámci československého odboje uprchlíci z tohoto regionu. Podstatné je, že do československé vlády nebyl během války povolán žádný představitel podkarpatského regionu a členy Státní rady se v téže době stali jen jeden až dva rodáci z Podkarpatska, kteří tak tvořili

¹³⁴ Po necelých dvou měsících vzpomínal Drtina na Kyjev a jeho hlavní třídu zničenou německým vandalismem a ocenil velikost obětí a strádání, „jež Rusko v této válce přineslo“, srv. /Prokop DRTINA/, *A nyní promluví Pavel Svatý*, s. 427-428 (rozhlasový projev ze 7. 1. 1945). Drtina netušil, že zničení Chreščatyku i jiné škody v Kyjevě způsobili v r. 1941 sovětský odbojář v rámci boje proti začínající německé okupaci města.

¹³⁵ *Ib.*, s. 707-709. Autor konkrétně zmiňuje pracovníka komisariátu zahraničí Moločkova (*ib.*, s. 707).

v optimálním případě šestnáctinovou „frakci“ dočasného parlamentního sboru. Bývalou Podkarpatskou Rus zde původně (od října 1940) reprezentoval jen rusofil agrárnického směru Pavel Cibere, pověřený i vedením Zvláštní kanceláře pro záležitosti Podkarpatské Rusi. Cibere, který se marně snažil prosadit podporu autonomistických snah Podkarpatska, na členství ve Státní radě rezignoval na podzim r. 1943.¹³⁶ V listopadu 1942 se připojil jako druhý podkarpatský člen Ivan Petruščak¹³⁷ hlásící se ke KSČ a k ukrajinské orientaci. Vliv Petruščaka postupně rostl a dařilo se mu lépe než Ciberemu ovlivňovat postoje a názory jiných členů Státní rady.

V souvislosti s ústupem německé armády na západ se naděje na obnovení meziválečné státnosti ČSR v hranicích z předmnichovské doby včetně Podkarpatské Rusi stávala reálnější. Po většinu r. 1944 bylo obnovení československé správy tohoto území vnímáno jako celkem bezproblémová záležitost,¹³⁸ v Londýně byl dokonce připravován nový atlas ČSR zahrnující i Podkarpatskou Rus.¹³⁹ Této části republiky si začal v poněkud větším rozsahu všimát exilový tisk a byla jí věnována i Petruščakova česká brožura vydaná v Londýně.¹⁴⁰ Pod vedením tohoto autora začal v britské metropoli působit v únoru 1944 Podkarpatský (Karpatoruský) klub, kde vystoupili s přednáškami přední exiloví činitelé P. Maxa, H. Ripka a F. Němec. Mezi únorem a zářím 1944 vyšlo také sedm čísel almanachu *Karpaty klyčuť* (Karpaty volají).¹⁴¹ Příspěvky pro vojáky z Podkarpatské Rusi byly samozřejmě otiskovány také

¹³⁶ JUDr. Pavel Cibere (1910-1979), promováný na Univerzitě Karlově v r. 1936, odjel na přelomu let 1944 a 1945 do Moskvy a odtud s Němcem na Podkarpatsko. Zde byl v říjnu 1947 zatčen a v prosinci 1948 odsouzen k 25 letům pobytu v pracovní-nápravném táboře. Biografické heslo přinesl Ivan POP, *Enciklopedija Podkarpatskoj Rusi*, Užhorod 2001, s. 397-398, podrobněji srv. Fedor ŠANDOR, *Polityčni orijentyry podkarpatských členiv Deržavnoj rady Československoj republiky u Londoni (1940-1944)*, in: Jan Morávek – Petr Landr (red.), *Podkarpatská Rus a Československo*, s. I. s. d. (1997), s. 35-36.

¹³⁷ Ivan Petruščak (1902-1961) získal pouze nižší vzdělání, nepočítáme-li jeho studium v charkovském Komunistickém institutu žurnalistiky v r. 1930. Od ledna 1945 pracoval jako vedoucí činitel odborů v zakarpatském regionu, později byl rovněž poslancem ukrajinského Nejvyššího sovětu a zakarpatské oblastní rady. Srv. POP, *Enciklopedija*, s. 301-302; ŠANDOR, *Polityčni orijentyry*, s. 41-42.

¹³⁸ Poslední vzkaz Edvarda Beneše odbojovým skupinám ve vlasti z 16. 7. 1944 mluvil o organizování převratu na principu čtyř zemí obnovované republiky, mezi nimiž byla zmíněna i Podkarpatská Rus – BENEŠ, *Paměti*, díl 3, s. 553 a 555. Srv. i svolání exilové vlády k tvoření národních výborů (JECH – KAPLAN, *Dekrety*, s. 123), podle kterého měly být národní výbory tvořeny „z Čechů, Slováků a Podkarpatorusů státně a národně spolehlivých a bezúhonných“, srv. také *ib.*, s. 138.

¹³⁹ Atlas bylo po r. 1945 nutno stáhnout z oběhu a ještě v březnu 1948 prý byly jeho výtisky napěchovány skříně v chodbách informační sekce pražského MZV – Josef JOSTEN, *Československo žaluje*, Praha 1993, s. 30.

¹⁴⁰ Ivan PETRUŠČAK, *Karpatští Ukrajinci a Slované*, Londýn 1944. Text přednášky přednesené v Londýně v říjnu 1943 vydal Československý výbor pro slovanskou vzájemnost. Petruščak už předtím publikoval kratší stati v londýnských listech *Nové Československo* a *Nová svoboda*.

¹⁴¹ Klub byl zřízen v Londýně 6. 2. 1944 a při této příležitosti mu zaslal pozdravný telegram i prezident Beneš, srv. zprávu ČTK d. d. Londýn, 11. 2. 1944 (AMZV, f. Úřad čsl. delegáta v OSN, karton 27, inv. č. 238). O cílech klubu, který prý měl sto členů, i o bulletinu informuje ŠANDOR, *Polityčni orijentyry*, s. 41-42.

v periodikách vydávaných v Sovětském svazu. Rovněž londýnský i moskevský exilový rozhlas zaměřily část své pozornosti na posluchačskou skupinu z tohoto regionu.

Ani tento zvětšený zájem publicistické linie československého exilu však nemohl výrazně zlepšit poměrně slabou znalost podkarpatských reálií. Určitou míru zájmu o ně v exilovém tisku doložit lze,¹⁴² zároveň je však možno vyslovit tezi, že pochopení místních problémů i schopnost jejich úspěšného řešení se ve srovnání se závěrem meziválečného období spíše zmenšily. Tak memorandum československé vlády z 14. 12. 1943, jehož závěry Beneš tlumočil v Moskvě, hlásalo mj. nezbytnost zajištění dvoutřetinové většiny obyvatelstva karpatoruské (ukrajinské) národnosti v každé obci regionu. V zájmu dosažení tohoto cíle by byl ale nutný odsun velkého počtu obyvatel, které by asi neměl kdo nahradit.¹⁴³

Československý exil nebyl ani za druhé světové války schopen používat jednotného a jednoznačného pojmenování této části ČSR a její hlavní etnické skupiny, k čemuž přispěla nejednotnost tamního národního vědomí přežívající i za maďarské okupace po r. 1939.¹⁴⁴ O problému se sice diskutovalo,¹⁴⁵ asi však nepřipadal exilovým politikům příliš důležitý. Z hlediska dalšího vývoje je podstatné, že se od konce r. 1943 v exilovém prostředí, a to i v Londýně, výrazněji prosazovalo používání termínů Karpatská Ukrajina a Karpatští Ukrajinci na úkor názvů Podkarpatská Rus a Karpatorusové převažujících v meziválečném období.¹⁴⁶ Stalo se to bez ohledu na rozpaky či nepříznivé konotace, které mohla u českých emigrantů vyvolat vzpomínka

¹⁴² Kromě Petruščakových příspěvků lze uvést např. články rotmistra A. M., *Strategické a národohospodářské úkoly čs. železnic*, Vojenské rozhledy (Londýn) 4, 1944, č. 2 a 3, zvláště s. 33; desátník dr. A. T., *Dopravní otázka v příští obraně státu*, ib. s. 34-38 a obálka s. III, ID., *Československý dopravní plán a spojení se Sověty (Příspěvek k ideologické části dopravního plánu)*, ib. č. 4 a 5, s. 19, 27 a 29. Svě představy o zlepšení dopravního spojení se SSSR přes Podkarpatsko předestřel v prosinci 1943 v Moskvě prezident Beneš.

¹⁴³ BENEŠ, *Paměti*, díl 2, sv. 3, s. 539. Takový transfer měl být umožněn návratem údajně značného počtu „Podkarpatorusů“ ze státního území maďarského (myšleno v jeho meziválečných hranicích), ib., s. 540. Tato úvaha prokazuje matné znalosti podkarpatských reálií. Na užším maďarském území žili a žijí jen pomaďarštění řečtí katolíci, kteří by se sotva chtěli stěhovat na československou Podkarpatskou Rus.

¹⁴⁴ Také v době trvání maďarského režimu přežívaly na území dřívější Podkarpatské Rusi různě rozvinuté a úředně podporované či potlačované národně-jazykové směry – ukrajinský, ruský a rusínský, příp. oficiálně protežovaná orientace „uhroruská“. Pozice ukrajinského směru byla v době maďarského režimu nejhorší a pod tímto názvem ani nemohl existovat.

¹⁴⁵ Dne 3. 4. 1944 se na zasedání londýnské Státní rady dlouho diskutovalo o tom, zda má být region Podkarpatska oficiálně nazýván Podkarpatskou Rusí (tuto variantu zastával např. H. Ripka) nebo Podkarpatskou Ukrajinou – ŠANDOR, *Politický orientyry*, s. 42.

¹⁴⁶ Ke změně označování regionu srv. např. Josef KORBEL, *Twentieth Century Czechoslovakia (The Meanings of its History)*, New York 1977, s. 172, pozn. 16, problém však zasluhuje detailnější analýzy. KSČ si otázku pojmenování regionu a jeho obyvatel vyřešila s předstihem, když už v meziválečném období akceptovala tezi o ukrajinskosti obyvatel Podkarpatské Rusi.

na autonomní Karpatskou Ukrajinu z dob druhé republiky. Autonomie sice byla realizována po Mnichovu, tedy už v době nesvobody, a z hlediska exilu byla takováto její podoba neplatná, nyní se však mělo dospět k nějaké její nové variantě.¹⁴⁷ Exilovým politikům, kteří termín začali používat, zřejmě nedocházelo, že zachování Podkarpatské Ukrajiny mimo rámec mnohonásobně větší sovětské Ukrajiny, ležící v jejím bezprostředním sousedství, by bylo značně nelogické. Jako by zapomněli, že SSSR v letech 1939 a 1940 připojil k Ukrajinské SSR území, která s ní na západě souvisela s odkazem na to, že jsou ukrajinská.

Exilová vláda se chtěla pokusit se souhlasem nepříliš početných podkarpatských, politicky aktivních exulantů o nalezení státoprávního řešení přijatelného pro místní obyvatelstvo. V souvislosti s požadavky i se státní zkušeností, kterou získali Slováci po r. 1939, vstoupila na jaře r. 1944 do hry idea trojfederace Čechů, Slováků a Karpatských Ukrajinců. Zmíněné tři národy měly žít ve společném státě bez Němců a Maďarů na rovnoprávnější bázi než za první republiky. Prohlášení o budoucí podobě obnovené republiky coby trojčlenného státu se ozývala výrazným způsobem např. v době Slovenského národního povstání.¹⁴⁸

Výše zmíněná idea ČSR jako trojfederace byla aktivně využívána v krátké době obnovení ČSR na části slovenského území. Dobyť Užhorodu Rudou armádou v předvečer 28. října 1944 se časově shodovalo s porážkou SNP, ač zůstalo poněkud ve stínu této události.¹⁴⁹ Československé zahraniční jednotky se však operací v Podkarpatsku nesměly zúčastnit, což pomohlo Sovětskému svazu znesnadnit

¹⁴⁷V té době se na základě zákona schváleného československým parlamentem naplnilo určité pojetí podkarpatské autonomie, již měla první republika zajistit, činnost části členů tamních autonomních vlád však byla vnímána v českém prostředí tehdy i později kriticky a hlavním jejich představitelům se nejednou dostalo nálepky zrádců. Takto byl označován zejména ministr autonomní vlády, představitel sociálně demokratické strany Julijan Revaj (Révay) (1899-1979), který žil za války v Bratislavě. Představitelům českého odboje se znelíbil zejména proto, že se po vzniku autonomní Karpatské Ukrajiny pokoušel dosáhnout podpory německých činitelů pro tento územní útvar. V buzuluckém projevu K. Gottwalda byl postaven do jedné řady s rusofily Bródym a Fencikem, kteří už na podzim 1938 aktivně podporovali obnovení maďarské správy, srv. *Dokumenty, Historie a vojenství* 1956, č. 1, zmínka na s. 103. Je zajímavé, že Beneš ani Gottwald neoznačovali za zrádce A. Vološyna, obyvatele protektorátní Prahy, což však nic nezměnilo na jeho osudu v r. 1945. Srv. i ŠANDOR, *Politický orijentyry*, s. 42.

¹⁴⁸ Úvahy tohoto typu se objevily už v dubnu 1944, srv. BOUČEK – KLIMEŠ – VARTÍKOVÁ, *Program revoluce*, s. 89-93. Srv. Ivan TURJANICA, *Koniec poroby*, Pravda (Banská Bystrica) 1944, č. 36 (20. 10.), s. 1.

¹⁴⁹ Sovětská ofenziva se pak na měsíc zastavila u železniční křižovatky Čop, která sehrála důležitou roli při československo-sovětských vyjednáváních o vzájemné hranici v r. 1945.

počátky obnovy československé státní správy v regionu a eliminovalo možnost šíření protisovětských svědectví a názorů podkarpatskými vojáky československé armády.¹⁵⁰

Emigranti v Londýně i Moskvě byli přesto postupem událostí potěšeni. Prezident Beneš ohlašoval 6. 11. 1944 fungování čtyř zemských sněmů a jejich exekutiv v budoucí ČSR, v též den Ludvík Svoboda konstatoval, že sovětská armáda osvobodila značnou část Polska a naši Zakarpatskou Ukrajinu.¹⁵¹ Také komunista Václav Kopecký charakterizoval při své přednášce v Moskvě 10. 11. 1944 ČSR jako stát Čechů, Slováků a Karpatských Ukrajinců, což by nasvědčovalo neinformovanosti moskevské komunistické skupiny o plánech sovětské strany. Znovu lze však připustit programové utajování skutečností, o kterých komunisté věděli nebo je tušili.

Zajímavým dokladem vnímání podkarpatského problému exilem nedlouho před příchodem Rudé armády do tohoto regionu je poslední brožura vydaná Podkarpatským klubem v Londýně. Vyšla nejspíše v říjnu 1944 pod názvem Karpatská Ukrajina v boji za svobodu,¹⁵² převážně s příspěvky příslušníků moskevského odboje (K. Gottwald, R. Slánský, Z. Nejedlý, J. Koťátko), na čelné místo však byla postavena stat' H. Ripky, dokládající nepodložený přetrvávající optimismus tohoto politika.¹⁵³ Jeden z hlavních mluvčích československé zahraniční politiky střídající v textu názvy Podkarpatská Rus, Karpatská Ukrajina a Podkarpatsko konstatoval, že nemůže být pochyb o ukrajinské národnosti naprosté většiny podkarpatského lidu a že bude pro tuto zemi po jejím osvobození pravděpodobně používán název Podkarpatská Ukrajina. Její veřejný život v rámci ČSR bude mít proto ukrajinský charakter, aniž by to překáželo pěstování ruského jazyka a kultury – někdejší rusifikačním tendencím však musí být učiněna přítrž.

Ripka v podstatě opakoval názory Beneše z doby jeho moskevské návštěvy. Stejně jako prezident nebo jiní představitelé exilu se dopouštěl chyby, pokud se domníval, že přistoupení na platformu o ukrajinskosti Podkarpatské Rusi zachrání toto

¹⁵⁰ Těžko by bylo možno zamezit československým vojákům podkarpatského původu ve vyprávění o jejich zážitcích v sovětských vězeních a trestních táborech. Ze stejného důvodu nebylo téměř žádnému z podkarpatských vojáků umožněno navštívit svůj domov. Pokud se na Podkarpatsko přece jen dostali, našel se způsob, jak sledovat jejich pohyb a činnost.

¹⁵¹ SVOBODA, *Výbor*, díl 1, s. 127. O čtvrt roku později, 18. 2. 1945 už Svoboda konstatoval, že Rudá armáda osvobodila od maďarských okupantů Podkarpatskou Ukrajinu a „umožnila jejímu lidu projevit demokratickým způsobem svou vůli“, převzal tedy plně sovětskou argumentaci (ib., s. 141).

¹⁵² Redaktor není ve sborníku uveden, úvodní text podepsaný Podkarpatským klubem coby vydavatelem vznikl v říjnu 1944. Následují texty třinácti autorů, zhruba z poloviny Čechů a z poloviny Podkarpatců ukrajinské orientace. Část z nich byla publikována už dříve, mezi říjnem 1943 a srpnem 1944, v různých periodikách.

¹⁵³ H. RIPKA, *Karpatsští Ukrajinci věrnými občany Č. S. R.*, in: *Karpatská Ukrajina v boji*, s. 5-10.

území pro ČSR. Z hlediska sovětské logiky a mocenských zájmů byl takovýto směr vývoje naprosto nepřijatelný, protože by ohrožoval sovětské zájmy. SSSR neměl důvod přihlížet ve svém bezprostředním sousedství vzniku autonomní ukrajinské jednotky v rámci jiného státu. Ta by se mohla stát přes všechny snahy československého státu alternativním, byť územně jen dílčím řešením problému ukrajinské státnosti či samosprávnosti, stejně jako se to krátce stalo na konci 30. let.

Podoba, rozsah a míra samostatnosti podílu sovětské Ukrajiny při řešení dalšího osudu Podkarpatské Rusi musí být hodnocena s ohledem na charakter zájmu představitelů této republiky o danou oblast i na rozsah informací, jimiž disponovali ve srovnání s reprezentanty celosovětskými. Ač je to zdánlivě paradoxní, věděli o ní asi méně než jejich současníci ruští, slovenští nebo čeští. Ve třicátých letech se tisk sovětské Ukrajiny neměl důvod Podkarpatskou Rusí zabývat už proto, že do SSSR neodešli z tohoto regionu žádní političtí emigranti, kdežto určité množství Ukrajinců z polské Haliče ve stalinském impériu útočiště hledalo.¹⁵⁴ Nedostatek informací o Podkarpatsku přetrval v Ukrajině i po anexi východní Haliče v r. 1939 a v letech druhé světové války. Zůstává otázkou, zda byly v Moskvě nebo v Kyjevě nějak analyzovány a využity údaje, které získaly sovětské bezpečnostní orgány při výslechu uprchlíků, kteří z Podkarpatska odešli do SSSR mezi zářím 1939 a červnem 1941.

V každém případě byla v r. 1944 v Moskvě a zčásti i v Kyjevě zkoumána smysluplnost případné anexe dalších území nacházejících se západně od sovětské hranice z června r. 1941 a přičleněných před r. 1939 resp. 1940 k Polsku, Rumunsku a Československu. Výrazně tuto skutečnost ilustruje nedatovaný ruskojazyčný dokument nazvaný Informace o administrativně-územním dělení Chelmské gubernie, Západní Haliče, Zakarpatské Ukrajiny a Jižní Bukoviny.¹⁵⁵ Snad byl tento text, vzniklý nejspíše v druhé čtvrtině r. 1944, vyhotoven pracovníky ukrajinského komisariátu zahraničí, zřízeného o několik měsíců dříve.¹⁵⁶ V tom případě by bylo

¹⁵⁴ Zasloužila se o to celkově vstřícná politika československých úřadů usilujících o pozdvižení základní, „rusínské“, skupiny místního obyvatelstva, aniž by si po většinu meziválečného období připouštěl myšlenku, že by se region mohl někdy stát součástí SSSR, s nímž ani nesousedil. Přestože několik levicově orientovaných podkarpatských činitelů odešlo do SSSR „politicky studovat“, vrátili se odtud zpět do ČSR.

¹⁵⁵ Volodymyr SERHIJČUK, *Etniční mezi i deržavnyj kordon Ukrajiny*, Kyjiv 2000, s. 274-278. Editor datuje dokument do r. 1944, v úvodu k příslušné kapitole knihy však k němu nepodal žádný komentář. Dokument, který o okolnostech svého vzniku téměř nic nevypovídá, je uložen ve fondu Státního ústředního archivu občanských organizací Ukrajiny v Kyjevě.

¹⁵⁶ Možnost vzniku v pozdější době se jeví jako nepravděpodobná vzhledem k tomu, že od konce července byla záležitost sovětské anexe Chelmska odepsána krátkodobým pobytem PKWN v tomto

možno uvažovat o dílčí roli Nikity Chruščova jako zadavatele úkolu, prvotní pokyn však vzešel asi ze strany moskevských činitelů.

Z hlediska tématu této kapitoly je nejdůležitější třetí část dokumentu nazvaná „Zakarpatská Ukrajina.“¹⁵⁷ Stejně jako u ostatních tří posuzovaných území (Chelmsko, Lemkovsko a jižní Bukovina) navrhoval neznámý sestavovatel materiálu vytvoření nové sovětské územní jednotky. V tomto případě se mělo jednat o Zakarpatskou oblast s centrem v Užhorodě. V jejím rámci měly být dosavadní nižší územní jednotky nově přeskupeny do čtyřiaadvaceti „újezdů“.¹⁵⁸ Rozsah území, jehož anexi dokument připouštěl, překonával rozlohu později realizované a Zakarpatské oblasti, která měla podle těchto představ přesahovat své dnešní hranice směrem na severozápad a jihovýchod. Z újezdů projektovaných v r. 1944 se jen dvě třetiny nacházejí na dnešním území oblasti. Zbývajících osm zůstalo po r. 1945 součástí území sousedních států – kromě jednoho rumunského se ostatních sedm ocitlo opět v Československu.

Rozloha Zakarpatské oblasti v takto uvažované podobě by byla při srovnání s dnešní plochou oblasti téměř dvojnásobná.¹⁵⁹ Tím by byla původně uvažovaná Zakarpatská Ukrajina do značné míry ztotožněna s někdejší Uherskou Rusí. Statisticko-informační materiál z r. 1944 tedy v podstatě přenesl imperiální zájmy někdejšího carského impéria, které si tuto oblast jakožto „ruskou“ nárokovalo, do období stalinského SSSR. Bylo jen otázkou času, kdy bude tento nebo podobný projekt vytažen „ze šuplíku“ jako prostředek vydírání československé exilové reprezentace.

Vývoj v podkarpatském regionu od sklonku října do počátku prosince 1944 lze jistě označit za svérázný prosovětský převrat v Podkarpatské Rusi uskutečněný na základě poměrně jednoduchého, dobře promyšleného a účinného scénáře. Skupina osob, která převzala se sovětským posvěcením správu regionu, získala díky svým heslům i slibům poměrně snadno podporu početně těžko určitelné části místního obyvatelstva. Část tamních obyvatel nepochybně měla určité sympatie ke

městě. Nabízí se také možnost spojit tento materiál se zprávou o přípravě etnografických map některých zahraničních států v kyjevském komisariátu – TABAČNYK, *Ukrajinska diplomatija*, s. 590-592.

¹⁵⁷ SERIČUK, *Etniční meži*, s. 276-278.

¹⁵⁸ Použití termínu „újezd“ je do jisté míry překvapující, protože v Sovětském svazu převládalo od 30. let 20. století pro okresy použití termínu „rajon“.

¹⁵⁹ Jednalo by se o rozsah 22 174 km čtv. oproti dnešním 12 800 km čtv. Analyzovaný kyjevský materiál zároveň odhadoval počet obyvatel oblasti v její větší podobě na více než 832 000 lidí, toto číslo však nevycházelo ani z tehdy dosažitelných a relativně nejaktuálnějších čísel. Nemůže být ani porovnáno se skutečnou situací těsně po ukončení války, kdy nemohlo být žádné sčítání lidu uskutečněno.

komunistickým myšlenkám nebo k ukrajinství – obě tyto orientace se ale nemusely překrývat. Existovaly však už v období první republiky a podoba maďarské okupace je mohla jen posílit.¹⁶⁰ Osoby vynesené změnou situace do vedení regionu reprezentovaly jak inteligenci všech tří jazykově-národních směrů, tak rolnictvo a městské či maloměstské vrstvy.¹⁶¹ Místní reprezentace nastolená v Podkarpatsku v listopadu 1944 nemohla být demokraticky zvolena, a tak „zvolila sama sebe“ resp. „zvolily ji obyvatelstvu“ politické orgány Rudé armády nejprve na lokální, pak na okresní a nakonec celozemské úrovni.¹⁶²

Z různých shromáždění konaných v Podkarpatsku byly zasílány požadavky spojení se sovětskou Ukrajinou a pozdravy účastníků byly adresovány nejen Stalinovi, ale také Chruščovovi a ojedinele i Hrečuchovi, zároveň však byla část adresována prezidentu Benešovi.¹⁶³ Noví představitelé regionu ohlásili na tzv. mukačevském sjezdu 26. 11. 1944 po třítydenní agitaci požadavek na spojení regionu se sovětskou Ukrajinou.¹⁶⁴ Sovětskému svazu a Stalinovi byly sice vzdány díky za osvobození, o spojení se SSSR se však nepochybně z taktických důvodů nemluvalo. Ve skutečnosti se samozřejmě jednalo přednostně o toto spojení, které Ukrajina formálně zprostředkovávala. Obě spojení byla tak navzájem neoddělitelná, čímž se hnutí z r. 1944 lišilo od ukrajinjačnického politického pokusu z přelomu let 1938 a 1939. Je možno se samozřejmě ptát, nakolik vnímali obyvatelé Podkarpatska specifika jednoho a druhého spojení, zda v nich viděli či tušili rozdíl či rozpor a pokud ano, které spojení by jim bylo bližší. Centralistický charakter správy moci v SSSR však vylučoval, že by o uskutečnění a způsobu provedení rozhodujících změn v prostoru Podkarpatské Rusi mohlo být rozhodnuto jinde než v Moskvě. Kyjevu byla při praktickém provedení akce svěřena jen dílčí technická úloha.

¹⁶⁰ O komunistických náladách obyvatelstva píše John A. ARMSTRONG, *Ukrainian Nationalism (1939-1945)*, New York 1963 (2. vyd.), s. 295-296.

¹⁶¹ V případě měst je třeba počítat se složitější etnickou strukturou – přítomnost Maďarů zde vytvářela odlišnou výchozí situaci. Stejně tomu bylo ve velké části jižních krajů bývalé Podkarpatské Rusi, protože tam maďarské obyvatelstvo tvořilo většinu i ve venkovských obcích.

¹⁶² O prosazení skutečné demokratičnosti lze ovšem oprávněně pochybovat také v případě vytváření a podoby národních výborů na zbylém území ČSR mezi říjnem 1944 a jarem 1945, ať už při něm spolupůsobil přímý vliv a zájem Rudé armády nebo nikoli.

¹⁶³ Srv. Jana ČECHUROVÁ – Jan KUKLÍK – Jaroslav ČECHURA – Jan NĚMEČEK (ed.), *Válečné deníky Jana Opočenského*, Praha 2001, s. 384 (zápisy z 24. a 29. 11. 1944).

¹⁶⁴ O pečlivé sovětské režii sjezdu nemůže být pochyb, to však neznamená, že by neměla být analyzována motivace jeho účastníků a jejich další osudy. Soupis delegátů a hostů uveřejnil D. M. FEDAKA (red.), *Vozzjednanňa (Zbirnyk archivnych dokumentiv i materialiv /traveň 1944 – sičeň 1946 rr./ pro vozzjednanňa Zakarpatskoji Ukrainy z Rad'anskoju Ukrajinou)*, Užhorod 2000 (2., doplněné vyd.), s. 279-303. Za zmínku stojí, že 27 ze 663 delegátů sjezdu bylo v letech 1944-1952 zatčeno a uvězněno, z toho relativně největší počet hned v r. 1945, jak uvádí O. D. DOVHANYČ, *Vozzjednanňa Zakarpat'ta z Ukrainioju očyma sučasnyka (Za archivnymi dokumentamy)*, Užhorod 2006, s. 68-96.

Ukrajinský fenomén byl reprezentován už tajnou sondážní cestou Nikity Chruščova do podkarpatského regionu na přelomu října a listopadu 1944. O této cestě nebyla tehdy veřejnost informována a zjevně o ní nevěděl ani F. Němec, Chruščov se k ní stručně přiznal až ve své autobiografii.¹⁶⁵ Těžko si lze představit, že by mohl navštívit území, které se teprve mělo stát součástí Sovětského svazu, bez Stalinova souhlasu či pokynu. Nepochybně tímto způsobem ohledával terén, pro který už byl připraven scénář i chronologie dalších událostí. Nelze vyloučit, že pobyt nejvyššího ukrajinského představitele byl v rozporu s textem československo-sovětské smlouvy z 8. 5. 1944, která vznik podobné situace evidentně nepředpokládala. V každém případě měl Chruščov při své cestě daleko větší svobodu pohybu než československá vládní delegace vedená Františkem Němcem vpuštěná souběžně do východní části Podkarpatska, o níž bude ještě řeč.

Požadavek spojení území se sovětskou Ukrajinou a tím i se SSSR, který začal být vyslovován v prvním listopadovém týdnu r. 1944, odsunul během několika týdnů do pozadí možnost realizace jiného scénáře, ať měla jakkoli silnou podporu obyvatel. Je třeba uvážit, že mnoha místním činitelům slibovala sovětizace regionu úspěšnou a zdánlivě snadnou osobní kariéru, což platilo i v případě osob z okruhu londýnského a moskevského exilu. Část propagátorů i vyznavačů sovětské cesty propadla nečekaně snadno víře v opravdu rychlé, snadné a neproblémové zlepšení sociálně-ekonomického života oblasti.

Ne všichni podkarpatští podporovatelé odtržení regionu od ČSR byli přitom stoupenci ukrajinské varianty. Představitelé ruského národního směru, ztotožnitelní v značné míře s místními vyznavači pravoslaví, si nepřáli začlenění regionu do Ukrajinské SSR, ale uvažovali o jiné státoprávní variantě.¹⁶⁶ Jejich požadavkům vyhověno nebylo, přestože pravoslaví mělo v nastávajícím souboji s řecko-katolickou konfesí plnou podporu sovětských činitelů. Z centra byl sice posvěcen jazykově a národně převážně ukrajinský charakter Podkarpatska, jeho připojení k Ukrajině však

¹⁶⁵ CHRUŠČOV, *Vremja*, tom 1, s. 571-574, srv. text zprávy podané o návštěvě Stalinovi – ib., kniha 1, č. 59, s. 819-820. Autor zde doznává, že přijel do regionu ještě v době bojů o Užhorod, tj. před 28. říjnem 1944, nevíme však, jak byla tato cesta dlouhá. Chruščov ve vzpomínkách mj. tvrdí, že se už při této první návštěvě setkal s Turjancycjou, což se však zdá být z hlediska chronologie událostí nepravděpodobné.

¹⁶⁶ Pravoslavná delegace z Podkarpatska, která přijela do Moskvy na počátku prosince 1944, navrhovala zřízení Karpatoruské SSR přesahující hranice dnešní Zakarpatské oblasti do Slovenska i Maďarska, spokojila by se však i se statusem území jako autonomní republiky v rámci RSFSR – M. P. MAKARA, *Zakarpatska Ukrajina: šljach do vozzjednanňa, dosvid rozvytku (Žovteň 1944 – sičeň 1946)*, Užhorod 1995, s. 104.

samozřejmě nemělo znamenat oslabení pozice ruské jazykově-národní skupiny.¹⁶⁷ Také její představitelé byli spolu se stoupenci ukrajinského směru vybráni do Národní rady Zakarpatské Ukrajiny (NRZU). Region se měl v budoucnu rozvíjet stejně jako celá Ukrajina na dvojjazyčné bázi, takový vývoj lze však jen těžko označit za vítězství ukrajinského nacionalismu.

Předem úkolování političtí a vojenští činitelé, kteří přišli do regionu s Rudou armádou, pracovali v zájmovém regionu tiše, ale o to vydatněji, zatímco oficiální moskevská i kyjevská reprezentace půldruhého měsíce vyčkávaly a otevřeně nereagovaly, ač znaly svůj další postup.¹⁶⁸ Ukrajinské hledisko či zájem se musely podřídit sovětské taktice, která nepotřebovala předčasné otevírání této otázky. Příznačný je způsob zpravodajství centrálního deníku Pravda, který zdánlivě respektuje československý charakter regionu, nazývá je však přitom už koncem října 1944 Zakarpatskou Ukrajinou.¹⁶⁹

Popsaný stav přetrval až do přelomu let 1944 a 1945. Jednalo se samozřejmě o promyšlenou taktiku – zájem o území existoval, zůstával však problém jeho „elegantní realizace“ a přiměřené taktiky. Sověští činitelé nebránili v r. 1942 a 1943 propuštění osob z Podkarpatské Rusi vězněných v SSSR a jejich odchodu do československých jednotek tvořených v Buzuluku – bývalí vězni by asi v řadách Rudé armády bojovali s daleko menší ochotou. Ztrátu těchto vojáků si Rudá armáda vynahradila odvody na Podkarpatsku, ač československý exil předpokládal, že je tam realizuje československá vládní delegace.

Z mezinárodně-politického hlediska se situace vzniklá na Podkarpatsku na podzim r. 1944 zřetelně lišila od okolností dvojího rozšíření území Ukrajiny na přelomu 30. a 40. let. Tentokrát nemělo být odebráno území státu poraženému a dočasně zrušenému (Polsko) ani státu, vůči němuž mohlo být použito účinného a neodvratitelného ultimáta (Rumunsko). Převzetí Podkarpatska bylo možno zajistit na základě dohody s bezproblémovým spojencem, zdánlivě bez použití nátlaku a násilí.

¹⁶⁷ Národně-jazykovou politiku nové administrativy i její postoj k menšinám zhodnotil MAKARA, *Zakarpatska*, s. 93-98. Konstatuje zde mj., že v regionu mohly působit na přelomu let 1944 a 1945 maďarské, rumunské a slovenské školy, o ruských se to rozumí samo sebou.

¹⁶⁸ Absence oficiálních reakcí na dění v Podkarpatsku se ovšem zajímavě doplňuje se skutečností, že delegace NRZU i zakarpatských pravoslavných mohly odecestovat do Moskvy, a to jistě ne za vlastní prostředky, aby tam prezentovaly své vize budoucnosti regionu.

¹⁶⁹ Boris POLEVOJ, *V Čechoslovákii (Ot vojennoho korresponděnta „Pravdy“)*, Pravda (Moskva) 1944, č. 259 (28. 10.), s. 3. Text je datován ve Svaljavě Mukačevského újezdu Zakarpatské Ukrajiny. Těžko se asi dalo očekávat, že Zakarpatská /!/ Ukrajina bude součástí obnovené ČSR. Zajímavé je také použití termínu „ujezd“ překrývající se s terminologií kyjevského statistického přehledu západoukrajinských území, o jejichž připojení se uvažovalo.

Tato skutečnost mohla přispět ke zlepšení mezinárodně-politického obrazu SSSR a zároveň mohla být z vnitropolitického hlediska prezentována jako další vstřícný krok centra vůči sovětské Ukrajině. Deklarace členů prozatímního národního výboru osob z Prešovska zdržujících se v Užhorodu, vydaná jistě se souhlasem sovětských činitelů, 29. 11. 1944, naznačovala, že Sovětský svaz by se mohl posunout ještě dále na západ.¹⁷⁰ Programově tak byla vytvářena podobná nátlaková situace, kterou moskevské vedení uplatnilo i vůči Polsku (možný zájem o Chelmsko a jiné regiony) a Rumunsku (možný zájem o Maramoroš).

Československá vládní delegace vedená Františkem Němcem, která působila v Chustu od sklonku října 1944 do přelomu ledna a února 1945, nemohla být všem různorodým silám, které nechtěly uznat její pravomoc, rovnocenným soupeřem. Přesto by mělo být v budoucnu detailněji analyzováno její složení a činnost v regionu, a to nejen na základě oficiální či neoficiální korespondence s Londýnem a Moskvou, ale i na základě dokumentace činnosti delegace přímo v regionu. V delegaci tvořené převážně Čechy a Slováky byli jen v malém rozsahu zastoupeni rodáci z Podkarpatska.¹⁷¹ Tento nepřilíš citlivý přístup byl prohlouben problematičností některých bodů Němcovy instrukce ze 7. 11. 1944 o potřebě zadržení osob, které po 29. 9. 1938 prováděly protičeskoslovenskou činnost. Přiřazení proukrajinské organizace Karpatská Sič, které v regionu existovala na počátku r. 1939, k maďarským a německým aktivistickým organizacím a strukturám mohlo vyvolat mezi obyvatelstvem velmi nejednoznačné reakce a přinést značně problematické výsledky.¹⁷²

Němec respektoval příkaz, že se nikdo z mise nesmí přiblížit k Užhorodu nebo Mukačevu. Delegace, po několik týdnů tolerovaná a zároveň omezovaná v Chustu, mohla převážně jen přihlížet či napůl tajně oznamovat přímo do Londýna, tj. nikoli přes Moskvu, co se vlastně v Podkarpatsku děje. Pokus Němce oslovit

¹⁷⁰ CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 573, zmiňuje bez bližšího časového určení návštěvu představitelů Prešovska v Kyjevě, která chtěla prosadit stejně jako NRZU připojení svého regionu k Ukrajině.

¹⁷¹ O první fázi činnosti delegace podává svědectví souhrnná zpráva F. Němce z 15. 12. 1944, srv. Jan NĚMEČEK – Helena NOVÁČKOVÁ – Monika SEDLÁKOVÁ (ed.), *Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944*, Sborník archivních prací 50, 2000, s. 121-203. DOVHANYČ, *Vozzjednanňa*, s. 42-43, soudí, že v Londýně byli přítomni lidé z Podkarpatska, kteří mohli a měli být do delegace začleněni. Je otázkou, zda Němec po příjezdu do Chustu počítal s rozšířením delegace o místní představitele a zda by k tomu měl z hlediska názoru londýnské vlády oprávnění. Je možné, že počítal s iniciativou domácích jen v rámci soustavy národních výborů.

¹⁷² *Ib.*, s. 45.

mukačevský sjezd vlastním projevem skončil neúspěchem.¹⁷³ NRZU naopak půldruhého týdne po svém vzniku, 5. 12. 1944, žádala o odchod mise z podkarpatského území a poté se obrátila dopisem přímo na prezidenta Beneše,¹⁷⁴ aby mu oznámila přerušování svého programově konfliktního kontaktu s československou vládní delegací v Chustu. Tento jediný pokus o oslovení hlavy československého exilu zůstal bez odezvy i pokračování. Edvard Beneš na dopis neodpověděl, protože rada pro něj nebyla adekvátním partnerem. Prezident měl asi pochybnosti o okolnostech jejího vzniku, nechtěl jistě uznat její legitimitu a snad byl uražen na jejího předsedu, I. Turjancju, za jeho domnělou či skutečnou zradu. Prezidentovi za této situace nezbylo než zahájit přímé vyjednávání se sovětským velvyslancem v Londýně a později s Molotovem i Stalinem.

To však už bylo za situace, kdy zdánlivá sovětská nezajímavost podkarpatskými věcmi náhle skončila. Koncem prosince 1944, necelé dva měsíce po zahájení kampaně žádající o připojení Podkarpatska k SSSR, začaly o situaci v tomto regionu podrobně informovat moskevské i kyjevské deníky.¹⁷⁵ Zareagovaly tedy teprve s dvouměsíčním odstupem a zároveň podpořily místní „spontánní lidové hnutí“. Sovětský svaz náhle ukázal, že mu osud celé záležitosti není lhostejný a bere ji do svých rukou. Dohlížitelem na osvojování Podkarpatska zůstal Chruščov, který se v regionu objevil znovu necelé tři měsíce po první návštěvě. V lednu 1945 se tudy vracel do Kyjeva z krátké cesty do Slezska.¹⁷⁶ Ukrajinský aspekt mezinárodně-politické roviny zakarpatského problému už tehdy ustupoval do pozadí.¹⁷⁷

V Londýně se stalo od počátku listopadu 1944 nezbytností filtrování nepříjemných informací přicházejících z této oblasti, které se dostávaly v úplnějším rozsahu zřejmě jen k prezidentu Benešovi a části vládních představitelů. Separatismus

¹⁷³ Text projevu otiskli NĚMEČEK – NOVÁČKOVÁ – SEDLÁKOVÁ, *Zpráva*, s. 163-167. Je zajímavé, že F. NEMEC – V. MOUDRY, *The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia*, Toronto, 1955, tento dokument do své edice nezařadili.

¹⁷⁴ *Dokumenty a materiály*, díl 4 sv. 2, č. 219, s. 289-290. V Mukačevu, kde byla rada vytvořena, se její členové zdržovali po krátkou dobu před svým přesídlením do Užhorodu.

¹⁷⁵ V této souvislosti je možno vnímat přečeňovaný údaj o vysílání kyjevského rozhlasu s požadavkem připojení Podkarpatska k Ukrajině někdy před 10. lednem 1945 – FIERLINGER, *Ve službách*, díl 2, s. 504. Kyjevské noviny začaly psát o této problematice už těsně po vánocích r. 1944, což zaregistrovala Zakarpatska pravda 1944, č. 21 (29. 12.), s. 1, pod titulem *Naš holos počutyj* (Náš hlas byl slyšen). Zdá se, že moskevský tisk reagoval ještě o něco později. Smysl takovéto taktiky zvolené moskevským centrem je zjevný.

¹⁷⁶ Žádné podrobnosti o své druhé návštěvě regionu Chruščov neuvedl – srv. ID., *Vremja*, kniha 1, s. 573.

¹⁷⁷ Představa o organizační roli Kyjeva byla však ještě v únoru 1945 vyslovována v protektorátním tisku, srv. PZD, *Bolševické „osvobozovací akce“*, Lidové listy 24 (26), 1945, č. 40 (16. 2.), s. 1. Informace o prosovětských demonstracích ve východoslovenských městech končí konstatováním: „Je samozřejmé, že tyto projevy byly režijně připraveny v Kyjevě.“

v Podkarpatsku přesto vnesl do československého exilu určitý zmatek. Do českého zahraničního tisku a do zpravodajství londýnské ČTK pronikala jen část dostupných informací, které měly spíše zavádějící charakter.¹⁷⁸ Pro tehdejší oficiální zpravodajství je charakteristické zcela bezkonfliktní, téměř naivně vyznívající vysvětlování místní reality a zamlčování okolností a skutečností, které zpochybňovaly nebo vylučovaly uchování Podkarpatska v rámci ČSR.¹⁷⁹ Informace však přesto pronikaly i mimo okruh nejvýše postavených exilových představitelů.¹⁸⁰ Levicová část československého exilu shromážděná v Moskvě byla blíže zdroji rozhodování o dalších sovětských krocích a lépe snad chápala jejich postup i logiku. Ani lidé z Gottwaldova a Fierlingerova okruhu nemohli však znát dokonale záměry i taktiku sovětské strany a byli jistě nejednou překvapeni.

Obyčejní exulanti mohli získat podrobnější informace ze západních tiskových zdrojů, které informovaly o situaci v Podkarpatsku otevřeněji a neměly důvod zamlčovat skutečnosti nepříjemné pro ČSR. Zároveň však český exilový tisk ztratil koncem r. 1944 spolupracovníky pocházející z Podkarpatska – někteří z nich se vzdali názorů, které do té doby hlásali, a podpořili kroky vedoucí k sovětizaci regionu nebo se s nimi smířili. Platí to zejména o I. Petruščakovi, který se rozhodl dát své síly k dispozici novému režimu.

Mlčení českého exilového tisku o změnách, které byly na území Podkarpatska neúprosně a nezvratně realizovány, se dostalo od konce r. 1944 do pozoruhodného kontrastu s usměrněným psaním protektorátních deníků o této

¹⁷⁸ Exilová ČTK přinášela zprávy o dění v Podkarpatské Rusi na sklonku maďarské nadvlády i po příchodu sovětských vojsk a československé vládní delegace. Příznačné byly např. titulky i obsah zpráv *Československá veřejná správa obnovená v oslobodených krajoch republiky* (Londýn 20. 11.), *Národní výbory ustaveny na Podkarpatské Rusi* (Londýn 24. 11.), *Život se vrací na Podkarpatskou Rus* (Londýn 28. 11.) nebo *Nábor na Podkarpatské Rusi* (Londýn 1. 12.). Zpráva datovaná v Londýně 5. 12. 1944 optimisticky informuje o obnovení hraničních sloupů s československým státním znakem a s „karpatoruskými“ i československými nápisy na hranicích Podkarpatské Rusi. Z textu však neplyne, u které části hranice regionu byly ony sloupy vztyčeny – zda na pomezí Zakarpatska s Haličí, už inkorporovanou do SSSR, nebo na hranici s Maďarskem či Rumunskem, což se zdá být pravděpodobnější, AMZV, f. Úřad československého zástupce v OSN, karton 25, i. č. 221.

¹⁷⁹ Materiál ČTK nazvaný *Časopis Slováč o Karpatské Ukrajině* (New York 15. 11. 1944) konstatuje, že „nyní, když už je celá Karpatská Ukrajina osvobozená a byla dána úplně // pod československou státní správu, zní směšně prohlášení časopisu Slováč z 25. 10., že Sovětský svaz nikdy neupustí od Karpatské Ukrajiny a že ta nebude připojena k ČSR“. Brzy se ukázalo, že „směšné prohlášení“ plně odpovídá realitě. Platilo to i v případě konstatování slovenského listu, že co sovětské oddíly vojensky zaberou, budou považovat za své.

¹⁸⁰ Zajímavým dokladem míry zájmu o zprávy z Podkarpatska jsou zápisy v denících historika Jana Opočenského, žijícího za války v Anglii. Srv. ČECHUROVÁ, *Válečné deníky*, Praha 2001. Pobyt Rudé armády v Podkarpatsku je zafixován i s konfliktním momentem náboru do ní k 15. 11. 1944 (ib., s. 382), 24. 11. je zaznamenána poprvé snaha některých obcí o připojení k Ukrajině (ib., s. 384). Zápisy Opočenského by si i z tohoto hlediska zasloužily soustředěnější podrobnost.

problematice. Bez ohledu na průběžně se zmenšující stránkový rozsah přinášely tehdejší deníky, jistě na základě německých pokynů, informace o sovětských anexních záměrech zaměřených nejen na Podkarpatskou Rus, ale i na sousední, etnicky blízkou oblast severovýchodního Slovenska. Měla tak být na poslední chvíli diskreditována pozice Edvarda Beneše a exilové vlády, ač dosažení tohoto cíle nebylo reálné. Z protektorátních představitelů se k této tematické neopomněl vyjádřit čtvrt roku před smrtí hlavní představitel kolaborace s Německem - ministr Emanuel Moravec.¹⁸¹ Jeho posuzování situace a perspektiv regionu stálo nakonec blíže pravdě než představy prezidenta Beneše.

Exiloví politici zjevně nevěřili v samostatnost rozhodování NRZU, neměli však mnoho možností zjistit, kdo „tahá za nitky“. Dodnes není úplně jasné, jaký charakter mělo vedle direktiv z Moskvy kyjevské prostřednictví. Vyšší sovětské politické kruhy situaci programově znejasňovaly: účelově podsouvaly exilovým předákům teorii, že problémy v Podkarpatsku vytvářejí příliš netrpěliví, nedisciplinovaní a v jistém smyslu poněkud „nacionalističtí“ sovětskí Ukrajinci. Dočasně uplatňovaná teze naznačující existenci určitého „ukrajinského sovětského nacionalismu“, stavěla zároveň do nejlepšího světla celosovětské politické činitele – rozvážné, zodpovědné a zralejší. Právě oni museli omlouvat a napravovat „ukrajinské výstřelky“, zároveň však „nemohli bránit místnímu obyvatelstvu ve svobodném projevení jeho vůle a názorů“.¹⁸²

Takovémuto vidění věcí podlehl na nějaký čas i prezident Beneš, i když bezprostředních dokladů o tom nemáme k dispozici mnoho. Klíčová je formulace jeho telegramu F. Němcovi z 13. 12. 1944, kde byla obviněna ukrajinská vláda a ještě více KS(b)U, že chtějí postavit československou vládu i Moskvu před hotovou věc, nikoho nerespektují a sledují jen své zájmy. Podle Beneše se tak situace vymykala z rukou a obracela se proti ústřední sovětské vládě. Beneš přitom neopomněl připomenout, že ukrajinský nacionalismus je a bude nebezpečný a Moskva s tím musí počítat.¹⁸³ Tento

¹⁸¹ Manifestace protibolševického postoje českého lidu (Projev ministra E. Moravce), Lidové listy 24 (26), 1945, č. 19 (23. 1.), s. 1. Moravec zmínil kromě obranného boje Rusů a Ukrajinců proti bolševismu i anexní plány uplatňované Sovětským svazem vůči Podkarpatské Rusi a východnímu Slovensku: podle ministrovu názoru se týkaly území dosahujícího na západ dokonce až k Tatrám a Štrbskému plesu.

¹⁸² Tuto svrchovaně cynickou formulaci použil Stalin ve svém dopisu prezidentu Benešovi z 23. 1. 1945 (NĚMEČEK, *Československo-sovětské vztahy*, díl 2, č. 228, s. 470).

¹⁸³ NEMEC – MOUDRY, *The Soviet Seizure*, s. 291-292. Nėmec se ve své odpovědi z 18. 12. (ib., s. 297-298) k těmto Benešovým názorům nevyslovil. Pozoruhodný byl i Stalinův přístup v rozhovoru s Gottwaldem ze dne 23. 1. 1945, kdy se tázal, zda na F. Němce není vykonáván nátlak ze strany Ukrajinců – z kontextu není jasné, zda mělo jít o Ukrajince zakarpatské nebo o kyjevské činitele. Stalin

rozsáhlý exkurs do ukrajinských záležitostí však neměl žádné pokračování, pomineme-li Fierlingerovu nepřímou reakci v telegramu Benešovi z 15. 12., převádějící věc jinam.¹⁸⁴ Ukrajinský problém byl nakousnut také v rozhovoru Fierlingera s americkým velvyslancem v Moskvě Harrimanem ze dne 16. 12. 1944.¹⁸⁵

Obsah termínu „ukrajinský nacionalismus“, který se objevil v některých projevech příslušníků londýnského exilu, prošel tudíž absurdní transformací. Opravdoví ukrajinští nacionalisté byli v popisované době aktivní a udržovali si podporu v sousedních částech západní Ukrajiny, jejíž opětne sovětizaci se snažili zabránit. Podkarpatská tematika hrála v jejich uvažování celkem podružnou úlohu už proto, že ukrajinské nacionalistické hnutí mělo na podkarpatském území ve 30. i 40. letech menší podporu než v Haliči.¹⁸⁶ Údajní „ukrajinští nacionalisté“ z kyjevského komunistického vedení, na které Moskva dočasně svalila vinu za dění v Podkarpatsku, se v téže době snažili na její rozkaz skutečné ukrajinské nacionalisty co nejrychleji zlikvidovat.

Teorie o ukrajinském nacionalismu jako nebezpečném jevu, který celou podkarpatskou krizi vyhrotil nebo dokonce vytvořil, se mezi exilovými politiky rychle rozšířila. Pod její vliv se dostali kromě prezidenta Beneše¹⁸⁷ i Hubert Ripka nebo Edvard Táborský.¹⁸⁸ Teze o ukrajinském podnětu hnutí v Podkarpatsku akceptovali i představitelé politických stran, jejichž činnost měla být umožněna v obnoveném Československu. Jen komunisté se drželi své linie, která se rychle ztotožnila

připojil, že se mohl přesvědčit o nepřijemnostech činěných z oné strany – dotyční prý budou voláni k odpovědnosti. Podobné výroky ovšem postrádaly jakoukoli reálnou hodnotu.

¹⁸⁴ FIERLINGER, *Ve službách*, díl 2, s. 468. Velvyslanec prezidentovi doporučil, aby odpověděl na dopis NRZU v tom smyslu, že se ČSR a SSSR dohodnou tak, aby „naše přátelství k SSSR a naše vztahy k čtyřicetimilionovému ukrajinskému národu byly ještě více posíleny“ vzhledem k jeho válečným obětem.

¹⁸⁵ *Ib.*, díl 2, s. 459. Autor odpověděl na Harrimanův dotaz, zda československá strana vnímá ukrajinské hnutí jako těžký problém, konstatováním, že „ukrajinský nacionalismus byl vždy choulostivou otázkou, která v Moskvě působila obtíže“, ale Beneš je prý přesvědčen, „že se o tom s SSSR dohodneme.“

¹⁸⁶ Záležitost se pokusil vysvětlit ARMSTRONG, *Ukrainian* (2. vyd.), s. 294-296, srv. i s. 279. Je příznačné, že UPA vydala pro obyvatele Podkarpatska v období po jeho obsazení Rudou armádou dva typy letáků (v ukrajinštině i ruštině), ve kterých se je snažila přimět k podpoře svého úsilí. Obyvatelé regionu však nereagovali – buď byli zstrašeni, nebo je stav nastolený sověty do jisté míry uspokojoval či se prostě neztotožňovali s ukrajinskou národní myšlenkou. Boj ukrajinských povstalců v sousední Haliči proto nenašel v Podkarpatsku analogii.

¹⁸⁷ Toman BROD, *Osudný omyl Edvarda Beneše 1939-1945*, Praha 2002 (2. vyd.), s. 310.

¹⁸⁸ Příznačné je opožděné vysvětlení, které bylo podáno v knize RIPKA, *Czechoslovakia Enslaved: The Story of the Communist Coup d'Etat*, Westport (Conn.) 1950 (reprint Londýn 1979), s. 21-22. Ripka soudí, že dalším držením této vzdálené provincie by Československo riskovalo těžké konflikty se sovětskými Ukrajinci, kteří byli ovlivněni extrémním nacionalismem. Eduard TABORSKY, *President Edvard Beneš*, s. 156, na základě svých vzpomínek na r. 1943 dokonce konstatoval, že silně zabarvené ukrajinským nacionalismem byly i pohledy O. Kornijčuka, srv. *ib.*, s. 186.

s oficiálním sovětským výkladem událostí a nepotřebovala věci vysvětlovat „ukrajinským nacionalismem“.

Při hodnocení podivuhodného fenoménu, který je možno označit za „fiktivní ukrajinský nacionalismus jako aktivní prvek sovětské diplomacie“, může být určitým vodítkem krátký exkurs knihy Vernona Aspaturjana. Autor upozornil na to, že o značně silném ukrajinském vlivu v Kremlu hovořil v době vyjednávání o rozdělení Polska mezi Německo a SSSR v r. 1939 německý diplomat hrabě von Schulenburg. Ten se tehdy podívoval, kde má tento vliv původ, když v kremelském vedení není žádný Ukrajinec zastoupen. Aspaturjan se zřejmě nemýlil, když usoudil, že mysteriózní „ukrajinský vliv“ v Kremlu představoval sám Stalin, který se tímto fenoménem oháněl a současně ukrajinské aspirace ničil.¹⁸⁹

Akceptováním sovětské teze přistoupili českoslovenští exiloví politici na hru se slovy, která byla pro Sovětský svaz velmi výhodná. Programově totiž zaměřovala činitele z moskevské úrovně, reálně rozhodující o způsobu řešení podkarpatského problému, za činitele ukrajinské, kteří v této věci hráli druhořadou roli. Uvěřit tezi, že ukrajinské stranické vedení je nacionalistické, mohli jen ti, kteří o podstatě ukrajinského problému nic nevěděli. To je zřejmě možno říci o všech tehdejších českých politicích.¹⁹⁰ Exilové struktury přitom považovaly za nevhodné jednat o této věci se sovětskou stranou nebo ji přímo žádat o zastavení aktivit představitelů sovětské Ukrajiny, s nimiž bezprostřední kontakty navázat nemohli a snad ani nechtěli.

Čelní českoslovenští politici dávali ještě v druhé polovině prosince 1944 najevo, že o další příslušnosti Podkarpatska k SSSR nepochybují. Prokop Drtina uváděl v rozhlasovém projevu ze 17. 12., že sovětská vojska vstoupila s československými vojáky na území republiky už na třech místech, mj. „na Karpatské Ukrajině“.¹⁹¹ O týden později, v předvečer posledních válečných vánoc, nastiňoval Beneš perspektivu dalšího vývoje republiky slovy, že „v českých zemích bude správa česká, na Slovensku slovenská, na Podkarpatsku ukrajinsko-ruská /!/.“¹⁹² Také exilový

¹⁸⁹ ASPATURIAN, *The Union Republic*, s. 69-71.

¹⁹⁰ Výjimkou mohl být jen bývalý československý ministr sociálních věcí ing. Jaromír Nečas (1888-1945), dobře obeznámený s ukrajinskou otázkou i s problematikou Podkarpatské Rusi. Nečas však pobýval v tuto dobu mimo Londýn a zakrátko podlehl své nemoci.

¹⁹¹ *A nyní promluví Pavel Svatý* (2. vyd.), s. 423.

¹⁹² BENEŠ, *Šest let*, s. 249.

ministr zahraničí Jan Masaryk vykresloval ve svém silvestrovském projevu perspektivu trvání trojdílné republiky.¹⁹³

Je přitom pravděpodobné, že nehledě na uvedené výroky vnímali tito exiloví představitelé obnovení československé státnosti v Podkarpatské Rusi jako naprosto nejistou věc. Přispělo k tomu nucené omezení činnosti vládní delegace na tomto území, odkud odjel F. Němec na nátlak NRZU 7. 12. 1944 do Moskvy. Neúspěch vládní delegace se stal očividnou věcí, nikdo z vedení exilu však o tomto sporném momentu nechtěl otevřeně hovořit - ve hře bylo zachování dobrých vztahů se Sovětským svazem. Edvard Beneš se pokusil v rozhovorech se sovětským velvyslancem v Londýně Čičajevem na přelomu let 1944 a 1945 aspoň protestovat proti způsobu, jakým se změna státní příslušnosti území provádí.¹⁹⁴ Prezident však ve stínu dalšího vývoje mohl už jen dále ustupovat, jak prozrazuje obsah dopisu, který zaslal Stalinovi. Příznačné je i to, že v projevu před Státní radou z 23. 2. 1945 už Podkarpatskou Rus nezmínil.

Obě územní složky československého exilu se musely postarat o způsob, jakým odůvodní vznik situace, před kterou byly postaveny a jíž mohly jen nečinně přihlížet. V jeho nejvyšších patrech se zjevně kalkulovalo s tím, že problém bude dořešen a domácí veřejnosti vysvětlen až po ukončení války, přičemž odbytí této nepříjemné povinnosti nebude příliš složité. Část lidí v západním exilu přesto věřila v možnost uchování Podkarpatska v rámci ČSR ještě koncem ledna 1945.¹⁹⁵ Zato komunistický odboj v Protektorátu měl tehdy už jasno „o našem poměru k národu ukrajinskému na Podkarpatské Ukrajině“ resp. o jeho budoucím odloučení.¹⁹⁶

Dosavadní přehled ukrajinských aspektů podkarpatské tematiky, které se staly nakrátko poměrně důležitým fenoménem československo-sovětských vztahů, je třeba přerušit epizodou, která do nich vnesla ukrajinské reálie v jiné podobě. Jednalo se o krátkodobě posuzovanou možnost, že by prezident Beneš mohl přeložit své sídlo před osvobozením větší části československého území do západoukrajinského Lvova.

¹⁹³ „Lid československý je učenlivý a jistě pochopí, že všichni slušní demokraté čeští, slovenští a karpatoukrajínští musí dokupy a společně řešit problémy, kterých bude hodně,“ konstatoval Jan MASARYK, *Volá Londýn*, Praha 1946, s. 295.

¹⁹⁴ ÚSD Praha, fond H. Ripka, karton 34, i. č. 1370.

¹⁹⁵ Milada SEKYRKOVÁ (ed.), *Otakar Odložilík, Deníky z let 1924-1948*, díl 2 (1939-1948), Praha 2003, s. 489 (zápis z 28. 1. 1945). Zápis z 9. 5. 1945 vypovídá zcela odlišně a prozrazuje historikovu jistotu, že je „Podkarpatská Rus vlastně už odloučená“ (ib., s. 498).

¹⁹⁶ Rudolf RÉDR, *Aby národ žil*, Brno 1948, s. 146-147 („nepřeje-li si být s námi /.../ politicky spojen v ČSR, nikdo z nás jim to zazlívát nebude a nesmí“). K postojům KSČ srv. i Robert R. KING, *Minorities under Communism (Nationalities as a Source of Pension aminy Balkan Communist States)*, Cambridge (Mass.) 1973, s. 29-31.

S tímto návrhem přišel 27. prosince 1944 Molotov v rozhovoru s Fierlingerem. Ačkoli ze strany československého politika vzešel obratem protinávrh na Košice, Lvov zůstal právě jeho zásluhou krátce ve hře – Fierlinger totiž 28. 12. přesídlení prezidenta do Lvova nebo jiného sovětského města v depeši do Londýna doporučil. O den později doporučil F. Němec prezidentovi jako variantu Košice nebo Prešov a o variantě Lvov se vůbec nezmínil.¹⁹⁷ K oběma návrhům se vyjádřil v poslední den roku samotný prezident. Sdělil, že by dal přednost přesunu přímo na československé území, kdežto Lvovskou či jinou sovětskou alternativou by vzal zavděk jen na zcela krátkou dobu.¹⁹⁸

Věc byla probrána ještě jednou na nižší úrovni, při rozhovoru F. Němce se sovětskými frontovými činiteli Petrovem a Mechlisem 18. 1. 1945 ve východoslovenských Michalovcích. Němec zde reprodukoval Molotovův návrh a kupodivu i zásadní souhlas z Londýna s ním. Sovětští důstojníci nebyli do věci zasvěceni a gen. Petrov navrhoval pro případ posunu fronty dále na západ jako alternativu Chust. Teprve potom Němec oznámil, že definitivní rozhodnutí dosud nepadlo.¹⁹⁹ Zdánlivě bezvýznamná epizoda zasluhuje pozornost vzhledem k neobvyklosti řešení navrhovaného sovětskou stranou. Souhlas s ním by umožnil ještě větší kontrolu prezidenta a vlády ze strany sovětských činitelů, to si však asi Beneš uvědomoval.

Další posun v řešení podkarpatské problematiky přineslo dvojí jednání na moskevské půdě konané v poslední dekádě března 1945. Především se jednalo o užší československo-sovětské rozhovory, jimž dominovali Beneš a Molotov a k nimž nebyl přizván žádný ukrajinský ani podkarpatský zástupce. Přítomnost N. Chruščova v Moskvě nelze v tu dobu doložit, zdržoval se tam však ukrajinský komisař zahraničí, který se zúčastnil recepce uspořádaných na počest E. Beneše a jiných československých představitelů N. Švernikem a poté J. Stalinem.²⁰⁰ Ukrajinskou notu mezitím opět připomněl Molotov, který Beneše při rozhovoru ujistil, že sovětská vstřícnost vůči snaze Podkarpatska připojit se k SSSR byla motivována potřebou

¹⁹⁷ FIERLINGER, *Ve službách*, díl 2, s. 490 a 493; NEMEC – MOUDRY, *The Soviet Seizure*, s. 324; DEJMEK, *Edvard Beneš*, se o této epizodě nezmiňuje.

¹⁹⁸ FIERLINGER, *Ve službách*, díl 2, s. 496.

¹⁹⁹ NEMEC – MOUDRY, *The Soviet Seizure*, s. 346.

²⁰⁰ Účast Manuilského na recepci konané N. Švernikem potvrzuje tisková zpráva *Dinner for Beneš in Moscow* opatřená razítkem z 23. 3. 1945 (AMZV, f. Úřad čsl. delegáta v OSN, karton 28, inv. č. 249, desky Rusko 1945), srv. i Rad'anska Ukrajina (Kyjiv) 26, 1945, č. 56 (21. 3.), s. 1. Přítomnost Manuilského a ruského komisaře zahraničí Lavrentěva na Stalinově recepci o devět dní později, byla zmíněna ib., 26, 1945, č. 62 (30. 3.), s. 1.

uspokojit Ukrajince.²⁰¹ Slib sovětského ministra zahraničí, že meziválečná hraniční linie mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí bude zachována, nebyl pro Sovětský svaz nijak zvlášť bolestivý a nebylo problémem ho krátce nato aspoň v menším rozsahu porušit.

Zároveň se 22. a 24. 3. 1945 v Moskvě konaly vnitropolitické porady představitelů tří českých levicových stran, které se měly podílet na složení budoucí československé vlády. Cílem jednání, jehož se zúčastnil i pozorovatel ČSL, bylo dotvoření programu vlády, která měla začít úřadovat v Košicích.²⁰² Jeho výsledkem se však muselo stát i závazné, v Moskvě již najisto očekávané vyjádření o dalším osudu Zakarpatské Ukrajiny. Významné slovo při jednání, a to i v případě podkarpatské tematiky, měl Klement Gottwald. Základní shodu názorů vyjádřil výrokem: „Jsme tedy jednotni v tom, že nakonec Karpatská Ukrajina přijde k sovětské Ukrajině. Diskutujeme jen o otázce, kdy a jak a s jakou motivací.“²⁰³

V březnu se snahy československé strany soustředily především na zachování meziválečné hranice Slovenska s Podkarpatskou Rusí a na zachování územní integrity Slovenska. Českoslovenští i sovětszí předáci byli informováni o existenci UNRP založené 1. 3. 1945 v Prešově.²⁰⁴ Na moskevské schůzce mluvil o jejích separatistických snahách opakovaně a zcela účelově Gottwald. Ujistil, že ví z autentických míst, že se SSSR chová k separatistickým snahám na Prešovsku odmítavě, zároveň však účastníky jednání strašil ukrajinským nacionalistickým nebezpečím a posunem východní hranice ČSR až k Popradu. Chtěl je tímto způsobem přimět k vyslovení souhlasu s předáním Podkarpatska Sovětskému svazu.²⁰⁵

Těmto skutečnostem musela být podřízena další československá argumentace. Boj proti vývojovému scénáři, který by představovalo oddělení Prešovska od ČSR, byl

²⁰¹ TABORSKY, *President Beneš*, s. 204-205.

²⁰² Dokument ilustrující jednání vydal KLIMEŠ, *Cesta*, sv. 1, č. 131 a 132, s. 391-425. Strojopisný záznam diskuse má také ÚSD AV ČR, fond H. Ripka, karton 34, inv. č. 1363, text nevysvětluje ve všech případech zcela jasně názory jednotlivých účastníků porady. O třech více nebo méně „ukrajinských bodech“ vládního programu se mluvilo v různém rozsahu. Otázka vztahů s Ukrajinou žádnou pozornost ani polemiku nevzbudila (ib., s. 400-404), otázka Podkarpatska naopak ano, ib., s. 414-418, jen kratičce bylo jednáno o půdě pro ukrajinské domkáře (ib., s. 421).

²⁰³ Ib., s. 35.

²⁰⁴ Problém snah části představitelů Prešovska o připojení k SSSR zde nemohu řešit detailně. Upozornit je třeba na skutečnost, že odtržení těchto regionů od Podkarpatské (Uherské) Rusí a jejich připojení ke Slovensku kritizovali od počátku 20. let také činitelé z Podkarpatska, kteří nebyli ukrajinské orientace. Pravoslavná delegace z Podkarpatska žádala v Moskvě na počátku prosince 1944 vytvoření Karpatoruské SSR sahající až po Poprad a Debrecín – MAKARA, *Zakarpatska Ukrajina*, s. 104. Územní rozsah Podkarpatska i s Prešovskem požadovali také rodáci z regionu žijící v Kanadě a USA – ib., s. 56; srv. ÚSD Praha, fond H. Ripka, karton 35, i. č. 1399.

²⁰⁵ Jednání o podkarpatské otázce zachycuje KLIMEŠ, *Cesta*, sv. 1, s. 414-418, Gottwaldův citát na s. 416, poznámka o vývoji v Prešovsku s. 417.

v tuto chvíli podstatnější věci než nesmyslné trvání na příslušnosti v podstatě už sovětizovaného Podkarpatska. O Podkarpatsku mluvil Gottwald i při své schůzce s Janem Masarykem 23. března 1945 a pouze v jeho případě narazil na odpor – ministr zahraničí odmítl uznat změnu předmnichovských hranic. O dva dny dříve, když prezident Beneš vysvětloval Molotovovi v jeho přítomnosti své názory na podkarpatskou otázku, neřekl však Masaryk ani slovo.²⁰⁶ Definitivní dořešení sedmého bodu vládního programu přišlo na řadu až na konci celého jednání dne 28. března.²⁰⁷

Jen na okraj poznamenávám, že při moskevských jednáních českých politiků zmínil B. Laušman žádost sedmi polských obcí o připojení k ČSR. Nepochybně se jednalo o lokality a obyvatele z oblasti Lemkovska, kde se projevil protipolské nálady tímto způsobem., tak odlišným od postupu UNRP. Neméně paradoxní skutečnost je, že i poté, co čelní představitelé československého exilu Podkarpatskou Rus celkem bezbolestně odepsali, pokračovaly až do první poloviny dubna 1945 relace londýnského exilového rozhlasu pro tento region.²⁰⁸ Na osvobozeném území Slovenska byl v téže době posuzován v soukromých rozhovorech skutečný stav nastolený v Podkarpatsku se značnou měrou kritičnosti.²⁰⁹

V prvních dubnových dnech r. 1945 se prezident Beneš s členy nové vlády přesunuli po železnici z Moskvy do východoslovenských Košic. Po cestě se reprezentanti nové ČSR krátce zastavili v Kyjevě a byli přijati čelnými ukrajinskými představiteli, kteří měli možnost poprvé od zřízení svého komisariátu zahraničních věcí přijmout nejvyšší představitele jiného státu.²¹⁰ Další cesta ukrajinským územím přivedla prezidenta Beneše, vládu i jejich doprovod přes Lvov²¹¹ a jihovýchodní

²⁰⁶ Srv. Oldřich SLÁDEK (odp. red.), *Osudové kroky Jana Masaryka (Výběr dokumentů ke 110. výročí narození Jana Masaryka)*, Praha 1996, s. 87.

²⁰⁷ KLIMEŠ, *Cesta*, sv. 1, s. 447-448.

²⁰⁸ Srv. článek *Carpatho-Russian Gratitude* s datovým razítkem z 13. 4. 1945 o rozhlasovém projevu Jurka Hadžegy (1906-1968), šéfa karpatoruského oddělení v exilovém ministerstvu vnitra. Tímto proslovem byla uvedena složka československého vysílání z Británie ukončena (AMZV, f. Úřad čl. zástupce při OSN, karton 27, inv. č. 238). Také Hadžega se vrátil koncem dubna 1945 na území Zakarpatska.

²⁰⁹ Ivan JELÍNEK, *Jablko se kouše*, Praha 1994, s. 594-595, 600-601, 616-617. Autor zde zaznamenal např. svůj rozhovor s řidičem z Podkarpatska nespokojeným s odstoupením tohoto regionu a označil Františka Němce za bezmocného uprchlíka z Podkarpatské Rusi.

²¹⁰ Krátkou vzpomínku na tuto svou druhou zastávku zaznamenal DRTINA, *Československo*, díl 2, kniha 1, Praha 1992, s. 29-30, srv. KOUTEK, *Prokop Drtina*, s. 160. DEJMEK, *Prezident Beneš*, se o zastávce v Kyjevě nezmiňuje. Ve fotografické části archivního fondu E. Beneše je dochován určitý počet snímků pořázených při přesunu delegace v Kyjevě a Lvově.

²¹¹ Pavel MAREK a kol., *Jan Šrámek a jeho doba*, Brno 2011, s. 435-436, tvrdí, že Jan Šrámek využil zastávky ve Lvově k návštěvě metropoly Andreje Šeptyckého, ten byl však už tehdy několik měsíců mrtev.

Polsko do Košic. Trasa, jistě připravená a organizačně zajišťovaná za účasti sovětské strany, minula samozřejmě Podkarpatsko, což také dokládalo rezignaci ČSR na toto území.

Prezident i vláda tedy dorazili do Košic od severu, z území polské části lemkovského regionu.²¹² Směřovali tak ve stopách sovětských a československých vojáků, kteří o půl roku dříve uskutečnili karpatsko-dukelskou operaci a zahájili osvobozování československého území zde, a nikoli v prostoru Podkarpatské Rusi. S přihlédnutím k takto určené trase prezidentovy cesty byl poprvé zdůrazněn význam dukelského bojiště. Začínalo tak programové budování mýtu, který v dalších letech stále výrazněji podtrhával klíčový význam tohoto kraje pro obnovení československé státnosti a pro československo-sovětské přátelství.

Základem výstavby nového Československa se měl stát Košický vládní program, schválený už v Moskvě, formálně však datovaný 4. 4. 1945 v metropoli východního Slovenska a ohlášený o den později. V tomto dokumentu je obsažena i zmínka, kterou můžeme považovat za vrcholný projev vnímání Ukrajiny československou stranou v počátcích obnovené republiky. Možný význam Ukrajiny pro ČSR dokládalo ujištění, že vláda „si přeje uskutečnit vzájemnou výměnu zástupců a vzájemný styk se sousedící Ukrajinskou SSR“.²¹³ Fierlingerova vláda tak deklarovala svou připravenost zavést a udržovat určitou dvojkolejnost vztahů k mocnému východnímu sousedovi. Ukrajinci byli zmíněni ještě na jednom místě Košického vládního programu, v jeho jedenáctém oddílu. V tomto případě se však jednalo o řešení vnitřního, sociálního a zároveň národnostního problému samotného Československa. Příslušníkům národnostní či etnické menšiny na severovýchodním Slovensku, která začala být v úředních dokumentech od r. 1945 označována jako ukrajinská, měla být rozdělena půda, aby se tak vyřešily ekonomické problémy této sociálně slabší skupiny.²¹⁴ Tento příslib byl jistě veden snahou řešit sociálně-ekonomické motivy separatistických snah, a vzít tak vítr z plachet jejich nositelům.

²¹² Pro upřesnění je třeba znovu uvést, že ukrajinské nacionalistické hnutí považovalo toto území za tzv. Zakerzonňa, tj. území za Curzonovou linií, které bylo nadále nárokováno pro Ukrajinu a kde vyvíjela až do jara 1947 aktivity UPA. Je zjevné, že v době průjezdu prezidenta Beneše nebylo nebezpečí jejich útoku aktuální.

²¹³ Zmínka o vztazích se sovětskou Ukrajinou je uvedena ve druhém oddílu Košického vládního programu, kdežto zmínka o předání Podkarpatska v oddílu sedmém, který je nejkratší z celého dokumentu, srv. Jaroslav SOUKUP (ed.), *Cestou Května (Dokumenty k počátkům naší národní a demokratické revoluce. Duben 1945 – květen 1946)*, Praha 1975, č. 1, s. 33 a 37.

²¹⁴ *Ib.*, s. 43.

Stejně jako v případě úvah o významu Gottwaldovy formulace ze září 1944 je třeba se ptát, zda českoslovenští politici na základě starších zkušeností opravdu počítali s uskutečněním proklamovaného návrhu nebo zda se jednalo o symbolické gesto učiněné spíše pro jistotu. Ve vzduchu stále zůstávala otázka, jak to Sovětský svaz s ústavními reformami z února 1944 vlastně myslel. Zároveň mohli být českoslovenští politici při formulování příslušné části textu inspirováni prostým vnímáním zeměpisného sousedství sovětské Ukrajiny s obnovenou republikou, které muselo v každém případě hrát určitou roli v československo-sovětských vztazích. Zhruba v intencích výše uvedených deklamací se pohybuje také studie H. Ripky *Nové mezinárodní úkoly ČSR*, vzniklá nejpozději v dubnu 1945. Autor zde zdůraznil přímé sousedství ČSR s ukrajinským národem a tím také s druhými slovanskými národy SSSR (běloruským a ruským). Naznačil bez dalších podrobností nové možnosti užší součinnosti mezi ČSR a sovětskou Ukrajinou „zejména ve stycích hospodářských a kulturních“.²¹⁵ Podobně je formulována část studie Zdeňka Fierlingera otištěné až v srpnu 1945.²¹⁶

Návrh na navázání bezprostředních styků ČSR s Ukrajinou mohla ovlivnit i skutečnost, že se vítězné velmoci nedlouho předtím dohodly o přijetí Ukrajiny jako zdánlivě plnoprávného člena do OSN. Tuto už známou skutečnost asi ukrajinská strana v době Benešova pobytu v Kyjevě s potěšením zdůrazňovala.²¹⁷ Jako další faktor přistupovala výše zmíněná, už více než čtyři měsíce trvající nejistota co do ukrajinské role v ovlivňování podkarpatského dění. S ohledem na minimální vzdálenost Prešova od Košic bylo nutno vést v patrnosti separatismus vůdců nově definované ukrajinské menšiny na severovýchodním Slovensku. Určitou roli mohla sehrát i existence už zmíněných dílčích polsko-ukrajinských vztahů. Ukrajinská strana o československém návrhu na navázání bezprostředních vztahů s Kyjevem věděla,

²¹⁵ Hubert RIPKA, *Československo v nové Evropě*, London 1945, s. 78. Týž autor však uvádí na s. 77, že Karpatami dosahuje ČSR přímého sousedství se sovětským Ruskem a stává se poprvé v historii jeho bezprostředním sousedem. Nejasné je, co se myslí nadcházejícím zdárným rozřešením otázky Podkarpatské Ukrajiny, ib. s. 90.

²¹⁶ Nevíme, kdy psal Fierlinger tuto stať, nazvanou *Soviet-Czechoslovak Economical Relations* a otištěnou v *American Review on the Soviet Union* – teoreticky se to mohlo stát už v r. 1944. Fierlinger uvádí, že Ukrajina a ČSR musí jako sousedé činit rozhodnutí o celé řadě důležitých otázek prostřednictvím speciálních smluv a dohod, přičemž rozvoj politických a ekonomických vztahů bude velkou měrou usnadněn sovětskými ústavními změnami. Text článku i časopis mi zůstaly nedostupné, zprávu uvádí ASPATURIAN, *The Union Republics*, s. 196.

²¹⁷ Rooseveltův souhlas s přidělením místa v OSN Ukrajině a Bělarusi odhalil koncem března americký tisk, srv. W. Averell HARRIMAN – Elie ABEL, *Special Envoy to Churchill and Stalin (1941-1946)*, New York 1975, s. 409, pozn. 1. Protektorátní tisk dokonce hlásal, že SSSR bude disponovat v San Franciscu sedmnácti hlasy, srv. PZD, *Moskva a konference v San Franciscu (Hlasovací poměry mezi Spojenci)*, Lidové listy 24 (26), 1945, č. 69 (22. 3.), s. 1.

nemohla však z vlastní iniciativy na tuto nabídku reagovat.²¹⁸ Jen na moskevském centru záviselo, zda bude možné podobný přístup uplatnit i ve vztahu k Československu.

2. 2. 4. Smluvní postoupení Podkarpatska Sovětskému svazu

Další postup zbavování se Podkarpatské Rusi vedený snahou o zachování určitého „dekoru“ byl ovlivněn tím, že hned po 9. květnu 1945 nemohl být obratem obnoven československý parlament a nebyl znám ani termín zahájení jeho činnosti, způsob volby poslanců apod.²¹⁹ Sovětský svaz mezitím už úřadoval v Podkarpatsku jako na vlastním území. V květnu 1945 se tam vypravil na další návštěvu N. Chruščov a vzal s sebou jako doprovod i dva přední ukrajinské básníky, kteří byli členy jeho vlády – M. Bažana a P. Tyčynu.²²⁰

Přestože podkarpatská tematika ustupovala v českých zemích do stínu aktuálnějších problémů, jakým bylo např. ovládnutí a hospodářské využití českého a moravského pohraničí, vládní představitelé museli poměrně brzy po svém návratu do Prahy připravit československou veřejnost na chystanou územní změnu. Blížící se odloučení Podkarpatska ohlásil samotný premiér Fierlinger. V polovině května 1945 konstatoval, že tamní obyvatelstvo je ukrajinské a zmínil se, že tímto obyvatelstvem vytvořená autonomní vláda si přeje připojení regionu k SSSR. Zjevnou dezinformací bylo sdělení, že tato autonomní vláda přes svou uvedenou snahu „uznává pravomocnost naší vlády“. Jako prostředník mezi ní a vládou československou byl zmíněn coby představitel ministra vnitra Noska bývalý člen Státní rady Petruščak. Fierlinger ujistil, že československý prezident i vláda chtějí vyřešit otázku Zakarpatska nej přátelštějším způsobem spolu s Moskvou, ale o Kyjevě se nezmínil.²²¹

Paralelně, dne 15. 5. 1945, mluvil o této otázce v prvé poválečné schůzi profesorského sboru FF UK ministr Zdeněk Nejedlý v rámci výkladu o významu

²¹⁸ Zprávu o těchto bodech Košického vládního programu přinesl O. OLEKSENKO v časopisu *Sučasne i majbutne* (Kyjiv) 1945, č. 2 (duben), na s. 10.

²¹⁹ Prezidentský dekret i vládní nařízení o podobě PNS a jeho volení byly datovány dnem 25. srpna 1945 a otištěny 27. resp. 23. 8. téhož roku (JECH – KAPLAN, *Dekrety*, č. 24 a 24.1, s. 408-414).

²²⁰ Cesta se konala od 12. do 19. 5. 1945 a autorovy fragmentární záznamy jsou vydány, srv. TYČYNA, *Povne zibrannya*, tom 11, s. 104-108. Prozrazují mj., že při cestě letadlem se básník bavil s Chruščovem o sanfranciské konferenci OSN a byl si vědom existence ukrajinských vesnic v Rumunsku, na jejichž připojení k Ukrajině musel Chruščov rezignovat (ib., s. 105-107).

²²¹ Zpráva ukazující, za pomoci jakých polopravd a nepravd začínala být budována třetí republika, byla otištěna i kyjevským listem *Radanska Ukrajinna* 1945, č. 97 (18. 5.), s. 4.

přátelství ČSR se Sovětským svazem. Své kolegy z profesorského sboru potěšil jistě sdělením, že se nechystá „vklínování /!/ naší republiky ve svaz“, nadcházející odstoupení Podkarpatské Rusi však odůvodňoval potřebou dosáhnout toho, aby Rudá armáda nebyla za karpatskými hřebeny. Vyjádřil přesvědčení, že „celá situace r. 1938 by byla bývala jiná, kdybychom měli Rusy v Užhorodě“. Nadcházející jejich přítomnost v Podkarpatsku měla být podle názoru Nejedlého nejlepším trumfem proti Maďarům.²²²

K urychlení postupu československé strany nakonec přispěly jiné mezinárodně-politické otázky, zejména obnovený spor mezi ČSR a Polskem o část historického Slezska. V červnu 1945 tak byla problematika Podkarpatska vnímána paralelně se zachováním jihu Těšínska jako součásti ČSR i s historicky odůvodňovanými nároky ČSR na Kladsko, Hlubčicko a Ratibořsko, kde zatím převzal správu polský stát. Ještě než odjeli do Moskvy českoslovenští zástupci, kteří zde měli o tomto problému jednat s delegací polskou, radila se o podkarpatské problematice 18. června 1945 celá vláda.²²³ Vicepremiér Gottwald naléhal, aby československá delegace přivezla do Moskvy jasné stanovisko ve věci Podkarpatska, a vylepšila si tak vlastní vyjednávací pozici. Dalšímu jednání vlády dominovala diskuse mezi expremiérem Janem Šrámekem a Gottwaldem o roli budoucího Národního shromáždění při postoupení uvedeného území a o tom, zda chystané předání Podkarpatska odporuje dříve hláсанé tezi o nedotknutelnosti předmnichovských hranic Československa nebo nikoli.

Expremiér Jan Šrámek, který nebyl přítomen na březnových interních jednáních v Moskvě, zapochyboval jako jediný o vůli místního obyvatelstva připojit se k SSSR („není ostatně zcela vyloučeno, že si lidé na PR věc rozmyslili a /.../ jest známo, že dokonce členové tamější národní rady agitují pro Československo“).²²⁴ V kontrastu s tím však brzy poté konstatoval, že „ČSL zásadně souhlasí s odstoupením Zakarpatské Ukrajiny“ a že jde jen o formu provedení. Gottwald samozřejmě považoval „za naprosto vyloučené, že by si většina karpatských Ukrajinců mohla přát setrvání v ČSR“ a znovu opakoval myšlenku, že včasné rozhodnutí o postoupení Zakarpatska, resp. jeho oznámení do Moskvy, posílí vyjednávací pozici

²²² Celý Nejedlého projev vydala z fondu ÚDAUK Blanka ZILYNSKÁ, *Ministr Nejedlý o sobě a Sovětském svazu (Projev v profesorském sboru FF UK 15. 5. 1945)*, Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 39, 1999, fasc. 1-2, s. 115-124, citát o Podkarpatsku je na s. 121.

²²³ KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR a SSSR*, č. 25 a 26, s. 60-66.

²²⁴ *Ib.*, č. 26, s. 63-66.

Československa vůči Polsku. Tento názor, znovu propojující podkarpatskou a těšínskou tematiku, podpořil také národní socialista Ripka. Zároveň byla odmítnuta jako bezpředmětná možnost, že by mohla ČSR podle vzoru Polska požádat o územní kompenzaci za postoupenou Zakarpatskou Ukrajinu, ačkoli část české veřejnosti právě takové odškodnění očekávala.

Popsaná diskuse z 18. 6. se poněkud lišila od březnových moskevských jednání. Několik ministrů formulovalo názor, že k situaci podkarpatského regionu by se měl vyjádřit reprezentativní orgán tohoto území či jeho obyvatel a že by bylo dokonce vhodné setkání jeho zástupců s československými představiteli. Takto argumentoval lidovecký ministr Procházka, dostal se však zcela mimo realitu poukazem na potřebu rozhodnutí „karpatoruského sněmu“, který reálně neexistoval ani za první republiky. Dokonce i komunista Václav Kopecký navrhl setkání představitelů českého a slovenského národa s delegáty NRZU, „aby se prakticky manifestovala dohoda o sloučení Zakarpatské Ukrajiny s Velkou Ukrajinou,“ a obdobně se vyslovil Jan Šrámek.²²⁵

Není jisté, zda příslušní politici věřili v uskutečnitelnost uvedených představ, které možná měly zajistit vládě určité dodatečné alibi. Sovětská strana nestála o to, aby byl tímto způsobem komplikován její dosavadní, plně úspěšný postup Moskvy, který už téměř dosáhl svého cíle. Jakékoli setkání československých politiků se zástupci Podkarpatska se z tohoto hlediska jevilo jako mírně riskantní a pro SSSR zůstala dostatečně reprezentativním dokladem vůle představitelů regionu mukačevská rezoluce z 16. 11. 1944.

Mezitím se skupina československých ministrů, kteří v Moskvě strávili týden předcházející podpisu smlouvy, dvakrát setkala (22. a 25. 6. 1945) s členy polské vládní delegace. Zástupci obou zemí se pokoušeli vyřešit, zdánlivě bez sovětského ovlivňování, už zmíněný spor o Těšínsko, který fatálně ovlivňoval československo-polské vztahy od rozpadu Rakouska-Uherska. Polská delegace hrající v tu chvíli vabank se snažila obnovit stav polské dominance v Těšínsku, prosazený krátce po mnichovské dohodě, což bylo z hlediska československých zájmů zcela nepřijatelné.

Na druhé československo-polské schůzce, jíž se zúčastnilo jedenáct československých a deset polských představitelů,²²⁶ poukazovali polští představitelé K.

²²⁵ *Ib.*, s. 63-66. Šrámek používal termín Národní rada Podkarpatské Rusi.

²²⁶ ÚSD AV ČR, f. H. Ripka, karton 34, inv. č. 1366 (strojopisný záznam z 2. schůze československo-polské konané 25. 6. 1945 na československém velvyslanectví v Moskvě).

Modzelewski a W. Gomulka na to, že postoupení Podkarpatska Československem Sovětskému svazu by mělo pokračovat analogickým respektováním národnostního složení a vůle obyvatelstva Těšínska, které tedy mělo být postoupeno Polsku.²²⁷ Tato argumentace narazila na nesmiřitelný československý odpor – Clementis i Ripka podobnost obou územních problémů i možnost jejich obdobného řešení odmítli.²²⁸

Československá delegace se nepochybně také kvůli tomuto nepříjemnému hraničnímu sporu utvrdila v názoru, že nemůže ve věci Zakarpatské Ukrajiny postupovat jinak než projevením absolutní vstřícnosti vůči SSSR. Za povolnost ve věci Podkarpatské Rusi mohlo být Československo odměněno nejen získáním Kladska, Ratibořska a Hlubčicka, ale také možností obhájit slovenskou anexi severní Spiše a Oravy uskutečněnou v době rozdělení Polska v r. 1939. Tento maximalistický plán však neměl, na rozdíl od zachování Těšínska, naději na úspěch, což se definitivně potvrdilo na jaře r. 1947. Sovětskou podporu se ostatně snažila získat i polská strana, která bez ní nemohla dosáhnout aspoň dílčího úspěchu.

Dne 29. 6. 1945 projednávala neúplná československá vláda návrh textu smlouvy o Zakarpatské Ukrajině, který obdržela z Moskvy.²²⁹ Skutečnost, že schůzi řídil místo Z. Fierlingera vicepremiér Gottwald, posouvala záležitost směrem k řešení odpovídajícímu představám sovětské strany i vedení KSČ. Tak vnímali situaci také ostatní ministři, kteří nevyslovili proti smlouvě zásadní námitky a soustředili se jen na tři dílčí otázky. Jednalo se v první řadě o rozsah dodatečných územních ústupků ve prospěch SSSR, tj. postoupení obce Čop v zájmu zajištění sovětských dopravních a strategických potřeb. Na pořad jednání přišly také československé finanční nároky v odstupovaném regionu a možnost optování vojáků československé armády ze Zakarpatské Ukrajiny pro ČSR.

Tuto poslední otázku vnesl do jednání Slovák Vavro Šrobár a za její vyřešení se přimlouvali gen. Hasal („máme určité morální závazky vůči těmto lidem“) spolu s lidovcem Hárou. Ačkoli Václav Kopecký tento přístup otevřeně nezpochybnil, naznačil příznačným způsobem politickou problematičnost příslušné skupiny spjatou s někdejší vězněním jejích příslušníků v SSSR („jsou mezi nimi živlové, kteří jsou protisovětské“). Proto doporučoval opatrné řešení věci „v úplné dohodě se Sovětským

²²⁷ Polské stanovisko formulováno ib., s. 12 a 17.

²²⁸ Názory československých politiků zaznamenány ib., s. 13, 14, 19 a 22, srv. Ripkův výrok: „Tuto /tj. těšínskou – pozn. aut./ otázku nelze srovnávat s problémem Podkarpatské Ukrajiny ani po stránce mezinárodní, ani formální, ani po stránce věcné“ (ib., s. 19). Kromě Clementise a Ripky se do diskuse zapojili ještě ministr A. Procházka a náměstek ministra Ján Ursíny.

²²⁹ KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, ČSR a SSSR, č. 31, s. 73-74.

svazem a Ukrajinskou sovětskou republikou“. Po diskusi o uvedených bodech byl návrh smlouvy s třemi připojenými dodatky (mj. o možnosti opce a o zajištění železničního spojení ČSR s Rumunskem přes Zakarpatsko) jednomyslně schválen. Ukázalo se však, že řešení otázek nastolených Československem v souvislosti se smlouvou bude nejjednodušší záležitostí.

Jakmile dostali českoslovenští zástupci v Moskvě „placet“ k podepsání smlouvy, byla ještě téhož dne signována i s připojeným protokolem.²³⁰ Zástupci Ukrajiny ani Zakarpatské Ukrajiny se rovnocennými spoluvydavateli smlouvy nestali, ač oba tyto územní útvary byly ve Fierlingerově i Molotovově projevu zmíněny. Vědomé opomenutí těchto subjektů je potvrzováno skutečností, že Chruščov se v té době nacházel v Moskvě a byl dokonce dvakrát přijat Stalinem - v noci z 26. na 27. 6. a těsně po půlnoci dne 28. 6. Na obou setkáních byli přítomni také Molotov, Berija, Mikojan a Malenkov, na prvním z nich pak i čelní polští představitelé (Bierut, Osóbka-Morawski a Gomulka).²³¹ Chruščov tak jen neformálně pohovořil s V. Clementisem při jedné z okázalých večeří, nejspíše dne 27. 6. 1945.²³² Chruščov zde prý ocenil iniciativu československé vlády, „která umožní likvidovat provisorium na Podkarpatsku, což bude prospěšné oběma státům“ – míněny byly v této souvislosti jistě ČSR a celý SSSR, nikoli Ukrajina.²³³ Při podpisu mezivládní smlouvy o Zakarpatské Ukrajině Molotovem a Clementisem byl místo Chruščova přítomen daleko druhořadější činitel - náměstek komisaře zahraničních věcí Rudnyckij. Komisař Manuilskij nemohl být přítomen, protože se v tuto dobu, stejně jako J. Masaryk, zdržoval na rozdíl od Molotova v San Franciscu.²³⁴

²³⁰ *Dokumenty a materiály* 5, č. 46 a 47, s. 103-107. Pod čísly 48 a 49 jsou na s. 107-110 otištěny projevy Z. Fierlingera a V. Molotova pronesené v rámci podpisové ceremonie.

²³¹ KOROTKOV – ČERNŮV – ČERNOBAJEV, *Poseiitěli*, Istoričeskij archiv 1996, č. 4, s. 66-131, srv. podle dat.

²³² O rozhovoru V. Clementise psal premiér Fierlinger ve zprávě československému ministerstvu zahraničí z 28. 6. 1945, tedy den před podpisem smlouvy (ÚSD AV ČR, f. H. Ripka, karton 34, inv. č. 1368). Informuje o něm i osobní záznam H. Ripky o tajné (!) cestě do Moskvy, ib., karton 34, inv. č. 1363, který vydal Karel KAPLAN, *Moskevské dojmy Huberta Ripky z června 1945*, Slezský sborník 98, 2000, s. 119-126, k Chruščovovým výrokům srv. s. 124. Pro datování události je klíčové datum Fierlingerovy zprávy a skutečnost, že v Clementisově zprávě pro MZV z 26. června (totéž inv. č.) není setkání s Chruščovem zmíněno. V rozporu s tím je ale Ripkův údaj, že malá večeře za účasti Stalina, který zde pronesl velmi vřelý přípitek na adresu prezidenta Beneše, se konala až po podepsání smlouvy, tedy 29. 6., srv. KAPLAN, *Moskevské*, s. 122.

²³³ Chruščov se podle Fierlingerova i Ripkova svědectví zmiňoval také o zpomalení transferu Poláků z Ukrajiny, který vyvolala polská neoficiální agitace tvrzením, že polsko-ukrajinská hranice není ještě stanovena definitivně.

²³⁴ SOUKUP, *Cestou*, č. 43, s. 240-241, v komentáři na s. 452-3 uvedena přítomnost zástupce rady lidových komisařů Ukrajinské SSSR Rudnického. Srv. Mykola MAKARA, *Dohovir pro nas, choč i bez nas*, in: M. M. Veheš (red.), *Vozzjednanňa Zakarpatt'a z Ukrajinuju* (Materialy naukovoji

Absence Ukrajiny v roli plnohodnotně zastoupeného státního celku byla v souladu se způsobem a logikou všech předchozích jednání o změně statusu Podkarpatské Rusi. Ukrajinské politické vedení se nestalo mezi listopadem 1944 a červnem 1945 ani jednou přímým partnerem československých činitelů při řešení této záležitosti a nebylo zapojeno ani do bilaterálních československo-sovětských jednání. Takový přístup znamenal faktické odmítnutí návrhu Košického vládního programu na navázání kontaktů ČSR s Ukrajinou. Pokud měly být opravdu realizovány, musela by být Ukrajina při jednání o Zakarpatsku zastoupena aspoň o něco výrazněji, než se ve skutečnosti stalo.

Nikita Chruščov se sice spolu s dalšími představiteli ukrajinského establishmentu zasloužil o úspěšný výsledek přípravných akcí, v další fázi však už jeho bezprostřední účast nebyla potřebná ani žádoucí. Po podepsání smlouvy se nicméně neprodleně vrátil z Moskvy na Ukrajinu a zprávu o uzavření smlouvy sdělil v úvodu plenárního zasedání tamního Nejvyššího sovětu. Sklidil za to velký aplaus přítomných poslanců, ač většina z nich v nově připojeném regionu nikdy nebyla a mohla o něm mít v lepším případě jen velmi přibližnou představu.²³⁵

V Ripkově zprávě o červnové cestě do Moskvy najdeme ještě jednu zajímavou pasáž o ukrajinské problematice. Sovětská moc musela podle Ripkova mínění vbrzku řešit tři nemalé problémy. Kromě rekonstrukce zničené části sovětského území a vyrovnání se s posílenou rolí a autoritou armády ve státě i společnosti se jednalo také o problém ukrajinského nacionalismu.²³⁶ Podklady pro toto mínění byly značně specifické - na večírku konaném gen. Pikou Ripka postupně vyslechl kontroverzní názory dvou vyšších důstojníků Rudé armády, ruského a ukrajinského.²³⁷ Ripka také odkázal na Chruščovovo hodnocení stavu ukrajinsko-polských vztahů vyslechnuté Clementisem, kromě toho čerpal ještě z jiných „utroušených poznámek“ neupřesněného obsahu.

Chruščovova slova o možném stupňování ukrajinsko-polského napětí předcházejí v Ripkově textu zmínce o „dravém ukrajinském nacionalismu“, zatímco

konferenciji ...), Užhorod 2006, s. 110; ID., *Zakarpatska Ukrajina: šlach do vozzjednanňa, dosvid rozvytku (žovteň 1944 – sičeň 1946)*, Užhorod 1995, s. 53.

²³⁵ Obdobně tomu bylo v březnu 1944, když poslanci tleskali Chruščovovým slovům o vhodnosti připojení Cholmska a dalších oblastí osídlených v určitém rozsahu Ukrajinci k této svazové republice.

²³⁶ KAPLAN, *Moskevske dojmy*, s. 122. Ukrajinský problém je postaven na třetí místo, Ripka se mu však ve svém zápisu věnoval podrobněji než předchozím dvěma bodům (ib., s. 124).

²³⁷ Ruský důstojník Ripku ujišťoval, že Ukrajinci jsou stejní jako Poláci (myšleno negativně), zatímco ukrajinský „v rozjařeném stavu sice s humorem, ale zřejmě vážně !/ mně vykládal, že Rusové jsou stejní imperialisté, jako byli vždycky“ (ib.).

státní nacionalismus polský či ruský tímto termínem nepojmenoval – jistě by si to také zasloužily. Přesvědčení o existenci polomytického ukrajinského nacionalismu odůvodňovalo v Ripkových očích vhodnost rychlého odstoupení Podkarpatska. Ministr ve svých záznamech opět akcentoval obavu z možného rozšíření ukrajinských nároků na část východního Slovenska, které možná stále ještě hrály roli také v myšlení jiných československých politiků.²³⁸

Smlouva z 29. června řešila tento problém podle československých představ a Sovětský svaz „velkomyslně“ rezignoval na ukrajinská území severovýchodního Slovenska, paradoxně si však vymohl jako cennější náhradu poměrně malý, ale z dopravního hlediska nikoli bezvýznamný zlomek území jihovýchodního Slovenska, který s rusínsko-ukrajinským Prešovskem ani se základní částí Podkarpatska obydlenou Ukrajinci neměl nic společného.²³⁹ Reálný vývoj zkorigoval vedení hranice v sovětský prospěch v takovém rozsahu a podobě, jak to mocnému východnímu sousedovi vyhovovalo.

Tři dny po podepsání československo-sovětské smlouvy, 2. 7. 1945, se sešel už úplný československý kabinet, kde podala vládní delegace zprávu o výsledku moskevského jednání.²⁴⁰ Byly zde zmíněny některé otázky už dříve probírané, které byly smlouvou o Zakarpatské Ukrajině vyřešeny či odloženy ad acta (polské nároky na Těšínsko). Došlo však i na problémy, které smlouva neřešila a kde bylo nutno hledat prostor pro dodatečné detailní řešení (československé finanční nároky vůči SSSR, opční problematika).

Ripka na schůzi vlády konstatoval v souladu s názory zaznamenanými v jeho zápisech, že vyřešení otázky Zakarpatské Ukrajiny bylo prospěšné „i z hlediska poměrů vůči Sovětskému svazu a vůči socialistické ukrajinské republice.“ Ještě jednou zmínil také spokojenost Chruščova coby ukrajinského premiéra s tím, že československá strana řešení zakarpatské otázky už neprotahovala. Toto Ripkovo ujištění v podstatě ukončilo krátké období, během kterého českoslovenští představitelé stále ještě hovořili, ač asi z větší části jen formálně, o potřebě co nejlepších vztahů

²³⁸ „Není vyloučeno, že se /sovětští představitelé / sami obávají, aby Kyjev ještě nerozpoutal agitaci pro připojení těch krajů na východním Slovensku, které jsou osídleny většinou nebo značnou částí Ukrajinci“ (ib.).

²³⁹ Jednalo se především o městečko a zároveň železniční křižovatku Čop, kde výrazně převažovalo maďarské obyvatelstvo, a o přilehlé obce, ve kterých rovněž převažovalo maďarské nebo slovenské obyvatelstvo nad rusínským resp. ukrajinským – tato územní změna však v době podepsání smlouvy nebyla oznámena. Molotovův dopis Fierlingerovi z 29. 6. 1945 děkující za ochotu postoupit stanici Čop (AKPR, inv. č. 2939, sign. 103 940/62) byl hodnocen jako důvěrný s tím, že se nesmí uveřejnit.

²⁴⁰ KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR-SSSR*, č. 36, s. 80-91.

nejen s celým Sovětským svazem, ale také s Ukrajinou jako jeho dílčí republikou. Snad je možno v těchto závěrečných zmínkách o Ukrajině vidět ohlas projevu D. Manuilského v San Franciscu z 22. 5. 1945 i jeho kontaktu s ministrem zahraničí Janem Masarykem.²⁴¹ Tyto projevy zájmu se však chýlily ke konci. Premiér Fierlinger sice vnesl některé ukrajinské prvky do svého projevu na velké legionářské manifestaci konané v Praze 2. července 1945,²⁴² v dalším období se však ukrajinský moment z politického jazyka tehdejší československé elity poměrně rychle vytratil.

2. 3. Závěr

Předchozí výklad se pokusil přesvědčivě vysvětlit rozdílnost v přístupu Moskvy k ukrajinským zahraničně-politickým aktivitám projeveným na jedné straně vůči Polsku a na straně druhé vůči ČSR. Odlišnost tohoto jevu byla způsobena nejspíše následujícími důvody. Prvním z nich byla časově daleko hlubší a svými projevy nebezpečnější konfliktní tradice ukrajinsko-polských vztahů, která se udržovala v dlouhodobě sporných regionech, připojených v r. 1939 a znovu v r. 1944 k SSSR. Podobný spor nemohl mezi ČSR a SSSR před r. 1939 vzniknout vzhledem k absenci společné hranice. V prostoru československo-sovětského pohraničí, jež nově vznikalo od podzimu r. 1944, neexistovala mezi Slováky a Ukrajinci (Rusíny) tradice výrazné vzájemné odlišnosti a sporů, které by byly srovnatelné s ukrajinsko-polskými konflikty. Po obou stranách spíše etnické než národně-jazykové hranice dělící severovýchodní Slovensko, se moderní národní vědomí vytvářelo velmi pozvolna,²⁴³ z intelektuálního hlediska se jednalo o poměrně pasivní a retardovanou oblast. Vznik konfliktu, který by se typově blížil ukrajinsko-polské konfrontaci z let 1943-1947, nepřicházel na Prešovsku v úvahu.

Závěrečná příčina mohla spočívat v neustálenosti poměrů samotného Podkarpatska, které na počátku jara r. 1945 nebylo ještě smluvně předáno Sovětskému svazu. Završení sovětizačních procesů bylo možné až po definitivním přechodu území pod sovětskou kontrolu. Existence zvláštních československo-ukrajinských vztahů,

²⁴¹ Manuilskej prohlásil na tiskové konferenci konané ukrajinskou delegací 22. května 1945, že tato svazová republika je připravena navázat diplomatické styky s kterýmkoli státem.

²⁴² Zdeněk FIERLINGER, *Legionáři se musí stát pevnou oporou našeho lidového státu*, in: *Legionáři v nové republice*, Praha 1945, s. 18-21, srv. zvláště s. 18-19.

²⁴³ Vývoj národního vědomí Slováků obývajících východoslovenský region, který byl až do konce první světové války velmi pomalý, se po vzniku ČSR výrazně urychlil a výrazně předstihl analogické procesy probíhající u místních Rusínů.

v jejichž rámci by musely být řešeny problémy Podkarpatské Rusi, mohla na tomto území dodatečně vyvolávat určitý neklid např. při zajišťování práva na opci. Pokud československý zastupitelský úřad působil až v daleko vzdálenější a těžce dosažitelné Moskvě, byly podobné obavy zbytečné.

Ani měsíc trvajícím pobyt československé vlády v Košicích, ani počátek jejího úřadování v Praze nakonec žádné podstatné změny do tehdejšího československo-ukrajinského poměru nepřinesly. Na svazové úrovni bylo v té době nepochybně už rozhodnuto o tom, že vznik československo-ukrajinského sousedství nebude podnětem pro vytvoření analogie k dílčím vztahům ukrajinsko-polským.

Kap. 3: Ukrajina v československo-sovětských vztazích od května 1945 do r. 1949

3. 1. Mezistátní rovina

3. 1. 1. Možnosti navázání přímých vztahů a projevy jejich realizace

V květnu 1945 se změnila základní rovina československo-sovětských vztahů i role Ukrajiny v nich. Skončily aktivity československých exilových struktur a na všech úrovních byla poměrně rychle obnovena soustava československých státních orgánů doprovázená dočasnou přítomností sovětské a v menším rozsahu také severoamerické armády. Do Prahy se přesunulo z exilu ministerstvo zahraničních věcí a postupně zde obnovily činnost zastupitelské úřady řady států světa.

Postoj československých vládních činitelů k Ukrajině byl už před 9. květnem 1945 zásadním způsobem ovlivněn plnou vírou v pozitivní podobu a úspěšnost sovětského federalismu. Když Zdeněk Fierlinger hovořil v Moskvě 24. 3. 1945 v přítomnosti dvanácti jiných českých politiků o budoucím poměru Čechů a Slováků, nadšeně hodnotil míru práv sovětských republik.¹ Co nás nepřekvapí u Fierlingera, udiví u národně socialistického předáka Jaroslava Stránského, který v r. 1948 skončil v emigraci. Stránský se při schůzi vlády na počátku r. 1947 zamýšlel nad problémy federalismu a označil v souvislosti s jeho realizací přídomkem „geniální“ zprvu Bismarcka a poté Stalina, „který dovedl vybudovat v Sovětském svazu centralisticky řízený veliký stát značného počtu národů, přičemž tyto národy jsou spokojeny a šťastny.“²

Otázka, zda připadá v úvahu naplnění nabídky Košického vládního programu na navázání československo-ukrajinských vztahů, zůstala nezodpovězena jen krátkou dobu. Ještě 26. 5. 1945 byl na zasedání SNR zdůrazněn význam všestranných vztahů s Ukrajinskou SSR a Zakarpatskou Ukrajinou. Všeobsáhlost rychle budovaných vztahů československo-sovětských, zajišťovaná v Praze činností sovětského velvyslanectví a záběr jeho činnosti týkající se celého území SSSR brzy přesvědčily

¹ Zápis ze schůze bloku tří socialistických stran, s. 30 (ÚSD AV ČR, fond H. Ripka, karton 34, i. č. 1363): „Vemte si například Sovětský svaz, kde státy se mohou separovat až do úplné secese !/!. Takovou volnost jim dají. A místo toho, co by třeba Ukrajinci uplatňovali toto právo, přece to nechtějí, ač mají armádu !/!, ministerstva atd. Je to právě toto podvědomí, že by se mohli odtrhnout, co je sílí, ale nechtějí to, protože vědí, že to společenství ve Svazu je pro ně prospěšné.“ O něco později Fierlinger velebil, nejspíše na základě krátké zkušenosti z konce r. 1943, úspěšné soužití a sblížení Rusů a Ázerbájdžánců (ib., s. 32). KLIMEŠ, *Cesta*, s. 413, uvádí tento Fierlingerův vstup ve značně zkrácené podobě a zachovává jen výrok o vztazích Rusů a Ázerbájdžánců.

² Zápis o tajné části 50. schůze třetí vlády /.../ dne 3. 1. 1947, ib., karton 35, i. č. 1402.

československé činitele o tom, že zvláštní forma vztahů Ukrajiny s ČSR nebude realizována.³ Paradoxně však mohly být takové vztahy realizovány aspoň na jedné úrovni i po podepsání československo-sovětské smlouvy o Zakarpatské Ukrajině. Jestliže Ukrajina získala zastoupení v OSN a několika dalších světových organizacích, k setkání jejich diplomatů s představiteli ČSR čas od času docházelo. Této problematice věnuji další subkapitulu, nejprve se však zaměřím na přehled ostatních oblastí, kde byla situace problematičtější. Na prvním místě přichází v úvahu rovina výkonné a zastupitelské moci.

Vzhledem k vytváření smluvní základny vztahů k SSSR poskytovala zdánlivě větší možnosti úroveň vládní či ministerská. Ukrajínští ministři však ze své republiky mimo SSSR nevyjížděli a dokonce i do ostatních částí SSSR s výjimkou hlavního města se dostávali spíše výjimečně. Do Moskvy je nejednou přiváděly důvody spojené s podřízeností celosvazovým strukturám, ale případně i jejich členství v ÚV VKS(b) nebo v celosvazovém parlamentu. Poměrně časté cesty československých premiérů, vládních delegací či jednotlivých ministrů do SSSR směřovaly zase vždy přímo do Moskvy, zatímco Kyjev i jiná hlavní města svazových republik zůstávala stranou. Podobné zajížděky by byly zbytečné a kontraproduktivní z československého i sovětského hlediska.

Bezprostřední, do jisté míry kuriózní kontakt sovětské Ukrajiny a ČSR lze proto doložit v prvních měsících obnovené republiky jen na úrovni ministerstev vnitra. Když československá vláda rozhodla 13. 6. 1945 o věnování materiálů Ruského zahraničního historického archivu v Praze (RZHA) ruské akademii věd, pozapomněla na fondy tzv. Ukrajinského historického kabinetu (UHK).⁴ Mezitím požádal ukrajinský komisař vnitra Rjasnoj už v květnu 1945 celosovětského komisaře vnitra Beriju o souhlas s vysláním čtyř ukrajinských archivářů do Německa a ČSR. Měli zde pátrat po

³ Přesto zaujme formulace z rozhovoru V. Clementise s velvyslancem Zorinem dne 22. 5. 1945. Zorin mj. upozornil, že ve vagonech na vršovickém nádraží se nachází ukrajinský majetek odvečený Němci a že mu hrozí rozchvácení (KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR a SSSR*, č. 11, s. 345). Čekali bychom spíše, že řeč bude o majetku sovětském.

⁴ O UHK psala např. Patricia KENNEDY GRIMSTED, „*Pražki archivy*“ u Kyjevi ta Moskvi (*Povojenni rozšuky i vyvezenňa emihracijnoji archivnoji Ukrajiniky*), Kyjiv 2005, s. 20-30; závěr svého článku mu věnovala Alexandra ŠPIRITOVÁ, *Ruské zahraniční archivy*, *Paginae historiae* 10, 2002, s. 153-166. Základní přehled o osudu archivní části fondů UHK podal Václav PEŠÁK, *Zpráva o činnosti Ruského historického archivu, Ukrajinského historického kabinetu a Běloruského archivu v letech 1939–1946*, *Ročenka Slovanského ústavu* 12 (za léta 1939–1946), Praha 1947, s. 218–220. Vzhledem k roli českých činitelů při vzniku a správě této instituce dávám přednost zkratce odvozené z české jazykové varianty jejího názvu, ač bývá v ukrajinských textech o kabinetu použito zkratky UIK. Rozhodnutí o darování srv. *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 28, s. 76-77 a č. 86, s. 150. V zápisu ze 14. 8. se přitom v rozporu s červnovým rozhodnutím praví, že tzv. Ruský archiv byl věnován „vládě SSSR, resp. Akademii nauk“.

materiálech odvezených německou armádou při ústupu z Ukrajiny do střední Evropy.⁵ Do ČSR dorazili ukrajínští archiváři před polovinou června, zprvu pracovali v Opavě, od poloviny července pak v Praze a jinde v Čechách. Kromě už zmíněných materiálů, které byly do historických zemí ČSR přivezeny z východu, se zajímali o fondy vzniklé činností ukrajinské emigrace. Jejich zájem se nakonec obrátil na UHK, nacházeli však také archiválie z jiných sovětských republik.⁶

Za této situace a s ohledem na původně neočekávanou iniciativu vzešlou z ukrajinské strany se vláda dva měsíce po červnovém rozhodnutí, 14. srpna, poněkud překvapivě usnesla, že materiály UHK, vyňaté z původního daru, věnuje ukrajinské vládě.⁷ Dar Ukrajině byl prezentován jako „důkaz upřímných přátelských vztahů obou zemí, které jsou dnes blízkými sousedy“. Příjemci archiválií se sice lišili, v praxi se však v obou případech jednalo o archivní struktury příslušných komisariátů vnitra. K určité nesrovnalosti došlo, když pracovníci AMV odmítli 24. 8. 1945 vydat sovětské straně archivní depozita UHK. Intervenovat v této věci pak musel u československých úřadů sovětský velvyslanec Zorin,⁸ který zaručil zprvu telefonicky a o den později písemně, že sovětské úřady přebírají všechny právní závazky spojené s depozity a vyvazují z nich československou stranu. Komunistický ministr vnitra Nosek poté projevil dostatečnou vstřícnost a vydání depozit povolil.

Archivář a historik Josef Borovička ve svém písemném dobrozdání naznačil, že z právního hlediska se předání archivu zdá být problematické. Podle jeho názoru však zároveň „věcně, z hlediska archivářského nebo vědeckého, bude jen správné, budou-li depozita odevzdána současně s vlastními sbírkami,“ došlo by totiž k rozdělení fondů, které patří k sobě, a československá strana by zbytkem těchto materiálů stejně nemohla disponovat. Přesto však Borovička určitou míru pochybností vyjádřil slovy: „Vlastníci

⁵ Reprodukci telegramu ukrajinského komisaře vnitra Rjasného L. Berijovi do Moskvy zveřejnila KENNEDY GRIMSTED, „*Pražki archivy*“, s. 118. Už 10. 5. 1945 byli určeni čtyři archiváři, kteří do střední Evropy odjedou.

⁶ Podle zprávy kpt. Pavljuka do Kyjeva z 9. 8. 1945 se jednalo se o materiály z Bělarusi, Lotyšska, Estonska a RSFSR – ib., s. 120-123.

⁷ Srv. *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 86, s. 150. O daru informoval sovětského velvyslance Zorina 22. 8. Vladimír Clementis (KENNEDY GRIMSTED, „*Pražki archivy*“, s. 126-127). Dopis konstatoval, že nebudou předána archivní depozita a podmínil předání ostatních materiálů pořízením kopií všech dokumentů sovětskou stranou pro potřeby ČSR a budoucím uceleným uschováním archivního materiálu v ukrajinském ústředním archivu. Sovětská strana ani jeden z těchto závazků nesplnila.

⁸ Rekonstrukci událostí bezprostředně předcházejících předání ukrajinských archiválií umožňuje několik interních materiálů ministerstva vnitra z konce srpna 1945, uložených v AMV v Praze, fond MV-N, kart. 4/965/45. Srv. KENNEDY GRIMSTED, „*Pražki archivy*“, s. 125.

depozit ovšem v některých případech, jak jsem se přesvědčil (vdova po prof. Šapovalovi⁹ aj.), těžce nesou pomyslení, že by písemnosti jejich příbuzných přišly do Ruska.”

Akt o předání UHK byl podepsán 30. srpna 1945 z české i ukrajinské strany třemi osobami. Nejednalo se o ministry vnitra nebo jejich náměstky, ale o archiváře na jedné straně odborného, na druhé státně-bezpečnostního typu.¹⁰ Překvapuje přitom svědecká účast tří československých ministrů (vnitra, informací a školství a osvěty) při podpisu dokumentu, zatímco Ukrajinu z tohoto hlediska zastoupil sovětský velvyslanec Zorin. Pět dnů nato následovalo slavnostní odevzdání archiválií – údajně šlo o 56 beden písemností. Poděkování ukrajinské vlády zaslané do Prahy 1. 10. 1945 je snad jediným dokladem bezprostředních vztahů Ukrajiny k ČSR na této úrovni ve sledovaném období.¹¹ Vcelku lze misi ukrajinských archivářů označit za neobvyklou událost dokazující, že svazové centrum v tomto období povolilo občas Ukrajině aktivity, jež si jiné republiky dopřát nemohly.¹²

Poté, co byly písemnosti přepraveny po železnici do Kyjeva, zmizely téměř na půl století ze zorného pole historiků a staly se spíše prostředkem, kterého mohl sovětský režim využít proti svým odpůrcům. Sovětské Ukrajině nebyla předána knihovna UHK, která zůstala v Praze. Na počátku r. 1947 nadále působila a její fondy stále ještě zpracovávalo pět ukrajinských pracovníků,¹³ po zbytek roku byla opatřena už jen jedním

⁹ Borovička měl na mysli významného ukrajinského eserského politika a sociologa Mykytu Šapovala (1882-1932) a vdovu po něm Olhu.

¹⁰ Českou variantu aktu o předání otiskla KENNEDY GRIMSTED, „*Pražki archivy*“, s. 133-135, na s. 226-227 jsou připojeny čtyři fotografie z předávacího ceremonálu. Událost tehdy zaujala i český tisk, srv. Svět sovětů 8, 1945, č. 13 (14. 9.), s. 13. Za Ukrajinskou SSR podepsali český i ukrajinský exemplář předávacího dokumentu (formálně jen druhotnou funkci měl ruský překlad) kapitáni Pavljuk a Pšenyčnyj, podpis nadporučíka Neklesy je dochován jen ve strojopisné podobě a tento muž není zachycen ani na fotografiích. Za českou stranu smlouvu signovali dva archiváři a historici (Josef Borovička, Václav Pešák) spolu s Ukrajincem Mykolou Balašem, který UHK několik měsíců spravoval. Paradoxně se tak český Ukrajinec podílel na předání archivních fondů Ukrajincům ze SSSR. Moskevský archivář Černilevskij a jeho lotyšský kolega Kadiks se popsané události nezúčastnili, ač byli v Praze v té době rovněž přítomni. Při předání fondů ruských archivářům z Moskvy už českoslovenští ministři v prosinci 1945 neasistovali.

¹¹ Existenci písemného poděkování zmiňují bez konkrétního odkazu na zdroj *Dokumenty a materiály*, díl 5, s. 150, č. 86, pozn. 2.

¹² Ruská strana možná vše vnímala jinak: náčelník archivní správy celosvazového NKVD Nikitinskij psal 10. 9. 1945 sovětskému vicekomisaři vnitra o společné sovětsko-ukrajinské archivářské skupině vedené plk. Černilevským (KENNEDY GRIMSTED, „*Pražki archivy*“, s. 128-129). Zajímavé je, že materiály postoupené na jedné straně celému SSSR a na straně druhé Ukrajině byly předány ve dvou různých termínech: zatímco ukrajinské fondy byly odváženy v září 1945 (fotografie pořízené při nakládání a transportování přetištěny ib., s. 230-233), převezení materiálů RZHA se uskutečnilo až v prosinci téhož roku.

¹³ V informaci pro ministra vnitra vypracované odborem VII-C (Praha, 23. 1. 1947, č. VII-43/taj.-47) se konstatuje, že „všichni tito emigranti tvoří samotný //, pro sebe uzavřený spolek, který mezi sebou kromě jiných ruských // emigrantů nikoho jiného nepřijme a s ničím se nikomu nesvěří“. Vytýkána jim byla rovněž neúčast na brigádách a bylo poukazováno na bezvýznamnost a neproduktivnost jejich činnosti. Vše

ukrajinským zaměstnancem. Samostatná existence této ne zcela doceněné instituce byla po určité době ukončena uložením knihovního fondu v pražské Slovanské knihovně.¹⁴

Všechny ostatní otázky týkající se v rámci celosovětského kontextu území a obyvatel Ukrajiny byly v následujícím období řešeny početnými smlouvami československo-sovětskými. Jejich dojednání a schválení sice spočívalo v rukou československé i sovětské vlády a parlamentu, vzhledem k převaze ruských činitelů ve svazových orgánech se však v praxi jednalo především o rovinu československo-ruských vztahů. Představitelé Ukrajiny se na podepisování ani ratifikaci těchto smluv přímo nepodíleli, hráli však určitou roli při jejich praktické přípravě i realizaci.¹⁵

Podíváme-li se na smluvní problematiku konkrétněji, můžeme konstatovat, že téměř výlučně se Ukrajiny a Ukrajinců týkaly dva dokumenty – smlouva o předání Zakarpatské Ukrajiny Sovětskému svazu z 29. 6. 1945 a smlouva z 10. 7. 1946 o výměně menšinového obyvatelstva mezi ČSR a SSSR. Ukrajinská komponenta byla zřetelně zastoupena také ve smlouvách o poštovním a železničním spojení,¹⁶ zatímco o silniční dopravě mezi oběma státy nebylo tehdy možno mluvit.¹⁷ Poněkud hůře lze její rozsah postihnout v textu hospodářských a obchodních smluv, které nespecifikovaly podíl jednotlivých sovětských republik na okruhu zboží vyváženého ze SSSR do zahraničí. Přitom lze předpokládat, že také většina zboží ze vzdálenějších sovětských republik byla do ČSR převezena po železnici přes Ukrajinu. V souvislosti s touto skutečností bylo třeba zřídit v letech 1946-1947 velkou pohraniční železniční stanicí s překladištěm v nově založené Čierné nad Tisou. Část zboží byla do té doby

vyústilo do návrhu, aby příslušní zaměstnanci byli dáni k dispozici pracovnímu úřadu „v rámci omezení počtu zaměstnanců v ministerstvu vnitra“.

¹⁴ K závěrečnému období činnosti knihovny UHK srv. Václav ČEJCHAN, *Zpráva o činnosti knihoven bývalého Ruského historického archivu, Ukrajinského historického kabinetu a Běloruského historického archivu*, Ročenka Slovanského ústavu 13 (za rok 1947), Praha 1948, s. 88-89. V případě knihovny UHK se uvažovalo o jejím předání do péče MŠO, rozpočtově však byla před předáním Národní a universitní knihovně vedena v rámci AMV.

¹⁵ Výzkum v ukrajinských archivech, který by se programově týkal těchto otázek i jiných stránek česko(slovensko)-ukrajinských vztahů, nebyl zatím uskutečněn.

¹⁶ V úvahu připadají dvojstranné ujednání o úpravě poštovního a telegrafického styku z 22. 10. 1945 (*Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 124, s. 192-195) a úmluva o přímém a pohraničním železničním styku z 26. 11. 1946 (ib., č. 256, s. 397-402). Za pozornost stojí i dokument zmiňující účast zástupců ředitelství drah ve Lvově na poradě v Košicích upřesňující detaily železničního spojení (ib., č. 368, s. 563-564), otevřena je však otázka jeho vrocení k únoru 1947 nebo do stejného měsíce r. 1948. V praxi se Ukrajiny týkalo také zajištění letecké dopravy mezi Prahou a Moskvou (mezipřistání bylo uskutečňováno zprvu jen v Minsku, ale později také ve Lvově), ač základní smlouva o zřízení leteckých cest z 25. 7. 1946 konkrétní zmínky neobsahuje (ib., č. 234, s. 366-370). Všechny výše uvedené smlouvy byly podepsány v Moskvě.

¹⁷ Objevily se úvahy o dálnici, již „rozhodně povedeme až na hranici našeho mocného slovanského souseda SSSR“, tj. přes Spišskou Novou Ves, Košice a Michalovce do Užhorodu, srv. Jaroslav SEKERA – Antonín PATOČKA, *Československá dálnice (Praha – Brno- Košice – hranice SSSR)*, Olomouc 1946.

dopravována po kolejích přes Polsko nebo loděmi po Dunaji. Osobní doprava byla v této souvislosti věcí druhořadou a přímé vlakové spojení Praha – Moskva, vedené přes Ukrajinu, bylo zavedeno až v polovině prosince 1949.¹⁸

Zcela jasný byl význam Ukrajiny pro československé hospodářství v případě dvou komodit: jednak ukrajinských železných a manganových rud¹⁹ a za druhé ukrajinského obilí. Právě jeho dodávky byly poněkud problémovou záležitostí. Sovětský svaz je totiž poskytl ČSR na podzim r. 1947, kdy byly sotva zahlazeny následky hladomoru v Ukrajině a Moldově, který vrcholil na jaře téhož roku.²⁰ Doložit lze, že ukrajinské obyvatelstvo vyvážení obilí do ČSR na přelomu léta a podzimu 1947 vnímalo.²¹ Opatrně formulované zprávy naznačující hladovění části obyvatelstva v SSSR byly otiskovány v českém tisku jen výjimečně a k většině veřejnosti nepronikly.²² Oproti tomu byla hladomoru, který v téže době postihl sousední Rumunsko, poskytována od jara r. 1947 značná publicita. Zatímco Komitét pomoci Rumunsku organizoval pomocné sbírky pro tuto zemi, uskutečnit něco podobného ve prospěch SSSR bylo nemyslitelné – podrývalo by to propagandistickou tezi o jeho úspěšně obnovované ekonomice a zlepšujícím se životě obyvatel.²³

Poněkud větší možnost navázání jednorázového československo-ukrajinského kontaktu poskytovala parlamentní linie. Po vzniku SSSR byl v nově vytvořeném nejvyšším sovětu nastolen přesně definovaný a dodržovaný systém zastoupení představitelů jednotlivých svazových republik a národů, který se sice postupně změnil

¹⁸ dz (Praha), *Přímé vlakové spojení Praha – Moskva*, Mladá fronta 5, 1949, č. 295 (17. 12.), s. 2.

¹⁹ *Ib.*, díl 5, č. 85, s. 149 (poděkování pracovníkům krivorožského rudného kombinátu za přislíbenou dodávku rud dané ve Vítkovicích 13. 8. 1945), č. 111, s. 179-180 (zpráva o přivezení první dodávky z 25. 9. 1945), srv. i č. 227, s. 349-350 obsahující hodnocení dodávek.

²⁰ Podíl Ukrajiny na sovětských dodávkách obilí do ČSR, které byly tak významně využity ve vnitropolitickém boji na přelomu let 1947 a 1948, nebyl zatím vyčíslen a není jisté, zda prameny takové upřesnění umožní.

²¹ Zajímavá je zpráva o názorech Taťány Olejnik, obyvatelky okolí Vorošilovhradu (Luhanska) zaznamenaná 17. 7. 1947: „Slíbili nám možnost nákupu obilí (kommerčeskij chleřb) a chystali se zvětšit příděly (pajok), ale to obilí poslali (sdali) Československu a jiným za kolejnice (relsy) a my jsme najisto odsouzeni k smrti hladem“, Je. Ju. ZUBKOVA – G. A. KUZNEČOVA aj. (red.), *Sovětskaja žižň 1945-1953*, Moskva 2003, s. 41. Dodávek obilí směřovaných do ČSR a smířlivé reakce jakéhosi důstojníka na ně si povšiml při pracovní návštěvě Odesy pracovník československého ZÚ v Moskvě na počátku září 1947, srv. Miloř KRNO, *Hory, rieky, l'udia*, Bratislava 1984, s. 319-320. Událost lze datovat za pomoci údajů, které uvádí Milada POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945-1953*, Praha – Bratislava 2006, s. 134-136 a 138.

²² O podání podrobnější informace se pokusil se zjevným taktizováním dr. V. Š., *Hrozí východní Evropě hladová krise?*, Masarykův lid 16, 1947, č. 10 (duben), s. 4.

²³ Novinář František Gel zaslal přednostovi prezidentské kanceláře 23. 5. 1947 mapu Rumunska s přehledem oblastí postižených hladem – podle ní byla nejhůře postižena většina rumunského území hraničícího se SSSR (AKPR, inv. č. 2269). Ze záznamu o Gelově návštěvě v KPR dne 19. 5. 1947 vyplývá, že SSSR se z humanitárních důvodů zřekl dodávky 64 000 vagonů kukuřice, kterou mu mělo poskytnout Rumunsko, „ačkoliv hned na samé rumunsko-sovětské hranici je bída i sovětského obyvatelstva stejná“ (ib.)

v naprostou formálnost, ale fungoval i po r. 1945.²⁴ Navíc celosvazový Nejvyšší sovět přistoupil po r. 1945 k navazování kontaktů s parlamentní reprezentací jiných zemí. Tak se předseda ukrajinského Nejvyššího sovětu dostal v rámci malé delegace v r. 1946 do ČSR a skupina poslanců ÚNS pozvaná do SSSR mohla krátce poté navštívit i Kyjev. Oběma těmto cestám je věnována jedna z dalších subkapitol.

Československo-ukrajinské kontakty nepřipadaly v úvahu ani v případě dílčích politických či společenských útvarů a subjektů. Nejvýrazněji se to týkalo KSČ a VKS(b), které před únorem 1948 zaujímaly v politickém systému obou zemí nestejnou pozici a příliš výrazně nespolupracovaly. První tajemníci a předsednictva ústředních výborů stranických organizací byla sice v jednotlivých svazových republikách nejdůležitějším mocenským činitelem, v politbyru VKS(b) však většina z nich nebyla přímo zastoupena a žádný psaný princip to nezaručoval. Protože nebyly organizačně samostatným subjektem, nemohly navazovat kontakty s mimosovětským světem. Proto se ani zástupci KS(b)U nemohli zúčastnit na sklonku září 1947 konference evropských komunistických stran v polské Szklarske Porębě, kde vzniklo známé Informační byro.²⁵

Zatímco v OSN usiloval Sovětský svaz o zastoupení všech svých šestnácti republik, na fóru stranickém neměl důvod takovéto nároky prosazovat, protože by byly v rozporu s centralizovanou povahou a vystupováním VKS(b). Nezpochybnitelná pozice této strany v mezinárodním komunistickém hnutí stačila k zajištění její rozhodující role a počet delegátů VKS(b) při podobném jednání byl tudíž irelevantní. Delegáti komunistických stran z jiných zemí byli s tímto přístupem jistě srozuměni. To, že zpochybňoval reálný obsah a smysl formálně deklarované mezinárodně politické subjektivity svazových republik, je nemuselo zajímat. Také vzájemné vztahy KSČ a KS(b)U, o jejichž náznaku lze uvažovat v r. 1944, byly tedy v poválečné době nepotřebné. Poslední dílčí kontakt obou struktur lze doložit v červnu 1945, kdy skončila činnost Ukrajinského štábu partyzánského hnutí.²⁶

²⁴ Na vládní úrovni nebyl v SSSR podobný systém praktikován až na existenci představitelstev republikových vlád, která sídlila v Moskvě, ale neplnila žádnou výraznější funkci.

²⁵ Materiály k činnosti Informačního byra vydali G. M. ADIBEKOV – A. Di BJADŽO – L. Ja. GIBIANSKIJ – F. GORI – S. PONS (red.), *Sověščanija Kominforma 1947, 1948, 1949 (Dokumenty i materiály)*, Moskva 1998.

²⁶ Náčelník Ukrajinského štábu partyzánského hnutí generálmajor V. Andrejev poslal 9. 6. 1945 Gottwaldovi hodnotící zprávu o podílu štábu na přípravě partyzánského hnutí na Slovensku (*Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 22, s. 66-69), děkovaná odpověď byla Gottwaldem odeslána 30. 6. 1945 (ib., s. 71, pozn. 14).

Přímé vztahy mezi ČSR a Ukrajinou nemohly vzniknout ani mezi odborovými a společenskými organizacemi, protože i tato sféra byla v Ukrajině zastoupena jen filiálkami subjektů celosovětských a pouze centrály těchto organizací byly oprávněny jednat se zahraničními partnery. Určitou výjimku představovala jen Ukrajinská společnost pro kulturní styky se zahraničím, která 12. září 1945, v časové návaznosti na předání archivního daru Ukrajině, oslovila partnerskou Společnost pro kulturní a hospodářské styky se SSSR a navrhla pomoc při zajištění kulturních kontaktů Ukrajiny s Československem.²⁷ Kontakty obou organizací později pokračovaly, byť jejich celkový efekt nebyl příliš výrazný.²⁸ Neméně důležitou roli sehrál masovější Svaz přátel SSSR působící na širší veřejnost zejména vydáváním ilustrovaného týdeníku Svět sovětů. Tato organizace dostávala určité množství knih a tisku z Ukrajiny, které bylo jinak těžké získat,²⁹ ale i její kontakty s Ukrajinou byly vázány na míru aktivity, možností a ochoty ukrajinské vztahové společnosti.

Svaz přátel SSSR se pokusil také o vytvoření systému družebních vztahů mezi významnějšími městy obou států. Příležitost poskytlo 30. výročí říjnové revoluce a příslušné dvojice měst, v jejichž rámci byla většinou ruská města, ale také pět ukrajinských a dvě běloruské lokality, sestavilo ústředí svazu.³⁰ Pokud jde o partnerská města z Ukrajiny, byla plánována budoucí družba Kladna s městem Stalino (pozdější Doneck), Plzeň s Charkovem, Havlíčkova Brodů s Vinnycou, Mostu s Chersonem a Tábora se Zaporožím.³¹ Jak je patrné, do projektu nebyla pojata města ze západní části Ukrajiny, např. Lvov, Černovice nebo Užhorod. V několika případech byly kontakty mezi městy opravdu navázány,³² je však otázkou, jaký mohly mít

²⁷ *Ib.*, díl 5, č. 106, s. 173-174.

²⁸ *Ib.*, č. 142, s. 222-223; č. 186, s. 287-288; č. 267, s. 414-415; č. 324 s. 492-493 a č. 367, s. 562-563. Hlavním představitelem ukrajinské vztahové společnosti byl prozaik O. Poltorackyj (1905-1977). Jeho prostřednictvím musely využít při podávání návrhů na spolupráci s ČSR jiné organizace, např. Svaz sovětských výtvarníků Ukrajiny (*ib.*, č. 224, s. 346-348). Velká část projektů však nakonec „spadla pod stůl“, protože rozhodovací pravomoc moskevského centra zasahovala i do této oblasti.

²⁹ Ústředí svazu nabízel předání ukrajinských knih a časopisů, které dostává z Kyjeva, „odbočkám s přáteli znajícími ukrajinsky“, *Přítel SSSR* 3, 1947, č. 8 (25. 4.), s. 7. Uvedený list přinášel značné množství drobných zmínek z oblasti československo-ukrajinských vztahů. Dodávání ukrajinské tištěné produkce (na základě seznamu 19 periodik) nabízel i pražský Melantrich, je však otázkou, nakolik se mu dařilo příslušné záměry realizovat. *Srv. Prjaševščina* 2, 1946, č. 26 (4. 7.), s. 3, kde je zároveň zmíněna možná role VOKS-u (Všesvazové společnosti pro kulturní svazky se zahraničím) v této věci.

³⁰ Pozoruhodná je absence lokalit ze všech ostatních třinácti svazových republik – družba se měla zjevně omezit jen na republiky s převahou slovanského obyvatelstva.

³¹ Výčet podal list *Přítel SSSR* 3, 1947, č. 11 (10. 6.), s. 1 a 2. Celkově se pokusilo navázat takovouto spolupráci 21 českých a moravských měst, *srv. i Dokumenty a materiály*, díl 5, s. 441-442.

³² Pro Plzeň a Charkov *srv. Věstník ÚNV* statutárního města Plzně a ONV Plzeň-venkov 1, 1947, s. 158, 181 a 223, *ib.* 2, 1948, s. 78-80 a 102. Argumentováno bylo podobným charakterem obou měst, což je tvrzení v mnoha ohledech sporné. Charkov se stal také jedním z adresných příjemců darů, které byly odesílány z ČSR „sovětskému lidu“ k 30. výročí VŘSR, *srv. zmínku in: Přítel SSSR* 3, 1947, č. 23-24

konkrétní smysl a nakolik mohly přetrvat. Vedle uvedeného pokusu byly občas navazovány neméně formální kontakty mezi pracovními kolektivy českých závodů a jejich partnery v ukrajinské svazové republice.³³

Jen výjimečně lze nalézt doklady o tom, že by se některá česká či československá organizace či instituce pokusila navázat kontakty s Ukrajinou či pozvat tamní představitele např. na připravované mezinárodní či mezislovenské konference.³⁴ Stejně ojedinělý byl zřejmě pokus o navázání neformálních kontaktů mezi bývalými partyzány, uskutečněný majorem Černých-Lucenkem, politickým komisaře několika partyzánských oddílů na Slovensku, který v dopise vydaném tiskem vyzýval: „Pište nám, pište našemu presidentu Ukrajiny Chruščevovi...“³⁵

Ačkoli tedy poloha Kyjeva uprostřed linie spojující Prahu a Moskvu garantovala stálou ukrajinskou přítomnost v československo-sovětských vztazích, nijak nepřispěla k spoluúčasti ukrajinské reprezentace v dialogu ČSR a SSSR. Ukrajínští činitelé museli vyčkávat, zda díky těžko odhadnutelným okolnostem nespádnou nějaké „drobečky“ z moskevského stolu do jejich „nižšího patra“. Zahraněční návštěvníci SSSR mohli být v rámci delšího pobytu nasměrováni do Kyjeva a na východní Ukrajinu. Jen v takových případech se mohla tato svazová republika poněkud zviditelnit ve vztahu k okolnímu světu. Díky přímému sousedství však dílčí kontakty ČSR s Ukrajinou nabyly přece jen výraznější a diferencovanější podoby než tomu bylo v případě ostatních svazových republik. V tomto směru

(25. 12.), s. 5. Pro Most a Cherson srv. -so-, *MNV v Mostě navázal styk se sovětským městem (Zástupci sovětského města Chersonu pozváni k oslavám 28. 10.)*; *Cherson pozdravil Most (Bratrské pouto mezi městy ČSR a SSSR)*, obě zprávy viz SOKA Most, f. Soudobá dokumentace, výstřižek č. 133 z 5. 10. 1947 a č. 277 z 23. 6. 1948.

³³ Dokladem může být korespondence představitelů Svazu přátel SSSR v plzeňské Škodovce s pracujícími metalurgického závodu F. Dzeržinského v Dněprodzeržinsku z let 1945-1947 (*Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 165, s. 254-255, č. 196, s. 303-306, č. 283, s. 434-437). Na počátku r. 1947 bylo také sděleno, že kladenské doly navazují spojení „se šachtami donecké pánve bratrské Ukrajiny, v jejíž čele vlády /!/ stojí předseda rady ministrů, horník N. Chruškov /!/“ – Svoboda (Kladno) 51, 1947, č. 3 (17. 1.), s. 2.

³⁴ Pražské MZV sdělilo sovětskému ZÚ v Praze v únoru 1946, že Autoklub RČS uskuteční v červnu téhož roku celostátní sjezd, kde bude jednáno mj. o zřízení Svazu slovanských motoristů. V této souvislosti organizace prosila o vyslání asi devítičlenné delegace sovětských motoristů, kteří by reprezentovali „soukromé i státní zájmy motorové dopravy ruské, ukrajinské a běloruské svazové republiky“ (ÚSD Praha, fond H. Ripka, karton 33, i. č. 1362). Pozvání na mezinárodní dřevařskou konferenci v Mariánských Lázních konanou na přelomu dubna a května 1947 bylo zasláno vládám všech evropských států včetně SSSR, Ukrajiny a Bílé Rusi, Český Cheb 1, 1947, č. 7 (19. 4.), s. 4. V dubnu 1947 bylo v rámci pokusů o svolání pracovní porady slovanských architektů zasláno pozvání také bratrskému svazu architektů sovětských, a to do Moskvy, Leningradu a Charkova /!/ – Architektura ČSR 6, 1947, s. 191.

³⁵ Informaci o dopisu přinesla Jihočeská pravda (České Budějovice) 2, 1946, č. 1 (4. 1.), s. 5, pod titulem Slovanští bojovníci ve stálém spojení.

zatlačila Ukrajina do pozadí např. někdejší československý zájem o tři pobaltské republiky.

Analogii popsané situace bychom asi našli v případě jiných federativních i pseudofederativních státních seskupení, jejichž vnější vztahy byly nadřazeny zahraničněpolitickým ambicím nižších územních celků, které byly do nich začleněny. Bezprostředně po r. 1945 by bylo možno hledat analogii asi jen v případě vztahů ČSR s Jugoslávií, přeměněnou v lednu 1946 ve federativní lidovou republiku. Funkce bělehradského státního centra jistě omezovala možnosti jednotlivých republik nové Jugoslávie, byť jejich vznik byl pro příslušné národy velmi důležitý. Hledat těsně po r. 1945 konkrétní projevy československých (českých) vztahů se Srby, Chorvaty, Slovinci atd. v politické oblasti by bylo jistě nesnadné, přestože státnost jednotlivých jugoslávských republik byla výraznější a jejich vzájemný vztah vyrovnanější, než tomu bylo v případě vztahů mezi republikami sovětskými.

Naskýtá se tedy otázka, v jaké podobě se mohly československo-ukrajinské či česko-ukrajinské vztahy vůbec rozvíjet a nakolik byly v kontextu československo-sovětských bilaterálních vztahů zřetelné. Mohlo by se zdát, že jakýkoli jejich dílčí projev, který se podaří doložit, byl jen dílem náhody nebo souboru náhod. Jako bližší pravdě se však jeví konstatování, že i tyto dílčí události vyplývaly z přísně limitující politiky moskevského centra. Odtud byl svazovým republikám určován rozsah a forma jejich možných kontaktů se zahraničím tak, aby nenastal jejich střet s celostátními zájmy. Dílčí územní subjekty SSSR, se musely vůli centra podříditi a ani nejvyšší straníční činitelé svazových republik nemohli tento stav změnit, ačkoli by asi byli vděční za možnost samostatnějšího postupu.

Případný zájem ČSR a občanských či jiných institucí z jejího území o navázání a udržování výraznějších bezprostředních kontaktů s Ukrajinou proto narážel na těžko překonatelné překážky. Důležitost ukrajinské složky česko(slovensko)-sovětských vztahů bývala sice v poválečných letech občas zmiňována, ale to nemohlo přispět k praktické aktivizaci kontaktů a zůstávalo u pouhých deklarací. Totéž lze říci o příležitostně vznikajících českých vztazích s kterýmkoli sovětským národem, který byl vybaven nejvyšší formou administrativní státnosti, tj. statutem svazové republiky.

Výše uvedený přehled projevů československo-ukrajinských vztahů, uskutečněných nebo jen uvažovaných na různých úrovních, ukazuje jejich nahodilost a nesystematičnost. Nepřekvapí proto, že honosné oslavy 30. výročí sovětské Ukrajiny, konané v Kyjevě na celosovětské úrovni koncem ledna r. 1948, nepozdravil žádný

významný československý představitel ani instituce. Blahopřání poslalo do Kyjeva jen vedení Svazu přátel SSSR.³⁶

Na závěr těchto úvah je třeba připojit konstatování, že při sledování souboru dílčích kontaktů mezi československými (českými) a ukrajinskými představiteli, strukturami či organizacemi, které budou dále ve výběru představeny, nelze jednoznačně rozlišit rovinu vztahů politických a nepolitických. V souladu s poválečnou sovětskou realitou se politikem staly i veškeré kontakty, tedy i ty, jež máme doloženy z oblasti literární, vědecké, hospodářské nebo sportovní.

3. 1. 2. Bezprostřední kontakty ČSR s Ukrajinou v OSN a na mezinárodním fóru

Přestože přímé československo-ukrajinské vztahy nebyly navázány, lze v letech 1945-1949 jejich existenci doložit, a to na půdě OSN. Příležitostí k tomu byla každoroční valná shromáždění organizace nebo činnost specializovaných, k OSN přidružených organizací. Podobnou možnost poskytlo také několik mezinárodních konferencí, kde byly ČSR i sovětská Ukrajina zastoupeny, zejména pařížská mírová konference v r. 1946 a Dunajská konference v r. 1948. V těchto případech nebránila absence přímých diplomatických vztahů uskutečnění krátkých kontaktů mezi zástupci obou zemí. Ty se tudíž mohly nahodile a v poměrně bezobsažné podobě realizovat jen na půdě států, které příslušná mezinárodní jednání hostily.

Hlavním protagonistou těchto kontaktů z ukrajinské strany se stal ministr zahraničí Manuilskij, jehož politická kariéra tím vstoupila do závěrečné fáze. O žádné samostatnosti Ukrajiny při řešení aktuálních mezinárodně-politických záležitostí nebylo samozřejmě možno mluvit, celkový rozbor ukrajinských aktivit a postojů uplatněných na půdě OSN však není tématem této práce. Hlavním partnerem byl Manuilskému Jan Masaryk. K jejich prvnímu kontaktu došlo už na konferenci v San Franciscu na jaře r. 1945, pozdější se odehrály např. v New Yorku, Londýně a Paříži. Z našeho hlediska je důležitý obsah zprávy Manuilského Nikitu Chruščovovi o práci ukrajinské delegace na sanfranciské konferenci ze 7. července 1945.³⁷ Ukrajinský

³⁶ Pozdrav byl adresován M. Hrečuchovi a podepsán mj. spisovatelem Josefem Koptou, srv. D. HNAŤUK – D. LOSĚV (red.), *30 rokiv Raďanskoji Ukrajiny (Materialy i dokumenty)*, Kyjiv 1949, s. 208-209. Tři roky staré úvahy o možnosti navázání diplomatických vztahů ČSR s Ukrajinou byly už plně zapomenuty.

³⁷ VASILJEV – PODKUR, *Političeskoje rukovodstvo*, č. 35, s. 122-136.

komisař zahraničí zde zmínil činnost československé delegace a logicky ji přiřadil k prosovětské skupině členů OSN, ke které ČSR patřila i v následujících letech.³⁸

Manuilskij výslovně zmínil, že zájem o vyslání diplomatického zástupce do Kyjeva projevila Austrálie a že analogickou otázku nastolili také jugoslávský a československý ministr zahraničí.³⁹ Podle názoru Manuilského situace pro praktické řešení takového kroku dozrála a Ukrajina i Bělarus by měly provést výměnu diplomatických zástupců se sousedními státy. Je pozoruhodné, že v této souvislosti uvedl jen dvě s Ukrajinou sousedící země (Polsko, Československo), nikoli však Maďarsko a Rumunsko. Na druhé straně zmínil Manuilskij jako kandidáty možných vzájemných vztahů dva státy vzdálenější – spřátelenou Jugoslávii a „problémové“ Řecko, v němž vývoj po r. 1945 sovětským představám neodpovídal.⁴⁰

Očekávání Manuilského zřejmě nebyla v zásadním rozporu s představami Chruščova, ani on však nemohl navázání diplomatických kontaktů prosadit. V Moskvě bylo asi už v době sestavování Manuilského interní zprávy rozhodnuto, že Ukrajině nebude navázání diplomatických vztahů s žádným jiným státem umožněno. Tato okolnost jasně dokládá druhořadé postavení ukrajinského ministra zahraničí v rámci celosovětské zahraniční politiky a nezájem Moskvy na posílení byť jen symbolických zahraničně-politických ambicí Ukrajiny.

Zatím není možno přesně vyčíslit, kolikrát se setkali ministr zahraničí Jan Masaryk, státní tajemník V. Clementis či šéf Úřadu československého delegáta při OSN J. Papánek s Manuilským, a jaká byla náplň jejich rozhovorů. Zkoumání této otázky by bylo nejspíše samoučelné a přineslo by jen málo přínosných údajů. Svědčí o tom důvěrný přípis Úřadu delegáta při OSN psaný 4. 12. 1945 z Londýna československému ministerstvu zahraničí. Neznámý pisatel (snad přímo dr. Ján Papánek) zde sdělil, že měl v minulých dnech delší rozhovor s D. Manuilským o problematice OSN a o jiných aktuálních politických otázkách. Ukrajinský ministr hovořil o velmi dobrém dojmu, který v této svazové republice vyvolalo rychlé a

³⁸ *Ib.*, s. 125.

³⁹ Výslovně jsou zmíněny, byť ne konkrétně datovány, dotazy ministrů zahraničí Masaryka a Simiče zaměřené na tuto otázku. Poněkud překvapující se může zdát iniciativa Austrálie, která však mohla jakožto britské dominium považovat Ukrajinu za subjekt, který je jí svým státoprávním postavením blízký. Je možno také připomenout její dočasné zprostředkování v sovětsko-polských vztazích po odhalení katyňského masakru.

⁴⁰ V případě Jugoslávie mohl být důvodem už zmíněný zájem prezentovaný v San Franciscu ministrem zahraničí Simičem, zároveň už existoval precedens vytvořený krátkou návštěvou jugoslávské delegace v Ukrajině v dubnu 1945. Uvedení Řecka vedle dříve zmíněných států nepochybně souvisí se sovětskou podporou snahy tamní levice o převzetí moci. V následujícím roce uvedla Ukrajina problematiku Řecka na pořad jednání RB OSN.

přátelské řešení záležitosti Zakarpatské Ukrajiny. Lichotivý, ale Československu nic nepřinášející bonmot se obsahově překrýval s tím, co sdělil v Moskvě o půl roku dříve Chruščov Clementisovi. Manuiskij navíc konstatoval, že Československo je v Ukrajině „ve všech kruzích velmi populární“ a může si být jisto, že by mu v případě jakéhokoli ohrožení přišel na pomoc „celý ukrajinský národ“.⁴¹ Ani užitečnost a využitelnost tohoto sdělení nelze hodnotit příliš vysoko, zdá se však, že Manuiskij nic opravdu nového ani zajímavého povědět nemohl ani neuměl.

Jan Masaryk i jeho nástupce Vladimír Clementis dokázali jistě velmi rychle vyhodnotit naprostou nesamostatnost jednání ukrajinské delegace v OSN a nečinili si o jejím významu iluze. Proto nacházíme v jejich sumarizujících zprávách, předkládaných československému parlamentu, minimální počet zmínek o Ukrajině nebo o československo-ukrajinských vztazích. Kontakty ukrajinských a československých představitelů lze přitom prokázat v době pařížské mírové konference. Ukrajina byla v té době nejvíce zainteresována na dojednání mírových smluv SSSR se státy, které se v r. 1941 zúčastnily po boku wehrmachtu útoku na její území, tedy také s Maďarskem. Z hlediska tehdejších československých zájmů měla význam přítomnost ukrajinského delegáta v politicko-územní komisi pro Maďarsko, byť se o československé snaze provést odsun maďarského obyvatelstva nejednalo jen tam.

Ukrajina i Bělarus spolu se sovětskou delegací tento československý požadavek v Paříži podporovaly. Vzhledem k nejednoznačnému přístupu západních států byl ukrajinský přístup československou stranou velmi vítán. Tehdejší tiskové i jiné reakce vykládaly příslušnou shodu názorů jako jeden z projevů a výsledků slovanské linie československé politiky. Vztahy ČSR s Ukrajinou byly při této příležitosti ojediněle zmiňovány jako svébytný fenomén.⁴² Tuto skutečnost dokládá i jeden z výroků Jana Masaryka pronesených na pařížské konferenci, souběžně však lze doložit i v tomto případě vnímání ukrajinských reálií v podobě podmnožiny reálií

⁴¹ AKPR, č. 27 426/45-I. Přípis byl postoupen prezidentské kanceláři MZV 19. 12. 1945 a tam uložen 4. 1. 1946 ad acta. K rozhovoru došlo před zahájením prvního VS OSN, které se konalo v Londýně na počátku r. 1946. Příslušníky třináctičlenné delegace Ukrajiny uvádí publikace *United Nations. Official Records of the First Part of the First Session of the General Assembly. Plenary Meetings of the General Assembly. Verbatim Record. 10 January -14 February 1946*, London s. d., s. 23.

⁴² „Smlouvou o odevzdání Zakarpatské Ukrajiny jsme eliminovali možnost jakýchkoli sporů mezi námi a Ukrajinou.“ Další věta se však už týká spíše Sovětského svazu jako celku: „Získali jsme společné hranice s našim velkým a nejuvěrnějším spojencem v místech strategicky a komunikačně výhodných“ – Dalibor M. KRNO, *Jednali jsme o mír s Maďarskem*, Praha 1947, s. 31.

sovětského Ruska, které Masarykovi suplovalo celý SSSR.⁴³ Není bez zajímavosti, že Clementis argumentoval v projevu z 16. 9. 1946 při snaze o prosazení výměny menšinového obyvatelstva mezi ČSR a Maďarskem tehdy již téměř ukončenou výměnou obyvatelstva mezi Polskem a třemi sovětskými republikami. Zůstává otázkou, co věděla československá strana o konkrétní podobě a problémech tohoto transferu a zda se o takové detaily zajímala.

Oba hlavní protagonisté československé zahraniční politiky se po návratu z Paříže do ČSR zmínili o ukrajinské podpoře stanoviska ČSR. Clementis tak učinil v zahraničním výboru ÚNS dne 31. 10. 1946,⁴⁴ Jan Masaryk při výkladu v československém parlamentu dne 20. 3. 1947.⁴⁵ Protože ale účastníci pařížské mírové konference s požadavkem odsunu Maďarů z ČSR nesouhlasili, neměla tato epizoda „československo-ukrajinské spolupráce“ žádný praktický dopad. Přesto představovala asi nejsoustavnější a nejvýraznější kontakt zástupců obou zemí v prvních poválečných letech.⁴⁶

Významná a v jistém smyslu osudová role Jana Masaryka v letech druhé světové války a třetí republiky nás vede k úvaze, jak asi vnímal tento politik pozici Ukrajiny v rámci SSSR. V dosud publikovaných oficiálních projevech a expoé Jana Masaryka či v textech jeho rozhovorů nacházíme jen drobnosti. Masaryk předně představil Manuilemu při jednání přípravné komise prvního VS OSN v Londýně na sklonku r. 1945 britského ministra zahraničí Bevina,⁴⁷ o aktivitách Manuilem se zmínil také v projevu proneseném v britském rozhlase na Nový rok 1946.⁴⁸ V rozporu se svými dřívějšími názory na odstoupení Podkarpatské Rusi ocenil smlouvu řešící tuto otázku jako „doklad přátelství a důvěry mezi oběma státy“.⁴⁹ K uvedeným údajům lze připojit ještě zmínku o Masarykově dopisu ze 17. ledna 1948 ve věci Světové

⁴³ Poté, co Jan Masaryk vyjádřil vděk A. Vyšinskému za jeho výklad o nutnosti a úspěšnosti „přemístění obyvatelstva v sovětském Rusku“ (míněna tím byla výměna obyvatelstva mezi třemi sovětskými republikami a Polskem), poděkoval za podporu také ukrajinské a běloruské delegaci a použil formulace „naši spojenci a dobří ukrajinští sousedé“ – KRNO, *Jednali jsme*, s. 166.

⁴⁴ Jan MASARYK – Vladimír CLEMENTIS, *Československá zahraniční politika*, Praha 1947, s. 38.

⁴⁵ *Ib.*, s. 5, přetisk této zmínky in: Jan MASARYK, *Projevy, články a rozhovory (1945-1948)*, Praha s. d., s. 180. V pasáži téhož projevu o československo-sovětských vztazích však už další zmínka o Ukrajině nezazněla.

⁴⁶ KRNO, *Jednali jsme*, s. 16, zmínil údajně plnoprávnou účast Ukrajiny na konferenci a otiskl na s. 63, 157 a 222-229 úplně nebo v úryvcích projevů Manuilem i jiných ukrajinských zástupců.

⁴⁷ Tuto epizodu zaznamenal první běloruský ministr zahraničí z doby po r. 1944 Kuzma V. KISELEV, *Zapiski sovětskogo diplomata*, Moskva 1974, s. 147.

⁴⁸ Jan MASARYK, *Projevy, články a rozhovory (1945-1948)*, Praha s. d., s. 292.

⁴⁹ *Ib.*, s. 159. Oběma státy jsou v tomto případě míněny jistě ČSR a SSSR. Jako drobnost lze připojit, že v Masarykově pařížském projevu z 2. 8. 1946 zazněla zmínka o účasti synů Československa v bojích na Ukrajině za druhé světové války (*ib.*, s. 81).

federace sdružení pro Spojené národy, které předsedal. Masaryk upozorňoval, že v této organizaci jsou už zastoupeny všechny východoevropské země s výjimkou SSSR, Ukrajiny a Bělarusi,⁵⁰ což se už do jeho tragické smrti jistě nezměnilo. Všechny uvedené okrajové zmínky postrádají vzájemné propojení, a pokud se nepodaří doplnit je o další doklady, nebude možno z příslušných údajů vyvozovat žádné výraznější závěry. Masarykova vlastní stanoviska se musela i v tomto případě zřetelně podřizovat, často jistě v rozporu s jeho skutečnými názory, novým geopolitickým realitám středovýchodní Evropy.

Navazování určitých kontaktů s ukrajinskými představiteli v OSN či na jiných mezinárodních fórech však nebylo jen záležitostí nejvyšších představitelů československé diplomacie. Ukazuje to důvěrný přípis velvyslanectví ČSR v USA československému ministerstvu zahraničí z 24. 6. 1946. Josef Hanč, zastupující ČSR u ECOSOC (Hospodářské a sociální rady OSN), zde informoval o druhém zasedání rady konaném od konce května do 22. 6. 1946.⁵¹ Uvedl např., že před hlasováním o zřízení podkomise na ochranu menšin se pokusil vysvětlit „Rusům a Ukrajincům“, kteří prý neměli správnou představu o této otázce, nesouhlas Československa s existencí podkomise, odůvodněný přetrvávající přítomností německé a maďarské menšiny v ČSR. Hančova argumentace však celosvětské ani ukrajinské delegáty nepřesvědčila a zmíněný návrh přijat byl. Hanč také konferoval „s Rusy, Ukrajinci a Jihoslovany“ o řešení uprchlické otázky a ve své zprávě ještě několikrát zmínil „stanovisko Ukrajinců“. Jak je patrné, v tomto případě nebyla brána ukrajinská účast na jednání jako čirá formalita zcela zbavená obsahu a smyslu.

Představy o schopnosti Ukrajiny samostatně řešit problémy vzájemných vztahů však v československém prostředí nedominovaly. Dne 12. 9. 1946 byla nejspíše Janu Papánkovi adresována žádost JUDr. Františka Pospíšila o umožnění návratu jednoho z deportovaných československých občanů ukrajinské národnosti, MUDr. M. Dolinaje. Papánek se měl za Dolinajovo propuštění přimluvit u sovětského viceministra zahraničí Vyšinského s poukazem na to, že jiní podkarpatští činitelé

⁵⁰ Vladimír KOPAL, *Jan Masaryk – první prezident Světové federace sdružení pro Spojené národy*, in: Otto Klička – Zuzana Lehmannová a kol., *Jan Masaryk. Diplomata – státník – humanista*. (Sborník příspěvků na mezinárodní konferenci /.../), Praha s. d. /1996/, s. 23-36. Autor neuvádí adresáta tohoto dopisu, který byl údajně předán sovětským činitelům 17. 1. 1948 v Moskvě.

⁵¹ AMZV, fond Úřad čsl. delegáta v OSN, karton 6, inv. č. 48, obálka 1. K Josefu Hančovi srv. Jindřich DEJMEK, *Americko-sovětské vztahy na jaře 1948 očima československého diplomata Josefa Hanče*, *Slovanské historické studie* 34, 2009, s. 167-202. V dokumentu z 19. 5. 1948 lze na s. 183 najít zmínku o Ukrajině v souvislosti s působením sovětské a ukrajinské delegace v komisi pro atomovou energii OSN.

ukrajinské orientace (Revaj, Braščajko) už byli z internace propuštěni.⁵² Pokud byla intervence uskutečněna, nepřinesla výsledek, protože Dolinajovi bylo umožněno vrátit se ze SSSR do Prahy až v polovině padesátých let. Pospíšilův přípis se o možné roli představitelů sovětské Ukrajiny vůbec nezmínil.

Tři sovětské delegace a nevelká skupina jejich spojenců zůstávaly v prvních letech existence OSN při hlasování na valných shromážděních i v různých dílčích strukturách organizace v menšině. Proto se SSSR pokoušel získat co nejlepší zastoupení v různých volených orgánech OSN včetně Rady bezpečnosti činné od počátku r. 1946. V této souvislosti byla vyslovena i úvaha o prosazení členství ČSR, o níž se jednalo např. na tajné části schůze československé vlády 27. srpna 1947. O tomto projektu zde referoval Jan Masaryk, který nepatřil mezi jeho jednoznačné zastánce. Uvědomoval si, že ČSR by zde zastupovala ani ne tak zájmy tzv. Slovanského bloku, jako spíše zájmy sovětské. Považoval proto za užitečnější pokračování československého členství v Hospodářské a sociální radě OSN.

Masaryk předal ostatním ministrům informaci J. Papánka, kterou ten získal nikoli od sovětských diplomatů, ale od generálního tajemníka OSN Trygve Lie. Jednalo se o to, že SSSR jako stálý člen RB hodlá navrhnout za člena tohoto orgánu pro léta 1948 a 1949 Ukrajinu. Na vládním fóru se k této věci vyjádřil ještě Clementis. Podpořil sovětský záměr s tím, že ČSR nemá o členství v radě zájem a že by vzhledem k přílišné exponovanosti tohoto postavení bylo lepší podpořit členství Ukrajiny. Tento postup získal pochopitelně Gottwaldův souhlas a přijaté vládní usnesení konstatovalo, že Československo na místo v RB nereflektuje, o čemž má být sovětská vláda informována.⁵³

SSSR původně upřednostňoval členství ČSR, nevylučoval však ani obsazení příslušného místa Jugoslávií - roztržka mezi Titovým a Stalinovým režimem ještě nenastala. Poté, co dal Kreml přednost snadněji kontrolovatelné Ukrajině, začal její dlouhý hlasovací souboj s kandidaturou Indie, jejíž nezávislost byla vyhlášena krátce předtím.⁵⁴ Protože Indii podpořily západní státy, nevedlo několikanásobné hlasování k výsledku. Za této situace se vrátili sovětské představitelé znovu k myšlence na

⁵² ÚSD Praha, fond H. Ripka, karton 37, inv. č. 331. Dopis byl zaregistrován u Úřadu čsl. delegáta při OSN na přelomu září a října 1947 a jeho příloha, rusky psaná žádost Dolinajovy manželky, byla Vyšinskému předána.

⁵³ KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR a SSSR*, s. 401-408. Je zajímavé, že přímá zmínka o Ukrajině do vládního usnesení nakonec zařazena nebyla (ib., s. 408).

⁵⁴ Ukrajinská SSR byla zvolena za člena 13. 11. 1947 po odstoupení Indie. Oba státy se předtím neúspěšně pokoušely získat podporu dostatečného počtu členských států OSN v jedenácti kolech hlasování.

kandidaturu ČSR, Jan Masaryk však s ohledem na předchozí vývoj tuto možnost odmítal.⁵⁵ Nakonec se podařilo členství Ukrajiny přece jen prosadit a Sovětský svaz díky tomu disponoval v letech 1948 dvěma hlasy v RB. Vyvrcholily tak snahy zužítkovat v sovětském zájmu co nejvíce ukrajinské členství v OSN.

V kontextu našeho tématu je třeba ještě upozornit na aktivní účast Ukrajiny v diskusi o únorovém převratu v Československu. Hlavním hrdinou příslušné polemiky se stal dr. Papánek, který působil ve funkci oficiálního představitele ČSR v OSN do počátku března 1948.⁵⁶ Poté, co se odmítl podříditi novému vývoji v ČSR, byl z funkce odvolán a stal se aktivním politickým emigrantem, který se snažil organizovat mj. podporu pro poúnorové politické uprchlíky.⁵⁷ Ještě předtím se Papánkovi podařilo s pomocí delegáta Chile uvést přes protesty poúnorového režimu československou problematiku do jednání RB. Chilský delegát získal souhlas většiny členů rady pro návrh, aby mohl Papánek na zasedání rady promluvit.

V těchto týdnech nezastupoval Ukrajinu v RB Manuilskij, ale věkově mladší diplomat Vasyl Tarasenko.⁵⁸ Také on byl samozřejmě hlasatelem sovětských názorů. I když se jednání o situaci v ČSR nepodařilo zabránit, protestoval Tarasenko 17. 3. proti zařazení tohoto bodu do jednání rady a konstatoval, „že se nemůže upamatovati, že by rada jednala někdy o změnách režimů v některých jihoamerických nebo západoevropských státech, jež se uskutečnily za pomoci zvenčí.“ Tarasenko také kritizoval chilský postoj k událostem v ČSR a označil Papánka za zrádce vlastního národa.⁵⁹ Když Papánek 22. 3. 1948 popisoval proces likvidace demokracie v ČSR před únorem 1948, zhodnotil kriticky i sovětskou politiku v Zakarpatské Ukrajině na konci r. 1944 – dovolil si tedy náhle mluvit o věcech, o kterých byli po celé předcházející tři roky všichni představitelé ČSR nuceni mlčet. Ukrajinský delegát se

⁵⁵ Takto líčí vývoj situace Karel Krátký, Jan Masaryk a svobodné Československo ve svobodné Evropě, in: Alexandr ORT – Karel KRÁTKÝ – Antonín SEIFERT (red.), *Jan Masaryk a československá zahraniční politika*, Praha 1991, s. 42-43. Srv. Ivan SVITÁK, *Veliký skluz (Dobrovolná sovětizace 1938-1948)*, Praha 1990 (3. vyd.), s. 118; Halina BREN !/, *Život pre iných (Ján Papánek. 1896-1991)*, Praha 1995, s. 78-79.

⁵⁶ O Papánkově životě a činnosti psala BREN, *Život pre iných*; srv. také Halina BŘEŇOVÁ (sic!, red.), *Vzpomínky a dokumenty (O životě, práci a zápasech dr. Jána Papánka)*, Praha 1994; Slavomír MICHÁLEK, *Ján Papánek – politik, diplomat, humanista (1896-1991)*, Bratislava 1996.

⁵⁷ V této souvislosti se uvádí, že pomáhal i Rusínům, nejspíše tedy osobám z Podkarpatské Rusi, které v r. 1944 nebo 1945 tento region opustily a odešly do emigrace.

⁵⁸ Vasyl Tarasenko (nar. 1907) byl činný v ukrajinské diplomacii jen do konce 40. let a poté se jako historik zabýval problematikou nejnovějších dějin.

⁵⁹ Za své vystoupení si vysloužil napomenutí tehdejšího předsedy RB Tingfu T. Tsianga a část jeho projevu nebyla pojata do úředního protokolu, jak tvrdí Ivan SVITÁK, *Veliký skluz (Dobrovolná sovětizace 1938-1948)*, Praha 1990 (3. vyd.), s. 129. Projednávání záležitosti na několika dalších zasedáních rady trvalo až do konce května, na poměrech v ČSR to však nemohlo nic změnit. Srv. BREN, *Život pre iných*, s. 89-92.

ve své odpovědi k této problematice kupodivu nevyjádřil a zaměřil se na jiné skutečnosti.⁶⁰ Při jednání z 2. 4. 1948 Tarasenko např. odmítl tvrzení francouzského delegáta o přátelství jeho země k československému národu poukazem na mnichovskou dohodu,⁶¹ francouzský delegát se však takovému hodnocení bránil a diskuse mezi oběma diplomaty o této věci pokračovala ještě 29. dubna.⁶² Je logické, že argumentace ukrajinské a sovětské delegace v této záležitosti byla téměř totožná a závěry i způsob hlasování zcela shodné. V argumentaci ukrajinského zástupce nenacházíme žádné stopy využití ukrajinských reálií, což však bylo charakteristické i pro projevy Manuilského.

Poté, co vedení československého ministerstva zahraničí převzal po smrti J. Masaryka Vladimír Clementis, přetrvala na půdě OSN možnost občasných setkávání československých diplomatů s Manuilským nebo jinými zástupci Ukrajiny. Tehdy však už význam a využitelnost Ukrajiny a Bělarusi ve srovnání se stavem z prvních poválečných let začínaly klesat a také působení Manuilského se nachylovalo k závěru.⁶³ Koncem sledovaného období lze však ještě zachytit zprávu o krátké ministrově zastávce v Praze při jeho cestě z VS OSN do SSSR, kde se chtěl zúčastnit oslav Stalinových sedmdesátin. V Praze ho kromě sovětského velvyslance přivítali ministři Clementis a Kopecký a poté se dostavil i premiér Zápotocký, jemuž Manuilskij popřál k pětadesátinám. I toto zdvořilostní setkání potvrzuje převažující náhodnost a bezobsažnost československo-ukrajinských vztahů po r. 1945.⁶⁴

⁶⁰ AMZV, fond Úřad čsl. delegáta v OSN, karton 1, i. č. 15, přípis československému MZV z 25. 3. 1948.

⁶¹ Ib., kopie přípisu téhož úřadu československému MZV z 2. 4. 1948. Srv. Jindřich DEJMEK, *Komunistický převrat v Československu v únoru 1948 a demokratický Západ: československé diplomatické dokumenty*, Sborník archivních prací 59, 2009, s. 456, 529-530, 543, 545 a 557.

⁶² Vystoupení Ukrajiny při posuzování únorového převratu popsal také Konstantyn SAWCZUK, *The Ukraine in the United Nations Organization (Study in Soviet Foreign Policy, 1944-1950)*, New York – London 1975, s. 87-93. Přestože autor vnímá nesamostatnost ukrajinského postoje, zaslouží pozornosti jeho konstatování, že způsob Tarasenkova vystupování, přecházejícího z obrany do útoku, byl brilantní (ib., s. 93). Sledovaným problémem se podrobně nezabýval Vsevolod HOLUB, *Ukrajina v Objednaných Pacijach (Ohljad istoriji pryjňatt'a ta dijálnosti ...)*, Mjunchen 1953, s. 59. Srv. i MICHÁLEK, *Ján Papánek*, s. 95-100; Josef JOSTEN, *Československo žaluje*, Praha 1993, s. 131-147.

⁶³ Spíše jako kuriozitu lze uvést ústřední fotografii na titulní straně armádního deníku *Obrana lidu* 2, 1948, č. 225 (25. 9.), s. 1, s popiskou „Členové československé a ukrajinské delegace přicházejí do paláce Chaillot v Paříži, kde zasedá VS OSN.“ S Manuilským a Clementisem je zde zachycen právník Vladimír Procházka, z pozadí přihlíží Eiffelova věž.

⁶⁴ dz (Praha), *Min/istr/ D. Z. Manuilskij v Praze*, *Mladá fronta* 5, 1949, č. 297 (20. 12.), s. 1.

3. 1. 3. Místo Ukrajiny v agendě československého zastupitelského úřadu v SSSR

V důsledku absence přímých československo-ukrajinských vztahů a jejich včlenění do struktury vztahů ČSR se SSSR jsem se pokusil prozkoumat aspoň sondážně míru zastoupení ukrajinské problematiky v práci československého zastupitelského úřadu v Moskvě.⁶⁵ Také rozbor materiálů sovětského velvyslanectví v ČSR by mohl přinést zajímavá zjištění.⁶⁶ Oběma úřadům náleželo řešení většiny praktických otázek, které nás zajímají. Zasloužila se o to i skutečnost, že ČSR neměla v období těsně po r. 1945 na území SSSR žádný konzulát, který by pracovní odlehčil zastupitelskému úřadu v Moskvě. Proto musely být přímo v sovětském hlavním městě řešeny všechny územně ukrajinské záležitosti. Písemnosti moskevského velvyslanectví z let 1945-1948 se bohužel dochovaly v dosti neúplném rozsahu. Přestože mohou dále uvedené skutečnosti působit jako sbírka nahodilostí, nelze některým z nich upřít určitou míru zajímavosti či důležitosti.

Do funkce prvního poválečného československého velvyslance v Moskvě byl vybrán etnograf a literární historik slavistického zaměření prof. Jiří Horák,⁶⁷ přestože se v politických kruzích vyskytly určité pochybnosti o jeho diplomatické způsobilosti. Z našeho hlediska zaujme, že Horák se ve své předchozí odborné činnosti dotkl vícekrát ukrajinské problematiky.⁶⁸ Ve svérázné podobě se s ní setkal i při nástupní audienci v Moskvě, kde „všesvazového starostu“ Kalinina zastoupil místopředseda Nejvyššího sovětu SSSR a předseda prezidia téhož sovětu Moldavské SSR F. Brovko. Protože nebyl Moldavanem, ale Ukrajincem,⁶⁹ mohl po Horákově českém nástupním projevu uvést, že jeho slovům rozuměl, což dokládá „blízkost našich jazyků a vůbec úzký vzájemný vztah slovanských národů“.⁷⁰

⁶⁵ AMZV, fond Zprávy ZÚ – Moskva, kartony 1 a 2 (písemnosti z let 1945-1948 a 1949). Nejstarší písemností je přípis vyslance J. Hnízda zasláný z Moskvy do Londýna 1. 3. 1945.

⁶⁶ Už v prvních týdnech jeho obnovené existence, na počátku června 1945, se uvádí jako druhý tajemník osoba ukrajinské národnosti – Michail D. Sytenko (AKPR, sign., D 2037/45), stručně o něm KRNO, *Hory*, s. 285. Také mezi vojenskými poradci působícími v ČSR, tedy mimo půdu sovětského velvyslanectví, nacházíme osoby s ukrajinskými příjmeními jako Pisarenko, Těrešenko a Griščenko, srv. Karel KAPLAN, *Sovětské poradci v Československu (1949-1956)*, Praha 1993, s. 103. Uvedené údaje ovšem nevypovídají o tom, jak tito sovětské představitelé identifikovali sami sebe z národního hlediska.

⁶⁷ Charakteristiku „etického realisty“ Horáka podala POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu*, s. 177-181.

⁶⁸ Svědectví o tom vydávají některé studie sepsané v letech 1915-1939 a zařazené do reprezentativního výboru z Horákových studií nazvaného *Z dějin literatur slovanských (Statí a rozprav)*, Praha 1948, srv. zvl. s. 209-315 a 382-403.

⁶⁹ Fedir Hryhorovyč (Fjodor Grigorjevič) Brovko (1904-1960) byl předsedou moldavského Nejvyššího sovětu v letech 1941-1951.

⁷⁰ Horák příslušné skutečnosti sdělil v Běžné zprávě politické č. 1 z 12. 11. 1945 (předání jeho pověřovacích listin bylo uskutečněno 23. 10.), AMZV, f. Zprávy ZÚ – SSSR, karta 1.

Hodnota dochované agendy zastupitelského úřadu z doby Horákova působení je snížena skutečností, že poměrně brzy po jeho nástupu přestalo velvyslanectví posílat do Prahy tzv. běžné zprávy politické.⁷¹ Vyvolávalo to sice výtky československého ministerstva zahraničí, Horák však obhajoval příčiny takové praxe, která se ani v dalším období nezměnila, nedostatečným personálním vybavením svého úřadu. To podle velvyslancova názoru neodpovídalo rozsahu úkolů, vznikajících po podepsání smluv ČSR a SSSR z let 1945 a 1946 a týkajících se Zakarpatské Ukrajiny a Volyně. Rozsáhlá agenda spjatá se dvěma ukrajinskými regiony a částí jejich obyvatel byla tedy Horákem prezentována jako problém nejvyšší důležitosti, který ovlivňuje chod práce celého velvyslanectví.

Hodnotíme-li místo Ukrajiny ve vnitřní agendě československého ZÚ v Moskvě, nezbývá než konstatovat, že zprávy o ukrajinských záležitostech jsou dochovány poměrně fragmentárně a nevytvářejí zcela sourodý obraz. Už na přelomu let 1945 a 1946 se ve dvou běžných zprávách velvyslanectví objevují zmínky o tehdy ještě nedořešeném problému volyňských Čechů, kdežto zvláštní zpráva politická z 1. 2. 1946 se věnuje aspektům maďarské politiky v Zakarpatské Ukrajině v letech 1939-1944. Politicko-ideologické aspekty vnitřní situace v Ukrajině vystoupily do popředí v období od září 1946 do října následujícího roku. Dopis Jiřího Horáka z 20. 9. 1946, nahrazující běžnou politickou zprávu, zmiňuje mezi novinkami postup dramatika O. Kornijčuka do funkce jednoho z místopředsedů Svazu sovětských spisovatelů, podstatnější je však delší zmínka o projevu N. Chruščova na plenárním zasedání ÚV KS(b)U. První tajemník zde při rozboru stranické práce v Ukrajinské SSR konstatoval „proniknutí buržoasně nacionálních vlivů do sovětské literární sféry.“⁷² Politická zpráva z 1. 10. 1947 se pro změnu zmiňuje o zásadě stranickosti v literatuře proklamované 20. 9. na jednání Svazu sovětských spisovatelů Ukrajiny v Kyjevě.⁷³

Další politická zpráva datovaná o pouhé dva dny později se vrátila podrobněji k téže spisovatelské akci zmínkou o odsouzení „některých recidiv ukrajinských a židovských spisovatelů-nacionalistů“, kriticky hodnocených jako výhonky

⁷¹ Odesílání BZP ustalo 20. 2. 1946, kdy byla datována v pořadí čtvrtá zpráva – další nahradil Horákův dopis ministerstvu z 20. 9. 1946. Přitom MZV kritizovalo moskevské velvyslanectví za nedostatky v poskytování politického zpravodajství z SSSR už v dopisu z 5. 1. 1946, jehož koncept je dochován. Srv. také dopis Horáka ministerstvu z 23. 1. 1948 a koncept odpovědi téhož Horákovi z 5. 2. 1948 (ib., karta 1).

⁷² Nepochybně se jedná o projev přednesený v srpnu 1946, kdy bylo zahajováno tažení proti projevům „ukrajinského buržoazního nacionalismu“ v historické a literárně-historické vědě.

⁷³ Zpráva se v této souvislosti nepřesně zmiňuje o „plenárním sjezdu“, ve skutečnosti se jednalo o plenární zasedání kyjevské městské organizace.

nacionalistické tematiky /!/, a zdůraznila význam prorežimního básníka Pavla Tyčiny.⁷⁴ Tento vnitřní problém charakteristický i pro jiné sovětské regiony byl připomenut jen v souvislosti s Ukrajinou. Autoři příslušných zpráv samozřejmě rezignovali na vlastní hodnocení a vyhnuli se jakékoli kritice tehdejší sovětské praxe.

Ostatní zmínky o Ukrajině z doby působení prof. Horáka ve funkci velvyslance se týkají méně výrazných otázek.⁷⁵ Překvapující je malý počet zpráv týkajících se realizace obou důležitých smluv z let 1945 a 1946, je však nepochybné, že Jiří Horák i jeho podřízení přicházeli do kontaktu s ukrajinskými reáliemi častěji. Jeden z ukrajinských časopisů upozornil např. na to, že Horák v r. 1947 ocenil básnickou sbírku Maksyma Rylského *Čaša družby*. Stalo se to krátce předtím, než byl tento básník podroben zdrcující politické kritice.⁷⁶

Z doby působení Horákova nástupce Bohuslava Lašťovičky, druhého poválečného velvyslance ČSR v Moskvě,⁷⁷ se dochoval větší počet písemností moskevského ZÚ, bohužel však ne vždy uspokojí jejich výpovědní hodnota. Nejobsáhlejší a nejúplnější přehled lze sestavit z dílčích údajů Výroční zprávy velvyslanectví ČSR v Moskvě za r. 1949 vypracované Emilem Štefanem a podepsané B. Lašťovičkou.⁷⁸ Pozornost si však zaslouží také dopis moskevského velvyslanectví československému MZV z 26. 10. 1948 popisující podrobně návštěvu velvyslance Lašťovičky u V. Zorina, vyššího činitele sovětského ministerstva zahraničí a v předúnorové době sovětského velvyslance v ČSR. Lašťovička ho upozornil z podnětu ministra obrany Svobody na československý aspekt blížícího se pátého výročí osvobození Kyjeva Rudou armádou, který by měl být nějakým způsobem zvýrazněn. Druhým probíraným tématem se staly československé finanční pohledávky v Zakarpatské Ukrajině, zatímco volyňská problematika byla zmíněna jen okrajově.

⁷⁴ AMZV, fond Zprávy ZÚ – SSSR, karton 1.

⁷⁵ Běžná zpráva politická z 20. 2. 1946 registrovala nedostatky v Donbasu zmiňované na sovětském odborářském fóru a z nepříliš pochopitelných důvodů registrovala také zahájení výroby koberců ve vovčanské artěli na Charkovsku. V rozsáhlé periodické zprávě politické ze 7. 2. 1947, s. 25-26, bylo zmíněno vystoupení českých hudebních interpretů v Kyjevě, další zpráva tohoto typu ze 7. 2. 1948 Ukrajinu uvádí jak s ohledem na zapojení do mezinárodně-politického života, tak v přehledu zpráv o 30. výročí nastolení sovětské moci v této republice. Ve zprávě o odstranění „chlebové paniky“ v Moskvě z 22. 3. 1948 se poukazuje na psychologickou roli dopisu ukrajinských kolchozníků, kteří odeslali Stalinovi své závazky.

⁷⁶ Krátkou zprávu přinesl měsíčník *Sučasne i majbutně* (Kyjiv) 1947, č. 6, s. 44. Horák se měl takto vyjádřit v dopisu, jehož adresáta však zpráva neuvádí – možná jím byl sám M. Rylskij.

⁷⁷ K životu a osobnímu profilu Lašťovičky POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu*, s. 181-183.

⁷⁸ Zpráva čítá spolu s přílohami více než šedesát stran. Dále je dochován soubor méně rozsáhlých politických periodických zpráv, informačních zpráv, zpráv zemědělských a hospodářských – AMZV, f. Zprávy ZÚ – SSSR, karton 2 (rok 1949). Obdobné zprávy týkající se předcházejících let nejsou ve fondu dochovány a není ani jisté, zda byly připravovány.

Československý zájem o připomenutí bojů o Kyjev byl tlumočen sovětské straně v době, kdy se už podařilo poměrně výrazně konsolidovat komunistický režim v ČSR. Původně vyslovil ministr Svoboda svůj záměr v dopisu zaslaném sovětskému maršálu Bulganinovi, tehdejšímu sovětskému ministru obrany, odpovědi se však nedočkal. Podle Laštovičkova svědectví navrhl Svoboda, aby na počátku listopadu 1948 navštívila Kyjev delegace československé armády. Při této příležitosti měl být položen základní kámen k pomníku asi 120 československých vojáků, kteří v boji o město padli. Svoboda také usiloval o to, aby byly československým filmařům poskytnuty sovětské filmové dokumenty, které by pomohly připravit krátký film o kyjevské bitvě.

Návrh vyvolal na sovětské straně nejednoznačnou reakci. Sovětské ministerstvo obrany otálelo s rozhodnutím kvůli Bulganinově nepřítomnosti v Moskvě, nakonec však byla československá iniciativa odmítnuta přímo Zorinem. Ten konstatoval, že přítomnost československé delegace v Kyjevě by byla nepřírozená resp. zbytečná – v hlavním městě Ukrajiny se totiž neměly konat zvláštní oslavy pátého výročí osvobození kvůli souběhu příslušného data s každoroční oslavou 7. listopadu. Pochopení se nedočkal ani Svobodův návrh na zbudování pomníku československým obětem v bojích o Kyjev.⁷⁹ V tomto případě bylo poukázáno na předčasnost příslušné iniciativy: nebyl totiž ještě zřízen analogický pomník nebo památník připomínající osvoboditelskou roli armády sovětské – zatím zde stál pouze pomník generála Vatutina.⁸⁰ Zorin proto odkázal Laštovičku na možnost připomenutí památky československých vojáků v méně exponované východoukrajinské vsi Sokolovo.⁸¹ Jen v případě třetího bodu projevila sovětská strana ochotu a pomoc při přípravě filmu o kyjevské bitvě přislíbila.

Zbytek Laštovičkova rozhovoru se Zorinem naznačil změnu československého stanoviska při dořešení finančních nároků vznášených republikou za československé občany, kteří zanechali majetek na Zakarpatské Ukrajině. Laštovička

⁷⁹ Svoboda zde dále probojoval svou iniciativu, kterou vysvětlil v dopise psaném V. Molotovovi 22. 9. 1945 v době své návštěvy v Moskvě (*Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 110, s. 178-179). Tehdy navrhoval zřízení pomníku v Kyjevě a v sedmi dalších ukrajinských lokalitách.

⁸⁰ Pomník generála Matutina byl slavnostně odhalen v lednu 1948, kyjevský areál věčné slávy na památku padlých z r. 1943 byl zpřístupněn v r. 1957. Českoslovenští vojáci se v Kyjevě dočkali skromné pamětní desky až u příležitosti 25. výročí bojů o Kyjev, v r. 1968 – A. V. KUDRICKIJ (red.), *Kijev (Encyklopedičeskij spravocnik)*, Kijev 1986, s. 705-706).

⁸¹ V Sokolovu nejprve vytvořili v r. 1958 muzeum československo-sovětského přátelství, větší pamětní areál byl zbudován ještě později. V ČSR bylo páté výročí bitvy připomenuto vytvořením rozsáhlé Sokolovské třídy v Praze přejmenováním jiných ulic a přejmenováním západočeského města Falknov na Sokolov.

tlumočil názory, které mu vyložil před jeho odjezdem do Moskvy Klement Gottwald. Obě strany v této otázce viditelně směřovaly k většímu vzájemnému porozumění než v předchozích letech na základě značných československých ústupků.⁸²

V informačních zprávách, zasílaných na počátku Laštovičkova působení z Moskvy do Prahy, nebyl vnitřní vývoj sovětské Ukrajiny příliš reflektován. Určitou pozornost zasluhuje snad jen periodická zpráva E. Štefana za leden až březen 1949, ve které byla věnována pozornost i sjezdům komunistických stran jednotlivých sovětských republik. Sestavovatel nepřímou zdůraznil, že průběh sjezdů potvrdil výraznou stabilitu jednotlivých republikových stranických organizací, které nemusely změnit své vedení a výrazněji se zabývat nacionalistickými úchyly, Ukrajina však v tomto dokumentu jmenovitě zmíněna nebyla.

Ve vztahu velvyslanectví k této svazové republice převažovaly i v r. 1949 spíše aktuální organizační aspekty. Zastupitelský úřad např. zajišťoval návštěvy různých delegací z ČSR, které v rámci cest do SSSR zaměřily na Ukrajinu. Vysílaly je některé celostátní společenské organizace (SČSP, SČM i jeho Pionýrská organizace), jiné byly sestaveny na ekonomicko-stavovském základě (početné delegace československých zemědělců a horníků) nebo reprezentovaly oblast sportovní (zájezd zápasníků). Zastupitelský úřad sledoval agendu repatriační a všímal si československých studentů-stipendistů, kteří byli nově vysláni na kyjevské a odeské vysoké školy.⁸³ Velvyslanectví se také snažilo přispět k určité míře propagace české a slovenské kultury v Ukrajině.

Pro naše téma je důležité i to, nakolik vysílal zastupitelský úřad své pracovníky přímo na Ukrajinu. Ačkoli naše informace nejsou ani v tomto případě kompletní, existenci takových výjezdů potvrzují. V době návštěvy českého komorního tria v SSSR na počátku r. 1947 doprovázela umělce do Kyjeva spisovatelka Jarmila Glazarová, která na velvyslanectví působila v letech 1946-1948 jako kulturní atašé. Do hlavního města Ukrajiny odcestoval počátkem března 1949 i její nástupce, spisovatel

⁸² Gottwald mimo jiné prohlásil: „Pokud jde o pohledávky soukromé, můžeme být velkorysí. Z pohledávek soukromých přicházejí v úvahu pohledávky drobných českých lidí, kteří byli vypuzeni ze Zakarpatska po Mnichově. Pak jsou tu ještě pohledávky těch, kteří utíkali před sovětskou armádou a pohledávky spekulantů. Tyto skupiny lze v podstatě dobře rozlišovat. Nemáme vlastně zájem, abychom pro lidi, kteří prchali před Osvoboditelskou armádou a vlastním národem, vymáhali na sovětském státu odškodné.“

⁸³ AMZV, f. Zprávy ZÚ – Moskva, karton 2: Výroční zpráva velvyslanectví /.../ za r. 1949, s. 27. Studium bylo umožněno dohodou mezi vládami ČSR a SSSR o studiu občanů ČSR na vysokých občanských školách SSSR a jejich vydržování, uzavřenou v Moskvě 11. 6. 1948. Počet českých studentů na vysokých školách Ukrajinské SSR v následujícím akademickém roce mi není znám.

Petr Jilemnický⁸⁴ na tamní oslavy výročí B. Smetany, kde přednesl slavnostní projev.⁸⁵ Absolvoval i setkání s ukrajinskými spisovateli, zúčastnil se porady o ukrajinsko-československé kulturní spolupráci a sešel se s československými stipendisty studujícími v Kyjevě.⁸⁶ Protože měl možnost hovořit s Chruščovem, Manuilem, ale také s polským vicekonzulem v Kyjevě Wlonskim,⁸⁷ lze jeho cestu vnímat jako počátek programovějšího a širšího zájmu československého velvyslanectví v SSSR o Ukrajinu. Je možné, že v Kyjevě byla předjednána možnost vyslání velké delegace zemědělců z ČSR do SSSR (včetně území Ukrajiny), která se uskutečnila na podzim téhož roku. Petr Jilemnický nedlouho po návratu do Moskvy, 19. 5. 1949, zemřel, na jeho cestu však zřejmě o něco později navázal výjezd druhého tajemníka velvyslanectví Jiřího Plachetky, který dočasně převzal úkoly kulturního pověřence.⁸⁸

Jiný typ agendy velvyslanectví územně související s Ukrajinou dokládají informace z r. 1947 o asi dvou výjezdech sekretáře velvyslanectví E. Šulce do Odesy. V nedalekém táboře Luisdorf prověřoval internované osoby a válečné zajatce, kteří zde byli soustřeďováni před repatriací do ČSR.⁸⁹ Materiál jiných archivních fondů naznačuje, že podobné výjezdy do Odesy a několikadenní pobyty v táboře musely být uskutečněny vícekrát. Mezi květnem 1947 a srpnem 1948 se na nich podíleli nejméně

⁸⁴ Dopisy z doby pobytu P. Jilemnického v Moskvě vydané v edici *Listy Petra Jilemnického*, sv. 2, Bratislava 1984, č. 858-874, s. 583-600, nepřináší ukrajinstický materiál s výjimkou zmínky o představení kyjevského ruského divadla v posledním autorově dopise, který byl určen E. F. Burianovi (ib., s. 600).

⁸⁵ AMZV, f. Zprávy ZÚ – Moskva, karton 2: Výroční zpráva velvyslanectví /.../ za r. 1949, s. 27. Zlomek tohoto textu publikoval Juraj ŠPITZER, *Petr Jilemnický*, Bratislava 1955, s. 274, úplný text projevu přinesla publikace Peter JILEMnický, *Spisy*, zv. 9 (Publicistika, zv. 2), Bratislava 1980, s. 398-401. Snímek Jilemnického pořízený při kyjevské přednášce byl otištěn v knize *Petr Jilemnický ve fotografii*, Praha 1955, nestránkováno, i jinde. K pobytu Jilemnického v Kyjevě srv. i Karel ŠVEHLA (red.), *Národní umělec Petr Jilemnický, průkopník socialistického realismu*. Katalog výstavy (Knihovna Národního musea v Praze, červen – srpen 1951), Praha 1951, s. 29, č. 277-279, 281.

⁸⁶ Nejobsáhlejší informaci o jednáních vedených při návštěvě Kyjeva obsahuje zřejmě relace Petra Jilemnického zasláná 10. 3. 1949 do Prahy Viliamu Širokému. Její obsah podal ve zkratce Dušan KATUŠČÁK, *Petr Jilemnický 1901-1949 (Registrující anotovaná personální bibliografie reprezentující fakty díla, fakty autorové biografie a literárního života do roku 1976)*, Martin 1979, s. 187, č. 1161. Vzhledem k úřednímu charakteru a snad také pro přílišný rozsah nebyl tento dokument do souboru Listů P. Jilemnického zařazen a jeho text nebyl vydán ani jinde. Stručněji zmínil výjezd Jilemnického KRNO, *Hory*, s. 254.

⁸⁷ AMZV, f. Zprávy ZÚ – Moskva, karton 2, desky Zemědělské zpravodajství: zpráva zemědělského referenta velvyslanectví č. 10 ze 14. 3. 1949 zasláná MZV v Praze, s. 4.

⁸⁸ Ib., Výroční zpráva velvyslanectví /.../ za r. 1949, s. 40. K Plachetkovu plánovanému odjezdu do Moskvy srv. dopis P. Jilemnického O. Pivkové z 5. 5. 1948, in: *Listy P. Jilemnického*, sv. 2, s. 578.

⁸⁹ Ib., karton 1: přepis velvyslance J. Horáka čl. ministerstvu zahraničí z 23. 1. 1948. Horák uvádí, že tyto Šulcovy cesty zabraly vždy osm až deset dní. V táboře byli např. vojáci či důstojníci bývalé slovenské armády, kteří byli na území SSSR zajati za německo-sovětské války, situaci však komplikovala přítomnost řady Němců a Maďarů, o které československé úřady nestály. Srv. BYSTROV, *Únosy*, s. 163, 166-168.

tří pracovníci velvyslanectví.⁹⁰ Doložit lze ještě účast vojenského atašé ČSR v Moskvě, brig. gen. Alexandra Fuska, při předávání prsti z míst společných bojů sovětských a československých jednotek v Ukrajině. Akce byla uskutečněna koncem října 1947 v Kyjevě a Užhorodu.⁹¹

Ze shromážděného materiálu není možno vyvodit příliš obsažné závěry. Zjevné je, že Ukrajina hrála v činnosti československého zastupitelského úřadu v SSSR poměrně významnou úlohu, zejména s ohledem na dlouhodobé řešení otázek spojených s československo-sovětskými smlouvami z let 1945 a 1946. Existence československého konzulátu v Kyjevě by v této souvislosti nepochybně napomohla řešení některých problémů, jeho zřízení však připadlo až na pozdější dobu.

3. 1. 4. Klement Gottwald a Nikita Chruščov v československo-ukrajinských vztazích

V českých i slovenských pramenech je ve zkoumaných letech sporadicky uváděn jako nejvyšší představitel sovětské Ukrajiny předseda presidia republikového Nejvyššího sovětu, M. Hrečucha, ač nesrovnatelně podstatnější roli hrál Nikita Chruščov. Budoucí nejvyšší představitel Sovětského svazu se však po r. 1945 uplatnil v rámci vztahů k ČSR daleko méně než v posledním roce druhé světové války.

Chruščovova téměř nulová role při smluvním řešení problému Zakarpatska v červnu 1945 byla už zmíněna. Po zbytek jeho ukrajinského působení mu zůstala možnost bezprostředních kontaktů s československými představiteli uzavřena. Za této situace nabývají zajímavosti jakékoli, i značně nestandardní informace. Je proto třeba věnovat se krátce dvěma událostem, dokládajícím absenci přímých česko-ukrajinských vztahů i určitou abnormalitu tehdejších vztahů československo-sovětských. Jedná se o krátký a utajený průjezd Chruščova českým územím mezi sovětskou okupační zónou

⁹⁰ O věci pojednala velmi detailně POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu*, s. 120-151, 167-174, na návštěvu Odesy a tábora vzpomněl stručně KRNO, *Hory*, s. 319-320. Obec zvaná postupně Kaisersheim, Luisdorf a Lustdorf, ale také Lujzanovka a nověji Čornomorka byla založena v r. 1805 jihozápadně od Odesy kolonisty z Württemberska. Poslední její němečtí obyvatelé byli evakuováni před příchodem Rudé armády v březnu 1944.

⁹¹ *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 333, s. 504-506, srv. ib., č. 340, s. 516-518. Z ukrajinských republikových činitelů se akce zúčastnil jen O. Kornijčuk jako předseda Nejvyššího sovětu republiky a gen. Mžavanadze jako zástupce ukrajinských okruhů sovětské armády. Pozornost zasluhuje spoluúčast I. Turjanyci při druhé části uvedeného aktu.

v Německu a v Rakousku uskutečněný v r. 1946.⁹² Politik se o této epizodě zmínil stručně v kapitole paměti věnované osobním i celosovětským vztahům k Rakousku.⁹³

Jednalo se o snad teprve třetí cestu mimo území SSSR, kterou mohl Chruščov v prvním půlstoletí svého života vykonat. Stalin totiž vyhověl dosti neobvyklé žádosti svého ukrajinského „místodržitele“ o možnost výjezdu do východní zóny Německa. Chruščov se na cestu vypravil, stejně jako v r. 1945 do Varšavy, se skupinou architektů a inženýrů pečujících o kyjevské komunální hospodářství. S trochou nadsázky lze říci, že svérázně napodobil tajné investigativně-inovační cesty mladého cara Petra I. Zahraničních zkušeností podobného typu nemohl Chruščov načerpat příliš mnoho, ve srovnání s ostatními členy tehdejšího sovětského politbyra včetně samotného Stalina však cestoval daleko častěji. V rámci sovětského politbyra ho v tomto ohledu výrazněji předstihli jen V. Molotov a A. Mikojan.

Z východní části Německa se Chruščovova skupina přesunula přes ČSR (reálně tedy jistě přes české území) do Vídně, žádné časové a místní podrobnosti akce však neznáme. Chruščov přiznal jen to, že cestoval v důstojnické uniformě a používal pseudonymu „generál Petrenko“. Už proto se sotva podaří zjistit bližší podrobnosti o délce a povaze kratičkého Chruščovova průjezdu a o dojmech, které si z českého prostředí odnesl. Vzhledem k charakteru cesty asi nenavázal žádné kontakty s československými politickými ani vojenskými činiteli.

Sledujeme-li vztah československého prostředí k Chruščovovi těsně po r. 1945, nemůžeme obejít úmysl československých politických a vojenských činitelů udělit mu jedno z nejvyšších domácích vyznamenání. Tento návrh schválila československá vláda z Gottwaldova podnětu na své schůzi 7. 9. 1945. Chruščov byl v návrhu charakterizován nikoli jako ukrajinský stranický a vládní činitel, ačkoli tyto jeho funkce byly v českém prostředí známy, ale jako bývalý vojenský činitel – generálplukovník a první člen /!/ vojenského sovětu II. ukrajinského frontu. Vhodnou hodnostní třídu určeného řádu měl vybrat prezident Beneš, jehož kancelář se v následujícím měsíci přiklonila k návrhu na udělení Řádu bílého lva II. třídy. Úřad předsednictva vlády se k věci vyjádřil po polovině února 1946, kdy přiřadil Chruščovovu záležitost k návrhům na vyznamenání čtyř dalších vysokých důstojníků sovětské armády. Mezi nimi byl i generálporučík Strokač, tehdejší ukrajinský ministr

⁹² Vzhledem k charakteru cesty a krátkosti její české epizody nelze dost dobře mluvit o pobytu v ČSR.

⁹³ CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 1, s. 228-230. V kapitole o vztazích SSSR a ČSR není k této epizodě uvedeno nic.

vnitru.⁹⁴ Návrh na udělení řádu byl v případě všech jmenovaných odůvodněn jejich vojenským přínosem k osvobození Československa. Ministerstvo národní obrany poté požádalo Střední skupinu vojsk Sovětské armády o souhlas, který bylo třeba konzultovat až v Moskvě.

O něco později, 19. 8. 1946, podalo však MNO úřadu předsednictva vlády jiný návrh na vyznamenání pěti vysokých důstojníků sovětské armády. Složení skupiny se oproti původnímu návrhu změnilo: z okruhu dosud uvažovaných osob byli ponecháni Chruščov a Šukajev, k nimž nově přibyli maršálové Georgij K. Žukov a Alexandr Vasilevskij spolu s generálem Georgijem S. Žukovem. Odůvodnění tentokrát zmiňovalo i Chruščovovu premiérskou funkci a přiřklo mu vynikající zásluhy na zřízení, organizaci a dokonalé vybavení československé armády v SSSR. Řádový odznak Řádu bílého lva II. třídy byl předán 21. 8. 1946 představiteli MNO, aby jej vojenská delegace směřující do Moskvy předala na místě i s příslušným diplomem.

Protože souhlas sovětských míst nadále nebyl k dispozici, doporučila československá vláda 27. srpna na návrh ministra obrany prezidentovi, aby vydal dodatečný souhlas s vyznamenáním Chruščova dodatečně. Československá delegace proto nemohla při pobytu v Moskvě v září 1946 Chruščovovi ani ostatním třem vysokým důstojníkům řády odevzdat a informaci o jeho udělení sdělil koncem října 1946 ministr Svoboda Chruščovovi písemně. Využil této příležitosti k tomu, aby nejvyššího ukrajinského činitele požádal o pomoc při urychlení přesídlovací akce. Nejspíše měl na mysli především volyňské Čechy, ale mohlo se jednat také o optanty z podkarpatského regionu.⁹⁵

Řádové odznaky zůstaly uschovány u československého vojenského atašé v Moskvě další dva roky, během nichž upadl Chruščov do krátkodobé nemilosti a po čase z ní byl opět vyzdvižen do své dřívější funkce. Sovětské ministerstvo zahraničí oznámilo teprve 2. 11. 1948 československému velvyslanectví v Moskvě, že sovětská vláda souhlas k udělení příslušných vyznamenání nedala.⁹⁶ Československý vojenský

⁹⁴ Dále byli navrženi ještě podplukovník M. I. Šukajev, podplukovník P. A. Veliškov a major A. F. Jegorov.

⁹⁵ O dopisu informují NOSKOVÁ, *Návrat*, s. 39; Ivan VANAT, *Volynska akcija (Obmin naselenňam miž Čechoslovaččynoju i Raďanskym Sojuzom navesni 1947 roku)*, Prjašiv 2001, s. 20-21. Vanat uvádí, že dopis byl datován 30. 10. 1946.

⁹⁶ Sovětské orgány vyjádřily československé straně díky za pozornost a vysoké ohodnocení činnosti maršálů Sovětského svazu a generálů Sovětské armády, ale konstatovaly, že „v přítomné době nevidí účelnosti ve vyznamenání jich nejvyššími československými vojenskými řády.“ Tato skutečnost byla sdělena v přípisu MNO kanceláři prezidenta republiky z 18. 12. 1948.

a letecký přidělenec v Moskvě musel proto řádové odznaky vrátit ministerstvu obrany a to je předalo zpět prezidentské kanceláři. Věc byla dořešena až po Stalinově smrti. Devět let po podání návrhu, v r. 1955 se Chruščov, působící tehdy už v nejvyšším postavení v Moskvě, i tři vyšší důstojníci dočkali dlouho odpírané pocty.⁹⁷

Také v tomto případě je sporné, zda lze mírně tragikomickou „řádovou epopej“ vnímat jako doklad československo-ukrajinských vztahů. Chruščov byl vnímán především jako sovětský vojenský činitel, ačkoli po skončení druhé světové války jeho aktivity tohoto typu ustaly. O tom, že sovětské úřady souhlas k vyznamenání Chruščova ani dalších čtyř osob nevydaly, rozhodla nejspíše tehdejší Stalinova nedůvěra k nejvyšším armádním činitelům. Právě v polovině r. 1946 byl maršál Žukov přeložen do podřadné funkce velitele Odeského vojenského okruhu zahrnujícího jen část Ukrajiny. Tento posun, nikoli Chruščovovo ponížení v rámci ukrajinské hierarchie, sehrál v celé záležitosti hlavní roli.

V roce, kdy Chruščov neobdržel československé vyznamenání, se odehrála ještě jedna událost, která přivedla Chruščova do kontaktu s československými reáliemi. První zahraniční cesta⁹⁸ Klementa Gottwalda směřovala čtvrt roku po převzetí prezidentské funkce a téměř hned po smrti a pohřbu E. Beneše do SSSR. Prezident však odcestoval se svou manželkou a trojicí blízkých spolupracovníků nikoli do Moskvy, ale na Krym, kde Gottwald odpočíval od 13. do 28. 9. 1948.⁹⁹ Do rezidenčních prostor na jižním pobřeží Krymu pozval československého prezidenta Stalin, který trávil v Krymu už před Gottwaldovým příjezdem jednu ze svých poválečných dovolených.¹⁰⁰

Gottwaldova cesta byla od počátku označována za odpočinkovou, a proto o ní nebyly poskytovány podrobnější zprávy. Pobyt prezidenta v SSSR však nemohl být zcela oproštěn od politických momentů, jestliže se v jeho blízkosti zdržoval Stalin. Právě díky této okolnosti získala Gottwaldova cesta také ukrajinský aspekt, který však

⁹⁷ V r. 1955 už nebyl mezi vyznamenanými uveden generálporučík Žukov. Je třeba ještě doplnit, že N. Chruščov vzhledem ke své dále stoupající kariéře získal v dubnu 1964, při oslavě svým sedmdesátin, tedy půl roku před pádem z nejvyšší funkce, Řád bílého lva I. stupně. K tomuto „faleristickému dovětku“ srv. spis AKPR, inv. č. 300 204/64-2.

⁹⁸ Jediným významnějším Gottwaldovým výjezdem z Prahy v prvních měsících po převzetí prezidentské funkce se stal odpočinkový pobyt na Slovensku v srpnu 1948.

⁹⁹ Hlavní biografické údaje o tomto kratičkém období obsahuje soubor životopisných dat zařazený do přílohy knihy Klement Gottwald, Spisy, sv. 15 (1948-1949), Praha 1961, s. 321-322.

¹⁰⁰ Za války si Stalin dovolenou nevybíral, po r. 1945 však opouštěl pravidelně v druhé polovině léta Moskvu a pobýval dva nebo více měsíců na Krymu nebo v Soči. Zde také v určitých případech přijímal členy politbyra VKS(b) nebo zahraniční návštěvy. V r. 1948 se Stalin zdržoval na Krymu od počátku září do počátku prosince.

nebyl spjat s krymskými reáliemi (poloostrov nebyl tehdy součástí Ukrajiny, ale RSFSR). Stalin povolal na Krym telefonicky N. Chruščov. Podle některých údajů se odvolával na Gottwaldovo přání, což však Chruščov ve svých pamětech zpochybnil.¹⁰¹ V každém případě se z Kyjeva na poloostrov dostavit musel a stal se druhým Gottwaldovým společníkem. Zúčastnil se několika komorních obědů i večeří, na kterých byla přítomna také prezidentova manželka. Na základě Chruščovových vzpomínek si lze živě představit značně neformální atmosféru setkání. Nemalou roli při nich hrála konzumace alkoholu, jemuž Gottwald odolával hůře než jeho sovětsí hostitelé.

Chruščovův popis rozhovorů Gottwalda se Stalinem zmiňuje na prvním místě Gottwaldovy poznámky o vykrádání československých patentů sovětskými činiteli, kteří se nacházeli na území ČSR. Gottwald nechtěl nebo si nedovolil něco proti tomu namítat a jeho lítostivé poznámky byly naopak spojeny s ujištěním, že Československo nehodlá své patentové vymoženosti před Sovětským svazem tajit.

Podstatnější je následující Chruščovovo tvrzení, že Gottwald nabídl přistoupení Československa k SSSR v podobě další, tedy sedmnácté svazové republiky.¹⁰² Přestože neznáme jiné svědectví o tehdejších rozhovorech (zápis o nich samozřejmě nebyl veden), nelze pravdivost tohoto údaje zcela zpochybnit. Zároveň je těžké vyhodnotit, nakolik byla uvedená Gottwaldova slova vyslovena s plnou rozvahou a ve střízlivém stavu. Možnost tak zásadní státoprávní změny nebyla podložena předběžným projednáváním v československém parlamentu. Přestože Národní shromáždění bylo v tuto dobu, půl roku po únorovém převratu a krátce po nesvobodných volbách, proměněno v jednomyslně hlasující stroj, vyvolalo by předložení podobného návrhu rozpaky mnoha poslanců a veřejnosti by způsobilo šok. Nepřekvapuje proto, že Stalin tento Gottwaldův návrh odmítl.

Podrobnější varianta Chruščovova vyprávění se zmiňuje o dvou dalších tématech hovorů vedených za jeho přítomnosti mezi Stalinem a Gottwaldem. Dosti kuriózně působí popis diskuse o zemědělské problematice. Gottwaldova zmínka o vyšších výnosech cukrové řepy v ČSR než v Ukrajině vyvolala po Chruščovově potvrzení této skutečnosti údiv a nelibost sovětského diktátora. Stalin poté přiměl oba své partnery k podrobnější diskusi o zemědělské tematice, o níž se více nedovídáme.

¹⁰¹ CHRUŠČOV, *Vremja*, kniha 3, s. 473-474.

¹⁰² Poprvé se o tomto tématu rozepsal CHRUŠČOV, *ib.*, kn. 2, s. 200 (zde potvrzena datace do r. 1948), detailněji ale bez data rozvádí tuto epizodu *ib.*, kn. 3, s. 281-283, a ve variantě znovu na s. 473-474.

Nevíme tudíž, nakolik rovnocenným partnerem se Gottwald stal „zemědělskému odborníkovi“ Chruščovovi. Poslední známé téma, kterého se krymské rozhovory dotkly, mělo nebezpečnější charakter. Snaha Gottwalda obhajovat specifčnost situace v KSČ, a vyhnout se tak Stalinovu požadavku na provedení určité čistky v KSČ nebyla zřejmě příliš úspěšná. Podle Chruščovova svědectví musel Gottwald souhlasit s příjezdem dalších sovětských bezpečnostních poradců do ČSR.¹⁰³

Ve srovnání s tímto souborem informací jsou zprávy českých zdrojů o Gottwaldově pobytu na Krymu chudé. Spíše kuriozitou je vylekaný dopis předsednictva NS z 16. 9. 1948 omlouvající nepřítomnost jeho členů na ruzyňském letišti při prezidentově odletu tím, že nebyli o věci vyrozuměni. Uklidňující odpověď z prezidentské kanceláře poukázala na ryze soukromý charakter Gottwaldovy dovolené.¹⁰⁴ Odlišný charakter mají později zachycené vzpomínky dvou osob z prezidentova doprovodu - velitele ochranky Leopolda Hofmana a Gottwaldovy sekretářky Ludmily Köhlerové.¹⁰⁵ Schází svědectví výše postaveného člena doprovodu, představitele zahraničního oddělení ÚV KSČ, Bedřicha Gemindera.¹⁰⁶ O obsahu rozhovorů Gottwalda se Stalinem se v obou zmíněných svědectvích dovídáme málo, zaujme jen Hofmanem zaznamenaný výrok M. Gottwaldové o kritickém postoji Stalina k Chruščovovi.¹⁰⁷

Prezidentův návrat z Krymu do ČSR se protáhl, protože Gottwald využil možnosti krátce navštívit území sovětské Ukrajiny. Není jisté, zda se s touto variantou počítalo ještě před cestou prezidenta na Krym, nebo zda šlo o dodatečnou improvizaci vymyšlenou až při prezidentově krymském pobytu. Bez Stalinova souhlasu se věc neobešla – pouhá domluva mezi Chruščovem a Gottwaldem by asi nebyla možná. Chruščov měl zajistit servis podobně jako při kyjevských návštěvách Beneše a Tita v r. 1945.

¹⁰³ Karel KAPLAN, *Sovětské poradci v Československu 1949-1956*, Praha 1993, s. 10 a 17, konstatuje, že tito poradci přišli na ministerstvo vnitra ČSR až na podzim r. 1949, tedy rok po Gottwaldově návštěvě SSSR.

¹⁰⁴ „V daném případě tedy nešlo o žádné opomenutí pozvání parlamentních činitelů“, konstatuje koncept odpovědi z 20. 9. 1948 – AKPR, f. Klement Gottwald, karton 606, sign. 114 671 / 54, spis č. 125 455 / 48.

¹⁰⁵ Karel KAPLAN, *Mocní a bezmocní*, Toronto 1989, s. 25-27, ID. – Pavel KOSATÍK, *Gottwaldovi muži*, Praha – Litomyšl 2004, s. 58-59 a 69-70, asi nejpodrobněji K. KAPLAN, *Kronika komunistického Československa (Klement Gottwald a Rudolf Slánský)*, Brno 2009, s. 156. Srv. také Pavel KOSATÍK, *Osm žen z Hradu (Manželky prezidentů)*, Praha 1993, s. 172.

¹⁰⁶ Geminder byl zatčen v r. 1950, odsouzen v procesu se skupinou kolem R. Slánského a popraven koncem r. 1952. Žádná jeho podrobná biografie dosud nebyla vydána.

¹⁰⁷ Prezidentova manželka prý řekla, že „Stalin je navrčený na Chruščova“ – KAPLAN, *Kronika*, s. 156.

Gottwald zavítal v Chruščovově doprovodu do dvou oblastních center Ukrajiny, jejichž poválečná obnova byla v plném běhu (Zaporoží a Dněpropetrovsk), a do obnoveného areálu přehrady a hydroelektrárny na Dněpru (tzv. Dněproges). Prezident si prý nebyl jistý, jak se má k Chruščovovi chovat při společné cestě vlakem z Krymu do centra Ukrajiny, a snažil se tak vyhnout hovorům o Stalinovi – netušil, zda Chruščov není Stalinem už opět považován za nositele ukrajinského nacionalismu – znovu jsme tedy konfrontováni s absurdním manipulováním s tímto pojmem. Hlavní část návštěvy byla spojena s Kyjevem, kde na nádraží přivítali Gottwalda i Chruščova čelní představitelé ukrajinské svazové republiky.¹⁰⁸ Poznávací program kyjevského pobytu K. Gottwalda byl poměrně bohatý, o uskutečnění obsažných a věcných rozhovorů však můžeme pochybovat. Po přenocování a závěrečném polodenním programu se prezident Gottwald vrátil z Kyjeva letecky do Prahy.

V době pobytu K. Gottwalda na území Krymské oblasti a v Ukrajině zastupovala hlavu státu vláda a z jejího pověření premiér.¹⁰⁹ Zatímco prezidentovým jménem byly v Praze řešeny některé méně podstatné osobní záležitosti,¹¹⁰ přinesly příslušné dny důležitou, ač tehdy utajenou událost. Za své kritické názory na poměry v KSČ, vyslovené 15. září, byl o jedenáct dnů později, ještě v době Gottwaldova pobytu na Krymu, zatčen filozof Arnošt Kolman, o něco později byl vydán do SSSR a tam uvězněn a vyšetřován.¹¹¹ Během pobytu v Krymu byl prezident o Kolmanově vystoupení a odmítavých reakcích členů vedení KSČ na ně informován. Nelze vyloučit, že celou záležitost konzultoval i se Stalinem, zdá se však pravděpodobné, že se z Krymu k celé záležitosti vyjádřil, aniž si mohl být úplně jist celkovým vyzněním

¹⁰⁸ Gottwalda a jeho doprovod vítali premiér Korotčenko a šéf parlamentu Hrečucha, druhý tajemník KS(b)U Melnikov, ministr vnitra Strokač a šéf kyjevského vojenského okruhu a pozdější sovětský ministr obrany a maršál Andrij Hrečko (Grečko). Ministr zahraničí pobýval v tuto dobu na VS OSN v Paříži.

¹⁰⁹ Tato skutečnost byla tiskem sdělena dva dny po oznámení prezidentova odjezdu do SSSR.

¹¹⁰ Jednalo se o předání gratulací k životním jubileím grafika a malíře Maxe Švabinského a spisovatele Jaroslava Kvapila, tedy umělců, kteří zachovávali loajalitu vůči nově nastolenému režimu. Kuriózní osud měl dopis československých pionýrů poslaný z tábora v krymském Artěku prezidentovi. Do Prahy totiž došel právě v době, kdy Gottwald odcestoval na Krym. Neexistují žádné doklady o tom, že by prezident tábor v Artěku navštívil.

¹¹¹ Tehdejší český tisk o této události samozřejmě neinformoval. Srv. Arnošt KOLMAN, *Zaslepená generace (Paměti starého bolševika)*, Brno 2005, s. 265-271, kde autor omylem uvádí, že Gottwald se krátce po jeho zatčení vrátil do Prahy z Moskvy (ib., s. 269). Srv. také Michal REIMAN, „Kolmanův případ“, *Nová mysl* 21, 1968, s. 1081-1083; Karel KAPLAN, *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, Praha 1992, s. 25-30; srv. i údaje v publikaci *O procesech a rehabilitacích /I./ Zpráva „Millerovy komise“ o politických procesech a rehabilitacích v Československu v letech 1949 až 1968*, Praha 1990, s. 41-42.

aféry.¹¹² Pro KSČ mohl být krátký Gottwaldův pobyt v SSSR užitečný i tím, že potvrdil v dostatečném rozsahu sovětskou důvěru v Gottwalda a pevnost pozice československého vůdce, kterou Kolmanova aféra nijak nezpochybnila.

Český tisk, který zachovával o Gottwaldově pobytu na Krymu mlčení, po prezidentově návratu domů otočil a poměrně detailně informoval o jeho cestě Ukrajinou s použitím téměř bombastických formulací a s fotografiemi.¹¹³ Jako hlavní výsledek spíše neformálních krymských jednání byla po prezidentově návratu do Prahy vítězně prezentována ústně předjednaná dohoda o dodávkách surovin a zboží ze SSSR do Československa v nastávajícím roce 1949.¹¹⁴ Návštěva byla hodnocena především s ohledem na tuto skutečnost i později,¹¹⁵ Gottwaldův krátký pobyt v Kyjevě a rozhovory vedené na nižší než celosovětské rovině neměly však s textem dohody nic společného.¹¹⁶ Detailní upřesnění předběžných krymských ujednání muselo být provedeno dodatečně při cestách československých vládních činitelů do Moskvy.¹¹⁷

Nedostatek konkrétních informací o místě prezidentova pobytu a jeho aktivitách zavdaly v českém prostředí podnět ke vzniku řady pověstí. O jejich

¹¹² Gottwald prý členovi svého doprovodu Hofmanovi řekl: „To se už asi domů nevrátíme, v Praze se něco děje“, jak uvádí bez bližšího časového určení a odkazu na zdroj Ján ČIERNY, *Vladimír Clementis diplomat*, Bratislava 1999, s. 98. Tento výrok je v práci omylem zasazen do Moskvy, kde Gottwald v r. 1948 vůbec nebyl.

¹¹³ *Slavná cesta presidenta republiky po Ukrajině*, Obrana lidu 2, 1948, č. 228 (28. 9.), s. 1. Fotografie dokumentující vítání Gottwalda na kyjevském nádraží přinesly např. Práce 4, 1948, č. 228 (29. 9.), s. 1, nebo Svět sovětů 11, 1948, č. 42 (15. 10.), s. 3. Snímky z Krymu, které měly soukromější ráz, byly otiskovány teprve s odstupem, srv. Svět v obrazech 5, 1949, č. 25 (18. 6.), s. 13. Další detaily týkající se prezidentových zastávek v ukrajinských městech by zřejmě přineslo studium tisku ukrajinského včetně regionálních titulů. Určitý podiv vzbuzuje, že tehdejší tajemník oblastního výboru KS(b)U v Dněpropetrovsku Leonid Brežněv ve svých vzpomínkách psaných ve druhé polovině 70. let Gottwaldovu návštěvu nepřipomněl, ač se v podmínkách oblastního města jistě jednalo o značně mimořádnou událost.

¹¹⁴ Tento moment byl výrazně podtržen ve zpravodajství všech pražských deníků, protože se od něj zřejmě očekával výrazně pozitivní dopad na nálady veřejnosti. Dodávky měly obsahovat přesně vyčíslené množství masa, tuků, pšenice a bavlny.

¹¹⁵ Příznačná je část textu politické zprávy č. 1 československého ZÚ v Moskvě pro MZV z 3. 1. 1949 zdůrazňující pronikavé zlepšení československo-sovětských vztahů: „Největším činem a ziskem v tomto smyslu byla návštěva presidenta Gottwalda na Krymu minulého roku, na níž bylo dosaženo podstatného zvýšení obrátu čsl. obchodu se Sovětským svazem pro r. 1949 a příznivé změny skladby tohoto obchodu potřebné pro naše hospodářství.“ (AMZV, f. ZÚ-Moskva, karton 2). Je otázkou, zda se však nejednalo jen o povinné velebení prvního muže ve státě.

¹¹⁶ O smlouvě podepsané v Kyjevě se zmiňuje M. I. MUŠYNKA, *K. Gottwald*, Encyklopedija sučasnoji Ukrajin, tom 7, Kyjiv 2007, s. 76.

¹¹⁷ Není jistě náhodou, že právě v den Gottwaldova příletu z Kyjeva odcestoval do Moskvy československý ministr zahraničního obchodu Gregor se sekčním šéfem E. Löblem, kteří jednali se sovětským ministrem Mikojanem. Prakticky obratem byla podepsána dohoda o konkrétních kvótách dodávek zboží do ČSR (Československo-sovětské vztahy 1945-1960, č. 91, s. 141). Další jednání věnovaná této tematice uskutečnila v Moskvě československá vládní delegace vedená premiérem Zápotockým 7. – 15. prosince 1948 (ib., s. 144).

existenci se dodatečně, už po Gottwaldově návratu, zmínil na půdě NS 8. 10. 1948 premiér Zápotocký při odůvodňování zákona o prvním československém pětiletém plánu.¹¹⁸ Je pozoruhodné, že v tomto projevu, který nebyl tehdy v úplnosti publikován, hovořil premiér o tvrzeních zahraniční nepřátelské propagandy a reakční šeptandy souvisejících s prezidentovou cestou.¹¹⁹ Odmítl s posměchem hlavně tvrzení, že by prý Gottwald jednal na Krymu o připojení ČSR k Sovětskému svazu, přestože se o tom na Krymu asi hovořilo.¹²⁰

Po zbytek svého života už Gottwald podobnou delší cestu do SSSR neuskutečnil.¹²¹ Tuto subkapitolu lze uzavřít konstatováním, že pobyt československého prezidenta na Krymu a následná návštěva tří ukrajinských měst představovaly bez ohledu na soukromý charakter cesty určité vyvrcholení oficiální linie československo-ukrajinských vztahů v letech 1945-1949. Stalinova základní role v popsané solitérní události ji však zároveň měnila v událost, která neměla logické předpoklady v předcházejícím vývoji česko-ukrajinských vztahů a výrazněji neovlivnila ani jejich vývoj v období následujícím.

3. 1. 5. Zakarpatsko a Volyň v československo-sovětských vztazích let 1945-1949

Nejsoustavnější roli v ukrajinské podoblasti československo-sovětských vztahů hrály do r. 1947 dva západoukrajinské regiony, které měly různě dlouhou tradici vztahů s českým, popř. i slovenským světem. Podkarpatská Rus (Zakarpatská Ukrajina) sice sousedila s ČSR¹²² a byla předtím součástí československého státu, tradice jejích starších vztahů k českému prostředí však byla minimální. Po podepsání smlouvy o jejím předání Sovětskému svazu bylo třeba dořešit problematiku transferu části tamního obyvatelstva i finanční a právní otázky související s těmito přesuny, ale také s majetkem zanechaným československými občany i celým státem na tomto

¹¹⁸ O premiérově vystoupení referovaly všechny české deníky výběrovým způsobem hned následující den, tj. 8. 10. 1948, srv. např. Svobodné slovo 4, 1948, č. 235 (8. 10.), s. 2.

¹¹⁹ Úplný text projevu A. Zápotockého na 14. schůzi NS dne 7. 10. 1948 in: Digitální knihovna NS RČS 1948-1954: stenoprotokoly (<http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/014schuz/s014002.htm>).

¹²⁰ „Víte, jak divoké pověsti kolovaly v zahraničí i u nás o cestě našeho pana prezidenta Klementa Gottwalda na Krym: republika bude připojena k Sovětům, bude zatažena do války o Berlín, prezident se již nevrátí atd. A prezident se vrátí. Československá republika zůstane samostatnou a nezávislou. Do války o Berlín nebudeme zataženi proto, že se o Berlín válčit nebude“ (ib.).

¹²¹ Gottwald byl v SSSR už jen dvakrát – na podzim r. 1951 jako zahraniční host 19. sjezdu VKS(b) a v březnu 1953 jako účastník Stalinova pohřbu. Tato cesta, jak známo, urychlila jeho smrt.

¹²² Volyň oproti tomu hraničila s Polskem, stejně jako Halič, ta však po r. 1945 na rozdíl od předchozích období nesehrála výraznější roli v česko- a československo-ukrajinských kontaktech.

území. Přesun optantů byl uskutečněn převážně v r. 1947, řešení části majetkoprávních záležitostí se protáhlo až do konce 50. let.

Jiná byla situace Volyně, jejíž území bylo po úplném začlenění do SSSR rozděleno do několika správních oblastí, především Volyňské, Rovenské a Žytomyrské. V půlstoletí předcházejícím zrodu ČSR hrála Volyň v česko-ukrajinských vztazích rozhodně výraznější roli než tehdejší Uherská Rus díky existenci početné a aktivní české diaspory vznikající od 60. let 19. století. V meziválečné době volyňská tematika ustoupila poněkud do pozadí, to se však změnilo v r. 1944.

Společný výklad o obou regionálně podložených fenoménech charakterizujících vztahy ČSR k SSSR a především s Ukrajinou může být označen za problematickou konstrukci. Krátce po r. 1945 však v obou regionech registrujeme časovou souběžnost i věcnou podobnost migrační problematiky. V obou případech musela být vedena také jednání o osudu majetku zanechaného na místě osobami odcházejícími do ČSR, v Zakarpatsku se navíc jednalo o někdejší československý státní a firemní majetek. V dalším textu se soustředím převážně na problematiku opcí, které byly před r. 1949 ukončeny. Konkrétní jednání upřesňující realizaci příslušných transferů probíhala na ukrajinském území, zejména v Užhorodu a Lucku a zčásti i Lvově, kde se jich zúčastnili jak místní, tak republikoví představitelé Ukrajinské SSR.

Jakkoli se odchod části místních obyvatel do ČSR týkal Volyně i Zakarpatska, rozdíl mezi oběma akcemi byl výrazný. Transfer z Volyně se měl týkat výlučně Čechů (jen teoreticky i Slováků), v případě Zakarpatska se původně počítalo s příslušníky československé zahraniční armády, ať se hlásili k ukrajinské nebo ruské národnosti.¹²³ Až ve druhé fázi mohli optovat také Češi a Slováci, v mnoha případech se však snažili SSSR opustit jednotlivci, jejichž národní a jazyková sebeidentifikace byla ve skutečnosti jiná. Zatímco volyňští Češi začali o možnosti návratu uvažovat v r. 1943 a od následujícího roku už žádali o jeho realizaci, v případě podkarpatských zájemců byla tato možnost zvažována v československých politických a vojenských kruzích na jaře r. 1945, jakmile se ukázalo, že Podkarpatsko nezůstane součástí ČSR.

Migrace z Volyně měla nakonec masovější charakter a byla po podepsání smlouvy provedena rychleji a bez větších snah sovětské moci o zúžení okruhu odjíždějících osob. V Podkarpatsku se místní úřady naopak snažily zamezit odjezdu

¹²³ V protokolu k československo-sovětské smlouvě z 29. 6. 1945 není v souladu s tehdy převládajícími názory uvedena rusínská národnost, byť byla v některých jiných dokumentech, vzniklých v obou státech v druhé polovině 40. let, zmiňována.

příliš velkého počtu domácích obyvatel, zejména pokud se jejich českost či slovenskost zdála být pochybnou.¹²⁴ Na Volyni sice začalo smluvní a organizační řešení opční problematiky až v druhé polovině r. 1946, přesídlení však bylo ukončeno do poloviny dalšího roku a v dalších letech už tato tematika československo-sovětské vztahy příliš výrazně nezatěžovala. V případě zájemců z Podkarpatska byla opční problematika řešena na diplomatické úrovni už od druhé poloviny r. 1945, samotný přesun však proběhl až v r. 1947, byl pomalejší a ne tak hromadný.

Sovětský svaz umožnil odchod části svých obyvatel ze dvou západoukrajinských regionů pod podmínkou, že přesun obyvatelstva bude oboustranný a že z ČSR odejdou do SSSR na dobrovolné bázi Ukrajinci, Rusové a v r. 1947 dokonce i Bělorusové. V Čechách, na Moravě, ve Slezsku i na většině území Slovenska se dočkala tato nabídka jak v r. 1945, tak o rok později, nevelkého ohlasu. Oproti tomu v případě severovýchodního Slovenska oslovila sovětská nabídka místní, národně ještě neuvědomělé obyvatelstvo převážně rusínské nebo ruské sebeidentifikace, které však bylo přemísťováno nikoli na Podkarpatsko, ale převážně do uvolněných prostor na Volyni.

Československo-sovětská jednání o přesídlení části menšinového obyvatelstva navázala do jisté míry na scénář ukrajinsko-polské výměny obyvatelstva ze září r. 1944, která byla ukončena v r. 1946. Podobnosti vykazuje nejen způsob zajištění transferů, ale aspoň zčásti i okruh ukrajinských představitelů, kteří obě akce zajišťovali. Zatímco transfery z Polska do Ukrajiny byly komplikovány aktivitami jednotek UPA působících v jihovýchodním Polsku,¹²⁵ výměna obyvatelstva mezi ČSR a SSSR probíhala za klidnější situace, protože v příslušných regionech protisovětské hnutí odporu buď nevzniklo (na Podkarpatsku a Prešovsku) nebo už bylo v r. 1947 sovětskými silami do značné míry potlačeno (na Volyni). V dalším textu se pokusím ve stručnosti vylíčit sled jednání, která byla v souvislosti s oběma regiony a transfery obyvatelstva vedena, zejména pokud se konala na ukrajinské půdě.

Nejprve se budu zabývat problematikou podkarpatskou, jejíž základy byly smluvně vyřešeny dříve. Většina zakarpatských záležitostí spadajících do výměru

¹²⁴ Zájem o odjezd ze SSSR projeví kromě osob ukrajinské, ruské nebo rusínské orientace také Židé, nikoli však Maďaři. Pokud se objevily po příjezdu optantů do ČSR zprávy, že se jedná o maďarskojazyčné občany, lze to považovat za důsledek zvykového používání „kulturně a politicky vyššího“ jazyka optanty z Podkarpatska.

¹²⁵ Příznačné je hlášení organizačního referenta OUN o útoku na ukrajinskou přesídleneckou komisi z města Gorlica (Horlyci), při kterém byl 18. 4. 1946 zabit jeden a po výslechu zastřelen druhý člen komise (MISIŁO, *Repatriacja*, tom 2, č. 65, s. 141-142).

československo-sovětských vztahů byla od konce června 1945 řešena po linii československo-sovětské. Souběžně pokračovaly po několik měsíců samostatné kontakty NRZU s ČSR¹²⁶ a s výborem občanů Zakarpatské Ukrajiny v Praze.¹²⁷ Vytvoření Zakarpatské oblasti Ukrajinské SSR, které do té doby specifický charakter regionu ukončilo, znemožnilo další samostatné iniciativy tohoto typu.

V návaznosti na československo-sovětskou smlouvu o předání podkarpatského regionu bývá nejčastěji připomínána její bezproblémová ratifikace v NS uskutečněná 22. 11. 1945.¹²⁸ Této události však předcházely kroky československé vlády i jednotlivých ministerstev, připravující v letních měsících téhož roku podmínky realizace červnové smlouvy.¹²⁹ Původní představy o způsobu řešení finančních náležitostí se nepochybně minuly s realitou.¹³⁰

Nezbytné bylo především vytvoření dvou československo-sovětských komisí, demarkační a likvidační. Československá strana se této otázce věnovala od přelomu září a října 1945, schopnost komisí řešit rychle aktuální problémy byla však velmi rozdílná. Rozhodoval samozřejmě rozsah sovětského zájmu o řešení konkrétních problémů. Ten byl výraznější v případě definitivního upřesnění nové státní hranice demarkační komisí, aby mohlo být co nejefektivněji kontrolováno území, které Sovětskému svazu nově připadlo. V případě likvidační komise byla volena spíše zdržovací taktika, protože sovětská strana netoužila po rychlém, pro sebe nevýhodném řešení finančních závazků vůči Československu a snažila se zmenšit rozsah opece obyvatel podkarpatského regionu pro ČSR. Definitivní podoba nové hranice zůstávala

¹²⁶ *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 97, s. 161-162 (dopis zplnomocněnce NRZU pro průmysl a obchod vicepremiéru Gottwaldovi ve věci obchodní výměny d. d. Užhorod, 5. 5. 1945). Srv. poněkud nejasně vydaný dokument ib., č. 151, s. 232 z 21. 11. 1945 týkající se vývozu soli z dolů na území Zakarpatska do ČSR. Na NRZU se v druhé polovině r. 1945 písemně obracela z Prešova i UNRP.

¹²⁷ NRZU zaslala z Užhorodu odpověď na pozdravný dopis pražského Výboru zakarpatských Ukrajinců. V též den byla datována odpověď předsedy rady Ivana Turjanyci, která oznamovala odeslání zplnomocněnce rady do Prahy ve věci jednání o návratu optantů na Zakarpatsko a jejich majetku a dalších záležitostech, srv. FEDAKA, *Vozzjednanňa*, č. 104 a 105, s. 255-257.

¹²⁸ Část nekomunistických politiků se nemohla zbavit rozpaků, což platilo mj. v případě expremiéra Jana Šrámka – MAREK a kol., *Jan Šrámek*, s. 445 (s odkazem na schůzi československé vlády z 9. 11. 1945). Smlouva byla schválena jednomyslně neúplným plénem PNS – někteří nekomunističtí poslanci se hlasování vyhnuli. Ke schvalovacímu procesu srv. *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 152, s. 233-235. V předaném území mezitím proběhla na přelomu října a listopadu 1945 okázalá oslava „prvního výročí osvobození Zakarpatské Ukrajiny“, které se osobně zúčastnil i Chruščov.

¹²⁹ JECH – KAPLAN, *Dekrety*, sv. 1, č. 25, s. 422-423 a č. 25.1, s. 424-427. V případě vládního nařízení z 24. 8. 1945 předcházelo několikátýdenní jednání, během kterého mohla jednotlivá ministerstva podávat své připomínky a náměty ministerstvu vnitra, srv. AKPR, inv. č. 2939, sign. 103 940/62, spis 111 374 (např. vyjádření ministerstva dopravy ze 14. 8. 1945).

¹³⁰ Charakteristický je nedatovaný text z okruhu ministerstva financí vzniklý snad na počátku srpna 1945, kde se mj. praví: „Zakarpatská Ukrajina byla častěji označena jako depositum svěřené ČSR. Ze správy tohoto deposita vznikly ČSR určité závazky – odpovídá všeobecným právním zásadám, že deponent, kterému se depositum vrací, uhradí deponitáři závazky váznoucí na svěřené věci“ (AKPR, ib.).

zprvu československým vládním činitelům nejasná, což komplikovalo úvahy o provozování železniční dopravy ve východním pohraničí ČSR.¹³¹

Smíšená československo-sovětská komise pro demarkaci hranic (rozhraničovací komise) ustavená poměrně brzy, pracovala zřejmě od konce října 1945 v Užhorodu. Její československá část měla původně pět členů, tento počet i konkrétní složení se však postupně měnily.¹³² Do pomezí východního Slovenska a Podkarpatska přijeli ke konci r. 1945 českoslovenští i sovětské geodeti,¹³³ kteří vymezení hraniční čáry upřesňovali.

Hlavním problémem se stala od října 1945 státní příslušnost národnostně slovenské a poměrně velké obce Lekárt (dnes: Lekárovce). Ta byla postoupena s dalšími lokalitami v okolí železniční stanice Čop Sovětskému svazu, ač tato oblast patřila v rámci meziválečné ČSR do r. 1928 k zemi slovenské.¹³⁴ Její pozdější převedení pod užhorodský okres vedlo novou sovětskou správu v Podkarpatsku k mechanickému uplatňování nároku na Lekárt. Téměř všichni tamní obyvatelé se snažili připojení obce k SSSR zmařit a vrátit ji k ČSR, jak dokládá petice tamního MNV z 20. září 1945 potvrzená vládním komisařem ONV Sobrance.¹³⁵ Díky této skutečnosti se zmožili k projevu aktivity i vyšší českoslovenští činitelé.

Proti postoupení ostatních obcí neexistovaly zásadní námitky a Sovětskému svazu tak bylo předáno pro území sovětské Ukrajiny třináct obcí z okresů Velké Kapušany a Královský Chlumec, které i se svými katastry zaujímaly plochu 137 km čtverečných, tedy zhruba prostor velký 12 x 12 km. Postoupení nejprve odsouhlasila

¹³¹ Srv. přípis československého ministerstva dopravy ministerstvu zahraničních věcí d. d. Praha, 14. 8. 1945 (AKPR, inv. č. 2939, sign. 103 940/62).

¹³² O tom, že československá vláda vydala souhlas s činností komise, psalo ministerstvo zahraničí sovětskému velvyslanectví v Praze už 20. 9. 1945. Počítalo se, že delegáti ČSR vedení pplk Milanem Polákem odletí do Užhorodu 22. 10. 1945 (ÚSD AV ČR, f. H. Ripka, karton 33, inv. č. 1362, desky Zakarpatská Ukrajina). V komisi zaujímali velmi výrazné místo členové ze Slovenska.

¹³³ V této souvislosti zasluhuje pozornost česko-slovenský kompetenční spor z konce r. 1945 týkající se pravomocí Zeměměřičského ústavu Čechy a Morava a Vojenského zeměpisného ústavu na Slovensku. Srv. přípis ministerstva financí úřadu předsednictva vlády a třem jiným ministerstvům z 29. 1. 1946 ve spisu citovaném v předchozí poznámce.

¹³⁴ Zmíněného problému se týká čtyřstránkový text o pohraničních záležitostech resp. předání příslušného území Sovětskému svazu, sepsaný po 29. 11. 1945 a trvající na vrácení Lekártu Československu (ÚSD AV ČR, f. H. Ripka, karton 33, inv. č. 1362, desky Zakarpatská Ukrajina).

¹³⁵ Spis obracející se na prezidenta Beneše je opatřen razítkem s maďarským a ruským textem v opisu a osmnácti podpisy (AKPR sign. D 13 196/47, původní signatura spisu: 157 215/45). Podle přípisu jej doručila „deputace ze západní části Podkarpatské Rusi“ kabinetu MZV, odkud byl předán prezidentské kanceláři. Prezident republiky byl s jeho obsahem seznámen 19. 10. 1945.

československá vláda na dvou zasedáních v druhé polovině listopadu r. 1945, 1. prosince pak předsednictvo SNR.¹³⁶

Při jednáních o osudu Lekártu neprojevil zprvu Sovětský svaz ochotu ustoupit od původně stanovené hraniční čáry, nakonec však změnil postoj. Vrácení obce Československu, vykládané v československém tisku jako značně velkorysý čin, bylo načasováno k 3. 4. 1946 a ohlášeno v předvečer prvního výročí osvobození Bratislavy sovětskou armádou. Zpráva v českém tisku byla publikována až o týden později – v předcházejícím období byl problém jistě zamlčován v zájmu udržení dobrých vztahů s SSSR.¹³⁷ Na schůzi SNR poděkoval 25. 4. 1946 za vrácení Lekártu oběma státním reprezentacím člen rady A. Mařašík, upozornil však na přetrvávající problém s majetkem lékařských obyvatel, který zůstal v SSSR.¹³⁸ Československá strana se za vrácení obce odvděčila předáním železničních plánů území Zakarpatska sovětským činitelům.¹³⁹

Mezitím podepsaly ČSR a SSSR v první den r. 1946 přísně tajnou smlouvu o možnosti přechodu státní hranice jednotkami obou zemí v případě nutného pronásledování a likvidace band, které by hranici narušily.¹⁴⁰ Protokol popisu československo-sovětských státních hranic byl podepsán členy společné demarkační komise v Užhorodě až 8. 5. 1946, datum o den pozdější nese jazykově slovenská Instrukce o stálém opatrování a udržování hraničních znaků a průseků mezi ČSR a SSSR.¹⁴¹ Na hranicích, které byly uzavřeny už o něco dříve, však přetrvával nemalý počet problémů. Československá strana musela jmenovat podplukovníka Josefa Benedikta dočasným zplnomocněncem pro likvidaci a vyšetřování pohraničních

¹³⁶ Ján BOBÁK, *Slováci na Podkarpatskej Rusi a ich presídľovanie do Česko-Slovenska v roku 1947*, s. 1. 1998, s. 10, poznámka. Dostí nepřehledná mapa je umístěna ib., s. 15. Lze odhadnout, že počet obyvatel žijících v postoupených obcích nepřekračoval v úhrnu 10 000 osob. Zhruba třetina žila v Čopu, druhou nejlidnatější obcí byly zřejmě Surty. Jednalo se o intaktně nebo převážně maďarské lokality, pouze v Surtech a Malých Ratovcích žila výraznější slovenská menšina.

¹³⁷ Zpráva ČTK z 10. 4. 1946 *Sovietský svaz odstúpil časť pohraničného územia ČSR* (AMZV, f. Úřad čsl. delegáta při OSN, karton 28, inv. č. 249, desky: Rusko 1946), srv. Prjaševščina 2, 1946, č. 15 (11. 4.), s. 3.

¹³⁸ Protokol ze 17. schůze SNR srv. <http://www.psp.cz/eknih/1945snr/stenprot/017schuz/s017001.htm>.

¹³⁹ Toto rozhodnutí bylo sděleno velvyslanci Horákovi za přítomnosti ministra H. Ripky 2. 4. 1946 (KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR a SSSR*, č. 95, s. 202-203).

¹⁴⁰ Smlouvu signovali představitel sovětských pohraničních vojsk NKVD plukovník Kontorov a podplukovník československé armády Staněk.

¹⁴¹ K oběma textům srv. přípisy čsl. ministerstva vnitra legislativnímu odboru předsednictva čsl. vlády z 15. 6. 1946, československá vláda schválila protokol a instrukci 28. 6. 1946. Sovětsko-maďarské rozhraničení v té době ještě provedeno nebylo, takže styčný bod na československo-sovětsko-maďarském trojmezí byl zaměřen a vyznačen až na konci r. 1948, srv. přípis čsl. ministerstva vnitra úřadu předsednictva vlády z 9. 4. 1949.

incidentů místního významu na československo-sovětské hranici.¹⁴² Původní představa, že záležitosti optantů budou řešit českoslovenští úředníci v Užhorodě, se realizovala jen po krátkou dobu. V souvislosti s uzavřením československo-sovětské hranice poukazovalo československé MZV v dubnu 1946, že se na území Zakarpatské Ukrajiny nachází větší počet československých občanů, kteří se kvůli uzavření hranic nemohou vrátit domů a musejí se obracet na československé úřady s žádostmi o finanční pomoc. Někteří českoslovenští občané zároveň žádali z rodinných důvodů sovětský ZÚ v Praze o udělení sovětského vstupního víza, aby mohli na Zakarpatské Ukrajině po letech navštívit nejbližší rodinné příslušníky.¹⁴³

S většími problémy pracovala od samého počátku komise likvidační (pro věci právní, majetkové a finanční), kde byli mezi sedmi sovětskými členy zastoupeni i dva Ukrajinci.¹⁴⁴ Její první zasedání se sice konalo v Praze na počátku prosince 1945, okamžitě se však projevíly spory o míru kompetencí v opční problematice a o právním výkladu některých skutečností souvisejících s předáním Podkarpatska Sovětskému svazu. Práce komise byla po šesti dnech přerušena¹⁴⁵ a československá strana musela žádat koncem dubna 1946 o obnovení její činnosti. Českoslovenští členové komise byli jmenováni napodruhé, zřejmě v jiném složení,¹⁴⁶ práce komise však nebyla ani koncem července téhož roku obnovena.¹⁴⁷ Lze mít za to, že hlavním smyslem podobných průtahů bylo co nejvíce zdržet průběh opce ve prospěch ČSR a omezit rozsah výjezdů ze SSSR.

¹⁴² Přípis MZV ČSR sovětskému ZÚ v Praze z 5. 6. 1946 – ÚSD AV ČR, f. H. Ripka, karton 33, inv. č., 1362, desky Zakarpatská Ukrajina.

¹⁴³ Ib., karton 33, i. č. 1339.

¹⁴⁴ Na československé straně se o členech likvidační komise jednalo od přelomu září a října 1945. Jejich jména zaznamenal Jaroslav VACULÍK, *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*, Brno 2002, s. 163 (o něco kratší varianta vyšla původně pod titulem *Hledali svou vlast*, Praha 1995). Jednalo se o představitele pěti ministerstev a Státního úřadu statistického. Srv. jiný soupis členů v ÚSD Praha, f. H. Ripka, karton 33, i. č. 1362, desky Zakarpatská Ukrajina, obálka Likvidační komise). Členem komise byl mj. bývalý člen londýnské Státní rady I. Petrušcak a K. Zabihajlo (Zabigajlo) zastupující ukrajinský komisariát zahraničí.

¹⁴⁵ Kopie ruskojazyčného Protokolu č. 1 ze zasedání společné likvidační komise d. d. Praha, 2. 12. 1945, ÚSD, f. H. Ripka, karton 33, inv. č. 1362 (desky Zakarpatská Ukrajina, obálka Likvidační komise). VACULÍK, *Poválečná reemigrace*, s. 172 (srv. ID., *Hledali*, s. 18), datuje zahájení práce komise dnem 3. 12. 1946 /sic! – jistě jde o chybu tisku, má být 1945/ a přerušení její činnosti k 9. 12. Skutečnost, že v dubnu 1946 komise nefungovala a uvažovalo se znovu o jejím zřízení, dokládá projev A. Maťašíka na schůzi SNR přednesený dne 25. 4. 1946.

¹⁴⁶ Srv. přípisy čsl. ministerstva zahraničí sovětskému velvyslanectví v Praze z listopadu 1945 (den neuveden) a z 25. 4. 1946 (ÚSD, f. H. Ripka, karton 33., inv. č. 1362, desky Zakarpatská Ukrajina).

¹⁴⁷ Dokazuje to záznam o rozhovoru K. Gottwalda, J. Masaryka, V. Clementise a J. Horáka s V. Molotovem a dalšími sovětskými představiteli dne 22. 7. 1946 v Moskvě (KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR a SSSR*, č. 113, s. 250-251).

Zplnomocněncem pro provedení opce byl za ČSR jmenován v prosinci 1945 dr. Zdeněk Toman. Neochotu sovětské strany resp. představitelů místní politické moci dokládá popis užhorodského pobytu členů československé opční komise, úředníků ministerstva vnitra Kuraciny a Třískalové, koncem října a v listopadu 1946.¹⁴⁸ Přímo na hranici jim byly odebrány sovětskými činiteli dopisy pro rodinné příslušníky československých občanů na Zakarpatské Ukrajině a další jednání bylo doprovázeno stálými výmluvami I. Turjancji na nedostatek instrukcí z Moskvy.¹⁴⁹ Českoslovenští zástupci soudili, že tyto těžkosti vyvolává strach sovětských činitelů z osobní zodpovědnosti, aniž by tušili, že podobný jev začne zakrátko panovat v jejich vlastní zemi. Představitelé Zakarpatské oblasti nakonec odmítli slíbit, že už v nejbližší době bude obnoveno posílání transportů s optanty ze Zakarpatské Ukrajiny a řešení problému bylo o několik dalších měsíců odsunuto. Jednání společné likvidační komise bylo obnoveno koncem listopadu 1946, ale doprovázely je další problémy týkající se československých nároků na odškodnění za majetek zanechaný na Zakarpatské Ukrajině.¹⁵⁰ Pozdější hledání cest k vyřešení finančního odškodnění už nebylo objektem autora detailního zkoumání.

Opční akce se nakonec rozběhla na počátku r. 1947 paralelně s přesídlováním obyvatelstva z Volyně. Nejasnosti a stížnosti však neustávaly. Proto byl pozván na moskevské MZV jeden z vedoucích představitelů oblasti I. Petruščak a kritizován za pokusy omezování zájmu o opci. Jistě se jednalo o čistě formální pokus svalit vinu na představitele nižších mocenských složek, aniž by se tím řešení problémů urychlilo.¹⁵¹ Výše popsaný nedostatek ochoty představitelů sovětské správy Zakarpatské oblasti

¹⁴⁸ Obsáhlou zprávu o pobytu v Užhorodě mezi 28. 10. a 26. 11. 1946 sepsali oba českoslovenští zástupci v Praze 3. 12. 1946, srv. KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR a SSSR*, č. 136, s. 313-315. O vydání dokumentu pro Třískalovou k cestě do Užhorodu žádalo MZV už 16. 1. 1946, na Ukrajinu měla odjet jako tajemnice čl. delegace v likvidační komisi (USD, f. H. Ripka, karton 33 inv. č. 1362, obálka Otevřené listy, potvrzení, žádosti o vjezd). Profil některých československých představitelů vysílaných do Užhorodu však nebyl zdaleka ideální, což platí např. v případě sobraneckého rodáka JUDr. Zdeňka Toman (původně Goldbergera), který po r. 1945 vedl rozvědku čl. ministerstva vnitra a při pobytech v Užhorodu ve velkém kšeftoval. Po útěku do Německa v r. 1948 byl v Praze odsouzen k smrti, srv. o něm VACULÍK, *Poválečná reemigrace*, s. 170-171 a 206, a František HANZLÍK, *Případ kpt. Adolf Püchler (Svědectví agenta OBZ o nelegálním získávání financí zpravodajskou službou ministerstva vnitra 1946-1947)*, Praha 2006, s. 168-170. Podobné obchodní iniciativa vyvíjela v Užhorodu Tomanova sekretářka M. Třískalová, která už z dřívějšího osobně znala Turjancjcu i Petruščaka, viz ib., s. 319-321).

¹⁴⁹ Tento argument byl Turjancjcou i jinými sovětskými představiteli zmiňován často, srv. VACULÍK, *Poválečná reemigrace*, s. 170. Turjancjca byl přitom obviňován ze svévolného postupu a výsledkem byla stížnost na něj podaná viceministru Vyšinskému (ib., s. 173-174, ke stížnosti na Turjancjcu srv. ID., *Hledali*, s. 23).

¹⁵⁰ KAPLAN – ŠPIRITOVÁ, *ČSR a SSSR*, č. 138, 146 a 151, s. 327, 334-336 a 342-343.

¹⁵¹ K tomuto kritickému probírání zodpovědnosti I. Petruščaka došlo v září 1947, jak dokládá POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu*, s. 356.

vůči ČSR se projevila i v jiných oblastech. Tak bylo 25. 7. 1946 sděleno československé straně, že v důsledku zničení rejstříků odsouzcenců na území Zakarpatské Ukrajiny nemohou orgány ukrajinské prokuratury podávat odpovědi na československé dotazy týkající se této agendy.¹⁵²

Za symbolické, mírně ironické ukončení kontaktů ČSR se Zakarpatskou oblastí lze označit otištění článku vícekrát zmíněného Ivana Petruščaka, ve kterém bývalý člen československé Státní rady, nověji poslanec ukrajinského Nejvyššího sovětu, informoval o třicátém výročí vzniku sovětské Ukrajiny.¹⁵³ Petruščak v té době nemohl tušit, že jeho politická kariéra se chýlí ke konci, ačkoli svou stať ukončil, jak náleželo, citováním článku moskevské Pravdy.

Možnost vystěhování z území bývalé volyňské gubernie byla upravena československo-sovětskou smlouvou z 10. 7. 1946 podepsanou v sovětském hlavním městě československým velvyslancem Jiřím Horákem a sovětským viceministrem zahraničí Lozovským.¹⁵⁴ Po čtyřech měsících, než mohla vstoupit na ukrajinskou půdu a zahájit činnost československá opční komise vedená V. Šatavou,¹⁵⁵ souběžně působila v ČSR komise sovětská, jejíž členové úřadovali v Praze, Brně a Bratislavě.¹⁵⁶ Představitelé československých opčních komisí, kteří po určitou dobu působili v obou západoukrajinských regionech, se stali jedinými reprezentanty ČSR, kteří po určitou dobu působili v části ukrajinského území. Komise působící na Volyni byla výrazně

¹⁵² Obdržení této informace potvrdilo čl. ministerstvo zahraničí sovětskému ZÚ v Praze 12. 9. 1946 (ÚSD, f. H. Ripka, karton 33, i. č. 1362, obálka Různé). Obdobně bezvýsledné byly pokusy zakarpatských rodáků získat z farností ve svém regionu matriční výpisy, což dokazují četné materiály dochované v neuspořádaném fondu řeckokatolického farního úřadu v Praze uloženého v AMP.

¹⁵³ Ivan PETRUŠČAK, *Třicet let Ukrajinské SSR*, Světové rozhledy 2, 1948, s. 118-120.

¹⁵⁴ Velvyslanci J. Horákovi byla zaslána plná moc ke sjednání této smlouvy datovaná v Praze 24. 12. 1945 (AKPR, inv. č. 2939, sign. 103 940/62). Text smlouvy srv. Dokumenty a materiály, díl 5, č. 229, s. 352-361. Masaryk, Molotov i Manuilskij byli v té době už v Paříži na mírové konferenci. S. Lozovskij (vl. jménem Dridzjo 1878-1952), odsouzený k smrti v procesu s představiteli Židovského antifašistického výboru, byl sice rodákem z jižní Ukrajiny, tuto republiku však při podpisu samozřejmě nezastupoval. Není nic známo ani o spoluúčasti některého představitele ukrajinského MZV při tomto aktu.

¹⁵⁵ Československá komise v Lucku působila od listopadu 1946 do léta r. 1947, její podřízené složky akce zajišťovaly v osmi menších volyňských lokalitách. Zůstává otázkou, zda průtahy doprovázející vpuštění komise do SSSR nevedly ministra L. Svobodu k napsání jeho dopisu Chruščovovi z 30. 10. 1946 (srv. výše) a zda ministr nemluvil o této problematice se Stalinem při své dovolené v Soči koncem srpna 1946 – o něm Zoe KLUSÁKOVÁ-SVOBODOVÁ, *O tom, co bylo*, Praha 2005, s. 109-110. Svoboda se chtěl nejprve dopravit do Odesy soukromým letadlem, jak dokládá žádost československého ministerstva zahraničí sovětskému velvyslanectví z července 1946 (ÚSD, f. H. Ripka, karton 33, i. č. 1362). Detailní popis celého průběhu následného transferu z Ukrajiny do ČSR v r. 1947 podal např. VACULÍK, *Dějiny*, díl 3, s. 48-72. Skutečnost, že i po ukončení akce zůstali na Ukrajině zájemci o odjezd do ČSR, dokládá přípis ministerstva sociálních věcí čl. velvyslanectví v Moskvě z 2. 7. 1947 – NOSKOVÁ, *Návrat*, č. 36, s. 132.

¹⁵⁶ Srv. např. oznámení v listu Moravský jih (Břeclav) 2, 1947, č. 10 (8. 3.), s. 6. Přihlášky byly přijímány do 15. 3. 1947 s tím, že přesídlení mělo být provedeno do 10. května. Informace o práci komise přinášel ve velkém rozsahu český i moravský regionální tisk.

větší, působila soustavněji (přes půl roku) a byly jí poskytnuty lepší podmínky k práci v terénu. Před podepsáním smlouvy však nebyly tolerovány předčasné, úředně nepovolené odjezdy ze SSSR ani volyňským Čechům či Češkám.¹⁵⁷ Menší československá komise vyslaná několikrát do zakarpatské oblasti měla omezenější možnost pohybu a zřejmě se nedostala mimo Užhorod.

Specifičnost československých vazeb s Volyní podtrhuje ještě dvouletá existence československého vojenského velitelství v jednom z volyňských center – městě Rovno (Rivne). Nevelký úřad zřízený na počátku r. 1944 a původně zajišťující odvozy volyňských Čechů do československé armády, vytvářel později určitou spojkou mezi MNO a československou armádou na jedné straně a československými vojáky, kteří se vraceli opožděně do ČSR. Existence rovenského velitelství však skončila po dvou letech, v r. 1946.¹⁵⁸

Transfery z obou regionů do ČSR začaly být pravidelně vypravovány od počátku r. 1947. Tehdy už skončilo vysídlování Poláků ze západní Ukrajiny a sovětská strana se tudíž vyhnula časově souběžné realizaci dvou podobně náročných akcí. Vzhledem k časovému posunu mohly být sovětskou stranou využity zkušenosti činovníků, kteří se angažovali při realizaci ukrajinsko-polské smlouvy o přesídlení menšin z 9. 9. 1944. Od počátku byl v této záležitosti angažován M. Pidhornyj (N. Podgornyj), který po ukončení své mise v Polsku působil jako zástupce ukrajinské vlády u vlády celosovětské.¹⁵⁹ Pidhornyj podepsal v září 1949 závěrečný protokol o ukončení práce společné československo-sovětské komise pro opci a přesídlení.¹⁶⁰ Z ukrajinských činitelů, kteří působili kolem r. 1945 v Polsku, byl při organizování transferu z Volyně využit ještě A. Cokol.¹⁶¹

¹⁵⁷ Velké problémy vyvolal pokus skupiny volyňských žen dostat se do Čech s transportem vypraveným československým vojenským velitelstvím v Rovně v dubnu 1946. Transport byl zadržen v Čopu na sovětské straně hranice a do Čech dorazil až v červnu. Srv. DUFEK, *Návrat*, s. 29-35; NOSKOVÁ, *Návrat*, s. 33 a 114-115.

¹⁵⁸ Velitelství mělo původně ještě odbočky v Lucku a Dubně – Jaroslav VACULÍK, *Dějiny volyňských Čechů*, díl 2 (1914-1945), Praha 1998, s. 113-114. Několik dokladů k jeho činnosti mezi zářím 1945 a červnem 1946 (tehdy čítalo 16 osob) uvádí ID., *Dějiny*, díl 3, s. 42-44. Podle přípisu čsl. ministerstva zahraničí hlavnímu štábu MNO z 8. 5. 1946 bylo další prodloužení činnosti velitelství nemožné mj. proto, že na jeho likvidaci naléhaly sovětské orgány (ÚSD, f. H. Ripka, karton 34, i. č. 1349). Údaj volyňské Češky M. Pánkové, že bylo velitelství zrušeno v polovině dubna 1945 (DUFEK, *Návrat*, s. 31, srv. i s. 34), je tedy chybný.

¹⁵⁹ Pidhornyj byl jmenován členem sovětské části komise v srpnu 1946 a zastupoval v ní ukrajinskou vládu, srv. DUFEK, *Návrat*, s. 37 a 42; VACULÍK, *Dějiny*, díl 3, Brno 2001, s. 62; NOSKOVÁ, *Návrat*, s. 38.

¹⁶⁰ DUFEK, *Návrat*, s. 63-64.

¹⁶¹ Cokol byl v r. 1946 jmenován hlavním sovětským zplnomocněncem na Volyni (ib., s. 49, srv. i s. 62-63).

Podobnost obou transferových akcí mezi ČSR a SSSR byla v tehdejší době v českém prostředí vnímána.¹⁶² Spíše formálním jejím projevem bylo to, že železniční transporty z Volyně musely směřovat do ČSR právě přes Podkarpatsko.¹⁶³ V obou regionech Ukrajiny se shodně pokusili využít možnosti odjezdu i obyvatelé většinové domácí národnosti, což především v případě Zakarpatska vedlo k redukci původního okruhu zájemců sovětskými orgány.¹⁶⁴ Způsob realizace obou přesídlovacích akcí zároveň charakterizovala řada markantních rozdílů. Obrovská publicita kolem příjezdu volyňských Čechů na počátku r. 1947 prudce kontrastuje s nevelkou mírou pozornosti, která byla věnována příjezdu optantů ze Zakarpatské oblasti. Češi a teoreticky Slováci odjížděli jen z části Ukrajiny, kdežto Ukrajinci s Rusy a Bělorusy mohli teoreticky odjet do SSSR z kterékoli části Československa. Lišilo se i to, že volyňští Češi se v jistém směru vraceli do země svých předků, zatímco optanti z východního Slovenska, kteří odjeli do SSSR, svůj přesun takto vnímat nemohli. Logický by byl jejich přesun do podhůří Karpat, kde však pro ně nebylo místo, museli naopak zacelit následky zmenšení počtu obyvatel způsobený odjezdem volyňských Čechů a čekalo je hospodaření v rovinaté Volyni. Jiná forma souvislosti obou transferů je dána specifičností československo-sovětských vztahů. Zdánlivě dobrovolné postoupení Podkarpatska Sovětskému svazu mohlo vést sovětské činitele k projevení o něco větší dílčí vstřícnosti vůči ČSR. Skutečně nelze vyloučit, že bez předání Podkarpatské Rusi Sovětskému svazu by se zřejmě nepodařilo realizovat přesídlení volyňských Čechů do ČSR.¹⁶⁵

Role ukrajinských činitelů při řešení migračních, majetkových a popř. i jiných otázek spjatých s někdejší Podkarpatskou Rusí a Volyní byla jen dílčí. Ukrajinská vláda se podpisu smluv nezúčastnila a vstupovala pak do řešení příslušných otázek jen jako mezičlánek mezi rovinou celosovětskou a lokální (oblastní, okresní nebo vysloveně místní). Byla tak např. pověřena 7. 2. 1946 vyjádřit se spolu s právním oddělením vlády celosovětské k připravovanému textu smlouvy o výměně obyvatelstva, o devět měsíců později přijala usnesení ve věci realizace usnesení k

¹⁶² Tuto skutečnost dokládá zpráva ministerstva obrany pro ministerstvo zahraničí z 13. 5. 1946, vyzývající nejen k uspořádání návratu rodin volyňských Čechů, ale hned poté i „rodin optovavších zakarpatských Ukrajinců“ (NOSKOVÁ, *Návrat*, č. 18, s. 112-114, srv. s. 113).

¹⁶³ DUFEK, *Návrat*, s. 39-40. Možnost přepravy přes Polsko byla sovětskou stranou odmítnuta.

¹⁶⁴ VACULÍK, *Dějiny*, díl 3, s. 68.

¹⁶⁵ POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu*, s. 247.

realizaci rozhodnutí vlády sovětské o realizaci červnové smlouvy.¹⁶⁶ Jakmile začali přijíždět přesídlenci z ČSR, byla aktivizována Přesídlenecká správa při ukrajinské vládě a její oddělení ve volyňské a rovenské oblasti se šesti okresními odbočkami.¹⁶⁷ Dne 22. 3. 1946 přijala ukrajinská vláda usnesení O místech usídlení a hospodářském zabezpečení občanů ukrajinské, ruské a běloruské národnosti, kteří přesídlili z ČSR do SSSR.¹⁶⁸

Brzy poté byl Chruščov žádán oblastními orgány volyňské a rovenské oblasti, aby dal ukrajinskému ministerstvu obchodu pokyn pro vytvoření zvláštních fondů průmyslového zboží určeného pro přesídlence. Protože dožádané ministerstvo nebylo v těchto věcech pravomocné, musela se ukrajinská vláda obrátit na vládu sovětskou resp. na svazové ministerstvo obchodu. V důsledku pomalosti rozhodování uvnitř celého systému došla odpověď z Moskvy až v dalším roce a ukrajinská vláda mohla vyčlenit žádané fondy průmyslového zboží pro přesídlence teprve 1. 9. 1948, tedy půldruhého roku po úředním konstatování existence tohoto problému.¹⁶⁹ O zcela konkrétních aspektech přesídlování se zřejmě jednalo více než v Kyjevě na jedné straně v Moskvě, na druhé pak v Užhorodu či Lucku. Zdá se, že problematika těchto aspektů vztahů s ČSR zůstala většině ukrajinského obyvatelstva, která žila mimo příslušné regiony, zcela utajena. Opět jsme tedy nuceni konstatovat spíše absenci přímých česko-ukrajinských vztahů než o jejich existenci.

3. 2. Kontakty poznávací, kulturní a vědecké

3. 2. 1. Možnosti cestování mezi ČSR a Ukrajinou

Vzájemné poznávání obyvatel sousedních zemí bývá za normálních okolností zajišťováno turistickým ruchem. Tento aspekt československo-sovětských vztahů i jejich ukrajinské komponenty zůstal po r. 1945 nejméně deset let nerozvinut. Přestože mělo Československo k SSSR daleko blíže než v letech 1934-1938, zůstal východní spojencem pro Čechy i Slováky hůře dostupným než tehdy. Teoreticky se možnosti cestování Čechů do zahraničí ve srovnání s protektorátním obdobím poněkud zlepšily,

¹⁶⁶ VANAT, *Volynska akcija*, s. 18 a 21; POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu*, s. 235, zmiňuje vyjádření nejvyšších orgánů Ukrajiny k přesídlení volyňských Čechů už pro dobu před 28. 11. 1945.

¹⁶⁷ VANAT, *Volynska akcija*, s. 42.

¹⁶⁸ *Ib.*, poznámka na s. 54.

¹⁶⁹ *Ib.*, poznámka na s. 64.

ač byly cestovní doklady i nadále vydávány jen výběrově.¹⁷⁰ O výjezd do Sovětského svazu by byl v ČSR nepochybně zájem, možnosti jeho realizace však zůstaly minimální. Sovětská strana v této souvislosti poukazovala na ještě neukončenou obnovu hotelů ve své zemi a na jiné komplikace.¹⁷¹ Cesty do SSSR včetně Ukrajiny byly proto zajišťovány jen pro organizované skupiny profesně-politického charakteru nebo pro nevelký počet vybraných jedinců.¹⁷² Sovětské orgány jistě měly zájem o příjezd osob, které by pak ve svých zemích podaly svědectví o úspěšném překonávání válečných škod, o mírumilovnosti sovětského obyvatelstva apod. Akční rádius pozvaných delegací však zůstal omezen jen na několik větších městských center, především Moskvu, Leningrad a nově i Stalingrad.

Návštěva neruských sovětských republik byla do cestovního programu návštěvnických skupin zařazována jen sporadicky. Ukrajina nemohla sice vzhledem ke své velikosti, poloze a významu zůstat úplně stranou, možnost jejího navštívení byla však i v případě československých delegací závislá na vůli hostitelské strany.¹⁷³ Nehledě na tuto výběrovost byla Ukrajina prezentována vybraným Čechům a Slovákům častěji než jiné neruské republiky evropské části SSSR.¹⁷⁴ Návštěvníkům samozřejmě nebyla dána možnost zcela svobodně si určit program nebo úplně volně se

¹⁷⁰Pro situaci v letech 1945-1948 srv. Jan RYCHLÍK, *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu (Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989)*, Praha 2007, s. 26-33, o prvních změnách po r. 1948 ib., s. 34-38.

¹⁷¹Toto stanovisko obhajoval dopravními poměry resp. těžkostmi také Arnošt Kolman, byl však přesvědčen, že dřívější cizinecký ruch bude v dohledné době obnoven, srv. *Diskuse*, s. 35. Autor podepsaný kp., *Chtěli byste do SSSR?*, *Přítel SSSR* 1945, č. 4 (24. 12.), s. 4, sice konstatuje, že se jedná o zbytečnou otázku, ale zatím je možno pouze řešit předběžné úkoly – např. v Jinonicích prý byl založen pro zájemce zájezdní fond. R., *Zájezdy do Sovětského svazu*, *Přítel SSSR* 1946, č. 6 (20. 4.), s. 4, zdůrazňuje, že splnění tohoto toužebného přání není jednoduché vzhledem k absenci pravidelného železničního spojení, jehož obnova potrvá ještě několik měsíců. Návštěvy ve větším měřítku znemožňuje i zabránění hotelů pro jiné potřeby a tak v r. 1946 už nelze s touto možností příliš počítat. O rok později vyšla anonymní zpráva *Turistický ruch mezi SSSR a Československem*, *Věstník Českého zemského ústředí obcí, měst a okresů v Praze* 36, 1947, s. 386, kde se lapidárně konstatuje, že tento ruch mezi oběma zeměmi „bude obnoven, jakmile to poměry dovolí“. Problému věnoval pozornost i regionální tisk, srv. článek *Kdy pojedeme do SSSR?*, *Průlom (Vsetín)* 1947, č. 12 (22. 3.), s. 1. Bylo konstatováno, že nyní je v SSSR nedostatek bytů, brzy ale nebude překážek pro vzájemné návštěvy a poznávání se – „do té doby však musíme svou cestovatelskou netrpělivost krotiti.“

¹⁷²Ani tak nebylo vyhověno všem zájemcům, srv. Ludvík VACULÍK, *Milí spolužáci (Výbor písemných prací 1939-1979)*, Praha 1995, s. 425 (deníkový zápis z 11. 5. 1946 o marné snaze domoci se prázdninového pracovního zájezdu do SSSR). V komentáři k dopisu z prosince z r. 1946 autor zmiňuje, že jeho známí – členové Svazu přátel SSSR „byli zklamáváni, např. už tím, že na žádný pokus o opravdu přátelský, přímý styk s lidmi třeba z Ukrajiny nepřišla nikdy odpověď“ (ib., s. 461).

¹⁷³Ukrajina nebyla zařazena do programu cesty velké delegace vedené ministrem B. Laušmanem v r. 1946, srv. BERGER, *Československá průmyslová delegace*. Obdobně tomu bylo v případě cesty sondující možnosti tělovýchovných vztahů, srv. František BLÁHA, *My a SSSR, zvláště v tělovýchově*, Praha 1946, nebo v případě výjezdu mládežnické delegace na konci r. 1949.

¹⁷⁴Velmi vzácné byly návštěvy Bělorusi – okolí Minska plnilo pouze roli zastávky při přeletech z ČSR do Moskvy. Ostatní evropské republiky SSSR od karelofinské po moldavskou zůstávaly prakticky nedosažitelné, jinak byla navštěvována už jen Gruzie - jistě proto, že byla rodištěm Stalina.

pohybovat, ačkoli po návratu často tvrdili opak. Okruh ukrajinských lokalit, které mohli navštívit, byl minimální. Jednalo se především o Kyjev a některý z blízkých, k tomuto účelu připravených kolchozů. Východnější částí Ukrajiny (Charkovem a Donbasem) se návštěvy přesouvaly po železnici z Moskvy do Gruzie a zpět. Západní části země byly zahraničním návštěvníkům téměř úplně uzavřeny, což platilo i v případě bývalé Podkarpatské Rusi.

Možnosti výjezdu sovětských občanů (včetně obyvatel Ukrajiny) do ČSR byly rovněž minimální. Samostatné delegace z ukrajinské republiky do zahraničí vysílány nebyly a jednotliví Ukrajinci mohli být zařazeni jen do skupin, reprezentujících na mezinárodních akcích celý Sovětský svaz. Ten však bezprostředně po r. 1945 nebyl ještě zastoupen ve většině světových oborových a profesních organizací a jejich konference proto z velké části neobesílal. Určité množství ukrajinských představitelů se však do českých zemí přece jen nakrátko dostalo. Pomineme-li návštěvu M. Hrečuchy, o níž bude informováno dále, dostavili se Ukrajinci Sydir Kovpak a Anatolij Šyjan na sjezd představitelů organizací bývalých partyzánů.¹⁷⁵ Jiní představitelé této republiky byli zastoupeni v sovětské delegaci na Mezinárodním festivalu mládeže konaném v Praze v létě r. 1947,¹⁷⁶ na jednání Světové federace demokratických žen i na pražském mírovém kongresu v únoru 1949.¹⁷⁷ Pro rozvoj kulturní linie česko-ukrajinských vztahů znamenaly však více pražské pobyty spisovatelů různých generací a kvalit.

Paradoxně se největší počet ukrajinských spisovatelů vyskytoval v Praze a v Čechách mezi květnem a listopadem 1945, kdy zde pobývali jako příslušníci Rudé armády nebo vojenští žurnalisté.¹⁷⁸ Nejvýrazněji zúročil svou návštěvu Prahy Maksym Rylskij,¹⁷⁹ nejdelší byl však pobyt Leonida Pervomajského, který měl možnost v určitém rozsahu veřejně prezentovat v ČSR ukrajinskou literaturu.¹⁸⁰ Vnímání

¹⁷⁵ K. DUBYNA – A. ŠYJAN, *U Čechoslovačyni (Dorožni notatky)*, Sučasne i majbutně (Kyjiv) 1946, č. 5, s. 25-29.

¹⁷⁶ Nina KOSTENKO – Lidija HERASYMČUK – Marija ZVĚDINA, *Festival u Prazi*, Raďanska žinka (Kyjiv) 2, 1947, č. 9, s. 22-23.

¹⁷⁷ Hnat JURA, *U Prazi*, Sučasne i majbutně (Kyjiv) 1949, č. 5, s. 16-19 (o pražském kongresu obránců míru konaném od 20. 5., kde byl v sovětské delegaci zastoupený i šéf ukrajinské akademie věd prof. Palladin).

¹⁷⁸ Zmínit lze autory později často překládané do češtiny jako J. Halan, S. Holovanivskij, O. Hončar, L. Pervomajskij, N. Rybak, M. Stelmach nebo V. Švec. Některé z nich zmínil Julius DOLANSKÝ, *První sovětští hosté u nás*, Literární noviny 15, 1946, s. 66-68.

¹⁷⁹ Srv. básně s pražskou a českou tematikou zařazené do sbírky RYLSKYJ, *Čaša družby*, Kyjiv 1946.

¹⁸⁰ Pervomajskij patřil např. mezi hosty, kteří navštívili v r. 1945 dobříšský zámek (Jan PILAŘ, *Sluneční hodiny*, Praha 1989, s. 140). Po návratu do Kyjeva se pokoušel udržet kontakt s Prahou prostřednictvím korespondence s překladatelkou Marií Marčanovou.

českých reálií bylo výraznější v případě cesty prozaika O. Hončara do Prahy v r. 1949, kterou se tato časová etapa uzavírá.¹⁸¹

Máme-li získat přehled o významu a případné informativní hodnotě několika československých výprav, které zavítaly při návštěvě SSSR na Ukrajinu, je třeba je uvést v chronologickém pořadí. První poválečný výjezd skupiny Čechů do SSSR představovala měsíční cesta vybraných pracovníků pražské Tatrovky, kteří byli zcela výjimečně přijati Stalinem. Poté, co jim právě on doporučil návštěvu Ukrajiny,¹⁸² se tatrováci při návratu domů v Kyjevě 20. – 22. 9. 1945 opravdu zastavili. Přijal je N. Chruščov a vylíčil jim obnovu Ukrajiny, která utrpěla ve válce „snad nejvíc z celého Ruska“. Součástí cesty byla návštěva kolchozu Taras Ševčenko, který byl zahraničním hostům předváděn velmi často.¹⁸³

Uvedené návštěvníky označil centrální ukrajinský deník za odborovou delegaci. Další skupina, která zavítala z Prahy do Kyjeva, byla nazvána neméně nadneseně delegací československých kulturních činitelů, ač se jednalo jen o několik činovníků Svazu přátel SSSR vedených ústředním tajemníkem svazu R. Šmicem. Hosté strávili čtyři dny z pětítýdenního pobytu v SSSR v Kyjevě a v dalším vzorovém kolchozu nazvaném 1. máj.¹⁸⁴ Reprezentativnější byly dvě další skupinové návštěvy představované v r. 1946 delegací poslanců ÚNS a o rok později, na podzim r. 1947, skupinou českých a slovenských spisovatelů a novinářů. Oběma těmto akcím věnuji samostatný exkurs.

Uvedený, nikterak impozantní obraz nenabyl ani po únoru 1948 výraznějších rysů. Do konce r. 1949 lze za důležité či zajímavé označit, necháme-li stranou už popsaný pobyt K. Gottwalda, jen dvě návštěvy. První z nich spadá do oblastí zcela sporadických sportovních kontaktů ČSR a Ukrajiny. Skupina osmnácti československých zápasníků s doprovodem pobývala na přelomu září a října 1949

¹⁸¹ Oles HONČAR, *Ščodennyky u trjoch tomach*, tom 1 (1943-1967), Kyjiv 2002, s. 88-95 (zápisky z Čech a Moravy z dubna až června 1945), 128-131 (návštěva z listopadu 1949).

¹⁸² Audience byla Stalinem poskytnuta 30. 8. 1945 vpozdvečer a trvala hodinu (KOROTKOV – ČERNĚV – ČERNOBAJEV, *Posetitěli*, Istoričeskij archiv 1996, č. 4. Žádná podobná návštěva z českých zemí není v uvedeném pramenu ve sledovaném období doložena.

¹⁸³ J. DOBR – J. HOLEČEK – M. STREJČEK – J. ULRYCH (členové závodní rady továrny Tatra), *Čeští dělníci u generalissima Stalina*, Svět sovětů 8, 1945, č. 17 (12. 10.), s. 4-5, srv. i Přítel SSSR 1945, č. 2 (10. 10.), s. 1, kde ohlášen večer s účastníky zájezdu – později se podobných akcí konalo více. O návštěvě informoval i deník Rad'anska Ukrajina 26, 1945, č. 187 (21. 9.) a 189 (23. 9.), vždy na s. 1.

¹⁸⁴ O této cestě, již se žádné významné kulturní osobnosti nezúčastnily, psal zevrubně Alfred ŽALMAN, *SSSR mýma očima*, Olomouc 1946, pasáž o Ukrajině je na s. 122-134. Srv. i S., *Delegace ze Sovětského svazu se vrátila (Delegace v Leningradě)*, Svět sovětů 9, 1946, č. 1 (4. 1.), s. 2-3; Rudolf ŠMIC, *Byli jsme v Sovětském svazu*, Přítel SSSR 1946, č. 1 (15. 1.), s. 1-2, č. 3, s. 6. Zprávu agentury RATAU o návštěvě otiskl deník Rad'anska Ukrajina 26, 1945, č. 245 (12. 12.), s. 1, č. 248 (16. 12.), s. 2.

v Moskvě a poté byli její členové odesláni do Ukrajiny nebo Gruzie. V Kyjevě se utkali s ukrajinskými zápasníky, přičemž ústřední kyjevský deník psal v této souvislosti o mezistátním utkání ČSR-Ukrajina.¹⁸⁵

Politicky významnější byl jen o málo pozdější pobyt českých a slovenských zemědělců vyčleněných z velmi rozsáhlé studijní výpravy vedené československým viceministrem zemědělství Josefem Borůvkou. Také tato návštěva začínala a končila v Moskvě, dvě z deseti skupin se však mezitím pohybovaly půldruhého týdne po zemědělských, výzkumných i výrobních podnicích východní Ukrajiny.¹⁸⁶ Na propagování sovětské formy kolektivního způsobu hospodaření v ČSR, kde kolektivizace teprve začínala, se tedy podílela i Ukrajina.¹⁸⁷ Zmíněným způsobem byly výhody družstevnictví SSSR předváděny koncem 40. let i hostům z jiných satelitních zemí – ve velkém rozsahu byly zvány zejména delegace z Polska.¹⁸⁸

Poněkud jiný charakter lze přiřknout nepočetným návštěvám jednotlivců z umělecké sféry v Ukrajině. Víme např., že zde pobýval začínající malíř Vladimír Fuka, výraznější ohlas mělo však vystoupení trojice českých hudebníků (klavírista J. Páleníček, houslista A. Plocek a violoncellista M. Sádlo), která zavítala do Kyjeva v rámci sovětského turné koncem r. 1946 i do Kyjeva.¹⁸⁹ Poté následovaly ještě návštěvy dvou českých spisovatelů. Na podzim 1948 se v Ukrajině zastavila Marie Pujmanová, která zde sbírala materiál k poslednímu dílu své válečné trilogie.¹⁹⁰ O dva měsíce později hostoval na druhém sjezdu Svazu sovětských spisovatelů Ukrajiny

¹⁸⁵ Skupina byla v rámci letecké přepravy odbavena na zastávce ve Lvově. O pobytu v Moskvě psal J. MATĚJČEK, *SSSR – ČSR v zápase řecko-římském*, in: Jiu-jitsu – rohování – vzpírání – zápas 1, 1949, s. 152-157, 161-168. Termín „mezistátní utkání“ použil list Raďanska Ukrajina 30, 1949, č. 234 (4. 10.), s. 4. O pobytu v Ukrajině psal Stanislav TOMS, *Ukrajina očima těžké váhy*, Mladá fronta 5, 1949, č. 243 (16. 10.), s. 10, srv. nepodepsaný materiál *Nezapomenutelné dojmy ze SSSR (Podrobnosti z pobytu čs. zápasníků v Kyjevě a Tbilisi)*, ib., č. 238 (11. 10.), s. 6, č. 232 (4. 10.), s. 8, č. 241 (14. 10.), s. 6.

¹⁸⁶ Nejpodrobnější přehled o této cestě doplněný řadou fotografií poskytuje sborník *Veliký příklad*, Praha 1950. O průjezdu obou skupin územím republiky v poměrně velkém rozsahu referovaly i deníky Raďanska Ukrajina a Pravda Ukrajiny, řadu materiálů lze najít i v českých periodikách.

¹⁸⁷ Zákon o Jednotných zemědělských družstvech byl schválen československým parlamentem 23. 2. 1949.

¹⁸⁸ K návštěvě polských zemědělců na Ukrajině v r. 1939 srv. Serhij V. TKAČOV, *Podorož do kolhospného rajy: delehaciji polskych seljan v Ukrajinu 1949 roku*, Ternopil 2004. Polských výprav bylo, snad u vědomí větší složitosti tohoto problému, uskutečněno v r. 1949 větší množství.

¹⁸⁹ Srv. zprávu o návratu umělců do ČSR v hudebním měsíčníku Tempo 19, 1946-1947, s. 92. Trio absolvovalo v SSSR 14 větších vystoupení, z toho sedm v Moskvě, čtyři v Leningradě a tři v Kyjevě, kam je doprovodila kulturní atašé ZÚ v Moskvě Jarmila GLAZAROVÁ. Tehdy vzniklo autorčino svědectví o Kyjevě nazvané *Dopis z cesty do Kijeva !/!*, Panorama 22, 1947, s. 20-22 a 38-40, přetisk: EAD., *Dnes a zítra*, Praha 1952, s. 37-54, resp. *Ani dálka, ani cizina*, Praha 1953, s. 30-46.

¹⁹⁰ Dojmy z návštěvy Ukrajiny obsahuje posmrtně vydaný text Spisovatel a doba, in: Marie PUJMANOVÁ, *Vyznání a úvahy*, Praha 1959, zvláště s. 105-106. Literárním výsledkem pobytu se stala nejprve delší báseň *Babí jar*, in: EAD., *Vyznání lásky*, Praha 1949, s. 83-88, a po ní ukrajinské partie knihy *Život proti smrti*, Praha 1952 – bojů u Kyjeva se týká kapitola *Byl mráz*, ib., s. 233-244.

český prozaik, novinář a spisovatelský činovník Jan Drda, který zde spolu s několika polskými a bulharskými autory zastupoval literární svět.¹⁹¹ Jeho pozdravný projev mluvil o perspektivách vztahů české a ukrajinské literatury, aniž by se dal v následujícím období podobný vývoj vypožorovat.

Některé jiné plánované cesty českých představitelů na Ukrajinu nebylo možno vzhledem k nedostatečné vstřícnosti sovětských míst uskutečnit. V první řadě to platí o výpravě, která hodlala navštívit haličský Zborov u příležitosti 30. výročí bojového vystoupení československých legií.¹⁹² V tomto případě přispěla k odmítavému stanovisku sovětských orgánů skutečnost, že v Haliči nebyl ještě zlomen ozbrojený odpor ukrajinských povstalců. Jak bylo výše uvedeno, akceptován nebyl ani návrh cesty vojenských činitelů do Kyjeva motivované pátým výročím vstupu Rudé armády do Kyjeva. Okolnosti znemožnily v r. 1946 natáčení filmu M. J. Krňanského *Nikola Šuhaj v Zakarpatské oblasti* a filmaři museli vzít zavděk brdskými exteriéry.¹⁹³ O poznávací cestě na Ukrajinu snil marně také překladatel Rudolf Hůlka, který patřil k největším propagátorům ukrajinské literární tvorby v ČSR.¹⁹⁴

3. 2. 2. Parlamentní a spisovatelská delegace v SSSR a Ukrajině (1946, 1947)

Cesta československé parlamentní delegace měla spíše přátelský než politický charakter. Funkce a podoba sovětského a československého parlamentarismu se sice po r. 1945 ještě lišily, při občasných poznávacích a zdvořilostních kontaktech spojených s „otukáváním“ druhé strany však příslušné rozdíly nehrály zásadní roli.

Cestě poslanců do Sovětského svazu včetně Ukrajiny předcházela návštěva šestičlenné delegace Nejvyššího sovětu SSSR pozvané k oslavám 28. výročí vzniku ČSR. Vedl ji málo známý představitel sovětského parlamentu, Rus A. F. Gorkin. Kromě něj byly zastoupeny jako jediné dvě neruské republiky SSSR Ukrajina a Bělarus, a to předsedy prezidií svých nejvyšších sovětů M. Hrečuchou a N.

¹⁹¹ Žádní západní spisovatelé se na sjezd nedostavili. Drdova návštěva navázala na jeho účast ve spisovatelsko-novinářské delegaci z konce r. 1947.

¹⁹² Gen. Matěj NĚMEC, *Návraty ke svobodě*, Praha, 1994, s. 205-206. Autor se od konce r. 1946 účastnil jednání o způsobu uctění výročí bitvy, sovětská strana se však prostřednictvím svého velvyslanectví v Praze bránila všem iniciativám - od uvažovaného zájezdu legionářů do těchto míst, přes instalaci nového pomníku, který už byl v ČSR vyhotoven, až po shození pamětního věnce z letadla na místo bojů.

¹⁹³ Fr. LEDVINKA, *K natáčení "Nikoly Šuhaje" /rozhovor s I. Olbrachtem/*, Pedagogický průvodce 1, 1945-1946, s. 194 /č. 25 z 20. 4. 1946/.

¹⁹⁴ Srv. kopie jeho dopisů ukrajinským literárním činitelům uložené v archivu Slovanské knihovny.

Grekovovou (Hrekavou).¹⁹⁵ Jako hlavní řečník delegace vystupoval vždy Gorkin, např. na pražské manifestaci k výročí říjnové revoluce.¹⁹⁶ Hosté přihlíželi části jednání o připravované dvouletce v NS¹⁹⁷ a poté zamířili z Prahy do dalších českých a moravských lokalit i na Slovensko.

Hrečucha, patřící v celosovětském stranickém měřítku k poměrně málo významným činitelům, se během cesty do ČSR nijak výrazně neprojevil. Jako reprezentant specificky ukrajinských zájmů vnímán být nemohl už proto, že z oficiálního hlediska ani neexistovaly.¹⁹⁸ Pozornost zasluhuje jeho neúspěšný pokus o osobní předání daru prezidentu Benešovi, jímž byl filmový záznam z prezidentova pobytu v Kyjevě. Sovětské velvyslanectví jej zaslalo prezidentovu kancléři až po odletu delegace z Prahy.¹⁹⁹

Ještě před odjezdem sovětských představitelů z ČSR se vydala na reciproční návštěvu SSSR šestice československých poslanců vedená předsedou parlamentu Josefem Davidem.²⁰⁰ V delegaci zřetelně dominovali komunisté doplnění představiteli ostatních stran, kteří později podpořili únorový převrat. Poslanci ze Slovenska hlásící se formálně k ukrajinské národnosti a zastupující KSS nebo Demokratickou stranu nebyli do delegace zařazeni a nevíme, zda o účast na této akci projevíli zájem. Sovětské pozvání bylo načasováno tak, aby se delegace na počátku moskevského pobytu zúčastnila oslav 29. výročí VŘSR.²⁰¹ Kromě pobytu ve čtyřech ruských

¹⁹⁵ Jednalo se o jeden z nově navazovaných kontaktů vedoucích činitelů Nejvyššího sovětu SSSR s představiteli parlamentů některých demokratických zemí, např. Velké Británie.

¹⁹⁶ Text projevu srv. *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 250, s. 388-389.

¹⁹⁷ Návštěva byla plánována od konce června téhož roku, srv. APS ČR, fond Spisy – delegace I, karton 9, inv. č. 206. O jejím průběhu srv. vlk /= Vladislav KUKLA/, *Delegace Nejvyššího sovětu SSSR v Československu*, Slovanský přehled 32, 1946, s. 530-531. V tehdejší českém tisku lze najít řadu detailnější pojatých materiálů.

¹⁹⁸ Úplnou Hrečuchovu poplatnost dobové politické „novořeči“ dokládá jeho bezobsažný text o chystaných volbách do ukrajinského Nejvyššího sovětu: M. N. GREČUCHA //, *Sovětská Ukrajina před volbami*, Sovětské informační zprávy (Praha) 1947, č. 1 (8. 1.), s. 4-5.

¹⁹⁹ AKPR, složka D 14 054 / 47 (spis D 19 889 / 46). Ve spisu je i koncept děkovné odpovědi J. Smutného, budoucího politického emigranta, konstatující: „Je to velmi milá upomínka na nezapomenutelný pobyt v hlavním městě Ukrajiny, jejíž shlédnutí udělá panu presidentovi upřímnou radost.“. Není jisté, o který ze dvou Benešových průjezdů Kyjevem (1934, 1945) se jednalo a zda se tento filmový dokument dochoval.

²⁰⁰ K přípravě a průběhu této cesty uchoval určité doklady APS ČR, fond Spisy – delegace II, karton 6, inv. č. 86. V parlamentní delegaci byli zastoupeni z české strany předseda ÚNS - národní socialista J. David a poslanci J. Hladký (sociální demokrat), A. Petr (lidovec) a B. Škrlantová (komunistka), za Slovensko komunist F. X. Komzala, Ján Ševčík (za Demokratickou stranu) a tajemník sekretariátu parlamentní kanceláře J. Madar. Cesty se zúčastnili ještě Davidův osobní tajemník a zástupce ministra zahraničí. Velmi podstatnou roli jako součást komunistické páté kolony ve třech českých a slovenských stranách sehráli J. David, A. Petr a J. Ševčík.

²⁰¹ Návštěvu popisuje sborníček *Členové delegace Ústavodárného národního shromáždění o své cestě Sovětským svazem*, Praha 1947, kam napsalo sedm účastníků. Samostatně popsali cestu stručněji Jaroslav HLADKÝ, *Byli jsme v Sovětském svazu*, Praha 1947, podrobněji F. X. KOMZALA, *Čo som videl*

městech (Moskva, Leningrad, Stalingrad a Sverdlovsk) absolvovali účastníci výjezd do Gruzie a Ukrajiny.²⁰² Putování delegace vyličil nejpodrobněji poslanec KSS F. X. Komzala. Z jeho vyprávění se dovídáme, že delegace pobývala na ukrajinském území nebo jím za své návštěvy projížděla celkem čtyřikrát.²⁰³

Pobyt v hlavním městě Ukrajiny byl naplánován až jako poslední bod programu před návratem domů. V Kyjevě poslance přijal jak M. Hrečucha, kterého český tisk označoval za presidenta Ukrajinské republiky, tak N. S. Chruščov.²⁰⁴ Delegace byla nucena návštěvu Kyjeva a okolí zkrátit o dva dny, aby se poslanci mohli v Praze zúčastnit rozpravy o státním rozpočtu na rok 1947.²⁰⁵ Při zpáteční cestě proto absolvovali už jen oficiální uvítání ve Lvově a Čopu.²⁰⁶ Josef David se jako hlavní představitel poslanecké delegace stal nejvyšším československým politickým činitelem, který byl představen čtenářům ukrajinského tisku, rozhovor však vyniká vzácnou bezobsažností.²⁰⁷ Poměrně nákladnou cestu do SSSR zhodnotil David po návratu na plenárním zasedání NS dne 12. 2. 1947. V tomto projevu byly dojmy z

v SSSR, Bratislava 1947. Vystoupení poslanců po návratu dokládá např. F. TURNOVEC, *Členové parlamentní delegace v SSSR (Poslanec Petr, Hladký, Komzala a poslankyně Škrlandová o svých poznatcích v SSSR /.../)*, Národní osvobození 18, 1947, č. 13 (16. 1.), s. 3.

²⁰² Program v Gruzii se neomezil jen na Tbilisi, ale zahrnul také návštěvu Suchumi a Stalinova rodiště Gori. Návštěva Bělarusi ani jiných sovětských republik nebyla do programu pobytu zahrnuta.

²⁰³ Nejprve musela v důsledku špatných atmosférických podmínek přerušit v Kyjevě let a po jeho prohlídce pokračovat do Moskvy vlakem – přitom museli vyslechnout stížnosti místního železničáře na chování vojáků slovenské armády v době německé okupace Ukrajiny. Přes jihovýchodní Ukrajinu cestovali poslanci také do Gruzie i zpět, zastavili se v Charkově a cesta je vedla Donbasem. Je zajímavé, že pobytu na Ukrajině i v Gruzii je věnována v Komzalově knize téměř stejná míra pozornosti (o pobytech v Ukrajině píše na s. 6-10, 125-126 a 170-189, o Gruzii na s. 128-156).

²⁰⁴ Komzala uvádí pouze jeho premiéřskou funkci, ne však vedoucí pozici v KS(b)U, srv. Členové delegace ÚNS, s. 10. V obou popisech je krátce zmíněno přijetí delegace prezidentem i premiérem Ukrajiny, jejichž jména byla podána ve zkomolené podobě Grčucha resp. Gruščev (!) – ve výňatku in: *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 273, s. 420-422, byly tyto pasáže vynechány. Chruščov přijal delegaci dvakrát, jednou za spoluúčasti dvou ukrajinských vicepremiérů (mj. M. Bažana), republikového prokurátora R. Rudenka a dalších předních republikových činitelů.

²⁰⁵ Cesta se ve srovnání s prvotním záměrem i tak protáhla. Původně byl návrat poslanců očekáván 26. 11. 1946, srv. informaci MZV pro ÚNS z 11. 11. 1946 (APS ČR, fond Spisy - delegace II, karton 6, inv. č. 86).

²⁰⁶ V Čopu je vítal mj. bývalý člen londýnské Státní rady I. Turjanycja s vybranými obyvateli Zakarpatska, kteří před delegací velebili svůj šťastný život v SSSR.

²⁰⁷ Josyf DAVID, „*Družba z Radanským Sojuzom – zaporuka našeho šťastlyvoho majbutňoho*“ (*Rozmova z Holovoju Zakonodavčych Nacionalnych Zboriv Českoslovačkoi Republiky /.../*, Sučasne i majbutně (Kyjiv) 1946, č. 12, s. 35-38. Značné místo věnoval David při hodnocení dojmů z Kyjeva jeho legionářské tradici, o československo-ukrajinských vztazích však nemluvil a omezil se jen na pozdrav ukrajinskému národu, „jednomu ze slavných bratrů velké slovanské rodiny.“ Srv. i Václav CHÁB, *O sovětských lidech a dojmech (Hovor s Jožou Davidem)*, Národní osvobození 17, 1946, č. 287 (14. 12.), s. 1.

ukrajinské i gruzínské republiky výrazně potlačeny obecnějším hodnocením zaměřeným na celosovětský charakter cesty.²⁰⁸

Výprava dvanácti převážně českých, ale zčásti také slovenských spisovatelů a novinářů, uskutečněná v září 1947, skončila také v Kyjevě.²⁰⁹ Více než třítydenního putování (6. – 29. 9.) se zúčastnilo několik významných představitelů české a slovenské kultury (František Halas, Vítězslav Nezval, Marie Majerová, Jan Drda, Zora Jesenská), které doplnili novináři z centrálních deníků, zejména tehdejší šéfredaktor Rudého práva Vilém Nový.²¹⁰ Postupně upřesňování informací o cestě „do Ruska“ a nálady s ní spojené dokládají dopisy Františka Halase různým adresátům od konce července 1947.²¹¹ Z obecného hlediska je značně výmluvný jeho nedatovaný dopis poslaný manželce asi 13. 9. 1947 z Moskvy, a to „diplomatickou cestou“.²¹² Důvodem nebyla jen dlouhá, až třítydenní doba dodávání pošty ze SSSR do ČSR,²¹³ ale i řada kritických poznámek a narážek na sovětské poměry. O plánované zastávce v Kyjevě se Halas zmínil jen stručně, zajímal ho spíše výjezd do Gruzie, který jí měl časově předcházet.²¹⁴

Pobyt na Ukrajině byl také v případě této návštěvy krátký – hosté se sem přesunuli koncem září 1947 z Moskvy a prohlédli si Kyjev. Program obsahoval tradiční položky (návštěvu místních pamětihodností a muzea ukrajinského partyzánského hnutí, výjezd do kolchozu), uskutečnil se však i večírek zorganizovaný

²⁰⁸ Ve vyúčtování cesty, jež zaslal David účtárně ÚNS až 16. 3. 1948, je uvedena částka 309 745, 20 Kč (APS, fond Spisy – delegace II, karton 6, i. č. 86). Mezitím vedl na přelomu dubna a května 1947 další poslaneckou výpravu do Velké Británie, srv. František B. SOUKUP (red.), *Ročenka ÚNS 1947-1948*, Praha 1948, s. 6.

²⁰⁹ Návštěva byla připravována od dubna 1947, srv. *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 282, s. 433-434. K jejímu průběhu srv. např. Ludvík KUNDERA, *František Halas (O životě a díle. 1947-1999)*, Brno 1999, s. 42-43, 220-222 a 315-316, pobyt delegace v Ukrajině zde však zmiňován není.

²¹⁰ Členy delegace byli také šéfredaktor Lidové demokracie Josef Doležal, šéfredaktor Práva lidu Jan Vaněk, šéfredaktor zpravodajské sekce ČTK Jiří Hronek a náměstkyně pražského primátora za národně-socialistickou stranu Růžena Pelantová. Slovensko zastupoval kromě Z. Jesenské literární kritik M. Chorvát.

²¹¹ Srv. František HALAS, *Dopisy*, Praha 2001, poprvé se o cestě mluví v dopisu z 22. 7. 1947 (ib., č. 647, s. 276). K cestě samotné a její závěrečné ukrajinské části nepřinášejí Halasovy dopisy podrobnější informace. Určité údaje by snad mohl poskytnout zelený trhací blok zmíněný v kritickém aparátu jednoho ze svazků Halasova literárního díla – F. HALAS, *A co básník*, Praha 1983, s. 388.

²¹² Dopis byl vydán až v období dočasného zrušení cenzury v brněnském měsíčníku Host do domu 15, 1968, č. 5, s. 52. Z textu je patrné, že itinerář cesty nebyl ještě v době jeho sepsání ustálen, nebo jej Halas neznal.

²¹³ Halase vedly jeho kritické postřehy k rozhodnutí, že o dojmech ze SSSR nebude veřejně mluvit, nakonec však v pražské Lucerně 13. 10. 1947 mluvil o Leningradu, srv. F. HALAS, *Imagena*, Praha 1971, s. 401-405.

²¹⁴ Jediný pozitivnější tón jinak smutně a kriticky laděného dopisu konstatuje: „To je zatím moje jediné utěšení, že uvidím Gruzii,“ o plánovaném pobytu v Kyjevě najdeme jen nekomentující zmínku.

Svazem sovětských spisovatelů Ukrajiny za asistence O. Kornijčuka.²¹⁵ Ukrajinští účastníci neměli nepochybně zájem ventilovat vnitřní situaci svého svazu, kde několik dní předtím vyvrcholila kampaň proti nositelům nacionalistických myšlenek. Českoslovenští hosté tudíž dorazili v poněkud nevhodnou dobu, o příslušných událostech se však možná vůbec nedověděli a většina z nich by ani nemohla pochopit jejich význam. Na rozdíl od poslanecké delegace z r. 1946 nebyla spisovatelsko-novinářská výprava přijata nikým z nejvyšších ukrajinských stranických či republikových představitelů, což mohlo souviset s tehdejším rozdělením moci mezi N. Chruščova a L. Kaganoviče.

Z Kyjeva zamířila delegace letadlem zpět do Prahy. Účastníci cesty zakrátko vyličili své dojmy ze SSSR na veřejném shromáždění v Lucerně, okamžitých písemných ohlasů se však v tehdejší tisku objevilo překvapivě málo.²¹⁶ Dojmy z cesty byly nejspíše překryty rychlým sledem událostí, které směřovaly k únorovému převratu. Trojí knižní zpracování sovětských dojmů²¹⁷ vyšlo už za zcela odlišné kulturně-politické situace. Příslušné publikace posloužily za nových poměrů k propagaci ještě programovějšího a nekritičtějšího sovětofilství. Tento celkový kontext spisovatelsko-novinářské výpravy znemožňuje hodnotit ji jako nepolitickou. Každá podobná, oficiálně organizovaná návštěva SSSR se vyznačovala výrazným propagačně-ideologickým nátěrem. Jejich cílem mělo být vysloveně pozitivní svědectví, které by mohlo být předáno širšímu okruhu obyvatel ČSR. Zdá se, že většina účastníků se podílela na takovýchto akcích s potěšením a bez velkých pochybností.

V případě obou nejdůležitějších návštěv Ukrajiny hosty z ČSR uzavíral pobyt v Kyjevě zhruba měsíční náročnou a únavnou cestu. Míra a kvalita poznání, kterého mohli účastníci dosáhnout, se nemohly nijak lišit. Čteme-li svědectví členů poslanecké či spisovatelsko-novinářské exkurse, zaujme nás přesycenost všech cestovních popisů

²¹⁵ Mezi účastníky setkání byli také prozaici Wanda Wasilewská a Ivan Le. Žádný rozsáhlejší materiál ani překlad z české literatury nebyl při této příležitosti publikován. Popis pobytu této československé delegace v Kyjevě sestavený O. Poltorackým pro úřední potřebu otiskly *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 324, s. 492-493.

²¹⁶ Příznačný svým politickým zaměřením je projev šéfredaktora Rudého práva Viléma Nového z 3. 10. 1947, přetiskly *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 326, s. 495-497, který se však Ukrajiny věcně netýká. Jinak je tomu v případě jeho článku *Záběry z SSSR (Poznámky z cesty delegace čs. spisovatelů a novinářů po SSSR)*, Světové rozhledy 1, 1947, s. 937-940, 1037-1042. Zmínka o Kyjevě je už na s. 938, větší pozornost však zasluhuje kapitola *Náš soused – Ukrajina* (ib., s. 1039-1041).

²¹⁷ Marie MAJEROVÁ, *Deset tisíc kilometrů nad Sovětským svazem*, Praha 1948, zvláště s. 27, 31-32, 42-47; Jiří HRONEK, *O zemi velkých činů*, Praha 1947, s. 42-43, 57-59; Zora JESENSKÁ, *Bola som v Sovietskom sväze*, Bratislava 1949.

zcela nekritickým vnímáním velkého sovětského vzoru a jeho dílčí ukrajinské varianty, která i tyto návštěvníky SSSR většinou přesvědčila o úspěšnosti sovětské národnostní politiky. Je těžké odhadnout, nakolik hrála v dostupných popisech obou ukrajinských pobytů roli autocenzura, nedovolující vyslovit určité pochybnosti či kriticky uvažovat o některých spatřených skutečnostech.²¹⁸

3. 2. 3. Překládání z ukrajinštiny v českém prostředí

Překládání umělecké literatury všech typů a žánrů včetně děl lidové slovesnosti hrálo v česko-ukrajinských vztazích od první poloviny 19. století, v době rostoucího českého zájmu o slovanské národy, velmi výraznou úlohu. Absence ukrajinské státnosti i malá míra rozvoje politických a dalších struktur ukrajinského národa zvýrazňovala význam ukrajinské literatury jako zprostředkovatelky jeho snah a nadějí. Jednou z cest k propagaci ukrajinství mohlo být překládání z ukrajinštiny do češtiny, kterému se otevíraly lepší možnosti než v předcházejících desetiletích. Zdánlivě tak vznikala nebývale široký prostor umožňující detailnější seznamování českých čtenářů s Ukrajinou. Čeští Ukrajinci snažící se překládat (Alex Vengřenivský, Mykola Ščyrba) chtěli tímto způsobem oslovit českou veřejnost a zlepšit její nedostatečnou informovanost o minulém i současném vývoji ukrajinské kultury. Po r. 1945 vzrostl také počet Čechů, kteří se pokoušeli o překládání z ukrajinštiny. Proměnila se generační i kvalitativní skladba překladatelské skupiny, v níž se však jen málokdy objevilo známější jméno (Petr Kříčka, Jan Vladislav).

Pozornost je však třeba věnovat především dobře dokumentované činnosti Rudolfa Hůlky, který překládal už od 20. let a po r. 1945 měl možnost lépe se v této sféře realizovat. Leccos o tom vypovídá soubor dopisů ukrajinských kulturních činitelů, téměř vesměs spisovatelů, zaslaných Hůlkovi především v r. 1947.²¹⁹ Korespondence představuje cenný zdroj informací o stavu a rozvoji česko-ukrajinských literárních

²¹⁸ Z tohoto hlediska by československé popisy návštěv SSSR a Ukrajiny zasluhovaly srovnání s tehdejšími popisy západních návštěvníků.

²¹⁹ Rudolf Hůlka (1887-1961) nebyl profesionálním překladatelem, přesto patřil od 20. do 50. let k nejnplodnějším pracovníkům snažícím se seznamovat české čtenáře s ukrajinskou literaturou. V knižní podobě vyšlo téměř 40 jeho překladů, z toho asi třetina v letech 1945-1949. Soubor dopisů zaslaných R. Hůlkovi z Ukrajiny je uložen pod různými signaturami v archivu Slovanské knihovny v Praze (dále ASK). Cenným doplňkem jsou kopie nebo koncepty Hůlkových dopisů posílaných na Ukrajinu.

vztahů krátce po druhé světové válce.²²⁰ Hůlka poznal v Praze ve dvacátých letech začínajícího západoukrajinského grafika Vasyla Kasijana, který sem přišel jako vojenský emigrant. Po svém návratu na sovětskou Ukrajinu Kasijan šťastnou náhodou přežil období stalinských represí a zaujal v kulturním životě sovětské Ukrajiny přední místo jako předseda Svazu sovětských umělců Ukrajiny, svou tvorbu musel ovšem podřídit tehdejší politickým a stylovým požadavkům.

Oběma mužům se podařilo obnovit korespondenci po zhruba patnáctileté přestávce v r. 1946 a vyměňovali si pak i tištěné publikace.²²¹ Kasijan pomohl Hůlkovi při navázání kontaktů s ukrajinským spisovatelským svazem, na který se český překladatel koncem července 1947 obrátil. Hůlkova korespondence s Ukrajinou poté nabyla nakrátko značného rozsahu – v druhé polovině r. 1947 mu odtud došlo třináct dopisů.²²² V r. 1948 už intenzita dopisování poklesla²²³ a o rok později udržoval Hůlka kontakt už jen se svým původním korespondentem. Dopisy z Ukrajiny jsou zajímavým dokladem poměrů mezi ukrajinskou spisovatelskou inteligencí v době rostoucího boje proti recidivám údajného buržoazního nacionalismu – nevíme přitom, nakolik byl Hůlka o těchto věcech informován.

Snahy nepříliš známé osoby z Prahy navázat kontakt s Ukrajinou vyvolaly asi v Kyjevě směs zájmu, potěšení i nejistoty. Přesto většina oslovených reagovala – nejdříve Jurij Janovskij, který vyslovil 28. 7. 1947 potěšení z už vydaných i chystaných překladů vlastních prací do češtiny. Zároveň však vyjádřil obavu z možného přeložení původní varianty své knihy *Čtyři šavle*, kterou musel po válce přepracovat, a zaslal Hůlkovi svůj nový román *Živá voda*, který by podle jeho názoru přeložen být mohl. O dva dny později Hůlku oslovil jménem spisovatelského svazu předseda jeho zahraniční komise L. Pervomajskij. Sdělil, že v Kyjevě nejsou známy dřívější Hůlkovy překlady z ukrajinské klasické literatury a žádal o jejich zaslání, vyjadřoval naději v trvalejší tvůrčí spojení s Prahou a nabízel pomoc Hůlkovým překladatelským záměrům.

²²⁰ V uvedeném archivu je pod sign. T-A 65, T-A 99 a 100 dochováno 12 dopisů psaných převážně česky a zasláných Hůlkovi v letech 1947-1949, připojena je také jedna dedikovaná grafika. Vzájemná korespondence poté pokračovala až do Hůlkovy smrti.

²²¹ Hůlka posílal do Kyjeva některé české překlady ukrajinských literárních prací spolu s uměnovědnými nebo umělecko-historickými monografiemi a Kasijan se revanšoval ukrajinskými literárními novinkami.

²²² Z doby mezi červencem a prosincem 1947 se zachovalo, pomineme-li Kasijanovy texty, sedm dopisů čtyř pisatelů (J. Janovskij, J. Smolyč, sekretářka O. Kornijčuka T. Marjanivská a L. Pervomajskij) a kromě nich I. Stebun za zahraniční komisi ukrajinského spisovatelského svazu.

²²³ Z celého r. 1948 je k dispozici osm dopisů dvou spisovatelů (T. Masenko, O. Hončar) a syna spisovatele V. Stefanyka.

Další dopisy směřovaly z Kyjeva do Prahy až v říjnu 1947, tedy v poměrech už značně zakalených výsledky spisovatelského plenárního zasedání z konce září. Zdá se, že návštěva československých spisovatelů v Kyjevě z konce září se s touto formou kontaktů nijak nepřekrývala. V každém případě je zřetelná změna pozice Jurije Janovského. Poté, co se stal cílem útoků literárních dogmatiků, požádal Hůlku v dopise z 10. října stručně a rozhodně, aby v češtině nebyly vydány jeho starší knihy (*Mistr lodi* a *Čtyři šavle*) ani nově kritizovaná *Živá voda*. Další varování před překladem tohoto díla zaznělo v Kasijanově dopisu Hůlkovi z 16. října 1947. Silně ukrajinizovanou, poměrně komicky znějící češtinou sděloval, že román „byl zde zasouzen, protože pokazuje život sovětských lidí ve křivém zrcadle. To se neudalo Janovskému...“ Obdobně kriticky reagoval Kasijan i na další Hůlkovy překladatelské plány. Konstatoval např., že prozaiky Kosynku a Chvyľjového nelze považovat za sovětské spisovatele, protože prý dělali vše pro to, aby oddělili Ukrajince od jejich ruských bratrů. „Je to jim hanba i není teď zapotřebí netoliko vzpomínati jich ‚práce‘, a jich samých vůbec,“ varoval Kasijan.²²⁴

Napotřetí se Hůlka dočkal instruktáže přímo od zahraniční komise ukrajinského svazu spisovatelů. Její vedení informovalo o vydání sovětského úředního povolení „posvěcujícího“ Hůlkovy překlady do češtiny. I v tomto dopise zazněl pokyn, aby Hůlka nepřekládal *Živou vodu*, prý nepravdivě zobrazující poválečný život Sovětského svazu. Napříště měl konzultovat své záměry s ukrajinským spisovatelským svazem, aby se podobným omylům vyhnul. Obratem mu byla coby skvělé dílo (čudovyj tvir) doporučena kniha Olese Hončara *Praporečnici*, již Hůlka i s dvěma jejími pokračování do češtiny opravdu převedl. Tato čerstvě vydaná trilogie o cestě Rudé armády přes Rumunsko do střední Evropy se v následujících patnácti letech přiřadila ke skupině nejčastěji vydávaných sovětských próz o vítězném postupu Rudé armády za sovětské hranice. Český zájem podpořilo i zobrazení českých reálií v závěrečné části trilogie pojmenované příznačně *Zlatá Praha (Zolota Praha)*. Je pochopitelné, že nadšený, leč „ideově nedozrálý“ překladatel snil marně o své cestě na Ukrajinu, jejíž propagaci věnoval téměř čtyřicet let svého života.²²⁵

²²⁴ Pomlčel přitom o tom, že Chvyľjovij se v době hladomoru a počínajících represí v r. 1933 zastřelil a Kosynka byl o rok později se skupinou dalších ukrajinských spisovatelů popraven. Zda věděl o těchto skutečnostech Hůlka, není jisté.

²²⁵ V konceptu nedatovaného dopisu Vasylu Kasijanovi psal Hůlka nejspíše po polovině srpna 1947, co vše by rád viděl při cestě na Ukrajinu. Konkrétně jmenoval Ševčenkovu mohylu, Kocjubynského Černihiv, zlatý Kyjev, ale také kolchozní hospodářství, Dněproges, Donbas a pohádkový Krym.

Po r. 1945 byly českým čtenářům nabízeny bohužel v nejednom případě literární práce podřadné umělecké hodnoty, poplatné dobové politické konjunktře a Stalinovu kultu. Nejmarkantnějším dokladem recepce takovéto antiliterární tvorby byl úplný překlad díla „kolektivu ukrajinských básníků“ věnovaného po ukončení války Stalinovi, pod jehož překlad se vedle Rudolfa Hůlky podepsal autor s velkým jménem – František Hrubín.²²⁶ Ukrajinská literatura byla snad i z tohoto důvodu po r. 1945 občas vnímána jen jako pouhý přívěšek nebo specifická územní varianta literatury ruské, někdy byli ukrajinští autoři přímo vřazováni do kontextu literatury ruské.²²⁷ Této profanaci se pokoušeli bránit ti čeští Ukrajinci, kteří sami do češtiny nepřekládali, ale pokusili se po květnu 1945 vytvořit program zpřístupnění kvalitních ukrajinských děl české veřejnosti.

V zájmu splnění tohoto úkolu začaly v Čechách po r. 1945 působit a vzájemně spolupracovat dvě neformální skupiny překladatelů z ukrajinštiny. Vedli je Ukrajinci, kteří se na budoucí literárněvědnou činnost připravovali v Praze v letech světové války a reprezentovali tak pozměněné ambice ukrajinské inteligence v českých zemích.²²⁸ Plánováno bylo sestavení větší antologie ukrajinské poezie, s jejíž pomocí měl být poprvé zpřístupněn reprezentativní soubor básnických skladeb vzniklých od přelomu 18. a 19. století do doby těsně po druhé světové válce. Druhým výrazným překladovým dílem měl být výbor z básnické tvorby Maksyma Rylského, jednoho z významných spisovatelů sovětské Ukrajiny, který začal tvořit už před r. 1917.

Příslušné projekty se chtěly vyhnout ústupkům a kompromisům politické povahy, tedy zařazení umělecky pokleslých a stalinským terorem vynucených

Vyjádřil zároveň naději, že tyto sny se snad uskuteční za rok až dva, protože na takovou cestu by bylo nutno se výrazně připravit. Pokud je známo, na Ukrajinu se však až do své smrti nepodíval.

²²⁶ *Slovo velikému Stalinovi od ukrajinského národa*, Praha 1946 – originál této deprimující skladby vznikl už v r. 1944. Členové pražské a budějovické překladatelské skupiny se na přípravě tohoto díla nijak nepodíleli. Pokud jde o roli Františka Hrubína, lze ji snad vysvětlit politickou naivitou tohoto autora i R. Hůlky. Nepřekvapuje, že tato Hrubínova velmi sporná práce nebyla později zařazena do autorových sebraných spisů. Výrazně je třeba litovat skutečnosti, že Hrubín opustil v r. 1946 záměr přeložit lyrické drama *Lesji Ukrajinky* *Lesní píseň*. Dovídáme se o tom z Hůlkovy reakce na tuto skutečnost v dopisu Hrubínovi.

²²⁷ K některým rysům recepce ukrajinské literatury v českém prostředí po r. 1945 srv. Zina GENYK-BEREZOVSÁ – Alena MORÁVKOVÁ, *Úspěchy a prohry*, in: *Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků 1814–1964* (Vědecko-bibliografický sborník), Praha 1968, s. 59–62.

²²⁸ Orest Zilynskyj (1923-1976), tehdy student FF UK, vedl devítičlennou skupinu v Praze a Mikuláš Nevrlý (Mykola Nevrlýj, nar. 1916) tříčlennou v Českých Budějovicích. Oba spolupracovali od doby svých studií na ukrajinské a německé univerzitě v protektorátní Praze a souběžně působili ve výboru UAH. Svědectví o práci obou překladatelských skupin podává vzájemná korespondence O. Zilynského s M. Nevrlým, kteří pomáhali začínajícím českým překladatelům v otázkách jazykových i objasňováním širšího kontextu překládaných prací. Dopisy M. Nevrlého a kopie dopisů O. Zilynského jsou ve sbírce autora. K oběma osobnostem srv. Mykola MUŠYNKA, *Naukovec z dušeju poeta. Orest Zilynskyj (1923-1976)*, Bound Brook (N. J.) 1983; Mykola NEVRLÝJ, *Deščo pro sebe*, in: id., *Mynule j sučasne* (Zbirnyk slovjanoznavečnych prac), Kyjiv 2009, s. 833-855.

básnických děl. Tato snaha však narážela na prvky postupného „zamrznutí“ kulturně-politické situace na Ukrajině.²²⁹ Oba mladí ukrajinisté se marně snažili získat pro svou práci pochopení a pomoc v Ukrajině, obrátili se proto jménem pražské překladatelské skupiny na Maksyma Rylského, který pobýval na slovanském sjezdu v jugoslávském Bělehradu. Rylskij pak ve svém článku o bělehradské akci upozornil na nedostatky v zajišťování kulturních vztahů Ukrajiny se sousedními slovanskými národy,²³⁰ další vývoj však zlepšení situace nepřinesl.

Přestože byly v r. 1947 rukopisy výboru z tvorby Rylského i antologie ukrajinské poezie odevzdány pražským nakladatelstvím, narůstaly problémy s jejich vydáním v důsledku sílící ideologické kampaně proti části ukrajinských spisovatelů (včetně M. Rylského).²³¹ Nakladatelství začalo uvažovat o zmenšení rozsahu výboru z Rylského a jeho pořadatel váhal, zda má vůbec do knihy zařadit svůj doslov o autorovi.²³² Kniha nakonec vyšla na počátku r. 1948 i s doslovem, ve vzrušené poučovací atmosféře však kniha nezbudila větší zájem a nesplnila očekávání, které do ní pořadatel i překladatelé vkládali.²³³

Ještě složitější osud měla antologie ukrajinské poezie. Vzhledem ke kulturně-politické čistce v sovětské Ukrajině trvala dlouhodobá nejistota ohledně toho, kteří autoři mohou být v antologii zastoupeni. Z politických důvodů musela být část připravovaného materiálu nahrazena nově přeloženými, výrazně politizovanými básněmi. Když kniha po dlouhých průtahách v r. 1951 vyšla, stalo se tak v podobě velmi odlišné od původně zamýšleného projektu, nebyl do ní zařazen původně připravený ani jiný úvod.²³⁴ Poučovací vývoj zmařil také vydání dalších připravených knižních překladů.²³⁵

²²⁹ Zilynskij psal Nevrlému o negativních změnách kulturní situace v Ukrajině v dopise z 16. 9. 1946 a jmenoval pět básníků, od jejichž prezentace v českém prostředí musel upustit (tři z nich se stali oběťmi stalinismu ve 30. letech). Zároveň vyslovil pochybnost, zda se podaří zařadit do antologie překlady z významného básníka ukrajinské emigrační Prahy O. Olese.

²³⁰ Maksym RYLSKYJ, *My j susidy*, Literaturna hazeta (Kyjev) 1947, č. 1 (1. 1.), přetisk in: id., *Zibrannya tvoriv u dvadcaty tomach*, tom 17, Kyjiv 1987, s. 230–233. Srv. dopis O. Zilynského M. Nevrlému z 12. 2. 1947.

²³¹ Také Rylskij byl v září 1947 výrazně kritizován za údajné projevy buržoazního nacionalismu ve své tvorbě a musel se několik týdnů poté kát, srv. ID., *Pro nacionalistyčni pomylky v mojij literaturnij roboti*, Literaturna hazeta (Kyjev) 11. 12. 1947. Nekomentující informaci o některých projevech „protinacionalistické kampaně“ v sovětské Ukrajině napsal Vincenc CHARVÁT, *Odsudek dějinné koncepce M. Hrušovského a jeho školy*, *Slovanský přehled* 33, 1947, s. 98–100.

²³² Srv. dopis O. Zilynského M. Nevrlému z 10. 11. 1947, kde se poukazuje na průběh posledního plenárního zasedání Svazu sovětských spisovatelů Ukrajiny.

²³³ Maksym RYLSKYJ, *Znamení vah (Výbor z díla)*, Praha 1947 (uspořádal a doslov napsal Orest Zilynskij). Několik recenzí této knihy eviduje O. ZILYNSKYJ, *Sto padesát let*, s. 312.

²³⁴ *Vítězit a žít (Anthologie z ukrajinské poezie)*, Praha 1951. V knize nebyla vůbec uvedena jména O. Zilynského ani M. Nevrlého, ač se oba věnovali přípravě knihy nejvýrazněji. Na posuzování textu antologie i jejího úvodu se podílel před provedením příslušných změn mj. prof. Bohumil Mathesius. Je paradoxní, že

3. 2. 4. Česká univerzitní ukrajinistika

Možnost výraznějšího spojení s ukrajinskou kulturou a reáliemi mohlo nejlépe zajistit studium ukrajinistiky na pražské univerzitě. Obnovený zájem o slovanské jazyky i literatury se týkal i ukrajinštiny a kromě českých Ukrajinců ho projevovali i studenti české národnosti. Návrat ukrajinistiky na Karlovu univerzitu však nebyl snadný, přestože bylo možno navázat na meziválečnou dobu.²³⁶ Univerzitní lektor z meziválečného období M. Ljubyneckyj ohlásil sice už 21. 6. 1945 zahájení kursů ukrajinštiny na FF UK, obor se však nepodařilo oživit hned, nehledě na deklarativní prohlášení ministra Nejedlého o významu ukrajinistiky.²³⁷ Důvodem nebyl jen nedostatek českých vědeckých pracovníků s příslušnou kvalifikací,²³⁸ ale i skutečnost, že doc. Paňkevyč byl v květnu 1945 na několik týdnů zadržen sovětskými orgány, které ho vyslyšely v souvislosti s aktivitami UVU. Paňkevyč se sice dočkal osvobození, nejasnosti kolem něj však po určitou dobu znesnadňovaly rozhodnutí o osudu jeho habilitace realizované na FF UK v létě r. 1939, krátce před uzavřením UK německou okupační správou. Nerozhodnost MŠO projevující se zjišťováním názoru sovětského velvyslanectví v ČSR trvala až do přelomu let 1946 a 1947.

V r. 1946 se uvažovalo o tom, že ukrajinština a také běloruština budou vyučovány ještě na několika jiných specializovaných školách, ale tyto záměry zřejmě nebyly realizovány.²³⁹ Ukrajinistické pracoviště pražské univerzity mohlo rozvinout svou činnost teprve od poloviny r. 1947. Činnost doc. Paňkevyče zůstala základem

antologie nebyla ani po více než šedesáti letech nahrazena analogickou publikací odpovídající současným potřebám.

²³⁵ Nepodařilo se vydat např. český překlad historické prózy jednoho z klasiků ukrajinské literatury 19. století Pantelejmona Kuliše „Černá rada“, protože tento autor upadl po r. 1945 opět do nemilosti.

²³⁶ Podrobnější výklad této problematiky podal B. ZILYNSKYJ, *Likvidace ukrajinské vědy*, s. 347–349.

²³⁷ O Nejedlého názorech v této věci se stručně zmínil Jan RYPKA, *Zdeněk Nejedlý a filosofická fakulta University Karlovy 1945–1946*, in: Z. Nejedlému k 75. narozeninám. Praha 1953, s. 194.

²³⁸ Dva jazykovědní odborníci, kteří v této souvislosti připadali v úvahu (profesoři Ivan Paňkevyč a Ivan Zilynskyj), nepobývali v Praze před r. 1945 příliš dlouho, nenavazovali bezprostředně na tradice zdejšího ukrajinistického odborného života z meziválečné doby a vzbuzovali asi určitou nedůvěru v důsledku svého působení na UVU. Srv. Mykola MUŠYNKA (ed.), *Lystuvaniha Ivana Zilynskoho z Ivanom Paňkevyčem (1913-1951)*, New York – Prjašiv 2008.

²³⁹ V únoru 1946 oznamovalo MZV sovětskému ZU, že oba zmíněné jazyky budou vyučovány ve škole slovanských jazyků při Vyšší obchodní škole v Praze, v říjnu byla naznačována podobná možnost na kursech Obchodní a řemeslné komory v Brně a při Obchodní akademii v Plzni (ÚSD, f. H. Ripka, karton 33, i. č. 1362). O těchto záměrech se zmiňoval i kyjevský měsíčník *Sučasne* i majbutně.

dalšího rozvoje oboru až do poloviny 50. let.²⁴⁰ Šíře Paňkevyčových zájmů zůstala i po r. 1945 obdivuhodná, ke škodě věci však nemohl po válce obnovit svůj dřívější systematický zájem o problematiku Zakarpatské Ukrajiny, protože české kontakty s tímto regionem ustaly na dlouhou dobu i v oblasti vědy. Jinak tomu bylo v případě území severovýchodního Slovenska (Prešovska). Paňkevyč vnímal severní část tehdejší správní hranice mezi Slovenskem a Podkarpatskou Rusí jen jako umělou linii, rozdělující jihokarpatské Ukrajince do dvou správních celků. Právě díky tomuto rozdělení mohl však po r. 1945 navázat na svá dřívější studia věnovaná území Prešovska a učinit právě ze severovýchodního Slovenska hlavní oblast svých jazykovědných i etnografických zájmů.

Situace ukrajinistického pracoviště pražské univerzity byla ztížena jeho izolováním od značné části univerzitních či akademických pracovišť podobného profilu. Absence kontaktů s ukrajinistickými centry nově vzniklými po r. 1945 v západních zónách Německa, zejména v Bavorsku byla doprovázena nedostatkem plnohodnotných vazeb s odbornými pracovišti sovětské Ukrajiny. Opakovala se tak poměry, které byly vylíčeny v případě překladatelství z ukrajinštiny. Popsaná dílčí izolace jistě komplikovala další rozvoj české univerzitní ukrajinistiky, jejíž představitelé neměli před r. 1949 reálnou šanci vytvořit základní informační pomůcku o ukrajinských jazykovědných či literárněvědných realitách.

3. 3. Závěr

Po květnu 1945 obnovila své působení v Praze sovětská diplomatická mise a do Moskvy odjel československý velvyslanec. Mezi oběma státy tak začaly fungovat plnohodnotné styky, které nabyly ve srovnání s druhou polovinou 30. let jistě daleko většího rozsahu. O tom, že žádné bezprostřední vztahy mezi ČSR a Ukrajinskou SSR navázány nebudou, jasně vypověděl způsob, jakým byla v červnu 1945 dořešena územní příslušnost Zakarpatské Ukrajiny. Moskevské vedení nepřipustilo, aby vedle

²⁴⁰ K jeho činnosti srv. *Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinskoji kultury v Svydnyku*, tom 4, knyha 1 i 2, Prjašiv 1969. K období po r. 1945 srv. v prvním dílu např. Ivan PAŇKEVYČ, *Mij žyttěpys*, s. 39–40, Kosťantyn HENYK-BEREZOVSKYJ, *Pedahohična dijalniš' Ivana Paňkevyča*, s. 243–247 a údaje ve statích jiných autorů v tomtéž svazku. Paňkevyčovy studie z doby po r. 1945 jsou uvedeny v tematicky řazené bibliografii sestavené M. MUŠYNKOU, in: *Naukovyj zbirnyk*, tom 4, knyha 1, s. 148–164. Dodatky viz Marta DOLNYCKA, *Nova bibliohrafiya prac Ivana Paňkevyča (Dodatok do zbirnyka „Ivan Paňkevyč i pytanňa literaturnoji movy“)*, Prjašiv 2002.

základních vztahů československo-sovětských začaly existovat kontakty československo-ukrajinské jako analogie k nárazovitě pěstovaným vztahům polsko-ukrajinským. Ukázalo se, že pasáž Košického vládního programu, která projevila vstřícnost vůči Ukrajině, se míjí s realitou.

Proto se po r. 1945 československo- a v jejich rámci česko-ukrajinské vztahy rozvíjely jako podoblast vztahů československo-sovětských, a to jen ve zlomkovité a neplnohodnotné podobě. Nebylo rozhodující, zda se jednalo o kontakty v rámci OSN, návštěvy skupin různého typu z ČSR v SSSR, jimž byl umožněn i pobyt v Ukrajině, nebo o iniciativu spolků snažících se pěstovat vzájemné vztahy. Žádná z uvedených variant nevytvářela podmínky pro to, aby bylo možno v českém prostředí do hloubky poznat a poté kriticky analyzovat situaci v Ukrajině nebo z ní dokonce vyvodit obecnější závěry o reálné podobě národnostní otázky v SSSR, situaci a náladách Ukrajinců apod. Povrchní reflexe, které byly výsledkem toho poznání, jež umožněno bylo, ovlivňovaly celé české a nejspíše i slovenské politické a sociální spektrum. Ani ty politické strany, které se postupně dostávaly do konfliktu s KSČ, nebo osobnosti z řad české inteligence, které stály na jejich platformě, nemohly získat přesnější představu o ukrajinské problematice nebo to ani nepovažovaly za důležité. I v případě, že by se o to snažily a dopracovaly se přesnější představy, měly by sotva možnost určitým způsobem ji reflektovat na stránkách tisku či jinak.

Československé události z února 1948 nepředstavovaly v československo-ukrajinských kontaktech žádný významný mezník. Po převzetí moci komunisty byl jen dovršen systém plného a povinného přebírání sovětského výkladu aktuálních ukrajinských reálií, který se prosazoval v náběžích už dříve. Protože ČSR a Ukrajina zaujímaly nadále odlišné státně-politické postavení, nevedlo nastolení obdobného sociálně-politického systému v ČSR k větším možnostem sblížení a bezprostředního kontaktu na úrovni oficiálně politické ani ve sféře obecně mezilidské. Podmínky pro cestování nebo pro udržování kontaktů jiného typu se ani v prvních letech po únoru 1948 nezlepšily. Pokusy o navázání nebo pěstování kontaktů, které by se vymykaly jejich shora nadiktované podobě, nenacházely ve sledovaném období ani v následujících letech nijak velké pochopení, narážely spíše na podezřívavou reakci.

Celé sledované období tedy přineslo přes všechna průběžně vyslovovaná velká slova a deklarace spíše zhoršení podmínek pro rozvíjení česko- a československo-ukrajinských vztahů v obou rovinách, které zde byly sledovány. Šlo o rozpor mezi teorií a praxí, tak typický pro každodenní život komunistických režimů.

Pokud bychom se pokusili určitým způsobem zhodnotit bilanci úspěchů a proher, jichž bylo v letech 1945-1949 ve vztazích s Ukrajinou dosaženo, měli bychom tím více ocenit snahy rozvíjené v nepříliš příznivých okolnostech překladateli z ukrajinštiny i odborníky specializujícími se na ukrajinskou problematiku, jakkoli se jim nepodařilo velkou část uvažovaných cílů splnit.

Vzhledem k zvětšující se míře závislosti ČSR na Sovětském svazu a v důsledku postupně se zhoršujících vztahů k západním státům bylo od května 1945 naprosto nemožnou věcí navázání či udržování jakýchkoli československých kontaktů s „jinou Ukrajinou“. Ojedinelé pokusy tohoto typu vycházely vždy ze strany ukrajinských odbojových nebo exilových struktur. Na žádnou z nich československý stát samozřejmě nereagoval s pochopením, protože vnímal všechny podobné iniciativy jako antisovětskou činnost, jejímuž potlačování se československé bezpečnostní struktury věnovaly s velkým zaujetím. Vzhledem k naprosto odlišné podobě této formy vztahů s ukrajinským živlem zařazují příslušnou materii až do závěru poslední kapitoly.

Kap. 4: Proměny složení ukrajinské komunity v českých zemích

4. 1. Závěr protektorátního období

4. 1. 1. Emigrační vlna z východu v r. 1944 a dále na západ na jaře r. 1945

Ukrajinská komunita soustředěná v Čechách a na Moravě prožívala po celou existenci protektorátu složité vývojové období, kterým se uzavřelo čtvrtstoletí její aktivní přítomnosti v českých zemích.¹ Na sklonku druhé světové války ji charakterizovalo rozdělení na sudetskou a protektorátní složku, jejichž vývoj se od října 1938 poněkud lišil,² ačkoli jejich postavení pod kontrolu nacistického aparátu bylo zcela obdobné. Intelektuálními centry Ukrajinců českých zemí byly za první republiky především Praha a Poděbrady. Praha si toto postavení uchovala i na sklonku druhé světové války, zatímco Ukrajinci sudetské oblasti podobné centrum postrádali.³

Vnitřní dělení ukrajinské komunity dáno místem původu, délkou pobytu a sociálním zařazením v českých zemích bylo složitější než by se na první pohled zdálo.⁴ Pozornost vzbuzují tradičně především organizačně podchycené či institucionálně se projevující skupiny. Zapomíná se přitom na to, že na českém i moravském venkově zůstala na sklonku meziválečného období i v protektorátním období poměrně značná skupina bývalých emigrantů, kteří ztratili kontakt na větší centra své skupiny nebo neměli o jejich činnost zájem – pracovali zejména jako zemědělství dělníci. Tuto skupinu doplňovali migranti z Podkarpatské Rusi, kteří obdobným způsobem vycházeli vstříc, ať sezónně nebo dlouhodobě, poptávce po pracovní síle. Většina příslušníků obou skupin nebyla politicky ani jinak organizována a srostla s českým prostředím, což platilo asi ve větší míře pro meziválečné přistěhovalce z Podkarpatské Rusi.

¹ Základní údaje shrnul v popularizační publikaci Bohdan ZILYNSKYJ, *Ukrajinci v Čechách a na Moravě*, o protektorátním období s. 41-54.

² Podstatná část českých Ukrajinců obývala na konci třicátých let pohraniční oblast mezi Chebskem a Českolipskem. Důležitá byla zejména komunita v Liberci a okolí, menší ukrajinská organizační centra se nacházela i v Chebu, Mostě, Ústí nad Labem a Litoměřicích, u severní hranice země moravskoslezské však nikoli. V Protektorátě zůstaly vedle Prahy ukrajinské komunity v Plzni, Poděbradech, Hradci Králové, Pardubicích, Olomouci a Brně. Sudetské komunity se na rozdíl od protektorátních bezprostředně podřídily ukrajinskému centru v Berlíně.

³ Nejsilnějším centrem zůstal Liberec, kde lze existenci ukrajinské skupiny sledovat od léta r. 1920 a kde fungovalo do r. 1938 velké množství ukrajinských spolků.

⁴ O základní rozdělení Ukrajinců žijících v českých zemích před druhou světovou válkou se pokusila Iva HEROLDOVÁ, *Ukrajinci v českých zemích*, in: Materiály k problematice etnických skupin, sv. 7, s. 115-116. Vedle emigrantů a sezónních nebo trvalých námezdních pracovníků vyčleňuje ještě (pro oblast Českolipska) skupinu bývalých ukrajinských a ruských zajatců carské armády, kteří se po r. 1918 nevrátili do východní Evropy. Lokální původ námezdních pracovníků neuvádí (z kontextu vyplývá, že šlo o osoby z Podkarpatska nebo Prešovska), konstatuje však jejich výskyt v Tábořsku, Soběslavsku, Benešovsku a Královéhradecku. Jistě bychom je v určitém rozsahu našli i v jiných regionech.

Většina ukrajinské emigrační komunity se z nezbytnosti přeorientovala na projevování nutné míry loajality k německé okupační správě, ačkoli se jí tím nepodařilo získat žádné zvláštní výhody. Její vývojové podmínky a možnosti se oproti meziválečnému období nesporně zhoršily. Projevilo se to likvidací řady spolků, kontrola vydavatelské činnosti a vyšetřování nebo uvěznění části ukrajinských aktivistů.⁵ Novým jevem se stal odchod některých Ukrajinců z českých zemí do Německa za prací,⁶ jiní volili po 22. červnu 1941 cestu na východ, aby se na v Kyjevě, bez ohledu na obsazení Ukrajiny Němci, pokusili podpořit snahy usilující o její nezávislost. Tito stoupenci ukrajinského nacionalismu (např. Olena Teliňová, Ivan Irljavskij a Oleh Olžyč) byli však dříve nebo později zatčeni a popraveni, nebo zahynuli ve vězení.⁷

Po r. 1939 lze však zaznamenat i pohyb v opačném směru, který přivedl řadu Ukrajinců z oblastí, kde se z jejich hlediska nepříznivě proměnil politický režim, do Protektorátu nebo sudetské oblasti.⁸ Poslední a největší uprchlickou vlnu vytvořily osoby, které v důsledku nástupu Sovětské armády opouštěly ukrajinské území v letech 1943 a 1944. Část z nich zakotvila v Sudetech,⁹ bezpečnější a přitažlivější Praha zůstala pro většinu z nich nedostupná. Přesto i tam na sklonku války zakotvilo určité množství kulturních, vědeckých a církevních pracovníků, kteří se uplatnili v Ukrajinské svobodné univerzitě (UVU) nebo v Muzeu osvobozovacího boje Ukrajiny (MVBU).¹⁰

⁵ Budoucí bádání by mělo vysvětlit, kdy byli Ukrajinci perzekuováni za aktivity týkající se jen vlastního národa a kdy za spolupráci s českým odbojovým hnutím. Obdobně bude nutno sledovat rozsah postihu ukrajinských nacionalistů na jedné a levicových činitelů na druhé straně i četnost použití trestu smrti.

⁶ Srv. Vasyľ PROCHODA, *Zapysky nepokirlyvoho (Istorija nacionalnoho usvidomlenňa, žyttja i dijalnasty zvyčajnoho ukrajincja)*, knyha 2 (Na čužyni), Novyj Ulm nad Dunajem 1972.

⁷ Ne vždy lze hovořit o skutečném návratu, protože ukrajinští autoři pocházející z Podkarpatska nikdy předtím na východní Ukrajině nebyli. Někteří jiní navrátilci zemřeli v Ukrajině přirozenou smrtí (dramatik Mykola Čyrskij) nebo museli odejít s ustupujícími německými jednotkami zpět do střední Evropy (prozaik Ulas Samčuk).

⁸ Jednalo se o představitele dvou uprchlických vln. První tvořily osoby, které musely po březnu 1939 opustit Karpatskou Ukrajinu (Podkarpatskou Rus) anektovanou maďarským horthyovským režimem, druhou pak uprchlíci, kteří opustili východní Halič, popř. západní Volyň nebo v r. 1940 severní Bukovinu, když byly tyto regiony anektovány Sovětským svazem. Specifickou skupinu tvořili „neuprchličtí“ Ukrajinci, kteří získali možnost přemístit se do Protektorátu z Haliče např. za účelem studia na ukrajinské univerzitě v Praze.

⁹ Skupina uprchlíků z okolí Charkova se usadila ve Vysokém Mýtě, v Komárově u Hořovic zemřel v červenci 1945 profesor Ilovské konservatoře Roman Ljubneckij. Pokud jde o sudetský region, v Prosiměřicích u Znojma zemřel na počátku ledna 1945 veřejný činitel z Haliče Mykola Lepkyj a Rybniště na Děčínsku bylo po několik měsíců bydlištěm významné Ilovské prozaičky Katrji Hrynevčové. Tento výčet by bylo možno prodloužit.

¹⁰ Byli to např. historikové O. Ohloblyn a N. Polonská-Vasylenková, jazykovědec P. Kovaliv, literární historikové V. Mijakovskij a V. Dorošenko i další odborníci. Dorošenko odvezl ze Lvova většinu rozsáhlého osobního archivu, který poté musel zanechat na českém území, když ho po květnu 1945 nebylo možné přepravit dále na západ. Nyní je tento osobní fond uložen ve zčásti uspořádaném stavu v LA PNP v Praze. Tuto skupinu HEROLDOVÁ, *Ukrajinci*, s. 116, neuvádí.

V Praze se objevili také četní ukrajinští řeckokatoličtí a pravoslavní duchovní. Zatímco řeckokatolická farnost spravující celé protektorátní území sídlila v Praze už od počátku 30. let, pravoslavní Ukrajinci, původně odkázaní na struktury české nebo ruské exilové pravoslavné církve, si dokázali založit vlastní farnost až na sklonku r. 1944.¹¹ Ukrajinci v Sudetech byli spravováni z Litoměřic.

Přesuny Ukrajinců do českých zemí nevycházely vždy z relativně svobodné iniciativy či rozhodnutí příslušných osob, které tím reagovaly na válečný vývoj. O jinou jejich podobu se postaral násilnou cestou samostatný nacistický režim využíváním pracovních sil, dovážených z Ukrajiny, v německém průmyslu a zemědělství. Tento jev se sice netýkal protektorátního území, ostarbeitři však byli často zaměstnáni i s ukrajinskými zajatci z řad Rudé armády v českém a moravském pohraničí.¹² Často se příslušníci této skupiny stali i na sklonku války obětí nacistických represí.¹³ Totálně nasazení z Protektorátu se mohli ovšem setkat s ukrajinskými dělníky, jejichž právní postavení, míra svobod a zaopatření byly daleko horší než v jejich vlastním případě, přímo na německém území.¹⁴

Složitý stav česko- a německo-ukrajinských vztahů dokládá také zatýkání a věznění Ukrajinců z Protektorátu i z území Ukrajiny na Pankráci i v Terezíně,¹⁵ řada

¹¹ Pozice ukrajinské komunity v českých zemích na sklonku Protektorátu se v jistém směru podobala situaci v letech první světové války, kdy do českých zemí utekli nebo byli evakuováni vedle příslušníků jiných národností také ukrajinští obyvatelé Haliče, Volyně a Bukoviny, srovnání obou situací však vykazuje i četné odlišnosti. V protektorátním období nebyli už uprchlíci umisťováni v hromadných táborech jako za první světové války a někdejší hlavní roli Vídně nahradilo Ukrajincům Čech a Moravy emigrační centrum v Berlíně.

¹² Základní soubor zpráv o Ukrajincích a příslušnících jiných národů pracovních využívaných v českém a moravském pohraničí shromáždily Růžena BUBENIČKOVÁ – Ludmila KUBÁTOVÁ – Irena MALÁ, *Tábory utrpení a smrti*, Praha 1969. Příslušné zmínky jsou roztroušeny v kapitolách o téměř všech typech táborů, nejvíce jich však najdeme v oddílu týkajícím se táborů pro ostarbeitry (s. 229-462). Vzpomínkový oddíl sborníku Mychajlo MARUNČAK (red.), *V borotbi za ukrajinsku deržavu*, Winnipeg 1990, věnovaný ostarbeiterům, zachytil vzpomínky osob, které pracovaly přímo na německém území z doby jeho meziválečného vymezení, jen jednou je obecně zmíněno pracovní vyčerpání v sudetské oblasti (s. 961). Stručně zmiňuje zavražděné osoby HEROLDOVÁ, *Ukrajinci*, s. 116. Drobné zmínky o pracovním nasazení Ukrajinců v Sudetech obsahuje např. i memoárová literatura, za mnohé srv. Ivo TRETERA, *Vzpomínky na Bohumila Hrabala a na život vůbec*, Praha – Litomyšl 2011, s. 96.

¹³ Dva případy uvádí Vladimír PROKOP, *Kapitoly z dějin Sokolovska*, Sokolov 1994, s. 222.

¹⁴ Nejpozoruhodnější doklad zájmu o Ukrajince pracující v Říši předložil ve sledovaném období v prozaické podobě Jaroslav DANDA, *Spoutaná lavina*, Praha 1946, o této knize srv. Bohdan ZILYNSKYJ, *Český felčar a spoutaná lavina*, *Dějiny a současnost* 28, 2006, č. 1, s. 24-27. Zprávy o pracovním nasazených Ukrajincích lze najít v časopise Český dělník, který byl vydáván pro totálně nasazené osoby z Protektorátu.

¹⁵ Represe dokládá např. zpráva z 6. 1. 1943 o zatčení šesti Ukrajinců v Praze zapojených do nelegální banderovské skupiny vedené V. Ivanyčukem – Volodymyr SERHIJČUK (ed.), *Ukrajinskyj zdvih: Prykarpatt'a (1939-1955)*, Kyjiv 2005, s. 142. Často byli uvězněni i uznávaní vědeckí odborníci jako profesor UVU, umělecký historik Volodymyr Sičynskyj, o tom Mykola MUŠYNKA, Volodymyr Sičynskyj i rusyny-ukrajinci Schidnoji Slovaččyny, Prjašiv 1995, s. 50-51. O roli Terezína M. H. MARUNČAK, *Terezín – avstrijska fortecja i koncentracijnyj laher Treťoho rajchu*, in: id., *V borotbi*, s.

jiných protektorátních Ukrajinců byla pod dohledem gestapa. Setkávání českých a ukrajinských vězňů ve vazebních nebo jiných věznicích či v koncentračních táborech na území Říše se stalo jednou z forem náhodných česko-ukrajinských kontaktů. Aby bylo spektrum aktivit civilních protektorátních Ukrajinců úplné, je třeba zmínit také jedince, které aktivně spolupracovali s německými represivními orgány a nejednou tak poškodili zájmy českého odboje.¹⁶

Zvláštní skupinu Ukrajinců dočasně pobývajících v Čechách a na Moravě tvořili v r. 1944 ještě příslušníci divize vojsk SS Galizien (Halyčyna). Ačkoli absolvovali hlavní místo působení divize se nacházelo zprvu v Malopolsku a pak ve Slezsku, část výcviku byla realizována v dolním Posázaví, na severním okraji vyklizeného sedlčanského regionu předaného k využití vojskům SS.¹⁷ Příslušníci divize se proto mohli v řadě případů objevit i v Praze.¹⁸ Od přelomu let 1944 a 1945 nacházíme také informace o Ukrajincích začleněných pravděpodobně do jednotek jiného typu než SS Division Galizien, které plnily v různých místech Protektorátu či Sudet strážní službu. Příslušné zprávy, které se v určitém rozsahu týkaly i německých akcí proti partyzánskému hnutí, lze lokalizovat zejména do regionu střední Moravy resp. širšího okolí Brna,¹⁹ ale také

665-667 (na s. 667 početní odhad). Řada Ukrajinců byla v době vyšetřování vězněna na pražské Pankráci.

¹⁶ Nejčastěji bývají v této souvislosti zmiňováni příslušníci emigrace ing. Nestor Holejko (srv. o něm Dušan TOMÁŠEK, *Konfidenti*, Praha 1991, s. 70-115) a Nykyfor Horbaňuk, kterého dokonce československé tajné služby unesly koncem 50. let ze SRN do ČSR, aniž by to přineslo jakýkoli efekt.

¹⁷ HUNČAK, *U mundrych*, s. 64-66, zmiňuje v přehledu 45 vojenských učebních táborů, kam byli Ukrajinci posíláni, šest protektorátních lokalit – kromě Brna se jednalo o Benešov, Lešany, Pikovice, Poříčí nad Sázavou a Týnec nad Sázavou. Řada vzpomínek na pobyt vojáků divize v Posázaví byla otištěna v časopisu *Visti kombatanta* vydávaném v západní diaspoře.

¹⁸ Stručně se o tom zmiňuje v závěru svého článku Ant. KUŠČYNSKYJ, *Nastroji sered ukrajinciv u Prazi do dyviziji „Halyčyna“*, *Visti kombatanta* č. 110, 1963, s. 69-70. Srv. Ivan ŽEGUC, *Socioekonomična struktura absolventiv URH v Rževnycjach-Modrzanach 1925-2005*, Mjunchen 2006, s. 15 pozn. 16, vzpomíná, že v r. 1944 procházel jeden z oddílů divize po nábřeží před pražským Rudolfínem za zpěvu ukrajinské pochodové písně. Ta ovšem zrovna tak zazněla v Liberci při přesunu jednoho z oddílů ze slezské Zaháně do Posázaví, srv. Jevhen ŠYPAJLO, *Naša pišnja*, *Visti kombatanta* 1992, č. 5-6, s. 91-92.

¹⁹ Pozoruhodné je svědectví vysokého moravského zemského úředníka o jeho setkání s tzv. „ukrajinskými oddíly svobody“ na Boskovicu na přelomu let 1944 a 1945, srv. František LOUBAL, *Věrní jsme zůstali*, Brno 1947, s. 22. Autor zmiňuje osobní kontakt s vojáky i s německým důstojníkem, který tento oddíl hlídal a pochyboval o smysluplnosti vytváření podobných jednotek z příslušníků různých národů. K situaci v regionu srv. Petr KOPEČNÝ – Vladimír POLÁK, *Žijeme jejich odkazem*, Blansko 1985, s. 104. Srv. i tvrzení zajatého německého tlumočnicka o tom, že popravu jednoho z obyvatel povstalejšího Velkého Meziříčí vykonal dobrovolně nejmenovaný ukrajinský člen SS – Jaromír KOTÍK, *Květen 1945 ve Velkém Meziříčí*, Velké Meziříčí 1980, s. 55.

severněji ležící vsi Javoříčko, která byla na sklonku války vypálena,²⁰ ojediněle jsou zmíněny i jiné lokality.²¹

Jednoznačný protiklad k popsaným aktivitám reprezentovali v závěrečné fázi války sovětští partyzáni vysazení letecky na území Čech i Moravy, aby zde posílili nebo přímo zorganizovali prokomunistické partyzánské hnutí.²² Teoreticky se tak haličtí Ukrajinci bojující na německé straně mohli srazit se svými krajany zastoupenými v partyzánských oddílech v českomoravském nebo moravskoslezském pomezí.

Ukrajinská komunita Čech a Moravy představovala tedy těsně před polovinou 40. let 20. století subjekt nepochybně složitěji strukturovaný než na konci předešlého desetiletí. Na jejím značně intenzivním společenském a kulturním životě se ještě v prvních měsících r. 1945 podíleli Ukrajinci ze všech časových vrstev emigrace a z nejrůznějších ukrajinských regionů. Pražští Ukrajinci zároveň udržovali až do jara r. 1945 poměrně intenzivní styky s Ukrajinci v Berlíně.²³ Tak pestrý konglomerát osob ukrajinská Praha poznala snad jen na počátku 20. let, kdy se struktura ukrajinské emigrační komunity vytvářela. Jen malé množství podobných zpráv je oproti tomu z mimopražských center na území protektorátu nebo tehdejších Sudet.²⁴ Zdá se, že mimo Prahu už byla míra aktivit Ukrajinců nepříznivě ovlivněna nejistotou spojenou s nadcházejícím koncem války a s obavami o vlastní osud.²⁵

²⁰ Příslušné zmínky obsažené v regionální literatuře jsou v tomto případě velmi nejednoznačné, jako je tomu i v řadě jiných případů.

²¹ Často nebylo obyvatelům Protektorátu jasné, jaké národnosti příslušní vojáci vlastně jsou, jako např. Ludvík VACULÍK, *Milí spolužáci (Výbor písemných prací 1939-1979)*, Praha 1995, s. 284 (autor si není jistý, zda šlo v případě staršího strážného ve Zlíně o Ukrajince nebo Lotyše.

²² Miroslav CHMELA / = Milena HONZÍKOVÁ/, *Naplňený čas života (K historii partyzánské brigády Mistra Jana Husa)*, Praha 1989 (2. vyd.), s. 12-14. Ve dvanáctičlenné skupině letecky vysazené koncem října 1944 tvořili relativní většinu (pět osob) právě Ukrajinci. Ukrajinský motiv srv. i Milena BLÁHOVÁ / = Milena HONZÍKOVÁ/, *Bojovala jsem (Vzpomínky partyzány)*, Praha (vydání J. Otta) 1946, s. 61. Vojtěch ŽAMPACH, *Partyzánské portréty*, Brno 1980, uvádí dvanáct partyzánských činitelů narozených na území sovětské Ukrajiny většinou na území mezi Volyní, okolím Odesy a Donbasem. Detailnější rozbor tematiky není možno na tomto místě provést.

²³ Ještě v prvních měsících r. 1945 přijížděli z Berlína do Prahy zástupci různých ukrajinských skupin. Takovou cestu vykonal např. spolupracovník exhetmana P. Skoropadského M. Havruševyč, srv. Pavlo SKOROPADSKYJ, *Spohady (kinec 1917 - hrudeň 1918)*, Kyjiv – Philadelphia 1995, s. 434-436.

²⁴ Značně pozdní kulturní akce je doložena např. v obci Doubí (Eichicht) u Liberce, kde vystoupil 14. ledna 1945 přední ukrajinský smíšený sbor řízený Nestorem Horodovenkem, který rovněž opustil Ukrajinu před návratem sovětské moci, srv. Ukrajinska dijsnist' 6, 1945, č. 5 (10. 2.), s. 4.

²⁵ Je příznačné, že většinu tehdejších zmínek v tisku, týkajících se mimopražských lokalit, představovala oznámení, jejichž prostřednictvím pátrali příslušníci nejnovější vlny ukrajinské emigrace také z českého území po příbuzných a známých, kteří se jim při odjezdu z Ukrajiny ztratili.

Dramaticky a tíživě zasáhl do tohoto stavu americký nálet na Prahu z 13. února 1945, při kterém zahynuli také někteří pražští Ukrajinci.²⁶ Především však byla zničena budova pražského ukrajinského muzea, pořízená v r. 1938 z finančních prostředků emigrantů žijících nejen v ČSR, ale v mnoha zemích Evropy i zámoří. Zanikla také část cenného sbírkového souboru, shromážděvaného od počátku 20. let. Přestože se podařilo určitou část sbírek zachránit, mohlo se všechno do té doby vyvinuté úsilí jevit jako marné. Přesto bylo vyvinuto maximální úsilí pro záchranu té části sbírek, která nebyla při náletu zničena.

Za této situace byli příslušníci ukrajinské emigrace Čech a Moravy postaveni v dubnu 1945 před rozhodnutí, zda mají opustit dosavadní bydliště a odejít do nejistých poměrů v oblastech Německa, které se už dostaly nebo měly dostat pod kontrolu západních spojenců. Nešlo jen o rozhodnutí čistě osobní nebo rodinné – v některých případech se jednalo o další existenci celých institucí, jejich finančních fondů a vybavení.

Naprostá většina českých Ukrajinců jasně rozdělila své sympatie a antipatie ve vztahu k státům bojujícím proti nacistickému Německu a na rozdíl od Čechů se oprávněně obávala osvoboditelů z východu. Proto se mnozí ukrajinští emigranti vydali většinou ve skupinách z Čech na západ, především do jižních oblastí Německa, které už byly obsazovány americkou armádou. Uprchlíci využívali tehdy ještě fungující železniční dopravy, v některých úsecích se však museli přepravovat pěšky. Konkrétní podobu přesunu jednotlivců či malých skupin lze upřesnit jen v malém počtu případů,²⁷ více informací se dochovalo o evakuaci části učitelů a studentů ukrajinských školských institucí. Je příznačné, že z Čech na západ odešla podstatná část studentů Ukrajinské svobodné univerzity²⁸ i ukrajinského gymnázia.²⁹ Nepochybně tito mladí Ukrajinci nevěřili v perspektivnost svého dalšího působení v českém prostředí a v možnost výrazně zde realizovat svou národní svébytnost a v souvislosti s tím i vlastní schopnosti a záměry – další vývoj jim dal za pravdu. Ač neznáme přesná čísla, lze

²⁶ Při náletu zahynula ukrajinská lékařka Natalija Mazepová se dvěma malými vnuky, ing. J. Horbatyj a dr. Chrapko. Kromě nich bylo usmrceno ještě několik osob české národnosti spjatých s Ukrajinci příbuzensky nebo pracovně. Bližší údaje uvedla *Ukrajinska dijsnist'* 6, 1945, č. 6 (20. 2.), s. 1 a 4, č. 7 (1. 3.), s. 4.

²⁷ Zajímavě popsala odjezd osmičlenné skupiny z Prahy, uskutečněný 16. 4. 1945, dcera tehdejšího ředitele pražského ukrajinského muzea Natalja NARIŽNA, *Dyťačymy očyma (Spomyn)*, Praha 2010, s. 59-61. Zároveň upozornila na to, že někteří příslušníci mladší generace (např. O. Zilynskyj a M. Nevrlý) se rozhodli v Praze zůstat. Srv. také Vasyl IVANYS, *Stežkamy žytt'a (Spohady)*, knyha 5 (Na čužyni), Novyj Ulm 1962, s. 273-274.

²⁸ Roman S. HOLIAT, *Short History of the Ukrainian Free University*, New York 1964, s. 19, uvádí, že z Prahy odjela většina učitelů i studentů ukrajinské univerzity.

²⁹ Údaje o osudu gymnázia a jeho studentů v r. 1945 a dalších desetiletích shromáždil absolvent této školy Ivan ŽEGUC. Srv. id. (red.), *Dodatok do Almanachu ukrajinskoji realnoji himnaziji v Rževnycjach-Modržanach (Dokumenty-biohrafiji)*, Mjunchen 1992, a *Socioekonomična struktura*, passim.

s velkou mírou jistoty konstatovat, že větší podíl na nové emigrační vlně měli mladí Ukrajinci, protože část starší generace byla už rodinně i pracovníčně více vázána k českému prostředí.

4. 1. 2. Ukrajinci a osvobození českých zemí

V době, kdy řada protektorátních Ukrajinců začínala uvažovat o potřebě odejít za západní hranici minulého a vbrzku již obnoveného Československa, dorazil z Berlína do Prahy 11. dubna 1945 velitel Ukrajinské národní armády (UNA), generál Pavlo Šandruk. Cestou se zastavil pravděpodobně v Libčicích nad Vltavou ve škole připravující asi 120 propagandistů resp. politicko-osvětových instruktorů UNA.³⁰ Při svém dvoudenním pobytu ve městě se setkal především s profesorem UVU Romanem Smal-Stockým a jednal s ním o možnosti navázání kontaktů s Velkou Británií v zájmu jejího budoucího garantování bezpečnosti vojáků UNA, jakmile se vzdají západním spojencům. Je možné, že věc byla řešena i s pomocí některých příslušníků českého odboje. Šandruk absolvoval ještě několik dalších setkání a poté se vydal na cestu k hlavním jednotkám UNA do Štýrska, kam z Prahy odvezl 4 000 ukrajinských kokard s trojzubcem a nechal je rozdat vojákům.³¹

Shrneme-li, dospíváme k paradoxnímu závěru, že před polovinou dubna 1945 byla na území Protektorátu zřetelnější přítomnost ukrajinských oddílů přiřčených k německé armádě než vojáků ROA. V prvních květnových dnech, kdy vrcholil odchod části emigrantů na západ, zůstala tato skutečnost méně známá než vstup početnějších jednotek ROA, které postupovaly západní polovinou Čech od severu k jihu ve výrazně exponované době, která umožnila jejich zásah do Pražského povstání. Nejednou se setkám s tím, že vlasovci byli považováni či označováni při průchodu Čechami za Ukrajince. Kolik Ukrajinců však bylo opravdu začleněno do ROA, zatím nevíme, a

³⁰ Pavlo Šandruk (1889-1979) pocházel z Volyně a do r. 1939 působil postupně v ukrajinské a polské armádě, po r. 1949 působil a zemřel v USA. Pokud jde o lokalizaci školy, P. ŠANDRUK, *Spomyn pro dyviziju „Halycyna“*, Visti komatanta č. 110 (1963), s. 34-35, jméno místa neuvádí, její lokalizaci do Libčic mi však potvrdil v r. 1999 ukrajinský pamětník z Mnichova. Podle téže informace prý na škole přednášeli mj. profesori UVU O. Ohloblyn, J. Rusov a D. Dorošenko. Označení Ukrajinská národní armáda (UNA), blízké názvu Ruské osvobozené armády (ROA), bylo používáno s německým souhlasem od března 1945.

³¹ K pobytu v Praze srv. Pavlo SHANDRUK, *Arms of Valor*, New York 1959, s. 260-263; ID., *Spomyn*, s. 34-35; HUNČAK, *U mundryrach*, s. 124. Pro zajímavost lze doplnit, že před polovinou dubna odjel z Berlína Chebskem do jihovýchodního Německa ukrajinský exilový hetman Pavlo Skoropadskyj, který brzy poté zahynul v Bavorsku na následky zranění způsobeného při náletu.

upřesnění této skutečnosti představuje dosti náročný problém.³² V každém případě se ukrajinské jednotky v době vzniku Pražského povstání na rozdíl od oddílů ROA v blízkosti Prahy nenacházely – většina z těch, které procházely západní polovinou Čech od severu k jihu, tak jako ROA, už území Čech opustila. Jen jedna, zřejmě opožděná skupina ukrajinských vojáků přešla až kolem 5. května přes frontovou linii na Klatovsku a vzdala se americkým jednotkám.³³

Ukrajinské oddíly přítomné v Čechách tedy nemohly být reálně jako pomoc pro pražské povstání využity už proto, že se jich v Protektorátu nacházelo kolem 5. května velmi malé množství. I v případě jejich přítomnosti by se však možná vedoucí představitelé Pražského povstání neodhodlali takovou pomoc využít. Zůstává otázkou, zda ukrajinské oddíly bojující na straně Němců nebyly v českém prostředí vnímány jako fenomén ještě o něco horší či podezřelější než vlasovci. Zůstává tak jen určitou kuriozitou, že v rámci vysílání svobodného československého rozhlasu z Prahy zazněla dne 6. 5. 1945 vedle ruskojazyčných výzev také jedna ukrajinská věta.³⁴

Na východní straně Protektorátu se už od konce dubna 1945 dostávali v rámci postupu Rudé armády na Moravu ze slovenského, polského a rakouského území jednotky Rudé armády, a tedy také jejich ukrajinští vojáci a důstojníci a spolu s nimi se sem probíjovali vojáci československého armádního sboru pocházející z Podkarpatska. Po

³² K osudu ROA srv. Stanislav A. AUSKÝ, *Vojska generála Vlasova v Čechách (Kniha o nepochopení a zradě)*, Praha 1992. O Ukrajincích v řadách ROA se zmiňují některé obecní kroniky z oblasti jejího květnového pobytu nebo postupu ROA – cennější je autentické znění než pozdější tiskové edice a výbory, z nich srv. např. Vladimír DBALÝ, *Listy z oborské kroniky z památného roku 1945*, Mariánská Týnice 1975, s. 11. Pro Prahu srv. Jiří TRAXLER, *Já nic, já muzikant*, Toronto 1980, s. 252, kde zaznamenána likvidace německého ostřelovače vlasovcem-Ukrajincem na Václavském náměstí 8. 5. 1945, ve druhém vydání knihy (Praha 1994) byla tato partie kupodivu vynechána. Zmínky o Ukrajincích zachytil i Pavel ŽÁČEK, *Na Prahu (Příspěvek k historii 1. divize ROA)*, Studentské listy 2, 1991, č. 9, s. 16. Ponechávám stranou, že v jihozápadních Čechách se tehdy pohybovaly kolem česko-bavorské hranice také proněmecké běloruské jednotky, kdežto v Hříškově, na pomezí Rakovnícka a Lounska, je doložena menší jednotka arménská.

³³ KOZLOVSKYJ, *UTHI pid nimeckuju*, s. 52. Většina oddílů UNA v té době ustupovala rakouským územím k západu, protože jejich vojáci se hodlali vzdát západním spojencům a nebyly zajaty nastupující Rudou armádou. Snad se jednalo o část pluku, jemuž velel plukovník Petro Ďačenko. HUNČAK, *U mundyrach*, s. 124, uvádí bez odkazu na pramen, že v dubnu 1945 byl tento ukrajinský oddíl „už v Československu“, tj. na pochodu z východní části Německa přes Protektorát do rakouské alpské oblasti.

³⁴ Vladimír JEŽEK (ed.), *Voláme všechny (Československý revoluční vysílač na vlně 415, 5 metru ve dnech 5.-9. května 1945)*, Praha 1966, s. 125, č. 176 (příslušná slova zazněla 6. 5. v 13.48), srv. ale i relaci „Pražská volá Kyjev“ ze 7. 5. (ib., s. 162, č. 303). Někteří pražští Ukrajinci vzhledem ke svým zkušenostem s Němci sympatizovali s květnovým povstáním nebo je i podpořili, jen málokdy však zanechali vzpomínky na tehdejší události. Srv. Oleh ŠABLJA, *Moji vraženňi z Českoslovaččyny (Reportáž dlja „Čas“-u z poza zaliznoji zanavisy)*, Čas (Nürnberg) 3, 1947, č. 52 (28. 12.), s. 7. Měl jsem k dispozici jen tuto část textu vydávaného na pokračování a obsahujícího řadu diskutabilních tvrzení. Autor (uvedené jméno je nejspíše pseudonymem) popisuje dění z pozice osoby bydlící bezprostředně vedle hlavní budovy rozhlasu v Praze. Zmiňuje problémy spojené s účastí vlasovců v tehdejší dění a zpochybňuje legendu o osvobození Prahy Rudou armádou, maršála Rybalka přítom charakterizoval ironickými slovy „mabuť naš zemljačok“, považoval ho tedy za rusifikovaného Ukrajince.

květnu 1945 se stala právě jejich přítomnost a způsob sebe prezentace hlavním momentem zprostředkujícím vnímání Ukrajinců českým obyvatelstvem.³⁵ Jejich přítomnost provázely nadšené i méně příznivé konotace – stejně jako v případě rudoarmějců obecně se i v případě Ukrajinců jednalo o lidi různě vzdělané a ne vždy se v závěrečné fázi války kontrolující. Zároveň působili v některých případech domácí Ukrajinci v roli zprostředkovatelů-tlumočnicků českých obyvatel vůči Rudé armádě.³⁶

Ukrajinci, kteří byli do dubna 1945 pracovní nasazeni v Sudetech, vypověděli spolu s dělníky jiných národností poslušnost Němcům v Sudetech. Místy, např. v Chebu, přispěli k dramatičnosti posledních válečných dnů.³⁷ Někteří z dosud „polosvobodných“ Ukrajinců se po ukončení okupace zapojili např. do práce dočasně zřízených správních orgánů ve dvou lokalitách Chomutovska, kde čeští obyvatelé zůstávali před odsunem Němců menšinovou skupinou.³⁸ Nelze vyloučit, že takových případů bylo více, přes svou zajímavost však nebyly určující pro celkové postavení ukrajinské národnostní skupiny v českém prostředí. Poměry v pohraničí byly příliš specifické a reálný význam příslušných faktů lze označit za nepatrný. Zprávy o podobných případech se stěží mohly výrazně rozšířit a nebyly využitelné z hlediska situace a potřeb českých Ukrajinců v jiných regionech, kde jejich přítomnost měla výraznější charakter a dlouhodobější tradici, zároveň však byla vnímána jako problémovější. Lze tak vyslovit tezi o pozitivnějším vnímání Ukrajinců v sudetské oblasti, kde byli ve válečných letech vykořisťováni německou správou více než domácí obyvatelstvo, zatímco jinde v Čechách a na Moravě taková zkušenost chyběla. Zajímavým ozvukem této skutečnosti se stalo přejmenování litvínovské ulice Richarda

³⁵ Doklady by bylo možné uvádět po desítkách, např. DBALÝ, *Listy*, s. 16, 20-21 („většina vojáků byla z Ukrajiny a s těmi se naši lidé domluvili“). Srv. Jan ČERNOHLÁVEK, *Obyčejnej vesnickej kluk*, /díl 1/, Hronov 1997, s. 185-186 – autor narozený v r. 1927 vzpomíná na setkání s asi šedesátiletým vojákem z Ukrajiny v okolí Chlumce nad Cidlinou a na jeho antikomunistické názory.

³⁶ Dokladem této skutečnosti může být dvojjazyčná česko-ukrajinská tabule vystavená v expozici Muzea českého granátu v Třebenicích na Litoměřicku. Sdělovalo se v ní vojákům Rudé armády, že blíže neurčený předmět či objekt je majetkem ČSR. Ukrajinský text je umístěn pod českým a zaujímá tři ze čtyř řádků. Tabule, která měla jistě zabránit zabavení určité hodnoty, byla psána ukrajinsky asi proto, že žádný znalec ruštiny nebyl v Třebenicích či v okolí narychlo dosažitelný.

³⁷ Značně sugestivní popis dílčího obsazení města polskými, ruskými, ukrajinskými a maďarskými dělníky ve dnech 1. a 2. 5. 1945 i bezmocnost dohasínající německé správy podal J. HORÁK, *Před dvěma roky*, Český Cheb 1, 1947, č. 9 (3. 5.), s. 2.

³⁸ V Nové Vsi na Chomutovsku se stal 9. 5. 1945 členem sedmnáctičlenného NV blíže neznámý Ukrajinec, v Okořině jsou k témuž dni mezi čtrnácti členy uvedeni Ukrajinci dva, srv. V. RŮŽEK – Z. BINDEROVÁ, *Rok 1945 na Chomutovsku*, Chomutov 1995, s. 30, bližší podrobnosti nejsou uvedeny.

Fiedlera na ulici Ukrajinskou brzy po květnu 1945.³⁹ Motivace byla zřejmě dána značným zastoupením Ukrajinců mezi dělníky v okolí Litvínova v předchozích letech.

4. 2. Období po květnu r. 1945

4. 2. 1. Deportace českých Ukrajinců do SSSR

Skutečnost, že část Ukrajinců se bez ohledu na očekávaný příchod Rudé armády rozhodla zůstat na českém území, je možno chápat jako projev jejich důvěry v obnovovaný československý stát a jako výraz určité loajality k němu. Víra, že obnovení suverenity Československa přispěje i v případě Ukrajinců k možnosti žít svobodněji než v předešlých šesti letech, zjevně překonala nejistotu z nových poměrů.

Ukrajinci mohli za nových poměrů poukázat na skutečnost, že za německé okupace byla zastavena či omezena činnost značné části jejich spolků a na to, že osoby z jejich řad doplnily kontingent protektorátních politických vězňů. Podobné skutečnosti však v rámci celkového rozsahu německých represí vůči českému odboji zůstaly příliš málo zřetelnými a v zásadě neznámými. Ve zmatcích a euforii prvních poválečných týdnů či měsíců nemělo české obyvatelstvo čas ani trpělivost vnímat problémy či bolesti menšinových skupin na svém území. Týkalo se to i deportací osob, které sovětská kontrašpionáž vytipovala jako politické nepřátele, z území ČSR.

Tento projev nových represí souvisel s počátkem přechodu zemí středovýchodní a jihovýchodní Evropy do sovětské zájmové zóny. Deportace uskutečňované v rozsáhlém prostoru od Baltu po Černé moře a Jadran postihly především příslušníky národů, jejichž území bylo mezi počátkem dvacátých let a rokem 1940 začleněno do SSSR. Z hlediska chodu represivního stroje nebylo podstatné, zda se jednalo o politické emigranty postrádající státní občanství a vybavené tzv. nansenovskými pasy, nebo zda se už „kandidáti deportace“ stali občany cílových států.

Takovýto postup byl uplatněn i po příchodu Rudé armády do českých zemí. Příslušníci sovětské kontrarozvědky Smerš začali už několik dní po vstupu sovětských vojenských jednotek do Prahy provádět zadržení osob spojené s výslechy. V řadě případů následoval odvoz příslušných osob z československého území, další vyšetřování a

³⁹ Přestože detaily spojené s příslušným rozhodnutím nejsou známy, lze soudit, že motivace pojmenování byla bezprostřední a spjatá s místními reáliemi (dopisy ředitele SOkA Most z 27. 1. 2000 a ředitelky Okresního muzea Most z 18. 2. 2000 ve sbírce autora).

neveřejný soudní proces na území SSSR a poté výkon trestu v některém z pracovních táborů umístěných v odlehlejších částech této země. Zatýkáni a deportace měly přispět k odstranění části představitelů emigračních komunit, ale také k vytvoření atmosféry strachu a vzájemné nedůvěry mezi ostatními jejich příslušníky. Perspektivním cílem bylo jistě také zahájení likvidace aktivního života ukrajinské skupiny v poválečném Československu.

Situace českých Ukrajinců se tak stala v době pobytu Rudé armády v českých zemích velmi složitou a nebezpečnou, ať byl jejich právní status jakýkoli. Protisovětské aktivity z předchozích let nezůstaly sovětským orgánům utajeny a postižení za ně měli být představitelé všech částí emigrace včetně osob žijících do r. 1918 na území Rakouska-Uherska, tj. v Haliči, Bukovině nebo Uherské Rusi. Často se tedy jednalo o osoby, jež na sovětském území nikdy nežily.

Přesný počet Ukrajinců deportovaných z českého území v r. 1945 není znám, neexistuje ani zcela spolehlivý soupis.⁴⁰ Existující seznamy neuvádějí většinou národnost ani datum nebo místo narození příslušných osob⁴¹ a záslužné syntézy V. Bystrova a M. Polišenské nemohly věnovat problematice Ukrajinců speciální pozornost.⁴² Řada případů deportovaných osob mohla navíc zůstat mimo evidenci, pokud tyto „zmizelé“ nikdo nepostrádal a nežádal československé úřady o intervenci.

Dostupné údaje naznačují, že z českých zemí bylo deportováno do SSSR nejmeně čtyřicet Ukrajinců.⁴³ Nepochybně daleko vyšší byl počet osob této národnosti,

⁴⁰ K výzkumu této problematiky bylo možno v českém prostředí přistoupit až na počátku 90. let, tedy s téměř padesátiletým odstupem. Dodnes se nepodařilo shromáždit všechny potřebné podklady od archivní dokumentace po materiály vydávané v diaspoře po r. 1945 a nebylo možno plně vytěžit relevantní ruské nebo ukrajinské archivy. Úsilí směřující k vyjasnění problematiky deportovaných osob z r. 1945 vyvíjel po r. 1993 Výbor „Oni byli první“ vedený Vladimírem Bystrovem – srv. list *Evropský demokrat* (Praha), č. 1 (léto 1999), s. 7, 13–15.

⁴¹ Pramenem dalších úvah je *Částečný orientační soupis osob ruské a ukrajinské národnosti i příslušníků jiných národů, náležejících k emigrantům z bývalé Ruské říše po říjnové revoluci v roce 1917, odvečených v letech 1945–1946 Rudou armádou z Československa do SSSR*, 2. doplněná verze, /Praha/ 1993 (s datem uzavření k 24. 3. 1993). K tomu srv. ještě soupis nazvaný *Ostatní evidované osoby, mající vztah k ČSR, které v různých dobách byly zatčeny Rudou armádou nebo i jinými sovětskými orgány a drženy v trestných táborech v SSSR /.../*, Praha 1993 (s datem uzavření k 19. 1. 1993). Největší podíl na sestavení soupisů měla Olga HULÍNOVÁ, dcera deportovaného Ukrajince ing. Volodymyra Chyleckého.

⁴² Vladimír BYSTROV, *Z Prahy do Gulagu aneb Překáželi*, Praha 1999; ID., *Únosy československých občanů do Sovětského svazu v letech 1945-1955*, Praha 2003; ID., *Sovětská brutální svévole a československý vystrašený králiček (Pokus o esejistický výklad stále nepříliš známého zločinu z roku 1945)*, Praha 2009. V mezidobí psala o problému také Milada POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945-1953*, Praha – Bratislava 2006. Působivé svědectví o deportovaném bibliografovi a historikovi ukrajinské knižní kultury Petru Zlenkovi, založené mj. na jeho dochovaných listcích z pracovního tábora na Sibiři, zpracoval Ivan BREZINA, *Tajšet – Irkutská oblast*, *Revolver revue*, č. 22, Praha 1993, s. 213-248.

⁴³ Vladimír BYSTROV, *Sovětská brutální svévole*, uvádí v rámci poznámkového aparátu stručné životopisy asi třetiny těchto Ukrajinců. Náčrt životopisu jednoho z méně známých deportovaných

kteře byly na českém území jen krátkodobě zadrženy a vyšetřovány, o takových případech jsme však informováni ještě nahodileji.⁴⁴ Situace je dále komplikována existencí skupiny osob, které po zadržení nastoupily cestu do SSSR, nakonec se však vrátily (resp. byly vráceny) „z půli cesty“, tj. ze sběrných táborů nacházejících se v Polsku či Rakousku.⁴⁵ Kromě toho byli někteří ukrajinští emigranti, žijící v meziválečné době v českých zemích, zadrženi v jiných částech střední Evropy, kde koncem války pracovali, a deportováni odtud.⁴⁶

Přestože jsou dostupné údaje neúplné, je pravděpodobné, že Ukrajinci zaujali druhé místo v „pořadí národů“, jejichž příslušníci byli z českých zemí deportováni do SSSR, což odpovídá podílu obou národů na počtu obyvatel SSSR. Větší počet lze doložit v případě početně silnější ruské emigrační komunity, méně byli postiženi Bělorusové a příslušníci kavkazských národů.⁴⁷ Zatýkání příslušníků ukrajinské emigrace, kteří byli následně deportováni do SSSR, je doloženo mezi 12. 5. a 20. 10. 1945, tedy téměř po celou dobu pobytu Rudé armády v ČSR.⁴⁸ V uvedeném období byly však represe rozloženy velmi nerovnoměrně. Přes polovinu deportovaných Ukrajinců (21 osob) postihl tento osud už v květnu. V červnu už intenzita zatýkání výrazně poklesla (8 osob) a tento trend pokračoval v dalších čtyřech měsících (mezi červencem a říjnem bylo zadrženo už jen šest jedinců).⁴⁹

Skupina deportovaných, tvořící pozoruhodný vzorek ukrajinské národní skupiny v českých zemích, může být hodnocena z několika hledisek. Prvním z nich je stáří příslušných osob. Dobou narození více než poloviny deportovaných byla 90. léta 19. století, v době zadržení tedy dosáhli věku zhruba padesáti let. Mladší jedince narozené po r. 1901 v seznamech kupodivu nenajdeme, je zde však evidováno sedm osob, které před

Ukrajinců (ing. Vasyľ Čapla) uvádí POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci*, s. 350-352. O jiných, hlavně mimopražských osobách, nevíme dodnes téměř nic.

⁴⁴ Sovětské úřady např. zadržovaly po několik týdnů (do 22. června 1945) ukrajinského dialektologa, docenta Karlovy univerzity Ivana Paňkevyče a pokoušely se od něj získat informace o mezitím již zlikvidované ukrajinské univerzitě v Praze.

⁴⁵ Jako místa, odkud se někteří zadrženi mohli vydat zpět, bývají uváděny tábory v polské Ratiboři a v rakouském Hornu.

⁴⁶ Srv. PROCHODA, *Zapysky*, kniha 2, úvodní partie 3. kapitoly. Prochoda byl zadržen v lednu 1945 v polské Poznani, tehdy připojené bezprostředně k Říši.

⁴⁷ Mnohé osoby, které jsem při hodnocení seznamů uvedených v pozn. 41 připočetl k Rusům, mohly být etnickými, avšak porušenými Ukrajinci. Deportováni však mohli být také Ukrajinci, kteří se výrazněji nezúčastnili společenského života své skupiny, a proto o nich není nic konkrétního známo, zvláště pokud je nezaregistroval NARIŽNYJ, *Ukrajinska emigracija*, tom 1, Praha 1942, srv. oba osobní rejstříky knihy, která údajně nechtěně posloužila sovětským činitelům při upřesnění představ o tom, koho zadržet a deportovat.

⁴⁸ Nemáme k dispozici doklady o tom, že by zatýkání Ukrajinců začalo s předstihem v moravských městech, která byla sovětskou armádou obsazena už před 9. květnem 1945 (zejména v Ostravě a Olomouci).

⁴⁹ V případě části deportovaných Ukrajinců datum zatčení neznáme a není ani jisté, zda se je podaří zjistit.

rokem 1945 dovršily šedesát let. Za doyena této skupiny lze označit někdejšího vedoucího představitele diplomatické mise Ukrajinské lidové republiky v ČSR a později profesora pražské UVU Maksyma Slavinského (1868–1947). Zatčen a deportován byl bez ohledu na to, že už překročil sedmasedmdesátku⁵⁰ a za války nevyvíjel výraznější aktivitu. Nepochybně byl postižen hlavně za svou spoluúčast při reprezentování ukrajinské státnosti v ČSR na počátku 20. let, která nemohla být promlčena ani po čtvrt století, Slavinskyj však před počátkem plánovaného procesu zemřel.

Kruté podmínky, vládoucí v tehdejších sovětských věznicích, ukončily také život druhého nejstaršího deportovaného, Augustina Vološina (1874-1945), který v Moskvě zemřel nedlouho po zahájení výslechů a soudního jednání se rovněž nedočkal.⁵¹ V tomto případě byla sovětskou mocí potrestána jak Vološynova aktivita v rámci UVU, tak reprezentativní role, kterou zaujal v zakarpatském regionu koncem 30. let. O Vološinově osudu nemohly československé úřady zjistit nic konkrétního ani rok po jeho únosu.⁵²

Tím se dostáváme k problému místa narození deportovaných, mezi nimiž nacházíme převážně osoby z někdejší ruské i rakouské části Ukrajiny. Menší, ale důležitý okruh tvořili obyvatelé a představitelé meziválečné Podkarpatské Rusi, hlásící se k ukrajinské národní orientaci a realizující ji v politickém a kulturním životě regionu. Vedle už zmíněného A. Vološyna byli zadrženi věkově mladší Mykola Dolynaj, Stepan Kločurak a Jurij Pervuznyk. V letech 1938 a 1939 zaujali místa ve vládě autonomní Karpatské Ukrajiny a poté uprchli před maďarskou okupací do Prahy, kde se po určitou dobu snažili o vytvoření exilových struktur.⁵³

Na jaře 1945 se teprve schylovalo k dvoustrannému jednání o předání dříve československé Podkarpatské Rusi (Zakarpatské Ukrajiny) pod sovětskou svrchovanost.

⁵⁰ Maksym SLAVINSKYJ, *Zachovaju v serci Ukrajinu (Poezija – publicystyka – spohady)*, Kyjiv 2002, k deportaci autora srv. úvod, s. 26-31, a text obvinění proti M. Slavinskému datovaný 9. 11. 1945, ib., s. 406-410.

⁵¹ Augustin Vološin (ve fonetickém přepisu Avgustyn Vološyn) byl především církevním a pedagogickým představitelem meziválečné Podkarpatské Rusi a poslancem československého parlamentu za lidovou stranu v letech 1925-1929. Literatura o A. Vološynovi je poměrně rozsáhlá, z novějších českých prací srv. Petr ČUKA, *Deportace Augustina Vološina*, *Securitas imperii* 1, 1994, s. 128–139.

⁵² Svědčí o tom záznam oddělení II/1 československého MZV pro V. Clementise d. d. Praha, 10. 5. 1946 (ÚSD Praha, fond H. Ripka, karton 33, i. č. 1339), kde československý ZÚ v Moskvě sděluje, že není vyloučena příprava politického procesu proti Vološinovi a jeho vládě, který by se konal v Užhorodě, nebylo to však úředně potvrzeno.

⁵³ Životu S. Kločuraka věnoval monografii Mykola MUŠYNKA, *Lycar voli (Žytt'a i polityčno-hromadska dijálnist' Stepana Kločuraka)*, Užhorod, 1995 (o deportaci na s. 112-114), velmi specifickým ohlasem jeho osudu je okrajová epizoda ve známém českém filmu režiséra Milana STEINDLERA *Díky za každé nové ráno* z r. 1994 – scénář napsala Kločurakova neteř Halina PAWLOWSKÁ), knižní zpracování vyšlo v tomtéž roce.

Skutečnost, že v Praze byla za této situace přítomna skupina osob, které v letech 1938-1939 usilovaly o jiné řešení osudu vlastního regionu, se mohla stát pro sovětskou moc, ač spíše jen teoreticky, zdrojem určitých komplikací. Proto museli být příslušní lidé z pražského prostředí odstraněni a potrestáni v SSSR, ačkoli na území tohoto státu nikdy nežili a nepůsobili.⁵⁴ Skutečnost, že vyšetřování i odsouzení proběhlo v tomto případě v Moskvě, naznačuje, že případ bývalých předáků Karpatské Ukrajiny i záležitost jejich šest let starého státně-politického pokusu byly v sovětském prostředí považovány za mimořádně důležité.

Pokud jde o místo zadržení deportovaných osob, výrazná většina deportovaných Ukrajinců byla zatčena v české metropoli. Ostatní lokality, kde se zatýkání uskutečnilo, se nacházely v severní polovině Čech a Moravy (Mělník, Mladá Boleslav a Liberec),⁵⁵ z každé z nich však známe jen jedno nebo dvě jména deportovaných.⁵⁶ V některých případech se snad jednalo o náhodně vybrané spolkové činitele nebo obyčejné emigranty lokálního významu, jejichž činnost mohla být jen s velkou dávkou fantazie označena za prvořadě nebezpečnou. Rozhodně ji nebylo možno srovnávat co do významu s aktivitami vedoucích představitelů emigrace, postup sovětských represivních orgánů se však takovouto logikou neřídil. Otázka logičnosti a míry náhodnosti při „výběru obětí“ vystupuje samozřejmě do popředí i v případě osob zadržených v Praze – míra jejich významu a známosti v rámci ukrajinské komunity byla nesoouměřitelná.⁵⁷

Ukrajinci samozřejmě nebyli deportováni do SSSR z části západních a jižních Čech obsazené americkou armádou, kde byla ukrajinská emigrace výrazněji zastoupena jen v Plzni a Chebu. Persekuční aktivity Američanů byly nemyslitelné za situace, kdy americká okupační administrativa nebránila v Bavorsku ani v západních částech Rakouska ukrajinským uprchlíkům v jejich snahách o obnovení kulturního a osvětového

⁵⁴ Určitým pendantem procesu s proukrajinskými činiteli, deportovanými do Moskvy, bylo odsouzení činitelů rusofilského směru, zejména A. Brodyho a S. Fencika za nežádoucí aktivity v meziválečné době a za válečných let. Oba činitelé byli souzeni v Užhorodě a popraveni.

⁵⁵ Z této skupiny mohou být uvedeni I. Belzecký, J. Harmata, V. Lyčuk, I. Perek, M. Hupalovský a B. Hrejňuk. Pouze Bohdan Hrejňuk byl osobou, která mohla být do jisté míry známější vzhledem ke svým spisovatelským a novinářským aktivitám z první poloviny 20. let.

⁵⁶ Je podivné, že v soupisu nejsou jako místo zadržení ani jednou uvedeny Poděbrady a Brno, ač v obou městech existovala v r. 1945 početná ukrajinská kolonie. Dva spolupracovníci poděbradské Ukrajinské hospodářské akademie a pozdějšího technicko-hospodářského institutu, profesori V. Sadovskij a M. Slavinskij, však bydleli v Praze a tam byli zatčeni – o dobně tomu asi bylo i v případě lektora O. Bezpalka.

⁵⁷ To je jasně zřetelné už v případě čtyř prvních Ukrajinců zadržených v Praze 12. 5. 1945 – M. Dobrylovského, V. Chyleckého, M. Rossinevyče a V. Sadovského. Za nehoráznost lze označit zadržení ing. Chyleckého, který se o pouhý týden dříve vrátil z německého věznění a mezitím se zúčastnil pražského povstání (BYSTROV, *Únosy*, s. 59-60). Tři ze čtyř uvedených osob získaly za první republiky československé občanství.

života. Právě Plzeň garantovala po květnu 1945 určitou míru bezpečí pro Ukrajince, kteří chtěli odejít z území ČSR do Bavorska.⁵⁸ Existenci mnoha výjimek dokládá pozoruhodný seznam zajištěných promptně vydaný tiskem plzeňským ONV.⁵⁹ Pozoruhodný byl osud bývalého podkarpatského ministra J. Revaje, který byl v Plzni zadržen místními bezpečnostními orgány 21. května a předán orgánům NKVD, ty ho však 13. června propustily. Po návratu do Plzně byl zatčen znovu a předán policejnímu prezidiu v Praze, dočkal se však 12. 8. 1945 opětového propuštění.⁶⁰ Obdobně byl v Plzni zadržen a vyšetřován např. ukrajinský fyzik, prof. Polykarp Herasymenko-Volkovynskyj, který patřil k žákům a poté spolupracovníkům prof. Jaroslava Heyrovského. Nepřekvapuje proto jeho pozdější odchod do emigrace.⁶¹

Je zajímavé, že mezi Ukrajinci deportovanými z českých zemí nebyla zastoupena žádná žena. Zdánlivě je možno považovat tuto skutečnost za projev určité humánnosti, protože také řada emigrantek se aktivně projevovala v protisovětském duchu. Věc však měla svůj rub – právě manželky deportovaných, které byly často české nebo slovenské národnosti, se po dlouhou dobu pokoušely s nevelkým úspěchem zjistit konkrétnější údaje o jejich osudu. Hlavní jejich zbraní byla vzájemná solidarita a spolupráce, kterou podporovali někteří jiní příslušníci meziválečné emigrace.⁶² Příbuzní deportovaných, zejména jejich manželky, nemohli využít pomoci žádné své národní organizace ani instituce v ČSR, protože takový subjekt už v českých zemích po květnu 1945 nesměl existovat. Československé ministerstvo zahraničních věcí se sice snažilo získat nějaké informace o deportovaných, nemohlo však na jejich osudu celkem nic změnit.⁶³ Ani pokusy oslovit jiné významné činitele nevedly k úspěchu.⁶⁴

⁵⁸ Krátkodobým místem pobytu této skupiny Ukrajinců se stal tábor v Plzni-Karlově. Přehled hlavních reálií souvisejících s vývojem ukrajinské kolonie v Plzni sestavil B. ZILYNSKYJ, *Ukrajinstí emigranti v Plzni, Západočeský historický sborník* (Plzeň) 2, 1996, s. 381-383.

⁵⁹ Brožurka vydaná v červnu 1945 a nazvaná sugestivně *Okupanti a zrádci (Abecední seznam všech dosud zajištěných)*, Plzeň 1945, uvádí mj. meziválečného spolkového činitele ukrajinské národnosti Michala (Mychajla) Bubňaka z Plzně, ukrajinsky znějících jmen zde však najdeme více.

⁶⁰ Vikentij ŠANDOR, *Spomyny*, tom 2 (Karpatska Ukrajina 1939-1945), Užhorod 2000, s. 176-178. Revaj byl ještě jednou zatčen na americké půdě orgány americké vojenské policie na počátku ledna 1947 poté, co se pokoušel získat z Prahy opis svého domovského listu prostřednictvím československé vojenské mise v Německu (ib., s. 216-217), od r. 1948 žil v USA, kde zemřel. Revajův bratr Fedir skončil hned v r. 1945 v sovětském vězení.

⁶¹ Stručnou charakteristiku Herasymenka podal Jiří KORYTA, Jaroslav *Heyrovský*, Praha 1990, s. 36.

⁶² Jako doklad lze uvést ukrajinsky psaný lístek Zinaidy Mirné, činitelky ukrajinského ženského hnutí v ČSR za první republiky a pokladní ukrajinského muzejního spolku po r. 1946, Slovence Maryně Zlenkové z 25. 8. 1946. Adresátka je vyzývána, aby šetřila zdraví nejen kvůli sobě, ale i kvůli svému deportovanému manželovi Petrovi. Příznačná jsou fatalistická slova Mirné, která v češtině znějí: „Zbytečné jsou protesty proti osudu, protože ten stejně učiní to, co chce“ a konstatování „Nic nového o našich /tj. deportovaných/ není slyšet.“ Lístek je v držení vnuka M. Zlenkové Ivana Breziny.

⁶³ Cenným pramenem je sbírka úředních dokladů z ledna až května 1946 uložená v pozůstalosti H. Ripky v ÚSD AV ČR, kartony 33, i. č. 1352-1361.

Dokladem nadměrné aktivity sovětských orgánů těsně před odchodem Rudé armády z ČSR bylo zatčení posluchače FF UK Viktora Juřiny, který byl zároveň zaměstnancem pražské katolické Charity „patrně pro činnost jmenovaného mezi repatrianty ukrajinské národnosti“, ke kterému došlo před 4. 11. 1945, kdy byla zatčena i jeho snoubenka. Oba nakonec nebyli deportováni do SSR a dostali se na svobodu v Polsku za okolností, které dostatečně charakterizují rozsah dobového chaosu.⁶⁵

V závěru této subkapitoly je třeba uvážit, v jakém rozsahu podpořily deportace do SSSR československé úřady různého typu. Jestliže v květnu mohly zatýkání stěží zabránit, v září a říjnu k tomu už mohly mít více možností,⁶⁶ tehdy však většina deportovaných byla na území SSSR a někteří už si odpykávali „spravedlivý trest“. Na neochotu sovětských úřadů přitom narazily kromě československého MZV a ZÚ v Moskvě také vysoce postavení jednotlivci, např. československý premiér Jan Šrámek, který se pokusil intervenovat za A. Vološina.⁶⁷ Paušální obviňování československých úřadů jistě není na místě vzhledem k celkové nepřehlednosti tehdejší situace.⁶⁸ Jejím dokladem jsou i náznaky toho, že se na zatýkání později deportovaných osob mohli podílet i někteří čeští Ukrajinci. Mohlo jim jít o pojištění vlastní pozice, zrovna tak se však mohlo jednat také o výsledek práce sovětské agentury programově vytvářené na území protektorátu na sklonku války. V jiných případech poskytli ohroženým Ukrajincům pomoc Češi, zejména při získávání potvrzení o občanské bezúhonnosti.

Po odchodu obou armád z území ČSR se českými Ukrajinci zabývaly už „jen“ československé správní i bezpečnostní úřady od celostátní až po místní úroveň, aniž by byly „podezřelým“ Ukrajincům nakloněny více v prostoru mezi Chebem a Českými Budějovicemi než na ostatním území republiky.

4. 2. 2. Příchod tzv. svobodovců s československým armádním sborem

⁶⁴ Když se manželka a dcera deportovaného S. Kločuraka obrátily s prosbou o pomoc na prezidenta E. Beneše, byly přijaty v audienci jeho manželkou, která sdělila, že nejvyšší představitel ČSR nemůže ve věci deportovaných nic učinit – MUŠYNKA, *Lycar*, s. 114.

⁶⁵ O případu jednájí přípisy pražského MZV z 2. 2. a 25. 6. 1946 – ÚSD Praha, fond H. Ripka, karton 33, i. č. 1361 (Intervence a žádosti MZV).

⁶⁶ Deportace Ukrajinců z ČSR byly v zásadě možné i v následujících letech, rozhodující role sovětských orgánů však byla doplněna aktivnějším přístupem československých činitelů.

⁶⁷ BYSTROV, *Sovětská brutální svévole*, s. 163. Obdobně Šrámek resp. jeho sekretariát pátrali po osudu M. Dolynaje i jiných osob. Srv. také Pavel MAREK a kol., *Jan Šrámek a jeho doba*, Brno 2011, s. 183, pozn. 58.

⁶⁸ *Ib.*, s. 156-165, kde autor diskutuje s historiky zaujímavými „méně rigorózní“ stanovisko.

Obnovení ČSR zastihlo ukrajinskou národní skupinu ve stavu určité proměny, která měla výraznější charakter než dílčí změny z předchozích let. Exodem velké části jejich příslušníků na západ z přelomu dubna a května byl způsoben citelnější početní pokles této minority než později následujícími deportacemi Ukrajinců na východ. Přesto zůstalo v Čechách a na Moravě na počátku poválečného období nezanedbatelné množství Ukrajinců – zřejmě většina jejich počtu z první poloviny 40. let. Početní úbytek byl přitom jen krátkodobý – od května 1945 jej nahradil příchod několikatisícové skupiny obyvatel bývalé Podkarpatské Rusi. Tato skutečnost výrazně ovlivnila další vývoj ukrajinské národní menšiny v českých zemích. Region Podkarpatské Rusi mne zde zajímá jen z toho hlediska, zda a nakolik ovlivnil v r. 1945 kvantitativní i kvalitativní složení ukrajinské skupiny v českých zemích. Hodnocení je výrazně komplikováno dlouhodobě nejednoznačným národním vědomím obyvatel regionu, které ještě dnes způsobuje rozporné označování místních obyvatel jak na domácí půdě, tak v místech jejich zahraničního působení.

Obyvatelé území, které bylo mezi lety 1938 a 1945 postupně nazýváno Podkarpatskou Rusí nebo Karpatskou či Zakarpatskou Ukrajinou, ztratili v důsledku válečného vývoje vlastní, jednoznačně respektovanou politickou reprezentaci na domácí půdě i v exilu. Bez vlastní viny také pozbyli možnosti podílet se na rozhodování o osudu vlastní země v letech 1944 a 1945, kdy to vývoj válečné situace zdánlivě umožňoval. Zároveň se část obyvatel Karpatské Ukrajiny (Podkarpatské Rusi), odmítající maďarskou anexi z března 1939, snažila v následujícím období region opustit. Cílem uprchlíků bylo občas i Slovensko, mezi podzimem 1939 a jarem 1941 však většinou přecházeli přes Karpaty s nadějí na zajištění lepší existence v oblasti východní Haliče, připojené k Sovětskému svazu. Zde byli obratem zadrženi jako domnělí vyzvědači a téměř vždy odsouzeni k několika letům odnětí svobody a k fyzické práci ve velmi těžkých podmínkách.⁶⁹

Pokud příslušníci této nově vzniklé podskupiny sovětských politických vězňů přežili podmínky v pracovních táborech, získali po vytvoření československé vojenské jednotky v SSSR možnost vstoupit do ní. Jejich podíl v československé východní armádě

⁶⁹ Z autorů, jejichž svědectví o těchto událostech bylo vydáno v českém znění, může být jmenován Jan DEMČÍK, *Můj útěk do Gulagu*, Praha 1995 (literárně zpracoval Karel Richter). Existovaly však i výjimečné případy, kdy uprchlíci nebyli uvězněni, ale dostali možnost žít a pracovat na svobodě, jako tehdy začínající básník Andrij Patrus-Karpatskyj, uvězněný v SSSR až koncem 40. let.

byl až do počátku r. 1944, kdy ji posílili volyňští Češi, většinový.⁷⁰ Druhá vlna doplnění československé východní armády obyvateli Podkarpatska, kteří dali této možnosti přednost před mobilizací do Rudé armády, nastala v listopadu 1944, a to někdy až na polském nebo slovenském území.⁷¹

Podkarpátští příslušníci československého armádního sboru se dostali na území Moravy a Čech ještě před podepsáním smlouvy o předání jejich regionu Sovětskému svazu. V té době zůstávala otázka jejich občanství otevřená, přitom se však museli rozhodnout, zda hodlají v ČSR zůstat nebo dají přednost návratu domů. Zde už značně pokročil proces sovětizace, který zřejmě nebyl v souladu s představami většiny podkarpatských příslušníků československé armády. Vzhledem k tomu, že se vojáci z Podkarpatské Rusi podíleli na obnovení československé státnosti, dostali možnost rozhodnout se pro československé nebo sovětské občanství a podobně se mohli zachovat jejich rodinní příslušníci. Tato možnost byla logicky odepřena většině obyvatel regionu, kteří se československého zahraničního odboje zúčastnit nemohli.⁷²

Protokol ke smlouvě mezi ČSR a SSSR o Zakarpatské Ukrajině se o československých vojácích z uvedené oblasti výslovně nezmiňoval, tuto otázku řešilo až vládní nařízení z 24. 8. 1945 (č. 61 Sb.) o přípravě opce.⁷³ Možnost optovat pro ČSR byla vyhrazena skupině definované jako „vojenské osoby (podle stavu dne 29. června 1945) ruské nebo ukrajinské národnosti, které se zúčastnily v řadách československé armády války proti Německu za osvobození Československa, a členové jejich rodin žijící na území Zakarpatské Ukrajiny“. Text tedy respektoval nejednoznačné národní resp. jazykové sebeidentifikace optantů, národnost rusínská však nebyla v důsledku tehdy převažujícího pohledu na problematiku uvedena.⁷⁴ Závěrečným termínem přihlášení k

⁷⁰ V téže době muselo značné množství rodáků z Podkarpatska bojovat v řadách maďarské armády na území Ukrajiny proti Rudé armádě a tedy i proti svým krajanům v československém sboru. Často se pak stali sovětskými zajatci, srv. osud jednoho z meziválečných podkarpatských satiriků Ivana Roznijčuka resp. Marka Baraboli, který zemřel na podzim r. 1945 jako maďarský zajatec v sovětském zajateckém táboře.

⁷¹ Studie zabývající se účastí obyvatel Podkarpatské Rusi v československé východní armádě (v menším rozsahu zde byli zastoupeni také tamní Židé) nejsou zatím příliš početné. Určitou hodnotu si uchovaly některé stati sborníku *Šljach do voli (Zbirnyk spohadiv i dokumentiv pro nacionalno-vyzvolnu borotbu ukrajinskoho naselenňa Čechoslovačyny proty fašyizmu v 1939-1945 rr.)*, Prjašiv 1966 – srv. zvláště Ivan VANAT, *Zakarpatski ukrajinci v čechoslovackomu vijsku v SRSR*, ib., s. 183-201. Z české strany se pokusil o shrnutí Karel RICHTER, *Podkarpátští Rusíni v boji za svobodu*, Praha 1997.

⁷² Účast na protimaďarském odboji v Podkarpatsku po r. 1939 mohla mít asi jen výjimečně programově pročeskoslovenský charakter.

⁷³ Oba dokumenty otiskl nejnověji Jaroslav VACULÍK, *Hledali svou vlast*, Praha 1995, s. 30-33.

⁷⁴ Není přitom jisté, zda to znamená i skutečnost, že taková národnost nebyla vůbec uvažována. Někteří čeští historikové hovoří při popisu dějin regionu mechanicky pouze o Rusínech. Takového schematizujícího pojetí se drží např. RICHTER, *Podkarpátští Rusíni*, ačkoli sám na s. 61-62 dokládá, že rozhodující většina

opci měl být podle původních představ 1. leden 1946, nakonec byla lhůta prodloužena do 1. dubna téhož roku.

4. 2. 3. Návrat části Ukrajinců do SSSR po r. 1945

Také po květnu 1945 pokračoval, byť v menším měřítku, odchod části Ukrajinců z ČSR. Ve směru do západní Evropy se ve srovnání se závěrečným obdobím světové války zprvu zmenšil. Osoby bez občanství spadající do kategorie přemísťovaných osob (DP), příslušející k mnoha evropským národům, které se chystaly odejít z ČSR západním směrem, se dočasně zdržovaly v plzeňském táboře spravovaném organizací UNRRA.⁷⁵ Američané jej zřídili několik týdnů po vstupu svých jednotek do města, v jeho blízkosti se však nacházel i tábor sovětský zajišťující repatriaci do SSSR – z této skutečnosti plynula řada problémů.⁷⁶ Později převzala vystěhovaleckou agendu organizace IRO a také s její pomocí absolvovalo určité množství Ukrajinců cestu na západ.⁷⁷

Určitý počet příslušníků ukrajinské skupiny se brzy po květnu 1945 rozhodl vrátit z ČSR na sovětskou Ukrajinu. Pokud se dosavadní ostarbeitři, zbavení zánikem Říše povinnosti pracovat pro německé zájmy v Sudetech, nerozhodli legalizovat svůj pobyt v ČSR nebo neodešli dále na západ, volili – často z rodinných důvodů – cestu opačným směrem, ač ne vždy mohli zamířit přímo do svých domovů. K návratu se rozhodla i část osob, které opustily Halič v r. 1944, někteří rodáci z Podkarpatska, kteří pracovali v Čechách a na Moravě už od meziválečné doby, a v ojedinělých případech, ač se to může jevit nepravděpodobné, také meziváleční emigranti. Vedle málo známých

těchto vojáků za války označovala sama sebe za Ukrajince. Zahrnování osob, které byly skutečně přesvědčeny o své příslušnosti k ukrajinské nebo ruské národnosti, pod souhrnné označení „Rusíni“ zkrsluje obraz tehdejší situace. Potíže způsobuje i interpretace termínu „ruskij / ruskyj“ používaného v podkarpatském prostředí.

⁷⁵ Jednalo se např. o uměleckého historika Volodymyra Sičynského nebo literárního historika a bibliografa Volodymyra Dorošenka.

⁷⁶ Připomínána je např. snaha činitelů sovětské rozvědky fotografovat posluchače koncertu konaného v táboře UNRRA nebo případ, kdy americký voják z Texasu zabránil díky fyzické převaze dvěma sovětským vojákům v násilném odvedení dvou Ukrajinek z tábora UNRR-y do tábora sovětského. Sovětští vojáci se museli vrátit ve zbitém stavu do svého tábora a na dotaz „Čto slučilos?“ prý odpověděli „Sojuznički pobili“ (tedy: spojenečkové nás zmlátili), jak uvádí ŠANDOR, *Spomyny*, tom 2, s. 182-183.

⁷⁷ Takovouto cestu volil mj. ředitel ukrajinského muzea v Praze S. Narižnyj, jakmile se ukázalo, že zachránit muzejní spolek a sbírky nebude možné.

osob, které jistě převažovaly, se vrátil do Lvova básník a překladatel Stepan Masljak,⁷⁸ který dokonce našel odborné uplatnění v sovětském vysokém školství.

Zájemci o návrat se nacházeli i mezi vojáky československé armády pocházejícími z Podkarpatska bez ohledu na jejich zkušenosti ze sovětských trestních táborů.⁷⁹ Tito příslušníci sboru byli na počátku srpna soustředěni v Uherském Hradišti, kde je navštívil 11. srpna československý ministr národní obrany a poděkoval jim za spoluúčast při osvobození ČSR a ocenil, že v Podkarpatsku se dříve než v českých zemích i na Slovensku rozvinulo za války partyzánské hnutí.⁸⁰ Zmínil se mj. o základním úkolu těchto vojáků, kteří přijali sovětské občanství a vracejí se domů – měli by tam „upevňovat bratrský svazek mezi slovanskými národy Československa a velikým ukrajinským národem“. I kdyby chtěli oslovení vojáci v tomto směru pracovat, v sovětských poměrech se jim podobné snahy mohly dařit – o rozvoj přímých československo-ukrajinských vztahů nebyl zájem.

Obdobné loučení s vojáky z Podkarpatska, kteří se rozhodli vrátit domů, bylo uskutečněno 13. 8. 1945 v Košicích, není však jasné, o kolik vojáků se jednalo.⁸¹ Proto nelze vyčíslit ani celkový počet československých vojáků z Podkarpatska, kteří se v létě nebo na podzim 1945 vrátili z celého území ČSR domů a odhadnout jak velká část podkarpatských příslušníků sboru to byla. Motivy, které vedly, k upřednostnění návratu, mohly být nejrůznější.⁸² V budoucnu by bylo jistě užitečné sledovat ve větším rozsahu také osudy těchto svobodovců.

Také v případě části civilních navrátilců do SSSR zůstává míra dobrovolnosti jejich odchodu značně nejistá. Zjevný byl totiž stálý tlak sovětské strany na dořešení této otázky, tj. na zajištění návratu co největšího počtu sovětských občanů do vlasti (klasickým se stal ruský termín vyzývající k návratu „na ródinu“). Takováto repatriace

⁷⁸ Stepan Masljak (1895-1960), první překladatel Haškova Švejka a Olbrachtova Nikoly Šuhaje, se po návratu na Ukrajinu stal učitelem katedry slovanské filologie tamní univerzity.

⁷⁹ O návratu na Ukrajinu zprvu uvažovali a snad jej i uskutečnili někteří vojáci znepokojení situací svých rodin na Volyni v době, kdy nebylo jasné, zda se repatriaci volyňských Čechů podaří smluvně dojednat. Je pravděpodobné, že v r. 1947 tito volyňští Češi i s rodinnými příslušníky odjeli zpět do ČSR.

⁸⁰ Tomuto rozloučení asistoval kromě několika dalších vysokých představitelů československé a sovětské armády také předseda brněnského ZNV Loubal, srv. Jiří ČOUPEK – J. ŠNEJDAR – O. PAULE, *Vojsko v Uherském Hradišti*, Uherské Hradiště 1990, s. 32. Text projevu k odjíždějícím vojákům srv. Ludvík SVOBODA, *O nové lidové armádě*, Praha 1945, s. 44-45. Už předtím, 30. 7. 1945 se v Ruzyni u Prahy uskutečnilo loučení s 1200 příslušníky Svobodova sboru, kteří se vraceli do SSSR, v tomto případě se však jednalo o Čechy, nejspíše volyňské. Srv. zprávu, již otiskly *Dokumenty a materiály*, díl 5, č. 74, s. 136-137.

⁸¹ Prjaševščina 1, 1945, č. 45 (19. 8.), s. 3, za odjíždějící se loučil podporučík Rusynko.

⁸² Je možné, že určitou roli sehrál dekret NRZU z 29. 5. 1945 o výplatě pomoci rodinám vojáků československé armády, srv. D. M. FEDAKA, *Vozzjednanňa (Zbirnyk archivnych dokumentiv i materialiv /traveň 1944 – sičeň 1946 rr./ pro vozzjednanňa Zakarpatskoji Ukrajiny z Rad'anskoju Ukrajinoju)*, Užhorod 2000 (2. vyd.), č. 89, s. 194-195.

nebyla totožná s fenoménem optací upravených protokolem k mezivládní smlouvě o předání Zakarpatské Ukrajiny Sovětskému svazu z 29. 6. 1945. Tato první vlna optací pro SSSR se totiž měla týkat občanů ukrajinské a ruské národnosti ve slovenských okresech ČSR, i když v praxi tomu tak asi vždy nebylo.⁸³ Československé úřady se v této souvislosti musely vyrovnat se sovětskou definicí občanství SSSR, komunistické MV však vycházelo sovětským představám vstříc. „Kandidáti návratu“ byli hledáni úřední cestou – ministerstvo uložilo podřízeným úřadům vyhledání a sepsání osob, které by se měly do SSSR vrátit. Navíc apelovalo na nižší instance, aby bez přesného zkoumání nebyla těmto osobám vydávána další povolení k pobytu nebo zaměstnání v ČSR.

Na základě tohoto tlaku vytvářely jednotlivé místní národní výbory prostřednictvím stanic SNB seznamy sovětských občanů. Pokud se jejich text dochoval, dokládají pestré spektrum osob, které se dostaly do hledáčku bezpečnostních orgánů.⁸⁴ Lze však předpokládat, že přinejmenším stejný počet osob zůstal mimo evidenci a že část jedinců, kteří do SSSR odjet nechtěli, si vybojovala právo zůstat na československém území. Osoby, které chtěly repatriaci uniknout, volily často sňatek s osobou české nebo slovenské národnosti, opatřily si svědectví známých Čechů nebo si pořídily doklady s nepravdivými údaji, přičemž občas se setkaly s pochopením českých úředníků.⁸⁵ Určitou roli v počátcích zajišťování repatriací hrál v druhé polovině r. 1945 Výbor občanů Zakarpatské Ukrajiny, který vydal i doporučující dopis prvnímu transportu převážejícímu optanty z ČSR do Podkarpatska, který dorazil 11. 12. 1945 do Užhorodu.⁸⁶ Další chod této části repatriční agendy není zcela zjevný, z ČSR na Zakarpatsko však do 1. ledna 1948 dorazilo 1973 repatriantů.⁸⁷

I po odchodu sovětské armády z českého území pokračovalo shromažďování osob ukrajinské národnosti ve sběrných střediscích. Následná repatriace byla často uskutečňována proti vůli příslušných osob a v jejím důsledku docházelo i k roztržení rodin. Cesta civilních repatriantů vedla většinou přes sovětský repatriční tábor na pražské Letné, který si proto získal v postředí českých Ukrajinců velmi špatnou pověst. Bližší údaje o počtu repatriovaných v době před červencem 1946, kdy byla realizace této

⁸³ Prjaševščina 1, 1945, č. 47, s. 106. Formulace „na území Československa (v okresech Slovenska)“ přitom teoreticky umožňovala výklad, že se jedná také o Ukrajince a Rusy ze západní části ČSR.

⁸⁴ Prameny k této otázce nebyly zatím ve větším rozsahu zkoumány, pro poměry města Plzně srv. SOBA Plzeň, fond Policejní ředitelství Plzeň, manipulační období 1946-1950, karton 1337.

⁸⁵ Autorovi nepřísluší uvažovat o tom, zda byla pomoc domácích úředníků zcela nezištná.

⁸⁶ I. I. VOVKANYČ, *Čechoslovaččyna v 1945-1948 rokach (Narys istoriji perechidnoho periodu)*, Užhorod 2000, s. 258.

⁸⁷ *Ib.*, s. 259.

podoby výjezdu československých obyvatel upravena dvojstrannou mezistátní smlouvou, nejsou zatím k dispozici, transporty však i v mezidobí pokračovaly.⁸⁸ Osoby, které nechtěly ČSR opustit, se snažily pořídit si falešné doklady, např. o svém narození na východním Slovensku, nebo urychleně uzavřít sňatek. Jen těžko si lze představit, že takto ohrožené osoby se budou svobodně hlásit ke své národnosti.⁸⁹

Ačkoli československo-sovětská smlouva z července 1946 dala repatriační agendě přesnější právní rámec, není jisté, zda po jejím vstupu do života zcela ustala dosavadní praxe. Určitou změnu přístupu československých úřadů dokládá interní cirkulář kanceláře prezidenta republiky z 23. 8. 1946, poukazující na existenci výše uvedených problémů.⁹⁰ Příslušným referátům kanceláře bylo oznámeno rozhodnutí ministerstva vnitra mající „zásadní význam“ a učiněné „podle dohody s ruskými repatriačními orgány“. Na základě množících se žádostí osob ukrajinské národnosti o „vynětí z repatriačních opatření ruských úřadů“ neměly být takové osoby v dalším období nuceně repatriovány, pokud mohly vykazat stálý pobyt v ČSR v době před 21. 5. 1938.⁹¹ Zůstává otázkou, nakolik byly příslušné zásady v dalších měsících uplatňovány a zda dohoda opravdu fungovala. Pokud by sovětské úřady potřebovaly prosadit odjezd určité osoby, dokázaly by jistě prosadit svou vůli.

Brzy se ukázalo, že zájem o opci ohlášenou v červenci 1946 projevil minimální počet českých Ukrajinců, zvláště srovnáváme-li s počtem volyňských Čechů, kteří opustili Ukrajinu. Celkem projevilo v českých zemích zájem optovat pro SSSR jen asi 362 osob,⁹² z toho 162 Ukrajinců, 132 Rusů, osm Bělorusů a 60 osob jiných národností.⁹³ Tyto osoby byly zřejmě vesměs umístěny na Volyni a je nutno odlišit je od

⁸⁸ Srv. sdělení *Repatriantům na Zakarpatskou Ukrajinu*, Služba repatriantům 1945, č. 88 (22. 12.), s. 4. Sděluje se zde, že transport příslušným směrem odjede 10. 1. 1946 a přihlášky přijímá Výbor příslušníků Zakarpatské Ukrajiny v Praze II.

⁸⁹ Snad patřila do takovéto kategorie v průběhu školního roku 1945-1946 mladá učitelka ruštiny ve Zlíně, o které se roze-psal Ludvík VACULÍK, *Polepšené pěšničky*, Praha 2006, s. 97-98 („byla Ukrajinka, ale bylo to jaksi nejasné: ani soukromě nepoužila ukrajinštinu, jako by se to nehodilo. Nebo neuměla?“) – srv. ID., MILÍ SPOLUŽÁCI, s. 391 (zde tato učitelka označena za Rusku).

⁹⁰ AKPR, sign. D 15 661 / 46.

⁹¹ Užití tohoto časového mezníku, které není v textu dokumentu nijak odůvodněno, překvapuje – jako logičtější by se jevil spíše 15. březen 1939.

⁹² Ivan VANAT, *Volynska akcija (Obmin naselenňam miž Čechoslovaččynoju i Rad'anskym Sojuzom navesni 1947 roku)*, Prjašiv 2002, uvádí na s. 33 počet 430 osob reprezentujících 198 rodin, na s. 38 ale uvádí 362 osoby ze 164 rodin. Nadpoloviční podíl zájemců zajistil přesídlenecký region Praha, jen menší počty přidaly analogické regiony Plzeň a Brno. Je možné, že nižší uvedené počty se týkají osob resp. rodin, které nakonec opravdu odjely.

⁹³ Tyto počty uvádějí Michal ŠMIGEL – Štefan KRUŠKO, *Opcia*, Prešov 2005, s. 238, s tím, že z pražského regionu odjelo sto Ukrajinců, z plzeňského 42 a z brněnského jen dvacet. Seznam přesídlenců otiskl s údajem o posledním bydlišti v ČSR Štefan KRUŠKO, *Encyklopedický slovník (Povojnový transfer obyvatel'stva v strednej Európe v 40. rokoch so zameraním na presídlenie a*

první vlny optantů usazovaných v Zakarpatské oblasti Ukrajiny. Žádní významnější činitelé, v předešlé době výrazně aktivní v životě ukrajinské skupiny, mezi optanty nebyli – zřejmě se jednalo spíše o jedince, kteří se chtěli ve starším věku vrátit do rodné země.⁹⁴ Většinou nelze o jejich dalším životě nic zjistit, protože český tisk nevěnoval této problematice na rozdíl od návratu volyňských Čechů téměř žádnou pozornost.⁹⁵ Opční akce uskutečněná v r. 1947 tedy nijak výrazně počet Ukrajinců v českých zemích nesnížila. Osoby, kterých se tato nabídka týkala, ji většinou nevyužily. Příznačné jsou případy, kdy se nespokojení přesídlenci chtěli obratem ze SSSR vrátit, sovětské orgány jim to však neumožnily a za podobné pokusy či za „protisovětskou propagandu“ je perzekvovaly.⁹⁶

4. 2. 4. Optování obyvatel s ukrajinskými vazbami z Podkarpatska a Volyně pro ČSR

Před uzavřením československo-sovětské smlouvy o předání Zakarpatské Ukrajiny z 29. 6. 1945 probíhal pohyb obyvatel mezi českými zeměmi a Ukrajinou poměrně samovolně, protože hranice mezi oběma státy nebyla ustálena, tím méně pak uzavřena. Protokol ke smlouvě podepsaný v týž den⁹⁷ dal těmto záležitostem ne zcela precizní právní rámec. Nelze však pochybovat, že po určitou dobu ještě pokračoval poměrně málo kontrolovaný pohyb osob mezi oběma státy. V některých případech neznáme detailně okolnosti přesunu větších skupin obyvatel. Např. 1. července 1945 se vydal na dvacetidenní cestu z Buzuluku do ČSR první transport více než 260

optáciu obyvatelov Československa do ZSRR v roku 1947), Prešov 2005, s. 402-444. Srv. také Marián GAJDOŠ, *Poznámky k procesu optácie*, Slezský sborník 94, 1996, s. 209-214.

⁹⁴ Tak se chtěl do východní Haliče vrátit tamní rodák Mychalo Sapovskij (Michal Sapovský, nar. 1898), který žil už za první republiky v Ústí nad Labem - jeho přihláška k pobytu obsahuje zápis z 8. 4. 1947 o odjezdu do SSSR (SOKA Ústí nad Labem, f. Přihlášky k pobytu).

⁹⁵ Zajímavou výjimkou je případ Rusky dr. Alexandry Sekaninové, odborné lékařky ve Vsetíně, která po odjezdu do SSSR byla zaměstnána ve volyňském Zdolbunově. Ze svého nového působiště napsala dopis otištěný časopisem Průlom (Vsetín) 1947, č. 28 (12. 7.), s. 3, srv. i č. 14 (5. 4.), s. 3 a 15 (12. 4.), s. 3. Čtenáři byli vyzváni, aby jí do nového působiště psali, není však jisté, zda takový kontakt mohl být udržován. Sotva se splnila představa, že se s ní Vsetínští budou moci setkat na pražském všesokolském sletu v r. 1948. Obdobně lze najít zmínku o rozloučení se strojníkem Petrem Holodňukem z Podkarpatska před jeho odchodem z velkostatku Liběchov do SSSR, srv. časopis Zaměstnanec polí, lesů a zahrad 2, 1947, č. 6 (20. 3.), s. 4.

⁹⁶ Stepan KRUŠKO, *Areštanty (Zbirnyk spohadiv, dokumentiv kolyšnych vjazniv trudovych taboriv ta turem z rjadiv čsl. pereselenciv-optantiv u SRSR)*, Prjašiv 2004 (2., doplněné vyd.), s. 6, upozorňuje na případ V. Drykalovyče, narozeného v r. 1903 v kyjevské oblasti, který pobýval od r. 1922 v ČSR, jako optant odjel na Ukrajinu a na Volyni sliboval optantům z Prešovska, že jim pomůže vrátit se na Slovensko, byl za to zatčen a souzen. I. Lipčák a I. Stebila z Prešovska, kteří studovali na střední škole v Praze, se také rozhodli optovat, brzy se však rozhodli z Volyně utéci nazpět do ČSR, byli zadrženi a odsouzeni ke dvěma letům vězení, ib., s. 31-33.

⁹⁷ *Dokumenty a materiály*, díl 5, Praha 1988, č. 47, s. 105-107. Opčí se týká v pořadí druhý článek protokolu (ib., s. 105-106).

československých repatriantů narozených v letech 1894-1924. Soupis příslušníků této skupiny obsahuje řadu ukrajinských příjmení, jak typů běžných v Podkarpatsku, tak ve východnějších oblastech. Jiný stotřicetičlenný transport osob byl vypraven z Podkarpatska koncem června 1945.⁹⁸

Pro nás je podstatnější míra využití možnosti optace pro ČSR. Optovat mohli podkarpatsští vojáci československého vojenského sboru v SSSR a příslušníci jejich rodin a dále osoby, které se při sčítání lidu v r. 1930 přihlásily k české nebo slovenské národnosti.⁹⁹ Při hodnocení rozsahu opce je třeba vzít v potaz údaj z května 1945, že v československém armádním sboru, který se probíjaval do ČSR od východu, bylo evidováno přes 5 300 osob pocházejících z území Podkarpatské Rusi (tamní Židé do tohoto počtu zahrnuti nebyli).¹⁰⁰ Z jiného zdroje se dovídáme, že o necelý rok později, k 1. březnu 1946, bylo podáno téměř 4 500 opčních prohlášení příslušníků československé východní armády pocházejících z Podkarpatské Rusi pro ČSR. Jen zlomek z nich (několik set) bylo podáno židovskými příslušníky sboru.¹⁰¹

Z obou těchto údajů by vyplývalo, že opční prohlášení, dokládající rozhodnutí zůstat v ČSR, podala velká většina vojáků sboru pocházejících z Podkarpatské Rusi. Důvody příslušného rozhodnutí nemusely být jen politické. Roli hrála mj. naděje v možnost dalšího služebního postupu, který by byl v sovětském prostředí problematičtější, pokud se o něm dalo vůbec uvažovat. Váleční invalidé nejspíše doufali v lepší zdravotní a existenční zajištění. Obecně asi vycházelo rozhodnutí pro ČSR z přesvědčení o tom, že setrvání v této zemi znamená vyšší životní standard a hospodářské i sociální jistoty, které mohl československý stát nabídnout rychleji a snáze než sovětská správa v Zakarpatské Ukrajině.¹⁰²

Místo pobytu vojenských optantů ČSR záviselo na tom, kde byly po květnu 1945 dislokovány příslušné jednotky československé armády. Dostali se tak často do městského (popř. maloměstského) prostředí v českém a moravském pohraničí, které se postupně vyliďňovalo odsunem Němců. Do týchž regionů přicházeli už dříve také

⁹⁸ O obou případech informoval časopis *Služba repatriantům 1945*, č. 22 (17. 7.), s. 4, č. 28 (31. 7.), s. 2, resp. č. 31 (7. 8.), s. 1.

⁹⁹ Do opce nebylo možno pojmout příslušníky pohraniční finanční stráže ruské a ukrajinské národnosti, kteří byli po 28. říjnu 1944 přiděleni k pohraniční strážní službě (AKPR, inv. č. 2939, sign. 103 940/46, návrhu znění prezidentského dekretu o přípravě provedení smlouvy z 29. 6. 1945, připravený ministerstvem vnitra 9. 8. 1945). Československá strana řešila i problém opce podkarpatských Židů (list MZV prezidentské kanceláři z 2. 4. 1946, o němž bylo referováno i prezidentu Benešovi – AKPR, ib.

¹⁰⁰ RICHTER, *Podkarpatská Rusina*, s. 111.

¹⁰¹ VACULÍK, *Hledali*, s. 12 a 17.

¹⁰² K motivaci vojenských optantů srv. Ilko VOLOŠČUK, *Polityčni vidnosyny u čechoslovackomu vijsku v SRSR*, in: *Šljach do voli*, s. 219.

příslušníci nové uprchlické vlny z Ukrajiny a později i část civilních optantů ze SSSR a přesídlenci z Prešovska.

Profesní zařazení vojenských optantů v novém prostředí záviselo na jejich rozhodnutí zůstat příslušníky československé armády a pokoušet se o služební postup v jejím rámci nebo dát přednost demobilizaci a najít na základě míry dosaženého vzdělání uplatnění v civilním životě, o mnohém rozhodovalo místo pobytu v českých zemích. Někteří se snažili završit maturitou středoškolská studia, přerušena válkou, aby se mohli zapsat na českých vysokých školách. Část optantů opravdu zahájila už v r. 1945 studium na různých fakultách Univerzity Karlovy a jejich počet se od zimního semestru 1945–1946 zvyšoval.¹⁰³ Tito studenti většinou zapisovali při vyplňování tzv. nacionálu jinou národnost než ukrajinskou. Tím se nelišili od většiny studentů přicházejících do Prahy z Prešovska, ale ani od mnoha mladých Ukrajinců – dětí meziválečných emigrantů. Velká část vojenských optantů však kvůli zdravotním i vzdělanostním nedostatkům nemohla uvažovat ani o pokračování ve vojenské kariéře, ani o studiu – často nezbylo než vzít zavděk klasickou trafikou.¹⁰⁴ Schopnost a ochota většiny podkarpatských svobodovců vrátit se po letech věznění a vojenské služby k zemědělskému hospodaření byla zřejmě jen malá, ačkoli systém národních správ případně zvýhodňoval jejich výchozí pozici.

Část svobodovců postupně nabyla dojmu, že jim nejsou v rámci dosídlování a existenčního zařazení poskytovány stejné možnosti jako jiným skupinám osídlenců. Z tohoto důvodu začaly narůstat konfliktní momenty, které vyústily do ostrého sporu několika podkarpatských vojenských optantů s představiteli dosazených samosprávných orgánů v jihomoravském Mikulově. Do věci se musel vložit novinovým vyjádřením, ve kterém je patrné určité pochopení pro požadavky vojáků z Podkarpatska, ministr obrany Ludvík Svoboda.¹⁰⁵ Z hlediska publicity směřovala celá záležitost do ztracena, ač se jednalo v letech 1945-1948 o nejmarkantnější doklad nespokojenosti části

¹⁰³ Už v letním semestru 1945 se na lékařské fakultě UK zapsal Vasil Michajlec, který za války sloužil zprvu v maďarské a pak v československé armádě, v zápisu se přihlásil k ukrajinské národnosti. V katalozích jednotlivých fakult UK uložených v ÚDAUK lze najít i zprávy o dodatečně složených maturitních zkouškách osob z Podkarpatska na pražských i mimopražských gymnáziích.

¹⁰⁴ Tak převzal v Písku „za velké zásluhy o osvobození naší republiky, za niž nasadil život jako parašutista“ tabákovou prodejnu četař zahraniční armády Dimitrij Vovolka, těžce raněný, pětadesátiprocentní invalida, starající se o výživu čtyř dětí, srv. Písecký kraj 32, 1947, č. 11 (13. 3.), s. 3. Sdělení bylo doprovázeno přáním, „ať obecnstvo omluví nějaké počáteční nedostatky, aby se u nás cítil šťastným a jako doma.“

¹⁰⁵ Ludvík SVOBODA, *Spravedlnost zahraničním vojákům*, Svobodné Československo 2 (3), 1946, č. 187 (16. 8.), s. 1-2. Srv. také –vka, *Na smrt pro vlast byl dost velký, na práci pro ni ne (A také ranění mohlo být větší)*, ib., č. 195 (25. 8.), s. 4.

podkarpatských vojáků s jejich postavením a možnostmi v ČSR. Některé indicie nasvědčují tomu, že protest této malé skupiny podkarpatských vojáků se nemínil účinkem a že mohl vést ke zlepšení jejich hmotného zabezpečení.¹⁰⁶

Počet Podkarpatců, kteří optovali pro ČSR, byl výrazně zvýšen pozdějším příjezdem jejich rodinných příslušníků, kteří využili možnosti optovat. Zda, jak a kde se poté příslušné rodiny spojovaly, nebylo zatím zkoumáno. Možnost podat opční prohlášení měli i jiní obyvatelé Podkarpatska, pokud si zapsali při posledním relevantním sčítání lidu konaném v r. 1930, tedy o patnáct let dříve, slovenskou nebo českou národnost. V určitém rozsahu se opravdu jednalo o skutečné Slováky (o Čechy jistě jen v malém počtu případů), kteří v Podkarpatské Rusi na přelomu 20. a 30. let žili a přečkali zde období maďarské anexe. V řadě případů si však zapsali slovenskou nebo českou (případně československou) národnost také představitelé hlavní etnické skupiny podkarpatského obyvatelstva, pokud jí dali z nějakého důvodu přednost. Českou národnost si však tehdy nejednou zapsali i podkarpatští Židé, a pokud přežili represe ze sklonku války, mohli optovat pro ČSR také oni.¹⁰⁷ Skutečné národnostní složení civilních optantů zůstává za této situace prakticky nezjistitelnou skutečností.¹⁰⁸

Představa o naprosto masovém zájmu o odchod z Podkarpatska se zdá být poněkud nadsazená. Je pravděpodobné, že zejména starší jedinci nechtěli opustit svá dosavadní bydliště ani tradiční zemědělský způsob života a odejít natrvalo do neznámého, značně odlišného prostředí. Část obyvatel regionu nemohla nabýt tak rychle jistoty co do převahy kladů nebo záporů reality, nově vytvářené sovětským režimem v Zakarpatské Ukrajině. Některým místním lidem nabízela sovětizace příležitost k existenčnímu vzestupu, který by byl v dřívějším období stěží možný. Jako pozitivní se mohla jevit např. skutečnost, že v Užhorodě zahájila v létě 1945 činnost státní univerzita, která zde v době československé správy zřízena nebyla. Možnost studia na ní byla pro část místní mládeže, která absolvovala gymnázium v době maďarské okupace, přitažlivá a z jazykového hlediska snazší než výuka v češtině.

¹⁰⁶ Příklad jednoho z organizátorů mikulovského protestu, M. Hulyna (Hulína), však naznačuje, že si nakonec dokázali na čas vymoci poměrně slušné existenční zabezpečení (vila, auto). Po svém zatčení v r. 1948 byl však jmenovaný o všechn tento majetek připraven.

¹⁰⁷ Podkarpatští Židé zřejmě optovali pro ČSR jak na jejím, tak na sovětském území. Ve vzájemném styku užívali i v českém pohraničí často jiných jazyků než češtiny (jidiš, němčiny nebo maďarštiny), čímž vyvolávali nespokojenost jiných novoosídlenců. Jaroslav VACULÍK, *Hledali svou vlast*, Praha 1995, s. 11-16, 22. Ohlasy těchto událostí lze najít i v poválečném Věstníku židovské náboženské obce v Praze, zejména v ročnících 1946 a 1947.

¹⁰⁸ Překvapuje tudíž, že Ján BOBÁK, *Slováci na Podkarpatskej Rusi a ich presídl'ovanie do Česko-Slovenska v roku 1947*, s. 1. 1998, považuje bez nejmenšího problému a zjevně „roduverne“ všechny optanty z Podkarpatska za Slováky.

Okolnosti vyřizování podaných opčních prohlášení byly na sovětském území často dramatické. Sovětské úřady nebyly pochopitelně nakloněny „vyprazdňování“ svého nově získaného regionu odchodem příliš velkého množství jeho obyvatel. U velké části žadatelů neexistovaly pro opci předpoklady, vyžadované československo-sovětskou smlouvou a následnými dokumenty, zejména česká či slovenská národnost. Jako příklad negativního postoje sovětských úřadů k optování pro ČSR lze uvést případ dvou synů někdejšího guvernéra Podkarpatské Rusi Konstantina Hrabara a jejich rodin. Jejich opční přihlášky podané v r. 1945 nebyly ani v říjnu 1947 kladně vyřízeny s poukazem na to, že členové guvernérovy rodiny se v r. 1930 hlásili k rusínské národnosti (nelze však vyloučit, že ve skutečnosti šlo o národnost ruskou). Oba živitelé rodin ztratili navíc práci a žili v nuzných poměrech.

Na situaci Hrabarových upozornila tchyně jednoho z nich Helena Bokšajová, žijící na východním Slovensku, Hanu Benešovou a prezidentův kancléř v této věci oslovil československého velvyslance v Moskvě Jiřího Horáka. Ten v odpovědi ze 4. 11. sdělil, že „jde o věc velmi nesnadnou, zvláště za dnešních poměrů“ a naznačil nutnost neoficiálních sondáží. Na jaře r. 1948 však velvyslanectví po urgenci z Prahy uzavřelo věc konstatováním, že považuje za politicky nevhodný jakýkoli zákrok u sovětských úřadů ve prospěch Hrabarovy rodiny, nezdarem skončil i pokus zainteresovat touto věcí pražské ministerstvo práce a sociální péče.¹⁰⁹

První dva transporty s přesídlenci z Podkarpatska byly vypraveny do ČSR 5. 6. a 23. 8. 1946 a odvezly 223 osoby. V listopadu 1946 I. Turjanycja tvrdil československým činitelům, kteří kvůli pokračování repatriací přijeli do Užhorodu, že musel další odesílání transportů zastavit kvůli problémům, které československá strana dělala s přijetím těchto osob.¹¹⁰ Další transporty začaly odjíždět do ČSR koncem března 1947, poslední z nich, v pořadí pětadvacátý, byl československou stranou přijat koncem září.¹¹¹ V přípisu MV úřadu předsednictva vlády z 3. 6. 1947 bylo přitom uvažováno o prodloužení opční lhůty o další tři měsíce, protože zájem optovat prý má ještě asi 2 500

¹⁰⁹ AKPR, inv. č. 2229 (složka spisů z let 1947-1950).

¹¹⁰ VOVKANYČ, *Čechoslovaččyna*, s. 259.

¹¹¹ Přehled transportů s údaji o podkarpatských lokalitách, ze kterých optanti odjížděli, o jejich počtech a sociální struktuře udává BOBÁK, *Slováci*, s. 36-40. Nejvíce transportů dorazilo do pohraniční stanice Biel v květnu, přijela jimi téměř polovina z celkového počtu optantů.

až 3000 osob ze Zakarpatské Ukrajiny.¹¹² Z hlediska SSSR však už byla ale tato agenda uzavřena, a to úspěšně.

Ačkoli se k opci z Ukrajiny do ČSR přihlásilo snad 12 000 osob,¹¹³ do ČSR bylo vypuštěno a dorazilo jen zhruba 5 000 optantů,¹¹⁴ z nichž většina zůstala na Slovensku. Zhruba tisícovka osob, zejména příslušníci tzv. dělnických rodin, zamířila do českých zemí, aniž bychom měli jasnější představu o místech, kde se nakonec usídlili.¹¹⁵ Podle I. Vovkanyče však počet osob podkarpatského původu, které podaly opční prohlášení v ČSR a mohly tam zůstat, činil až 20 000 osob. V tomto počtu jsou započítány i osoby, které opustily území Podkarpatska nelegálně.¹¹⁶

Je logické, že v důsledku obav z možných komplikací rezignovala i ta část přesídlenců z Podkarpatska, kteří měli vztah k ukrajinství, na jakoukoli menšinovou činnost v českém prostředí. Snažili se spíše zajistit si pokud možno klidnou osobní a rodinnou existenci v novém prostředí a museli navíc vyřešit problém získání domovské příslušnosti od orgánů místní samosprávy.¹¹⁷ Stejně na tom byla také většina uprchlíků, kteří přišli do ČSR z jiných regionů Ukrajiny v závěrečné fázi druhé světové války.

V praxi se rozdělení zakarpatských optantů na vojenské a civilní projevovalo tím, že v českém prostředí se mohli snadněji prosadit a zaujmout výraznější postavení pouze příslušníci první skupiny, protože se zúčastnili na východní frontě boje za osvobození ČSR. Jen oni mohli zaštitit pokusy o organizační sjednocení příslušníků své skupiny. Protože se civilní optanti nemohli analogickými zásluhami vykázat, byla možnost jejich výrazné účasti v životě společenství podkarpatských rodáků v ČSR problematictější. Proto o této podskupině víme ještě méně než o optantech z armádního prostředí. Nesporné je, že z hlediska věkové struktury, poměru zastoupení mužů a žen i

¹¹² AKPR, inv. č. 2939, sign. 103 940/46, kde upozorňováno mj. na to, že v odlehlých místech Podkarpatska nebylo obyvatelstvo o možnosti opce informováno nebo si zájemci kvůli uzavření hranic nemohli obstarat potřebné doklady z ČSR.

¹¹³ Tento údaj zaznamenaný předsednictvem reemigrační komise ÚV KSČ v Praze 16. 5. 1947 uvádí BOBÁK, *Slováci*, s. 15.

¹¹⁴ Údaje různých autorů se liší v řádu stovek osob, ale tyto rozdíly zřejmě odrážejí údaje různě spolehlivých pramenů. Z patnácti administrativních jednotek Zakarpatské oblasti byly nejvíce zastoupeny okres Užhorod, okres Mukačevo, město Užhorod, město Mukačevo a okres Perečyn – odjelo odtud celkem 80 % optantů.

¹¹⁵ BOBÁK, *Slováci*, s. 23, uvádí i dvě jiná úhrnná čísla, která se však rovněž pohybují kolem hodnoty 5 000 osob. V r. 1948 byly dodatečně vypraveny ještě tři transporty se 169 osobami. Přesuny do Čech jsou stručně zmíněny ib., s. 18-19 a 21-23. HEROLDOVÁ, *Ukrajinci*, s. 116, udává, že civilních optantů bylo 5 347, na s. 124 pozn. 12 uvádí nepříliš odlišný počet 5 377 osob.

¹¹⁶ Navíc bylo pro nelegální a neúspěšné překročení sovětsko-československé hranice bylo odsouzeno 150 obyvatel Podkarpatska, část z nich byla dokonce vrácena československou stranou do SSSR – VOVKANYČ, *Čechoslovaččyna*, s. 260-261.

¹¹⁷ V části případů lze sledovat vyřizování této problematiky ve vztahu k Ukrajincům nebo osobám z Ukrajiny v tištěných věstnících, které vydávaly některé okresní národní výbory.

doby příchodu do českých zemí byla skupina civilních optantů pestřejší a mnohotvárnější. I v jejím rámci bylo možno najít osoby vzdělané a vybavené jasným národním vědomím (ukrajinským nebo ruským), protože pro ČSR optovala např. řada podkarpatských učitelů.¹¹⁸ Do ČSR odešli a na Karlově univerzitě se pokusili uchytit na podzim 1945 také někteří studenti, kteří maturovali na zakarpatských středních školách ještě na jaře a v létě 1945, kdy už bylo toto území de facto a brzy nato také de iure sovětským.¹¹⁹

Jak vojenští, tak civilní optanti z Podkarpatska mohli najít trvalé působiště v českých zemích i na Slovensku, zejména v jeho severovýchodní části, která jim byla z jazykového, geografického i psychologického hlediska bližší než Čechy či Morava.¹²⁰ Všichni příslušníci této skupiny bez rozdílu však ztratili po přesídlení do ČSR na dlouhou dobu kontakt se svým regionem a se sociálním a etnografickým prostředím, ze kterého vzešli. Byl to důsledek snah stalinského systému o izolaci Zakarpatské Ukrajiny od tří států, se kterými na západě a jihu sousedila. Výsledkem se stalo určité vykořenění optantů z Podkarpatska, kteří už nebyli schopni udržet v podobné míře jako přesídlenci z Prešovska základní projevy tradičního života venkovské pospolitosti, ze které byli vězněním a válkou přes pět let vytrženi.

Díky vyřízení části opčních prohlášení podaných v Zakarpatské oblasti Ukrajiny se v období mezi lety 1945 a 1947 o něco zvýšil počet obyvatel ČSR pocházejících z Podkarpatska.¹²¹ Celá tato skupina však netvořila v r. 1945 ani v dalších letech subjekt s jednotným národním vědomím. Zakarpatští optanti zůstali i v českých zemích stoupenci ukrajinského, ruského nebo ještě plně nezformovaného rusínského směru. Dnes je zjištění míry jejich sympatií k jednotlivým proudům velmi nesnadné jak z hlediska poměru sympatizantů s ukrajinským nebo ruským národním proudem, tak při úvahách o počtu osob, které lze považovat za hlavní nositele přetrvávajícího, ale tehdy jasně nedefinovaného rusínství. Roli mohl hrát jak jazyk, kterým byli kdysi vyučováni v

¹¹⁸ Zvláště zajímavý je případ historika Stepana Doboše, který absolvoval Karlovu univerzitu v r. 1937. Poté se vrátil na Podkarpatskou Rus a pracoval jako učitel přidržující se ruské národní orientace. V létě 1945 se stal prvním rektorem nově zřízené užhorodské univerzity, ale už v listopadu přešel na území ČSR. Krátce pracoval na gymnáziu v Novém Bydžově a poté na ruském gymnáziu v Prešově a na tamní univerzitě. Srv. Iľja HALAJDA, *Sijač na nyvi narodnij (Do 85-riččja S. V. Doboša)*, Dukla (Prešov) 45, 1997, č. 6, s. 70-74.

¹¹⁹ Srv. záznamy v zápisových katalozích studentů jednotlivých fakult uložených v ÚDAUK.

¹²⁰ Osud osob, které se z českých zemí přemístily hned nebo po čase na východní Slovensko (Prešovsko), není předmětem této práce. Upozornit lze např. na Fedora Ivančova, který se po krátkém působení v Českých Budějovicích postupně dopracoval v Prešově do pozice jednoho z významnějších prozaiků tohoto regionu. Od první poloviny 50. let začal tisknout ukrajinsky, ač před r. 1938 publikoval v Podkarpatsku první své práce rusky.

¹²¹ Podle jednoho z údajů se v českých zemích usadilo 5 377 optantů z Podkarpatska, z nichž snad jen 28 % tvořili (opravdu nebo deklarativně?) Češi a Slováci – VOVKANYČ, *Čechoslovaččyna*, s. 261.

základních či středních školách, tak národní orientace farářů v rodném regionu nebo vzpomínky na roli ruštiny jako jazyka stalinského perzekučního systému. Podcenit nelze ani dopady poválečných sňatků s Čechami nebo Slovenkami a problémy vyvolávané jazykovou nebo národní jinakostí v poúnorovém období.¹²²

V každém případě si optanti řešili problém vlastní národní příslušnosti spíše pro domo sua, aniž by své názory chtěli deklarovat vůči českému prostředí, do kterého byli zasazeni a které podkarpatské ani ukrajinské problematice příliš nerozumělo. Opatrnost a neochota jasně se definovat byly postupně ovlivněny i skutečností, že zakarpatští optanti neměli šanci prosadit zřízení vlastní spolkové organizace pro osoby příslušného regionálního či etnického původu, ani dosáhnout vydávání vlastního tiskového orgánu. Pokud se o dosažení takových cílů snažili a vystupovali v důsledku toho aktivněji než tradiční skupina českých Ukrajinců, vzbudili pozornost československých bezpečnostních složek.

Absence přímého vztahu s domovem (mnohaletá nemožnost výjezdů na Zakarpatskou Ukrajinu a obtíže s udržováním korespondence) ještě více posilovala asimilační trendy.¹²³ V českých zemích se tedy před r. 1948 ani později nevytvořila situace, která by umožnila přirozený vývoj skupiny ukrajinsky se orientujících osob z Podkarpatska a její výraznější profilaci. Optanti ze Zakarpatské Ukrajiny zůstali bez ohledu na určitou míru vnitřního dělení v zásadě jednotnou skupinou se společným regionálním vědomím a náboženským vyznáním – zprvu většinově řeckokatolickým, později pravoslavným. Tato skupina si uchovala specifičnost i odlišnost od skupiny osob, které do českých zemí přesídlily ze severovýchodního Slovenska.

Na závěr těchto úvah je třeba zmínit skutečnost, že optanti z Podkarpatska jen v minimálním počtu případů vystoupili se svými vzpomínkami na rodný kraj nebo na působení v zahraniční armádě na stránkách českého tisku. Za to, že mohli zůstat v ČSR a vyreklamovat sem s nemalými problémy ze SSSR blízké příbuzné, zaplatili povinným mlčením o svých osudech v sovětské vazbě a trestních táborech. Všechny

¹²² Vzpomínky různých autorů na důstojníky československé armády tohoto územního původu mají často mírně exotický příděch, srv. Josef HIRŠAL, *Vínek vzpomínek*, Praha 1991 (2. vyd.), jemuž utkvěl v paměti dukelský hrdina kapitán Stankaninec přezdívaný „Standa kanec“ (ib., s. 206).

¹²³ K této problematice obecně Josef HŮRSKÝ, *Zjišťování národnosti (Úvod do problému odnárodnění)*, Praha 1945. VOVKANYČ, *Čechoslovaččyna*, s. 266, shrnuje, že Ukrajinci, kteří tvořili většinu z 15 000 až 20 000 podkarpatských optantů, se s výjimkou svobodovců obvykle identifikovali se státopornými národy ČSR, ale i svobodovci se postupně téměř úplně etnický nivelovali.

zážitky z doby svého vyšetřování a věznění resp. tvrdého pracovního nasazení si měli příslušníci sboru nechat jen pro sebe – česká veřejnost se o nich neměla nic dovědět.¹²⁴

Psychologické důsledky tohoto direktivně nastoleného, dlouhodobě závazného mlčení podkarpatských svobodovců byly velmi nepříznivé. Druhou stranou mince se stala snaha většiny československých politiků a novinářů nehovořit o zastoupení této etnické skupiny v československé armádě a nezdůrazňovat její zásluhy a oběti.¹²⁵ Logickým důsledkem absence příslušného svědectví bylo přetrvávání nekritických iluzí podstatné části Čechů o podobě života v SSSR a o převaze pozitivních momentů v životě tohoto státu.

V souvislosti s výše uvedenými skutečnostmi nepřekvapuje, že „podkarpatští svobodovci“ zčásti nebyli schopni a zčásti nedostali možnost informovat aspoň o té části svých životních zkušeností, která byla za tehdejších poměrů propagandisticky využitelná (např. údaje o složité sociálně-ekonomické situaci v meziválečné Podkarpatské Rusi). Jedinou výraznější výjimkou se staly práce prozaika Jurije Borolyče otiskované v časopisu *Partyzán*. V jiných vojenských periodikách najdeme příspěvky podkarpatských příslušníků československé armády jen výjimečně.¹²⁶

Optanti z někdejší Podkarpatské Rusi nemohli tedy v poválečných letech přispět k prohloubení česko-ukrajinských vztahů a žádným mostem ani tmelem se nestali. Uzavírání se Sovětského svazu před jeho spojenci-satelity se nemohlo vyhnout ani tomuto regionu. Dá se spíše říci, že podkarpatský fenomén a jeho tradice přispěly ke vzdalování obou zemí a národů, ještě více pak ke vzdalování obyvatelstva Podkarpatska na jedné a Prešovska na druhé straně, které byly od sebe izolovány přes své bezprostřední sousedství v severní části československo-sovětského pohraničí jako nikdy dříve.

Autoři etnografických sond, které se od konce 60. do sklonku 80. let 20. století pokoušely mapovat život ukrajinských (rusínských) přesídlenců v českém a moravském pohraničí k detailnímu zkoumání skupiny optantů nepřistoupili. Přílišné rozptýlení

¹²⁴ Soupis česky vydaných vzpomínek opantů z Podkarpatska nebo materiálů o nich zatím neexistuje. Z materiálů vydaných ještě před r. 1989 lze uvést vzpomínky V. Mesárové, P. Valička a Š. Vovolky, srv. Zdeněk JELÍNEK (red.), *Vzpomínky na okupaci (Kolín a Koliňané v době nacistické okupace, protinacistické rezistence a boje za národní svobodu v letech 1939-1945)*, díl 1, Kolín 1986, s. 219-247.

¹²⁵ Nejsoustavněji upozorňoval na zásluhy vojáků z Podkarpatska pro vojenskou složku druhého odboje ministr obrany Ludvík Svoboda, který si také udržel uvnitř této skupiny značnou autoritu a popularitu.

¹²⁶ Zajímavou výjimku představuje stať, již napsal závodčí SNB Michal MURGA/Š/, *Vzpomínky zahraničního vojáka*, *Bezpečnost* (Brno) 1, 1946, s. 156-158. Z Podkarpatska odešel do SSSR koncem května 1940 a z věznění byl propuštěn 18. 12. 1942, v příspěvku se ovšem dočteme, že se mu vedlo na Sibiři dobře. Poněkud jinou tematiku sledoval Vasil MOHORITA, *Činnost parašutistické partyzánské skupiny „Beljavskej“*, *Výcvik malých jednotek* 2, 1947-1948, s. 84 passim 148 (v pěti pokračováních).

příslušníků této skupiny v rámci českých zemí činilo tento úkol nepříliš přitažlivým a určitou roli mohly hrát i politické motivy. Ani česká historická věda se nepokusila o zpracování této problematiky. Proto nám stále ještě scházejí základní informace o nejdůležitějších aspektech poválečného života vojáků Svobodova armádního sboru, jejich rodinných příslušníků i dalších osob pocházejících z Podkarpatské Rusi v českém prostředí po polovině 40. let. Navíc neexistuje nezbytný přehled o dochovaných a dostupných písemných pramenech, na základě kterých by byla optantská skupina z Podkarpatska jasně postižitelná a vyhodnotitelná.

Pokusím se formulovat několik základních tezí, které by měl další výzkum ověřit, a definovat badatelské úkoly, jež se v této souvislosti rýsují. Jedním z úkolů výzkumu by měla být podrobná analýza postavení skupiny podkarpatských rodáků v československé armádě po květnu 1945 z hlediska její nové územní dislokace, služebního zařazení, postupu či naopak demobilizace jednotlivých osob. Ještě složitější bude zjištění politických názorů těchto osob mezi lety 1945 a 1948. Dále je třeba zkoumat vývoj jejich vztahů k emigrantům z téhož regionu, kteří do Prahy přišli už v r. 1939, po obsazení Karpatské Ukrajiny maďarskou armádou, ale také vztah k Podkarpatscům žijícím v českých zemích už od meziválečné doby a k různým částem ukrajinské a ruské diasporní komunity zastoupené v ČSR. Jako velmi potřebné se v této souvislosti ukazuje vytvoření přehledu o národnostním profilu celé skupiny a o věkové a vzdělanostní struktuře jejich příslušníků. Právě typ získaného vzdělání, resp. středoškolský ústav, na kterém se učili či maturovali ve 30. nebo v první polovině čtyřicátých let, před svým odchodem z regionu, může mnoho napovědět o jejich výchozí národní orientaci.

4. 2. 5. Ukrajinské vazby dalších přesídlenců do českých zemí

Složitě řešení problematiky optantů ze Zakarpatské Ukrajiny mělo některé shodné rysy s jednáním o osudu mnohem početnější skupiny volyňských Čechů. Jejich reemigrace, uskutečněná v první polovině r. 1947, se do jisté míry dotkla také volyňských Ukrajinců jako většinového obyvatelstva tohoto západoukrajinského regionu.¹²⁷ Volyňští Češi se od počátku r. 1944 stali výraznou skupinou zastoupenou v československé východní armádě. Skutečnost, že česká komunita na Volyni si zachovala osmdesát let po svém vzniku výraznou soudržnost a uzavřenost, je poměrně

¹²⁷ Zmínky o Ukrajincích mezi volyňskými Čechy-reemigranty, uvádí NOSKOVÁ, *Návrat*, s. 43 a 50.

známá. Přesto nebyly příbuzenské vztahy s Ukrajinci vyloučeny a smíšené rodiny vznikaly, jak to potvrzují i některá příjmení volyňských Čechů.¹²⁸

V závěrečné fázi války se vytvořily mezi československými vojáky z Volyně a Podkarpatské Rusi příznivé vztahy, které nezdřídka přetrvaly i v následujícím období. Okolnosti, které doprovázely příchod příslušníků obou skupin do Svobodova sboru i začátek jejich nového života na českém i moravském území, se spíše lišily. Podobné však byly jejich zkušenosti s tváří komunistického režimu, váhání ve věci případného návratu do SSSR i snaha dosáhnout možnosti výjezdu vlastních rodinných příslušníků z této země. V této souvislosti zasluhuje pozornosti zpráva z počátku března 1946, která dokládá nátlak na volyňské Čechy i Ukrajince nově usedlé na Kadaňsku, aby repatriovali do SSSR. Tato tendence narazila na odpor obou skupin, jejichž příslušníci se nepochybně rekrutovali z řad československé východní armády.¹²⁹

V rámci reemigrace volyňských Čechů nehrála nijak výraznou roli skutečnost, že mezi zájemci o výjezd byly zastoupeny i osoby smíšeného česko-ukrajinského původu. Také jim byla umožněna reemigrace, protože striktní rozlišení, kdo je „úplný Čech“ a kdo nikoli, by působilo problémy. Podle směrnic z ledna 1947 mělo však být zjišťováno ještě před přesídlením do ČSR, zda osoby, žádající na Volyni o opci, „nespolupracovaly s banderovci, německými okupanty, ukrajinskými nacionalisty a s dalšími silami nepřátelskými Sovětskému svazu a Československu“.¹³⁰ Není jisté, nakolik bylo možno tyto skutečnosti v praxi spolehlivě ověřit. V každém případě se v první polovině r. 1947 přemístil ze sovětské Ukrajiny do českých zemí spolu s volyňskými Čechy určitý, asi nepřilíš velký počet osob, které se přes své výrazné sepětí s českým živlem hlásily k ukrajinské národnosti.

Počet 545 Ukrajinců mezi volyňskými Čechy, kteří odjeli do ČSR, přesahoval jen o málo jedno procento jejich počtu,¹³¹ a značně tak zaostával za množstvím civilních optantů ze zakarpatského území odjíždějících v téže době do ČSR. Motivací jejich odjezdu mohla být už značně beznadějná situace ukrajinského odboje na Volyni v tomto období – právě proto se snažili i někteří Ukrajinci odjet do bezpečnější oblasti v rámci skupiny volyňských Čechů.

¹²⁸ *Ib.*, s. 61.

¹²⁹ *Ib.*, s. 32. Z kontextu není zcela jasné, zda se dokument týkal Ukrajinců z Volyně, z Podkarpatské Rusi nebo snad jakýchkoli příslušníků této národnosti přítomných na Kadaňsku.

¹³⁰ *Ib.*, s. 44.

¹³¹ Jaroslav VACULÍK, *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945-1948*, Brno 1984, s. 96.

Ani volyňští Ukrajinci, kterým se podařilo takto opustit území SSSR, neměli přílišný zájem na manifestování své národnosti v ČSR a neprojevovali se v rámci dosavadní ukrajinské národní skupiny v českých zemích. K jejich izolovanosti přispěla také skutečnost, že byli usazeni spolu s volyňskými Čechy v pohraničí. Přesto přítomnost určitého počtu Ukrajinců z Volyně budila zájem československých bezpečnostních orgánů, zejména v době přesunů ozbrojených skupin UPA územím ČSR v druhé polovině roku 1947. Reakce československého vojenského a bezpečnostního aparátu nebyla však v tomto případě už zaměřena jen proti nim, ale proti ukrajinské skupině jako celku.¹³²

Do přehledu větších i menších skupin osob, které přicházely po druhé světové válce do Československa a vykazovaly určitý vztah k ukrajinskému jazykovému, resp. etnografickému prostředí, patří také část reemigrantů z Rumunska. Zajištění jejich návratu bylo spojeno s úsilím obnoveného Československa o široce propagovaný návrat Čechů a Slováků, kteří žili často už po několik generací v různých zemích Evropy. Dvě skupiny přesídlenců z Rumunska tvořily jen malý zlomek reemigrační akce. Její organizátoři vnímali obyvatele obcí Tarna Mare a Skejuš v západní části Rumunska jako Slováky, ačkoli se v obou případech jednalo o příslušníky rusínského etnika postrádající jasně formulované národní vědomí. Důvodem odchodu těchto reemigrantů do českých zemí, s nimiž neudržovali v předchozím období žádné kontakty, se stala snaha o zlepšení sociální a ekonomické situace.

V odborné literatuře byl v minulosti podrobněji popsán přesun obyvatel obce Tarna Mare (především její osady Vagaš), která byla k Rumunsku připojena až v r. 1921 po úpravě východní části hranice Podkarpatské Rusi. Obec se poté vyvíjela odtrženě od okolních obcí, které zůstaly na československém území, což znesnadnilo v následujícím čtvrtstoletí možnost intelektuálního růstu i formování národního vědomí obyvatel obce. Ti byli přesunuti do ČSR v listopadu 1947 do vsi Lesná na Tachovsku a jejího okolí. Přesídlenci si zachovali v následujících desetiletích značnou míru soudržnosti. Jejich usídlení v izolovaném periferním mikroregionu umožnilo poměrně dlouhodobé udržování původních etnografických tradic v rámci jednotlivých rodin i širší komunity.¹³³

¹³² NOSKOVÁ, *Návrat*, zvláště s. 69–71, 76–78 a 80–86. Velká část dokladů se týká až období mezi únorem 1948 a polovinou 50. let.

¹³³ O přesunu této skupiny z Rumunska a jejím vývoji v západních Čechách psala Nad'a VALÁŠKOVÁ, *Ukrajinská etnická skupina z Rumunska v tachovském okrese*, *Český lid* 74, 1987, s. 23–31, i v několika dalších článcích. Srv. i Eduard COUF, *Z kroniky obce Milíře (Rok 1950–51)*, Sborník Okresního muzea v Tachově 5, 1970, s. 41–43.

Důvod reemigrace obyvatel vsi Skejuš, ležící v jiné části Rumunska, byl obdobný. V 19. století se v ní usadili obyvatelé vsi Kamienka (Kamjonka) ve východní Spiši, tedy území na západním okraji etnicky rusínského regionu severovýchodního Slovenska. Skejušané, vnímaní také jako Slováci, byli přemístěni do Chomutova.¹³⁴ Ti, kteří si nemohli zvyknout na prostředí většího průmyslového centra, přesídlili v letech 1949 a 1950 do vsi Troskotovice na Znojemsku, kde mohli žít způsobem bližším své tradici a zkušenostem.¹³⁵ Přes své rozdělení do dvou částí si také skejušská komunita udržela v novém prostředí kompaktnost, náboženské vyznání i základní etnografické tradice.

Nejméně známým a zároveň nejmenším souborem osob, které přesídlily do r. 1945 do ČSR a stály nesporně blíže k ukrajinskému jazyku a vědomí, byla skupina někdejších obyvatel části jihovýchodního Polska, která po r. 1945 bezprostředně sousedila se sovětskou Ukrajinou i severovýchodním Slovenskem. Jednalo se o asi 120 bývalých totálně nasazených z okolí Sanoka a Liska, kteří po návratu do rodných vsí v r. 1945 zjistili, že jejich obyvatelé byli vysídleni na Ukrajinu. Oni sami odešli proto na Slovensko a odtud byli dopraveni v r. 1946 na Sokolovsko.¹³⁶

V době příchodu do Československa i v nejbližší následujících letech neměla žádná ze tří uvedených skupin přesídlenců možnost ztotožnit se plně s ukrajinským národním vědomím, jemuž nejbližší stáli přesídlenci z jihovýchodního Polska. Určité, nepřilíš úspěšné náznaky hledání vztahu k němu resp. pokusy pražských Ukrajinců o jeho šíření mezi někdejšími repatrianty z Rumunska žijícími na Tachovsku lze doložit až v 60. či 70. letech 20. století. Reemigrace z uvedených tří zemí tudíž početní základnu ukrajinské národní skupiny v českých zemích nijak nerozšířila.

4. 2. 6. Vnitřní migrace ze severovýchodního Slovenska (Prešovska)

Poslední zřetelně vymezenou skupinu, která patří do přehledu migračních posunů směřujících do českých zemí, představovali přesídlenci ze severovýchodního Slovenska. Pro tento region byl tehdy používán termín Prešovsko (ukrajinsky

¹³⁴ K této skupině sv. HEROLDOVÁ, *Ukrajinci*, s. 118–119. Je zajímavé, že obyvatelé Skejuše usedlí v Chomutově dokázali obnovit kontakt s Kamienkou a jejími současnými obyvateli.

¹³⁵ O poměrech v této obci sv. Eva VEČERKOVÁ, *Poznámky k obřadové kultuře přesídlenců ukrajinského původu z Rumunska na jižní Moravě*, in: *Materiály k problematice etnických skupin*, sv. 7, s. 185–193.

¹³⁶ Zmiňuje je HEROLDOVÁ, *Ukrajinci*, s. 119, a podrobněji Helena NOSKOVÁ, *Ukrajinci-Rušíni v západočeských pohraničních okresech*, in: *Materiály k problematice etnických skupin*, sv. 7, s. 169–170.

Prjašivščyna, rusky Prjaševščina).¹³⁷ Ačkoli byl Prešov jako sídlo řeckokatolického biskupa a kapituly od počátku 19. století církevním a osvětovým centrem rusínského etnika Prešovska, ve městě samotném tvořilo vždy jen nepříliš početnou minoritu.

V českém prostředí můžeme po r. 1945 hovořit o jasném vymezení a vzájemném odlišení skupiny optantů ze Zakarpatské Ukrajiny na jedné straně a migrantů ze severovýchodního Slovenska na straně druhé. Rozdíly mezi nimi spočívaly v první řadě v odlišnosti státoprávního vývoje Podkarpatské Rusi a severovýchodního Slovenska, která se vytvořila na počátku 20. let 20. století a prohloubila na přelomu let 1938 a 1939.¹³⁸ Održení Podkarpatské Rusi (Zakarpatské Ukrajiny) od ČSR v r. 1945 tento trend završilo, příslušníky shodného etnika více než kdy dříve navzájem oddělilo a začlenilo do dvou různých státních celků.¹³⁹ Národní vědomí obyvatel Prešovska se v meziválečném období vyvíjelo ve srovnání s Podkarpatskou Rusí mnohem pomaleji a tento proces nedospěl před r. 1945 do jasně vyhraněné podoby.

Psychologii východoslovanských a východokřesťanských obyvatel severovýchodního Slovenska odlišoval od jejich sousedů ze Zakarpatské Ukrajiny také rozdílný typ historické zkušenosti, odvíjející se od vnímání událostí z přelomu let 1938-1939 a v období druhé světové války. V Prešovsku nebyl útěk tamních obyvatel do SSSR mezi lety 1939 až 1941 tak rozšířeným jevem jako v případě obyvatel Podkarpatské Rusi. Až do podzimu r. 1944 nebylo proto obyvatelstvo tohoto regionu výrazněji zastoupeno v československé východní armádě. Protože obyvatelé severovýchodního Slovenska nezískali drastickou zkušenost ze stalinských trestních táborů, mohli ve větším rozsahu podlehnout levicovým iluzím.

Přestože po osvobození byla i na severovýchodním Slovensku prováděna mobilizace do československé a v určitém rozsahu také do sovětské armády, příslušníci z tohoto regionu v nich nevytvořili jasně vymezenou skupinu, která by byla srovnatelná se skupinou podkarpatských rodáků v československém armádním sboru. Historické a právní okolnosti příchodu optantů ze Zakarpatska a přesídlenců z Prešovska do českých

¹³⁷ Prešov není geografickým centrem oblasti rusínského etnika. Zejména jeho jižní okolí mělo a má charakter převážně slovenský. Termín „Prešovsko“, který přes jeho nejednoznačnost v textu občas používám, tedy nelze chápat jako synonymum prešovského okresu, jak byl vymezen správní reformou z r. 1960.

¹³⁸ Výjimku tvořily obce obsazené maďarskou armádou koncem března 1939 a přiřčené pak k území bývalé Podkarpatské Rusi zabrané Maďarskem mezi listopadem 1938 a polovinou března 1939.

¹³⁹ Na dějiny Ukrajinců tohoto regionu v období po r. 1945 zaměřil pozornost Ivan VANAT, *Narysy novitňoji istoriji ukrajinciv schidnoji Slovaččyny*, kniha druhá (1938-1948), Prjašiv 1985. Pohled slovenských historiků na problematiku představili o něco později Stanislav GAJDOŠ – Marián KONEČNÝ, *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948-1953*, Praha 1994.

zemí se tedy výrazně lišily, stejně jako rozsah a způsob realizace přesunů. Příslušníci rusínského etnika ze severovýchodního Slovenska byli československými občany a z hlediska úřadů se nejevili jako problematická skupina.

Sovětská propaganda po ukončení druhé světové války zdůrazňovala, že se v důsledku vítězství nad hitlerovským Německem podařilo dokončit proces sjednocování ukrajinského etnického území a o severovýchodním Slovensku už v této souvislosti dále nehovořila. Přestože sovětským režimem deklarovaný ukrajinský charakter Zakarpatské Ukrajiny byl praktickými opatřeními postupně zpochybňován, zdánlivá ukrajinizace do jisté míry ovlivnila vývoj sousedního severovýchodního Slovenska a nezůstala bez vlivu na postoje a názory obyvatel této oblasti.¹⁴⁰ Vývoj za východní hranicí ČSR přispěl v březnu 1945 ke vzniku Ukrajinské národní rady Prešovska (UNRP). Tento kolektivní orgán zprvu propagoval připojení regionu k Sovětskému svazu,¹⁴¹ nakonec však musel akceptovat příslušnost severovýchodního Slovenska k ČSR. UNRP však chtěla nadále chránit zájmy místního východoslovanského obyvatelstva, ať už se definovalo jako rusínské, ruské nebo ukrajinské.

Na území severovýchodního Slovenska se výrazná většina místní inteligence přiklonila k jazykovému táboru ruskému, kdežto ukrajinský směr k sobě přitáhl jen menší počet přívrženců. Vzájemná blízkost dialektů severovýchodního Slovenska a dialektů západní Ukrajiny sice byla a zůstává nesporná, na vývoj místního národního vědomí však neměla příliš velký vliv. Směr, netendující k ruskému ani ukrajinskému jazyku, měl na Prešovsku od r. 1945 do počátku 50. let lepší možnost vývoje za jeho východní hranicí. Také v tomto regionu se však jednalo o rusínství v zárodečné a „přednárodní“ vývojové fázi, která nedospěla do stadia jasně vymezeného a cílevědomě vystupujícího jazykového či národního směru.¹⁴² Používání příslušného termínu znamenalo stále ještě příslušnost k etnickému společenství, vymezenému často především konfesionálně. Jak už bylo uvedeno, inteligence tohoto společenství tíhla i po r. 1945 k místní variantě ruskosti. Tuto

¹⁴⁰ Nevelké regiony osídlené většinou Ukrajinci nebo národnostně smíšené oblasti s podílem Ukrajinců zůstaly po r. 1945 součástí dvou dalších států sousedících se SSSR (jihovýchodní oblast Polska a část jižní Bukoviny v Rumunsku). Ani zde nebylo národní vědomí vesnického obyvatelstva plně rozvinuto a v řadě případů se neprofilovalo jako ukrajinské.

¹⁴¹ Sovětští činitelé si s touto myšlenkou v r. 1944 nepochybně pohrávali a využívali ho k nátlaku na československou exilovou reprezentaci.

¹⁴² Je nutno upozornit na skutečnost, že i v této oblasti trvaly nejasnosti spojené s významem adjektiva „rus'kyj“, které mohlo být i zde chápáno podle výslovnosti a způsobu psaní ve zcela odlišných významech. Termín může podle kontextu buď vymežovat místní skupinu obyvatelstva v jeho „rusínské svébytnosti“, může být ale také synonymem k termínům „ruský (rossijskyj)“ nebo naopak „ukrajinský (ukrajinskyj)“.

orientaci potvrzovalo užívání ruského učebního jazyka na středních školách, kdežto v části škol základních byl vyučovací jazyk bližší ukrajinštině.

Adjektivum „ukrajinský“ v názvu rady mělo spíše symbolický, zprvu asi více územní než nacionální charakter. UNRP, která se pokoušela zastupovat zájmy obyvatel severovýchodního Slovenska, zůstala tedy bez ohledu na svůj název jazykově téměř úplně ruskou, což bylo důsledkem dosavadní jazykové a národní orientace většiny místní inteligence. Rada však byla zároveň ovlivněna formální ukrajinizací bývalé Podkarpatské Rusi a nově používanou terminologií. Jinak však úřadovala rusky a v tomto jazyce také vydávala list Prjaševščina, kde vycházel jen malý počet ukrajinských příspěvků. Úplně nebo převážně ruská zůstala i ostatní časopisecká a knižní produkce vznikající v tomto regionu.¹⁴³ Rusky byl na konci r. 1948 vydán i reprezentativní sborník vědeckých a informačních statí o Prešovsku, který se svým pojetím (často poměrně otevřeně antiukrajinským) nerozcházel s platformou reprezentantovanou vedením UNRP.¹⁴⁴ Rusínská orientace i samotný termín Rusíni nebo Rusňáci byly v tomto prostředí považovány za neseriózní a byly vnímány jako prostředek slovenského nacionalismu používaný v boji proti emancipaci „ukrajinsko-ruské“ skupiny.¹⁴⁵

Přestože většina venkovského obyvatelstva severovýchodního Slovenska se plně neztotožnila s ruskou ani ukrajinskou orientací („ruskost“ byla v jejím pojetí něčím jiným než příklonem ke spisovné ruštině), začaly i v tomto regionu po r. 1945 více než dříve vzájemně zápasit oba jazykové směry. Ukrajinský se prosazoval o něco zřetelněji než v dřívějším období a opakoval se tak vývoj charakteristický pro meziválečnou Podkarpatskou Rus na počátku 20. let 20. století.¹⁴⁶ Určité posílení ukrajinského proudu na Prešovsku po r. 1945 způsobila dílčí ukrajinizace tolerovaná a kontrolovaná sovětským režimem na sousední Zakarpatské Ukrajině, ale také útěk určitého počtu Ukrajinců (řeckokatolických kněží a učitelů) z východní Haliče na Prešovsko.

¹⁴³ Ruskými příspěvky byla vyplněna většina obsahu tiskového orgánu Demokratické strany *Děmokratičeskij golos* nebo řeckokatolického časopisu *Blagověstnik*, plně ruský byl charakter později založeného pravoslavného periodika *Svět pravoslavija*. Před r. 1948 získala ukrajinština poněkud výraznější prostor jen v dvojjazyčném dětském měsíčníku Kolokolčik-Dzvinočok a zčásti v řeckokatolickém měsíčníku Zarja. Zároveň se vyskytly texty tištěné v místních dialektech nebo tzv. jazyčijem, tj. jazykem části inteligence, ve kterém hrají roli i prvky církevního obřadového jazyka.

¹⁴⁴ Ivan ŠLEPECKIJ (red.), *Prjaševščina (Istoriko-litěraturnyj sbornik)*, Praha 1948. Příspěvky do sborníku napsali kromě redaktora všichni významnější přívrženci ruského směru, kteří tehdy působili na Prešovsku.

¹⁴⁵ Příznačné je odmítání termínu jako Rutěni a Rusňáci v článku polemizujícím se slovenským listem *Demokrat*, srv. Prjaševščina 2, 1946, č. 6 (7. 2.), s. 4, argumentovala tím, že na Prešovsku žijí pouze Rusové nebo Ukrajinci.

¹⁴⁶ Ukrajinské příspěvky resp. texty otiskované v listu Prjaševščina dialektem by zasluhovaly zvláštní obsahovou i jazykovou analýzu. Tato jazyková orientace byla výrazně spjata s činností básníka a novináře Fedora Lazoryka z východoslovenského Becherova.

Nejvýchodnější část Československa zůstala zprvu chudou oblastí osídlenou převážně rolnickým etnikem. To používalo lemkovských nebo bojkovských dialektů a hlásilo se v tuto dobu převážně k řeckokatolické, v menším rozsahu k pravoslavné konfesi. Početní stav tohoto etnika výrazně převyšoval počet Ukrajinců v českých zemích, zároveň však byly obě skupiny zcela nesourodé a téměř nesrovnatelné. Každá z nich žila zcela odlišným sociálním, hospodářským a kulturním životem, velmi výrazně se lišily také mírou své územní koncentrace a vzdělanosti, stupněm a podobou národního vědomí i způsobem života a uchováním jeho tradičních rysů.¹⁴⁷ Úkolem této práce nebyla podrobná analýza situace Ukrajinců na severovýchodním Slovensku. Tamní realie se však jeví jako důležité v souvislosti s osudy ukrajinské komunity v českých zemích po r. 1945, kdy vznikla možnost vzájemného ovlivňování obou skupin a prolínání jejich osudů. Umožnily je migrace příslušníků rusínského etnika z vesnic severovýchodního Slovenska na Moravu a do Čech.

Brzy po ukončení druhé světové války se obnovil více než v meziválečné době migrační proud směřující ze severovýchodního Slovenska za hornickou, průmyslovou nebo zemědělskou prací i za lepšími životními podmínkami do pohraničí českých zemí. Zčásti se jednalo o sezónní pracovníky, jindy se obyvatelé Prešovska snažili o trvalé přesídlení. Důvodem byla příliš pomalá obnova normálních životních podmínek ve vesnicích severovýchodního Slovenska, zničených boji z přelomu let 1944 a 1945.¹⁴⁸ Obdobné přesuny podnikla z téhož důvodu také část národnostně slovenských obyvatel ze zničených obcí na jihovýchodě republiky, pracovní migrace však do českých zemí po válce směřovala také z jiných slovenských regionů.¹⁴⁹

Před r. 1939 není znám žádný případ kompaktního a početně výrazného usídlení migrantů ze severovýchodního Slovenska v některé z obcí Čech nebo Moravy.

¹⁴⁷ Výše uvedená hlediska odlišovala stejným způsobem východoslovenské etnikum Prešovska od skupin ukrajinských i ruských emigrantů usazených už v meziválečné době ve východoslovenských městech, zejména v Košicích a Prešově, ale i v menších centrech.

¹⁴⁸ GAJDOŠ – KONEČNÝ, *Postavenie*, s. 35, udávají, že v letech 1945–1950 se ze slovenského území vystěhovalo do Čech (a zřejmě také na Moravu) 20 000 Ukrajinců, kteří tak tvořili asi desetinu všech migrantů ze Slovenska do českých zemí. Je paradoxní, že téměř souběžně s popsaným přesunem do Čech či Moravy zamířila část venkovského obyvatelstva Prešovska v r. 1947 pod vlivem sovětské propagandy opačným směrem, na sovětskou Ukrajinu. Sovětské úřady usilovaly o to, aby úbytek způsobený odchodem poměrně velkého počtu obyvatelstva z Volyně byl nahrazen příchodem „náhradních skupin“ ze států, jichž se dohoda o výměně obyvatel týkala. O vystěhovalectví z Prešovska do SSSR srv. VANAT, *Narisy*, tom 2, s. 264–266, podrobněji ID., *Volynska akcja*, Prjašiv 2001.

¹⁴⁹ Problematice slovenské pracovní migrace do českých zemí se dlouhodobě věnovala Oľga ŠRAJEROVÁ, která o této tematice napsala řadu studií – srv. EAD., *K migračnému pohybu a územnému rozmiestneniu Slovákov v českých krajinách po roku 1945*, Slezský sborník 93, 1995, s. 306–332; EAD. – Karel SOMMER, *Migrace Slováků do českých zemí v letech 1945–1948*, ib., 96, 1998, s. 20–35.

Takovouto možnost poskytlo až poválečné období, kdy se v pohraničí náhle uvolnil velký počet objektů i celých lokalit dosud osídlených příslušníky německé národní skupiny.¹⁵⁰ Stěhování do Čech se stalo problémem už na podzim r. 1945, kdy na ně upozornil Úřad pro vnitřní kolonizaci v Bratislavě.¹⁵¹ Nejznámější akcí tohoto typu bylo přemístění velké skupiny obyvatel obce Világy (Svetlice) a dalších pěti vsí v okolí Medzilaborců do blízkosti Bruntálu. Na přelomu let 1945 a 1946 se tito migranti, kteří jsou v dobových pramenech označováni střídavě jako Rusíni, Ukrajinci nebo Slováci, usadili v obcích Milotice nad Opavou a Jelení a po odsunu německého obyvatelstva se stali na čas nejsilnější etnickou skupinou v obou lokalitách.¹⁵²

V druhý dubnový den r. 1946 podpořil trend vnitřní migrace z Prešovska do českých krajů i prezident Beneš, když přijal rok po svém příjezdu do Košic delegaci představitelů východoslovenských okresů.¹⁵³ V tu dobu už obyvatelé Prešovska směřovali také do severozápadních Čech, zejména do některých částí Chebska a Sokolovska. Část tehdejších novoosídlenců se později stala objektem zájmu etnografů, kteří v tomto prostoru doložili koexistenci příslušníků nejméně tří skupin ukrajinského nebo rusínského obyvatelstva, lišících se územním původem i okolnostmi přesunu.¹⁵⁴ Detaily zde nebudou opakovány, postačí upozornit např. na skutečnost, že na jaře r. 1946 byl proveden nábor zemědělců, kteří by převzali opuštěná hospodářství v oblasti Mariánskolázeňska, a v květnu odjela do českého pohraničí stovka rodin z druhého konce republiky, z okolí Sniny.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Podobné přesuny této skupiny obyvatel směřovaly i do některých částí Spiše, odkud původní německé obyvatelstvo odešlo nebo bylo odsunuto na sklonku druhé světové války či později. Část obyvatel severovýchodního Slovenska se přemístila do jihovýchodní části této země, o okolí Slovenského Nového Města srv. Prjaševščina 2, 1946, č. 28 (18. 7.), s. 3.

¹⁵¹ L, *Vo vnimanije pereselencam*, Prjaševščina 1, 1945, č. 70 (23. 12.), s. 3. Mluví se zde o nevhodnosti masového stěhování do severních Čech a Slezska, které podnikají „hlavně ruští a ukrajínští lidé ze zničených oblastí východního Slovenska“ bez předběžného souhlasu kompetentních úřadů.

¹⁵² Největší pozornost věnoval této zajímavé skupině Andrej SULITKA, *K poznaniu procesu sociokultúrnej adaptácie povojnových presídlencov v českom pohraničí (Na príklade východoslovenských Ukrajincov-Rusínov na severnej Morave)*, Český lid 70, 1983, s. 35-41. Srv. také stručnější studii téhož autora *Ukrajinci-Rusíni*, tamtéž, s. 170-172.

¹⁵³ Jiří KOCIAN – Jana VÁCHOVÁ (ed.), *Nezveřejněné projevy prezidenta Beneše (Rok 1946)*, část 1, Praha 1995, č. 5, s. 44-48. Beneš konstatoval, že by se neměly dělat překážky stěhování lidí z východu republiky na její západ („dříve se stěhovali do ciziny, do Francie a do Ameriky – proč by se u nás dnes nemohli stěhovat z východních krajů do západních?“). Na audienci vystoupil jménem rusko-ukrajinského obyvatelstva poslanec V. Kapišovskij (Prjaševščina 2, 1946, č. 15 (11. 4.), s. 1).

¹⁵⁴ Pečlivě rozčleněný souhrn informací o poměrech na Chebsku, Sokolovsku a Tachovsku podala Helena NOSKOVÁ, *Ukrajinci-Rusíni v západočeských pohraničních okresech*, in: *Materiály k problematice etnických skupin*, sv. 7, s. 163-184.

¹⁵⁵ Ivan VANAT, *Volynska akcija*, s. 30. Pracovní síly v okolí Humenného potřebné ve vesnicích v okolí tepelského kláštera osobně zjednal v r. 1946 při výjezdu na Prešovsku sám opat kláštera, srv. Heřman J. TYL, *Psancem*, s. 1. 1995, s. 76.

Pracovníci ze severovýchodního Slovenska byli získáváni prostřednictvím organizovaného náboru také správou severočeských dolů a průmyslových podniků. O věci jednali představitelé mosteckého ředitelství Severočeských hnědouhelných dolů se zástupci UNRP v listopadu a prosinci 1946.¹⁵⁶ Těžko ověřitelná informace z r. 1947 udává, že v uhelných dolech v Mostu pracovalo přes 1 000 řeckých katolíků – tedy osob z východního Slovenska, mezi které mohli být započítáni také Slováci či optanti ze Zakarpatské Ukrajiny.¹⁵⁷ Část zájemců z Prešovska našla práci v chemickém kombinátu v Záluží u Mostu, tehdy nesoucím jméno Stalinovy závody, kde se při hledání pracovníků zaměřili také na severovýchodní Slovensko.¹⁵⁸

Některé aspekty situace přesídlenců vysvětluje dopis dělníka Stalinových závodů Stepana Hapštaka, otištěný v prešovských novinách na počátku r. 1948. Informuje o práci, sociálním zabezpečení, mimopracovních zájmech a náladách dělníků z Prešovska, kterých zde podle pisatelova svědectví tehdy pracovalo mnoho set. Kriticky je v dopisu poukazováno na nedostatečný kontakt této skupiny pracovníků s vlastním regionem, kde zanechali manželky a příbuzné a kam se mohli podívat jen jednou za rok.¹⁵⁹

¹⁵⁶ O jednání se zmínil VANAT, *Narysy*, kniha 2, s. 257, text smluvního dokumentu však nebyl v podnikovém archivu Severočeských hnědouhelných dolů (SHD) nalezen. Srv. také ID., *Volynska akcija*, s. 27, kde je konstatováno, že vedoucí kruhy ČSR neměly příliš velký zájem na odjezdu obyvatel Prešovska do SSSR, protože to znamenalo ztrátu levné pracovní síly potřebné nejen v severočeských, ale i v ostravských dolech.

¹⁵⁷ Blagověstník (Prešov) 2, 1946, č. 16 (15. 9.), s. 2 – zčásti mohlo jít ovšem také o Slovaky. Podle sdělení ředitelky podnikového archivu SHD nejsou k dispozici konkrétní prameny, které by umožnily zjištění počtu a míst původu pracovníků z oblasti Prešovska zaměstnaných zde po r. 1945.

¹⁵⁸ Určitou souvislost s pracovním pobytem osob z tohoto regionu v Záluží měla snad i cesta, kterou popsal Otakar TYL, *Letadlem na východ republiky*, Výstavba (Záluží) 3, 1947, č. 11 (29. 5.) a další. Na s. 334 Tyl stručně charakterizuje poměry v Medzilaborcích, které nazývá centrem Ukrajinců, poté věnuje pozornost skupině mladých lidí jedoucích z regionu vlakem za prací do Čech.

¹⁵⁹ Stepan HAPŠTAK, *Pismo iz Čechii*, Prjaševščina 4, 1948, č. 8 (26. 2.), s. 4. Hapštakov dopis byl otištěn v ruské jazykové podobě, která nejspíše vznikla redakční úpravou. Osobní karta tohoto zaměstnance dochovaná v podnikovém archivu prozrazuje, že Stepan (podle osobní karty Štefan) Hapštak se narodil v r. 1906 v Čertižném u Medzilaborců, v Stalinových závodech pracoval od srpna 1946 zprvu jako pomocný dělník a před odchodem do důchodu (v r. 1967) jako destilátér, do r. 1970 pak krátkodobě jako brigádník. V osobní kartě je uvedena jeho národnost jako rusínská. Představitelem věkově mladší skupiny pracovníků kombinátu ze severovýchodního Slovenska byl např. Michal Kurečko (nar. 1926 v Habuře), který nastoupil v Stalinových závodech v říjnu 1945 jako hasič, pracoval zde však jen necelé tři roky. V jeho osobní kartě byla původně zapsána slovenská národnost, dodatečně opravená na rusínskou. Mnoho pracovníků Stalinových závodů pocházelo ze vsí Kalinov Zavodka a Kolonica. Většina zmíněných obcí se nacházela na území pozdějšího okresu Humenné (podle územního členění z r. 1960), přičemž např. Čertižné, Habura a Kalinov spolu bezprostředně sousedí. Některá jména osob z Prešovska pracujících na Mostecku a obcí, ze kterých pocházeli, podal ve své korespondenci do Prešova Vasilij Jurtin, srv. Prjaševščina 3, 1947, č. 46 (19. 11.), s. 3, resp. ib. 5, 1949, č. 43 (20. 10.), s. 4. V archivním fondu Stalinových závodů je dochována např. osobní karta Jana Micaje z Kalinova (nar. 1927), který zde pracoval od října 1946 do února 1950, jeho národnost je však uvedena jako slovenská. Osobní spisy v uvedeném fondu nemohly být analyzovány detailněji.

Detailnější zkoumání příslušné skupiny je ztíženo tím, že řada přesídlenců si zapsala (nebo si nechala zapsat) slovenskou národnost. V této souvislosti je příznačný údaj, který nabízí strojopisná Zpráva o činnosti osobního oddělení Stalinových závodů z konce roku 1947. Zde je v přehledu zaměstnanců podle národností uvedeno z celkového počtu téměř 9 600 osob pouhých 9 Rusínů (vedle 1 847 Slováků). Vzhledem k výše uvedenému tvrzení S. Hapštaka lze důvodně pochybovat o přesnosti uvedeného údaje. Ani závodní časopis *Výstavba*, vydávaný v letech 1945–1948, se o rusínské či ukrajinské skupině pracovníků nezmiňuje, ačkoli pro Slováky tiskl materiály v jejich jazyce a sporadicky zařazoval rubriku *Slovenský kútik*.¹⁶⁰

Presídlenci z Prešovska se uplatnili nejen v Mostě a Litvínově, ale také v okolních menších lokalitách, např. v Dolním Jiřetíně a Růžodolu. Z hlediska širší časové perspektivy představovali historicky nejmladší ze tří migračních vln, které do severočeské uhelné pánve postupně zamířily ze západního okraje území obývaného Ukrajinci.¹⁶¹ Jen kratší dobu pobyla na Mostecku v létě r. 1947 skupina studentů tehdejšího ruského gymnázia v Humenném, která se zúčastnila mezinárodní stavby mládeže v okolí Litvínova.¹⁶² Podnikový časopis si zjevně nevěděl rady s místním ani národnostním zařazením těchto brigádníků a střídavě je označoval za Ukrajince, Rusíny nebo za osoby ze Zakarpatské Ukrajiny.¹⁶³

Novoosídlenci z Podkarpatska i Prešovska se v menších skupinách a počtech dostávali i do jiných částí českého pohraničí.¹⁶⁴ Už zmíněný V. Jurtin zasílal redakci listu *Prjaševščina* zprávy o svých nahodilých setkáních „s našimi Ukrajinci a Rusy” na českém území.¹⁶⁵ Relativně výraznější seskupení přesídlenců z Prešovska pracujících v

¹⁶⁰ Ojedinelá zmínka o Rusech a Ukrajincích, kterou uvádí Miroslav OULÍK, *Cizinci v našem závodě*, *Výstavba* 4, 1948, č. 2 (22. 1.), se nejspíše týká jiné skupiny osob než pracovníků z Prešovska.

¹⁶¹ Přešedlé dvě byly spjaty převážně s územím Haliče a s obdobími na konci 19. a na počátku 20. let 20. století. Stručně k tomu ZILYNSKYJ, *Ukrajinci v Čechách a na Moravě*, s. 13 a 93-94.

¹⁶² O této brigádní akci se rozepsal např. A. M. SUŠKOV, *Sojuz molod'oži Karpat*, in: *Prjaševščina*, s. 311-312. Zmínku nalezneme také v časopisu *Zvezda-Zvizda* (Praha) 2, 1947, č. 11 (30. 7.), s. 4, srv. i *Stavba mládeže* (Horní Litvínov) 2, 1948, č. 1 (před 12. 1.), s. 2 a 4.

¹⁶³ Srv. *Výstavba* (Záluží) 3, 1947, s. 345, 359 a 360.

¹⁶⁴ Často se o nich dovídáme z tehdejšího tisku jen náhodně, srv. zmínky o Anně Rodakové z Nižního Orliku u Svidníka, žijící po válce v Nesachlebech na Znojemsku, v dětském časopisu *Zorja* v letech 1947 a 1948.

¹⁶⁵ Srv. *Prjaševščina* 3, 1947, č. 7 (6. 2.), s. 4 a č. 46 (19. 11.), s. 3 nebo ib. 5, 1949, č. 43 (20. 10.), s. 4. Jurtin byl takřka obrozenecky nadšen každou podobnou událostí, ať např. na tanečním večeru v Praze-Veleslavíně nebo při zastávkách cestou vlakem z Prahy do pohraničí. Jmenovaný, dlouhodobě neaktivnější korespondent *Prjaševščiny* z českého území, přitom nepocházel z Prešovska, ač redakční komentáře k jeho textům občas takovou skutečnost sugerovaly. Ve skutečnosti patřil do skupiny československých vojáků z Podkarpatské Rusi, kteří optovali pro ČSR.

zemědělství našel kromě Mostecka na Českolipsku.¹⁶⁶ Právě v Jurtinových zprávách však asi v mnoha případech splývají přesídlenci z Prešovska s vojenskými i civilními optanty ze Zakarpatské Ukrajiny – jejich rozlišení není v příslušných textech postižitelné. Tato skutečnost je v souladu s tendencí prešovského listu zmiňovat se co nejméně o optantech, tím méně pak o příslušnicích meziválečné emigrace.

Při souhrnném posouzení různých dílčích podob migrace ze severovýchodního Slovenska do českých zemí docházíme k závěru, že nemohla nijak výrazně zvýšit počet obyvatel Čech a Moravy, kteří se hlásili k ukrajinské národnosti. Část přesídlenců se nepochybně nebránila svému označování za Slováky, byť je třeba uvážít, že termín mohl být vnímán více z místního hlediska (odvozeného od země původu přesídlenců) než z hlediska etnického. Přesun části příslušníků rusínského etnika z Prešovska do českých zemí zároveň neměl téměř žádný konkrétní vliv na tradiční ukrajinskou skupinu a tato skutečnost platila i v obráceném poměru. I nejkompaktnější přesídlenecké komunity byly předurčeny k postupné asimilaci kulturně i ekonomicky silnějším českým živlem.

Účinnost asimilačního trendu se zvyšovala v souvislosti s tím, že reprezentace rusínského etnika z východního Slovenska, působící v Prešově, nedokázala a prakticky ani nemohla vyvinout výraznější a dostatečně soustavný zájem o přesídlence z regionů, jejichž obyvatele se pokoušela zastupovat. Scházely nejen finanční prostředky, ale samotná koncepce podobných snah. V odlišné situaci byli Slováci nově usazení v českém a moravském pohraničí, kteří zde začali s pomocí nově zakládaných odboček Matice slovenské rozvíjet kulturní život své minority.¹⁶⁷ Zájem rusínské přesídlenecké skupiny o prosazení podobné možnosti byl zřejmě příliš slabý na to, aby mohl vést k jamýkoli konkrétním změnám.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Zde není jisté, zda se náhodou nejednalo o skupinu vojenských zajatců z doby první světové války, o které se zmiňuje HEROLDOVÁ, *Ukrajinci*, s. 116.

¹⁶⁷ K tehdejší aktivitě Matice slovenské v Čechách (výjimečně i na Moravě) srv. Štefan PASIAR, *Matica slovenská v Čechách*, in: Slovensko (Turčanský Sv. Martin) 12, 1947, s. 101-103, kde informováno o návštěvě matiční delegace v Čechách v únoru 1947 a o založení 15 jejích odborů převážně v severním pohraničí mezi Aší a Libercem – další odbory měly být teprve zřízeny. Pasiar zároveň konstatuje, že v okrese Planá u Mariánských Lázní „sú celkom slovenské dediny“. Přání, aby UNRP věnovala větší pozornost potřebám „našich lidí“, vyslovil V. M. JURTIN, *Pismo iz Čechii*, Prjaševščina 3, 1947, č. 46 (9. 11.), s. 3. Poukázal přitom právě na přítomnost center Matice slovenské „v téměř každém městě“ a doložil tuto skutečnost na příkladě Kraslic.

¹⁶⁸ Dopisovatel Prjaševščiny, který se učil v Hradci Králové kamenictví, si už na podzim 1945 stěžoval na osoby z téhož regionu, které se v Čechách stydí za svůj původ, tj. jazyk a národnost, Prjaševščina 1, 1945, č. 40 (31. 10.), s. 4. Srv. i A. V. BELJUŠČAK, *Naši prjaševčycy v Čechii (Pismo v redakciju)*, ib. 3, 1947, č. 49 (11. 12.), s. 3. Pisatel studující na specializované textilní škole v Teplicích-Šanově poukázal na slabé národní vědomí „našich Rusů a Ukrajinců“, kteří se za pobytu v Čechách hlásí k slovenské národnosti, a konstatoval, že právě UNRP by se měla postarat o nápravu a o rozšíření zatím nedostatečného povědomí „o národu Ukrajinců a Rusů v ČSR“. Na potřebu udržování národního

Rusínské etnikum severovýchodního Slovenska bylo zastoupeno v českých zemích, a to přímo v pražském prostředí, také jinými reprezentanty – politickými představiteli a vysokoškolskými studenty. Přítomnost těchto osob v Čechách měla ve většině případů krátkodobější charakter. Na prvním místě stálo působení zástupců Prešovska v PNS mezi podzimem 1945 a jarem 1946. UNRP dostala možnost delegovat do pražského parlamentu pět poslanců. V zahajovací slavnostní schůzi dne 28. října 1945 byla v úvodním projevu připomenuta pasáž jednacího řádu umožňující poslancům, kteří se přihlásili při složení písemného slibu k ukrajinské národnosti, vykonat ústní slib v ukrajinštině.¹⁶⁹ Této možnosti využilo všech pět poslanců UNRP (V. Michalič, I. Židovský, I. Rohal-Ilkiv, P. Babej a V. Zavacký). Ukrajinština byla tudíž jediným jazykem, který zazněl při jednání nejvyššího zákonodárneho sboru vedle češtiny a slovenštiny, protože v PNS nebyli zastoupeni nejen Němci a Maďaři, ale až na jedinou výjimku ani Poláci. Situace všech uvedených národních skupin na území ČSR byla v této době značně složitá až nepříznivá a vylučovala možnost jejich vlastního parlamentního zastoupení, zatímco UNRP byla respektována jako orgán reprezentující jedinou „neproblematickou“ národní minoritu v Československu. Vznikla tak paradoxní situace, upomínající na úvahy zahraničního a zčásti i domácího odboje z r. 1944 o obnově ČSR v předmnichovských hranicích jakožto státu tří rovnoprávných slovanských národů – Čechů, Slováků a Karpatských Ukrajinců. Na podzim 1945, kdy už bylo na mezistátní úrovni o osudu Zakarpatské Ukrajiny rozhodnuto, pozbyla tato koncepce aktuálnosti, přesto však byla ve zmenšené podobě krátkou dobu respektována.

Bylo by iluzorní představovat si, že čeští Ukrajinci získali díky zmíněným poslancům byť teoretické zastoupení v československém parlamentu, protože ti reprezentovali územně fragmentární, bezradné a omezené „ukrajinství na oko“ – své parlamentní projevy ostatně přednášeli v ruštině. Jejich role zůstala ostatně jen krátkou epizodou. V jarních volbách z r. 1946 nedostala už UNRP možnost vystupovat jako subjekt srovnatelný s politickými stranami. Na kandidátkách dvou z nich se dostali do Ústavodárneho Národního shromáždění už jen tři poslanci (Babej zastupoval KSS, Zavacký a Levkanič Demokratickou stranu).¹⁷⁰ Situace se znovu změnila po únorovém

vědomí upozorňuje i V. JURTIN, *Pismo iz Čechii*, ib. 3, 1947, č. 43 (20. 10.), s. 4, a dává v této věci za příklad podkarpatské a volyňské Čechy.

¹⁶⁹ Ukrajinskou podobu sněmovního slibu přečetl při jednání parlamentu pražský Ukrajinec, sněmovní úředník Leontovyč, který patřil do skupiny emigrantů z meziválečného období. V r. 1948 se stal hlavním obviněným v politickém procesu s některými českými Ukrajinci.

¹⁷⁰ Při skládání přísahy novými poslanci z Prešovska byla tentokrát nabídnuta možnost ukrajinské nebo ruské jazykové varianty. Dva poslanci dali poté přednost variantě ruské.

převratu a prvních volbách provedených za pomoci tzv. jednotné kandidátky na jaře 1948. V celostátním parlamentu poté působili už jen dva komunističtí poslanci z okruhu UNRP (Rohal-Ilkiv a Babej).

Také studenti z Prešovska obnovili už v r. 1945 cesty za vzděláním do Prahy. Zájem byl o nově zřízenou Sovětskou střední školu v Praze, která navázala na činnost ruského gymnázia v Praze-Pankráci. Péči o získání dalších studentů ze severovýchodního Slovenska a jejich finanční zajištění vyvíjel rodák z téže oblasti, dlouhodobý propagátor ruského jazykového směru a pravoslavní Ivan Šlepeckij.¹⁷¹ Protože ukrajinské gymnázium už v Praze po r. 1945 neexistovalo, neměli zájemci o studium z oblasti Prešovska možnost vybrat si ze dvou variant. Maturanti pocházející z Prešovska, kteří získali ruské střední vzdělání, se začlenili do ruské diasporní komunity na českém území, nebo se jako exponenti ruského jazykově-národního směru projevíli po návratu na Prešovsko.

Příslušníci věkově o něco starší skupiny, absolventi ruského gymnázia či sovětské střední školy v Praze nebo abiturienti z gymnázií na východním Slovensku (především z ruského gymnázia v Prešově) se v hojném počtu zapisovali ke studiu na vysokých školách v Praze, zvláště velký zájem projevíli o Vysokou školu sociálně a politických věd. Už v srpnu r. 1945 byl probírán požadavek na poskytnutí stipendií pro ukrajinsko-ruské studenty univerzit a technik v ČSR i na udělení stipendií umožňujících pobyt studentů v pražských a bratislavských kolejích.¹⁷² Pokud šlo o filologický směr studia, na obnovené pražské univerzitě vládla zprvu obdobná situace jako na školách středních, protože zde do r. 1947 neexistovala možnost výběru mezi výukou rusistiky a ukrajinistiky.¹⁷³

Protože představitelé rusínského etnika Prešovska, kteří se v době po r. 1945 zdržovali z politických nebo studijních důvodů v Praze, patřili většinou k rozhodným stoupencům ruského jazykově-národního směru, neměli důvod navazovat kontakty s tradiční skupinou českých Ukrajinců. Častější snad byly, nehledě na už zmíněné věkové a psychologické rozdílnosti, jejich kontakty s osobami ze Zakarpatska. Složitý konglomerát vztahů mezi jednotlivými částmi ukrajinské (popř. kvaziukrajinské) národní

¹⁷¹ K tomu srv. Ivan ŠLEPECKIJ, *Do Prahy za osvitoju*, Nove žytt'a (Prešov) 1992, č. 4-6, vždy na s. 11 (přeloženo do ukrajinštiny z ruského originálu).

¹⁷² Počítalo se se zajištěním padesáti míst v každém ze jmenovaných měst, srv. Prjaševščina 1, 1945, č. 42 (9. 8.), s. 2, o stipendiích znovu ib., č. 66 (25. 11.), s. 3. O přítomnosti studentů a ubytování části z nich v pražské Nové studentské koleji srv. ib., č. 70 (23. 12.), s. 3 s poznámkou, že „je přirozené, že většina našich karpatských studentů se ocitla v Praze – centru všeho života“.

¹⁷³ Studenti z Prešovska se však samozřejmě zapisovali i na nefilologické obory a na jiné fakulty než filosofickou.

skupiny v Čechách a na Moravě přetrval až do února 1948, přičemž ani další vývoj popsaný stav příliš nezměnil.

4. 2. 7. Ukrajinci v českém pohraničí. Útěky Ukrajinců přes české území na západ

Dosídlování českého pohraničí, odkud musela odejít naprostá většina českých, moravských a slezských Němců, zajišťovala část různých skupin Ukrajinců, popř. Rusínů, které se zdržovaly na území Protektorátu na sklonku války. Totéž však platilo i v případě příslušníků všech skupin více nebo méně spjatých s ukrajinským fenoménem, které se na českém území ocitly až po květnu 1945. Spolu s kolonisty z českého vnitrozemí, dobrovolně přesídlenými Slováky,¹⁷⁴ násilně deportovanými slovenskými Maďary a Rómy,¹⁷⁵ rumunskými a bulharskými zemědělskými pracovníky a příslušníky jiných národů vytvořili i Ukrajinci a Rusíni pestrou národně-jazykovou strukturu pohraničí, které se nově mělo stát spolehlivým státotvorným činitelem.¹⁷⁶ Typ obyvatelství, který se v pohraničí nově vytvořil a usiloval o úspěšnější a korektní společný život, se občas vyznačoval dosti kuriozní rysy, k čemuž přispívali i Ukrajinci.¹⁷⁷

Přítomnost Ukrajinců či osob dialektně i jinak blízkých Ukrajincům však nepoznamenala pohraničí nijak dlouhodobě. Poměrně rychlá asimilace se prosadila i v těch lokalitách, kde se přesídlenci shodného geografického a sociokulturního profilu usadili kompaktně a ve větším počtu. I za situace, kdy se tito novoosídlenci stali ve svých nových působištích většinovou skupinou, nebylo myslitelné, že by se pokusili o zřízení školy s vyučováním v jazyce, který by chápali jako nejbližší vlastnímu dialektu (ať už by to byla ukrajinština, ruština nebo slovenština). Je třeba vzít v úvahu i značnou míru negramotnosti v případě části přesídlenců, zejména osob z Rumunska. Za těchto

¹⁷⁴ V některých případech šlo o Slováky vracující se z Maďarska, srv. Helena NOSKOVÁ, *Slováci z Maďarska v národnostní politice v letech 1945-1954*, in: ead. (red.), *Sborník studií k národnostní politice Československa (1945-1954)*, Praha 2001, zvláště s. 71-81.

¹⁷⁵ Nina PAVELČÍKOVÁ, *Romské obyvatelstvo ČSR v letech 1945-1954*, in: Nosková, *Sborník studií*, srv. s. 41-45.

¹⁷⁶ Srv. Jan POKORNÝ, *Prvky nového nářečí severozápadního*, Krajem Lučanů (Louny) 15, 1948-1949, s. 7-8, s krátkou zmínkou o ukrajinských vlivech podílejících se na jeho vzniku a vývoji. Tak velká směsice národních a jazykových prvků vytvářela nesporně značné problémy obnovovanému či zcela nově zaváděnému českému školství, detaily by jistě upřesnily studium regionálního tisku, materiálů okresních archivů i archivního fondu MŠO.

¹⁷⁷ Za kuriozitu lze považovat mj. „originální lidový koncert světoznámého ukrajinského krále umělců prof. Terentije Sidorenka“ ohlášený v Chebu na 4. září 1947, srv. Český Cheb 1, 1947, č. 26 (30. 8.), s. 1. Jakýsi starší pán však předvedl jen více druhů harmonik a obecnost se vyjadřovalo, „že pořad je ochuzen a jednotvárný“, srv. Hraničářské slovo (Karlovy Vary) 2, 1947, č. 37 (13. 9.), s. 3.

okolností byla jako samozřejmost akceptována možnost vzdělávání vlastních dětí v češtině, jejíž osvojení bylo jistě chápáno jako cesta k společenskému a hospodářskému vzestupu. Mnohem silnějším sjednocujícím a sebeidentifikačním prvkem zůstalo ve větších přesídleneckých komunit náboženské vyznání.¹⁷⁸

Porovnááme-li důvody, podobu i míru dobrovolnosti příchodu jiných než českých obyvatel do českého pohraničí po r. 1945, shledáváme velké rozdíly. Jednoznačně nejsložitější byl osud maďarských přesídlenců. Když v létě r. 1946 selhal dobrovolný nábor slovenských Maďarů do českého pohraničí (stěhovat se jich odhodlalo jen 800), přistoupily úřady k násilnému přesídlování, které bylo realizováno mezi listopadem 1946 a únorem 1947. Do českého pohraničí bylo vyvezeno celkem 44 129 Maďarů.¹⁷⁹ Jedná se o počet, který tehdy nepochybně výrazně přesáhl souhrnný součet všech ukrajinských emigrantů, ať přišli do ČSR v jakémkoli období, i poválečných podkarpatských optantů a přesídlenců z Prešovska, kteří se tehdy nebo o něco později v pohraničí usadili. Jejich životní poměry byly přes všechny mnohdy složité právní momenty a problémy příznivější než tomu bylo v případě Maďarů.¹⁸⁰

Na rozdíl od volyňských Čechů byla spoluúčast Ukrajinců na mnohonárodním dosídlování pohraničí zmiňována v tehdejších i později vydaných pracích o tomto fenoménu jen v minimálním rozsahu a celkem náhodně.¹⁸¹ V r. 1947 vydalo ministerstvo zemědělství brožury, které měly umožnit jazykovou komunikaci s maďarskými a rumunskými zemědělskými pracovníky, využívanými v pohraničí,¹⁸² příprava podobné pomůcky pro kontakt se skupinou přesídlenců z Podkarpatska či Prešovska se však jevila

¹⁷⁸ Charakteristický pro způsob myšlení novoosídlenců a roli náboženské víry v jejich životě je případ v obci Těšov (dnes okes Cheb), kde by dali novoosídlenci přednost vystavění kaple před zřízením vodovodu – AMP, fond Řeckokatolická farnost v Praze, neuspořádáno (dopis milíkovského faráře J. Sirka řeckokatolickému biskupskému úřadu v Prešově d. d. Milíkov, 20. 5. 1947). Pokud se dochovaly písemnosti pravoslavné a řeckokatolické církve, resp. jejich farností v Čechách a na Moravě, ve větším množství, mohl by jejich důkladnější průzkum přinést další zajímavá zjištění.

¹⁷⁹ Janics KÁLMAN, *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority, 1945-1948*, New York 1982, s. 152-172; Andrzej KASTORY, *Rewansz za Monachium (Z dziejów czechosłowackiej polityki wobec sąsiadów 1946-1947)*, Kraków 1996, s. 139-164. Srv. také VOVKANYČ, *Čechoslovaččina*, s. 248-250.

¹⁸⁰ Výrazně odlišná byla také situace Rumunů, kteří přišli do pohraničí pracovat na základě dvojstranné smlouvy ČSR a Rumunska. Vztahy obou zemí zůstaly na rozdíl od vztahů československo-maďarských příznivé v návaznosti na meziválečnou malodohodovou tradici i po r. 1945.

¹⁸¹ Nepatrný počet takových zmínek je charakteristický např. pro čtrnáctideník Osídlovacího úřadu, Fondu národní obnovy a Národního pozemkového fondu v Praze nazvaný *Osídlování*. Časopis vycházel od května 1946 do března 1950.

¹⁸² Jindřich PROKŠ – Margita KOZKA-WICKOVÁ, *Česky pro maďarské zemědělské dělníky (Příručka česko-maďarských rozhovorů při práci v zemědělství)*, Praha 1947; Jindřich PROKŠ – Tr. IONESCU-NISCOV, *Rumun u českého zemědělce (Příručka česko-rumunských rozhovorů při práci v zemědělství)*, Praha 1947.

jistě jako zbytečná, stejně jako případné vydání podobné příručky pro slovenské kolonisty.

Soustavnější, přesto však jen dílčí přehled o rozmístění přesídlenců v Čechách a na Moravě poskytuje poměrně podrobný popis pastorační cesty řeckokatolického pomocného biskupa v Prešově Vasyla Hopka po českých zemích. Hopko se dobře obeznámil s poměry řeckých katolíků v Čechách a na Moravě ve třicátých letech, kdy působil ve funkci správce pražské řeckokatolické farnosti.¹⁸³ Při své cestě konané mezi 25. 8. a 8. 9. 1947 navštívil Prahu a řadu lokalit západních a severních Čech. Mše sloužil a věřící zpovídal nejméně v šestnácti obcích devíti okresů.¹⁸⁴ Lze předpokládat, že biskupova pastorační pouť se soustředila na místa, která se jevila z hlediska působení řeckokatolických kněží jako nejdůležitější, některé lokality s nemalým podílem ukrajinského obyvatelstva však cesta nechala stranou.¹⁸⁵ Míra její úspěšnosti byla nejednoznačná: ve venkovských oblastech získala značný ohlas, s menší mírou zájmu se setkala např. v průmyslovém Mostě. Mezi důvody mohla být jak počínající ateizace, tak příklon části přesídlenců ze severovýchodního Slovenska k pravoslaví.¹⁸⁶

Je zajímavé, s jakou soustavností se popis biskupovy cesty zmiňuje o původu věřících z oblasti Prešovska. Zdá se, jako by chtěl zcela programově zastřít skutečnost, že se v týchž lokalitách nebo regionech vyskytovali také řečtí katolíci ze Zakarpatské Ukrajiny a z Haliče, kteří do Čech přišli v r. 1945 nebo už dříve, v některých místech

¹⁸³ K počátkům pražské řeckokatolické farnosti srv. Róbert LETZ, *Postavenie gréckokatolíckej cirkvi v Česko-Slovensku v rokoch 1945-1968*, Historický časopis (Bratislava) 44, 1996, s. 266, pozn. 13.

¹⁸⁴ Konkrétně jsou ve zprávě o cestě zmíněny Pístov a Boněnov (dnes okres Tachov), Hora sv. Václava s okolím Horšovského Týna (okr. Domažlice), Salajna, Cheb a Chlum nad Ohří (okr. Cheb), Žatec a Kryry (okr. Louny), Most a Liberec s okolím. Poté zamířil do Brna a na severní Moravu, kde navštívil obce Jelení (okr. Bruntál), Cukmantl - Zlaté Hory a Ondřejovice (okr. Jeseník), Javorník, Pitarne a Velké Losiny (okr. Šumperk). Popis cesty je zajímavý také proto, že zmiňuje několik obcí severovýchodního Slovenska, jejichž obyvatelé ve větším rozsahu přesídlili do českých zemí. Kromě už zmíněných Svetlic se uvádějí Olšavica, Repaše, Lucina, Torysky a obecněji okolí Sabinova, Stropkova a Blažova. Srv. nepodepsaný materiál *Apostolska podorož Preosv. Vasylija na Čechach i na Moravi*, Blagověstnik (Prešov) 2, 1947, č. 16 (15. 9.), s. 2, č. 17 (1. 10.), s. 2, č. 18 (15. 10.), s. 3-4. Přestože list otiskoval převážně ruské materiály, uvedený článek vyšel v ukrajinštině.

¹⁸⁵ Toto konstatování se týká např. Chebu a Aše, ale také Karlových Var, kde se ukrajinská skupina pokusila v 60. letech o vytvoření spolku, srv. ZILYNSKYJ, *Ukrajinci v Čechách a na Moravě*, s. 86. Charakteristická je zpráva o českých školách na Chebsku v r. 1947: „Češi tvoří přibližně tři čtvrtiny všech školou povinných dětí, zbytek jsou Slováci, potom Ukrajinci, Rusové, Poláci, Bulhaři, Maďaři a Němci“, Český Cheb 2, 1948, č. 2 (9. 1.), s. 2. Sondy do materiálů okresních archivů v českém pohraničí by jistě umožnily celkový obrázek zpřesnit.

¹⁸⁶ Pravoslavné vyznání části osob z Prešovska (případně ze Zakarpatské Ukrajiny) žijících v Mostě potvrzuje jak V. JURČIN v listu Prjaševščina 3, 1947, č. 46 (19. 11.), s. 3, tak autor zprávy v Hlasu pravoslaví 1947, s. 153, zmiňující účast Karpatských Rusů na místní církevní slavnosti.

(např. v Liberci) biskupa vítali i řečtí katolíci z okruhu meziválečné emigrace.¹⁸⁷ V době, kdy většina farností řeckokatolické církve na území sovětské Ukrajiny byla už likvidována, museli postupovat představitelé řeckokatolické církve na Slovensku opatrně. Velmi pestrá skladba věřících, daná odlišným územním původem i různou délkou jejich pobytu v českých zemích, naznačuje těžkosti každého pokusu o paralelní sledování a sjednocení výkladu o konfesionálním i národním zařazení přesídlenců. Uvedme ještě na okraj, že vztahy nových věřících a jejich duchovních nabýval často značně exotické podoby.¹⁸⁸

Využití konfese jako kritéria při úvahách o národním či etnickém původu příslušných skupin obyvatel je pomůckou, které je třeba používat se značnou opatrností.¹⁸⁹ Z tohoto hlediska musíme hodnotit také kartografické údaje dokládající mj. stav řeckokatolické duchovní správy mezi lety 1947 a 1950. Většina zde uvedených lokalit se nacházela v prostoru Chebska a Tachovska, jiné regiony jsou zastoupeny pouze Libercem, Jelením a jihomoravským Mikulovem.¹⁹⁰ Ještě větší opatrnost je na místě při hodnocení dostupných údajů o pravoslavných věřících. V tomto případě musíme v nově osídlovaném pohraničí počítat spíše s Čechy (po r. 1947 především volyňskými), jen v menší míře pak s Rusy a Ukrajinci nebo s příslušníky některých jihoslovanských národů.¹⁹¹

Posledním významným migračním fenoménem, spojujícím Ukrajince těsně po druhé světové válce s českým územím a zvláště s jeho pohraničím, se stal průchod civilních osob, ale také ozbrojenců z okruhu UPA přes ČSR směrem na západ.¹⁹² Tyto přesuny, které lze ve většině případů označit za útěk z oblastí, kde Ukrajincům hrozila persekuce, vycházely především z území Polska, jen v menším počtu případů ze SSSR. Někdy byly přerušeny pobytem (převážně krátkodobým) na českém území, které však

¹⁸⁷ Text článku jen na jednom místě naznačuje, že biskupova návštěva patřila také optantům ze SSSR, když zmiňuje Hopkovo přijetí kapitánem československé armády Fotulem ve Velkých Losínách na Šumpersku. Jmenovaný pocházel ze Zakarpatské Ukrajiny a optoval pro ČSR.

¹⁸⁸ Srv. případ z Vidžína (okr. Plzeň-sever), kde Ivan, „muž z východní fronty s řadou vyznamenání na prsou“, si vymohl se vztaženou sekerou pokřtění svého dítěte ještě neodsunutým německým farářem, ačkoli ten, podobně jako jiní němečtí kněží, nesměl přísluhovat svátostmi novoosídlencům – TYL, *Psancem*, s. 81-82.

¹⁸⁹ Nad touto otázkou se zamýšlela např. Nad'a VALÁŠKOVÁ, *K úloze vesnice v adaptačním procesu ukrajinských přesídlenců na Tachovsku*, in: Materiály k problematice etnických skupin, sv. 7, s. 151-152.

¹⁹⁰ Zdeněk BOHÁČ, *Atlas církevních dějin českých zemí 1918–1999*, Kostelní Vydří 1999, s. 45-46, a mapa č. 71. Doplnit lze ještě pokus o utvoření řeckokatolické náboženské obce v Žatci, doložitelný v r. 1947.

¹⁹¹ Takové detaily nemohly být v mapovém zpracování zachyceny, srv. BOHÁČ, *Atlas*, s. 48-49 a mapky č. 77 a 78.

¹⁹² Vazby obou těchto skupin na české území a tamní politickou situaci v letech 1945-1949 popsal stručně i Jan MLYNÁRIK, *Osud banderovců a tragédie řeckokatolické církve*, Praha 2005.

častěji sloužilo jen jako průchozí prostor. Uprchlíci se zde nechtěli dlouho zdržet, a pokud se jim nepodařilo získat falešné doklady, překročili nelegálním způsobem hranice a dostali se tak na západoněmecké nebo rakouské území.

Útěky Ukrajinců z Polska přes české území na západ uskutečňovali už od r. 1945 běžní civilní uprchlíci, ale také duchovní osoby. Dokumentován je útek řady řeckokatolických farářů z oblastí, kde byli vydáni pronásledování, směrem na západ. Tudy se dostal koncem r. 1945 do Bavorska také nejvyšší správní činitel této konfese v lemkovském regionu, správce apoštolské administratury Lemkivščyny Oleksandr Malynovskij.¹⁹³ Někteří z utíkajících kněží se zdrželi na českém území jen krátce, jiní byli dočasně umístěni na neobsazených farách spadajících pod patronát premonstrátského kláštera v Teplé nebo přímo v tomto klášteře.¹⁹⁴ Řeckokatolický farář V. Melnyk působil po nějakou dobu jako duchovní v Liberci-Ruprechticích, odkud rovněž utekl do Německa.¹⁹⁵

Ukrajinské jeptišky z řádu Sester služebnic P. Marie utekly rovněž z polského území, přičemž jejich hlavní představená, V. M. Gargilová, se spolu se svou poradkyní Ch. Kačkovskou dostala přes území ČSR až do Říma, kde poté sídlila. Ostatní sestry se s falešnými dokumenty zdržovaly v Libějovicích u Prachatic (v redemptoristickém juvenátu) a v zemské nemocnici v Uherském Hradišti. Právě v Libějovicích se dočasně skrývali někteří řeckokatoličtí kněží směřující do západní Evropy, kteří odtud někdy volili cestu přes klášter ve Svatém Kameni na Kaplicku.¹⁹⁶

¹⁹³ Stanisław STEPIEŃ, *Represje wobec Kościoła greckokatolickiego w Europie środkowo-wschodniej po II wojnie światowej*, in: id. (red.), *Polska – Ukraina (1 000 lat sąsiedztwa)*, t. 2, Przemyśl 1994, srv. s. 222-223.

¹⁹⁴ O umístění pěti duchovních, kteří byli pracovně nasazeni na Sokolovsku, se postaral snad v r. 1946 prešovský biskup Gojdič prostřednictvím tepelského, v r. 1949 však většina z nich už opět pozbyla svobody a byla pracovně nasazena v západoslovenských uhelných dolech – Heřman J. TYL, *Psancem*, s. l. 1995, s. 79 a 89. V první zmínce udává autor příjmení čtyř kněží, jeden z nich (Starodub) uprchl do západního Německa a jeho případ byl zapojen do obžaloby (srv. ib., s. 124). Rozsudek ale nepotvrdil, že by Tyl věděl, „že tento Roman Sčarodub /!/ jest ve skutečnosti Benderovcem, zapojeným do boje proti všemu pokrokovému a zejména proti lidovědemokratickým republikám“ (ib., s. 194-195). Opat byl odsouzen do vězení z jiných důvodů.

¹⁹⁵ Nejzákladnější údaje o části duchovních tohoto osudu udává Dmytro BLAŽEJOVSKYJ, *Ukrainian Catholic Clergy in Diaspora 1751-1988 (Annotated List of Priests Who Served Outside of Ukraine)*, Rome 1988. Údaje o basilánských mniších uvádí S. SABOL, *Pryčynky do istoriji provincii sv. Kyryla i Metodija v Českoslovaččini*, in: *Narysy istoriji vasylijanskoho čynu sv. Josafata v Českoslovaččyni*, Rym 1992, s. 479-492.

¹⁹⁶ V ČSR našlo útočiště 28 sester, které působily většinou v Uherském Hradišti od září 1945, část v Libějovicích od následujícího roku – Atanasij H. VELYKYJ, *Narysy istoriji Zhromadženňa SS. Služebnyc P. N. D. M.*, Rym 1968. K roli Libějovic v zajištění úteků srv. Daniel Atanáz MANDZÁK, „Agent a špión Vatikánu“ (*Redemptorista Ján Ivan Mastiliak – slovenský účastník monsterprocesu proti A. A. Machalkovi a spol.*), Bratislava 2008, s. 179-180.

Druhou skupinu uprchlíků tvořili emisaři UPA, kteří se snažili, aspoň v určitém počtu případů, procházet českým územím na rozdíl od řeckokatolických kněží oběma směry. V r. 1947 a zčásti i v roce následujícím procházeli vojáci z několika sotní UPA, které předtím působily v Polsku, přes Slovensko, Moravu a Čechy do Německa. Protože i této druhé, spíše vojenské než civilní skupině uprchlíků poskytovali řeckokatoličtí kněží a instituce pomoc (jednalo se o osoby tohoto vyznání), byly obě skupiny uprchlíků sledovány československými bezpečnostními orgány se stejnou mírou úsilí a v případě dopadení byli zatýkáni nejen ozbrojenci z okruhu UPA, ale také kněží. Podoná situace byla charakteristická i v průběhu r. 1948, kdy ilegální průchody Ukrajinců českým územím pokračovaly, jejich intenzita však už klesala. Odhadnout počet osob, kterým se průchod do západní Evropy podařil, a těch, které při něm zahynuly nebo byly zadrženy, není zatím možné. Stejně tak problematické výsledky by měl pokus upřesnit a srovnat účast civilních osob a ozbrojenců při těchto průchodech.

4. 2. 8. Ukrajinci mezi „jinými slovanskými národy (národnostmi)” ČSR

Skupina zakarpatských Ukrajinců je v pramenech zkoumaného období zmiňována pouze nahodile a fragmentárně v souvislosti se svou další spoluúčastí na vývoji československé armády nebo při dosidlování pohraničí. Důvodem byla snaha československé propagandy vytlačit tuto skupinu a vzpomínky spjaté na ni a regionem jejich původu z povědomí české i slovenské veřejnosti. Zakarpatští Ukrajinci byli slovanskou národností predestinovanou zprvu, ale jen dočasně, do pozice „nejmenšího ze tří národů” obnovujících ČSR, tato jejich role však měla být po změně situace rychle zapomenuta a odsunuta do pozadí. Stejně tomu bylo s nároky Ukrajinců východního Slovenska na jakousi míru autonomie v rámci Slovenska a na jejich zcela mimořádné poválečné zrovnoprávnění s Čechy a Slováky.

Pokud začali zakarpatští nebo východoslovenští Ukrajinci požívat určitých výhod spojených s podílem na domácím či zahraničním odboji, neměla být přitom jejich národní či územní příslušnost příliš zdůrazňována. To pravděpodobně vedlo k vytvoření nepřilíš průhledného termínu „slovanská (popř. „jiná slovanská”) národnost”, používaného v československých zákonných normách od června 1945. Poprvé toto sousloví zaznamenáváme v dekretu prezidenta republiky ze dne 21. 6. 1945 č. 12 Sb. o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. V prvním článku jeho sedmého

paragrafu se mluví o přidělování půdy spravované Národním pozemkovým fondem do vlastnictví osob slovanské národnosti, v následujícím článku se hovoří o uchazečích české nebo jiné slovanské národnosti.¹⁹⁷ Na tuto normu navázal další prezidentský dekret z 20. 7. 1945 o osídlení zemědělské půdy Němců, Maďarů a jiných nepřátel státu českými, slovenskými a jinými slovanskými zemědělci.¹⁹⁸

Kdybychom uvedené formulace chápali doslovně, museli bychom předpokládat výhodnou možnost nabytí půdy v pohraničí zejména v případě Poláků, kteří byli českému pohraničí blíže než příslušníci jakéhokoli jiného slovanského národa. Teoreticky by se taková možnost mohla týkat samozřejmě i Lužických Srbů, Bělorusů či Bulharů, popř. příslušníků jakéhokoli jiného slovanského národa. Většinu z nich však autoři normy na mysli jistě neměli. Jejich motivaci prozrazuje např. paragraf 3 dekretu č. 28 Sb. z r. 1945, pojednávající o přednostním právu na přiděl půdy pro účastníky národně-osvobozovacího zápasu, mj. pro vojáky a partyzány, z jejichž počtu jistě nebylo možno vyloučit osoby ze Zakarpatské Ukrajiny: osoby jiné slovanské národnosti v československém zahraničním odboji našli jen sotva. Komentář k prezidentskému dekretu přidává navíc k této skupině české zemědělce ze Zakarpatské Ukrajiny – pokud odevzdali půdu státu (rozuměj: nejprve maďarskému a pak in absentia sovětskému), měli za ni nyní dostat přiměřenou náhradu „v pozemcích v českých zemích“.¹⁹⁹

Je třeba zdůraznit, že příslušníci „jiné slovanské národnosti“ mohli být spolu s Čechy a Slováky na základě právních norem z r. 1945 nejen odměňováni, ale také trestáni. Hovoří o tom dekret presidenta republiky z 2. 8. 1945 č. 33 Sb. týkající se úpravy československého občanství. Ve čtvrtém článku prvního paragrafu zmiňuje kromě Čechů a Slováků také příslušníky jiných slovanských národů, kteří se přihlásili za Němce nebo Maďary.²⁰⁰ Rovněž směrnice ministerstva vnitra z 26. 11. 1945 (ve znění dodatků) k provedení prezidentského dekretu č. 138/45 Sb. o trestání některých provinění proti národní cti hovořila o možnosti vedení trestního řízení proti československým občanům české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti.²⁰¹ Všechny uvedené sankční formulace se však samozřejmě netýkaly těch osob „jiné slovanské národnosti“, jež byly odměňovány půdou či jinak.

¹⁹⁷ Srv. sborník *Nové zákony a nařízení ČSR 7, 1945*, s. 327-340, slovanská národnost zmíněna na s. 331 a 332.

¹⁹⁸ *Ib.*, s. 340-355. V paragrafu 2 na s. 341 se mluví v této souvislosti o příslušnících českého, slovenského nebo jiného slovanského národa, pokud jsou státně a národně spolehliví.

¹⁹⁹ *Ib.*, s. 343.

²⁰⁰ *Ib.*, s. 202-211. Uvedená formulace je opakována i v pátém paragrafu dekretu.

²⁰¹ *Nové zákony a nařízení ČSR 8, 1946*, s. 1528-1533 (uvedená formulace na s. 1529).

Také v r. 1946 bylo formulace „jiné slovanské národnosti“ použito nejméně ve třech případech, z nichž nejzajímavější se týká další fáze osídlovací politiky. Zákon z 16. května č. 126 Sb. upravoval zemědělské pachtovní poměry s odkazem na předpisy pro osídlení propadlé zemědělské půdy českými, slovenskými a jinými slovanskými zemědělci.²⁰² Na pomoc novoosídlencům české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti, kteří už přesídlili nebo do 28. 2. 1947 přesídlí do pohraničního území, byl vydán také zákon z 20. 12. 1946 č. 250 Sb. o jednorázovém osídlovacím příspěvku.²⁰³

Ostatní zákonné normy používající této formulace se týkaly především voleb do Ústavodárného národního shromáždění. Nejprve byla zákonem z 21. 2. 1946 č. 28 Sb. řešena s použitím týchž tří variant otázka osob, které mohly využít volebního práva.²⁰⁴ Důležité byly směrnice ministerstva vnitra oznamující možnost volební účasti vojenských osob ruské nebo ukrajinské národnosti, které se zúčastnily v řadách československé armády boje za osvobození ČSR, i členů jejich rodin, pokud podali nebo do 1. 3. 1946 podají opční prohlášení.²⁰⁵ Teprve tyto směrnice se zabývaly otázkou stanovení národnosti resp. určení příslušnosti k české, slovenské nebo jiné slovanské národnosti i s přihlédnutím k těm, kdo se v r. 1930 přihlásili k židovské národnosti.²⁰⁶ Před polovinou dubna 1946 rozhodl text dalších dvou zákonů, jaké národnosti mohou být budoucí poslanci, a formulace, jejíž používání sledujeme, umožnila v tomto případě zvolení ukrajinských (ruských) poslanců ze severovýchodního Slovenska, případně i Poláků z Těšínska.²⁰⁷

Také v r. 1946 byly však přijaty právní normy, hovořící o příslušnicích jiných slovanských národů v negativním smyslu. Důležitý byl zejména zákon z 12. 4. 1946 č. 74 Sb. o udělení státního občanství krajanům vracejícím se do vlasti.²⁰⁸ V jeho textu lze doložit jak rozlišení Čechů a Slováků na jedné a ostatních Slovanů na druhé straně, tak

²⁰² *Ib.*, s. 757-763.

²⁰³ *Ib.*, s. 1491-1493, příslušná formulace je na s. 1491.

²⁰⁴ *Nové zákony a nařízení ČSR* 8, 1946, s. 98-148, srv. s. 98.

²⁰⁵ *Ib.*, s. 100. Z této formulace by bylo možno vyvozovat, že volit směly i osoby, které, ač podaly opční prohlášení, musely se ještě zdržovat v SSSR. Realizace tohoto jejich práva byla však z pochopitelných důvodů iluzorní.

²⁰⁶ *Ib.*, s. 100-101, 103-104. Zajímavá je formulace převzatá ze zprávy ústavně-právního výboru tehdejšího NS: „nebudou kladeny překážky tomu, kdo s naším národním prostředím vážně zamýšlí srůst“ (*ib.*, s. 103).

²⁰⁷ Ústavní zákon z 11. 4. 1946 č. 65 Sb. o ÚNS a zákon z téhož dne o volbě tohoto sboru č. 67 Sb. (*ib.*, s. 149-164 a 165-228, zvláště s. 156 a 183). Příslušné partie jsou komentovány slovy „Stanoví se nově podmínka slovanské národnostní příslušnosti“ (*ib.*, s. 157).

²⁰⁸ *Ib.*, s. 232-235.

shodný přístup k těmto třem kategoriím.²⁰⁹ Komentář k zákonu z 11. 4. č. 83 Sb. o pracovních (učebních) poměrech Němců, Maďarů, zrádců a jejich pomahačů zmiňuje opět problémové osoby, které se přihlásily za okupace za Němce či Maďary.²¹⁰

Pojem „občané jiných slovanských národností“ (popř. „jiné slovanské národnosti“) se nestal jen součástí oficiálního právního jazyka na úrovni prezidentských dekretů či zákonů, ale byl používán v praxi i úřady na nižších správních rovinách zejména při vyřizování osidlovací agendy v pohraničních okresech.²¹¹ Celkově lze shrnout analyzovaný materiál konstatováním, že krátkodobě zavedená kategorie „příslušníků jiných slovanských národností“ byla vytvořena především s ohledem na potřebu začlenění československých občanů resp. osob s ukrajinskými vazbami z Podkarpatska do domácího právního řádu za situace, kdy z něj byli souběžně vyřazeni Němci a Maďaři, zatímco situace Poláků zůstávala do jara r. 1947 ne zcela jednoznačná. Bude třeba ještě zjistit, od které doby se dočasně zavedená formulace vymezující příslušníky jiných slovanských národů než českého a slovenského začala z úředně-právního jazyka vytrácet a kdyby byl tento proces ukončen.²¹²

4. 3. Závěr

Různé migrační posuny směřující převážně z Ukrajiny na západ, ale někdy i v protisměru, zvětšily mezi lety 1944 a 1947 pestrost skupiny českých Ukrajinců. Rozmanitost byla dána dobou a místem jejich narození či působení v Ukrajině, časem a okolnostmi jejich odchodu do českého prostředí či jejich občanskoprávním postavením. Nemáme sice k dispozici přesná čísla (neexistuje ani naděje, že budou někdy k dispozici), můžeme však odhadnout, že početní stav Ukrajinců v českých zemích se udržel na stejné hodnotě nebo se dokonce postupně zvyšoval nad hodnotu ze závěrečného období Protektorátu. O tuto poněkud překvapující skutečnost se postaral příchod dalších osob z Ukrajiny na základě smluvně dohodnuté optace, ale

²⁰⁹ Paragraf 1 stanoví, že výhody zákona se mohou dovolávat jen osoby české nebo slovenské národnosti, nikoli jiní Slované, v paragrafu 2 se upřesňují okolnosti umožňující nabytí československého občanství Čechy, Slováci a příslušníky jiných slovanských národů, kteří jsou občany cizího státu nebo bezdomovci (ib., s. 234-235).

²¹⁰ Ib., s. 684.

²¹¹ Konkrétní doklady z r 1947 uvádí Pavel DOHNAL, *Dosidlování Sokolovska 1945-1948*, Sokolov 2007, s. 20-22, podobně by však bylo možno citovat z řady dalších prací věnovaných vývoji dosidlování v jiných regionech.

²¹² Vladimír PROCHÁZKA, *K otázkám naší nové ústavy*, Československé epištoly 2, 1947, č. 1, srv. s. 22, kde autor konstatuje, že o věcech veřejných bude napříště rozhodovat jen český a slovenský národ, „občanská práva příslušníků jiných slovanských národností budou ovšem plně respektována“.

také přesídlováním části obyvatel severovýchodního Slovenska do českého a moravského pohraničí nebo příchodem nových studentů ze zmíněné části Slovenska na studia do Prahy. Ukrajinci, kteří odešli z obnovující se ČSR dále na západ, byli tak nahrazeni příslušníky jiných ukrajinských skupin, což však neznamenal automatickou možnost či schopnost udržet dosavadní aktivity skupiny i kvalitativní stránku její existence.

Značný podíl na této skutečnosti měla nevyprofilovanost národního vědomí části příchozích z areálu Prešovska a bývalé Podkarpatské Rusi nebo skutečnost, že z politických a bezpečnostních důvodů nedávali toto své vědomí najevo. Část z nich se s ukrajinským vědomím v době pobytu na podkarpatském území neztotožnila a až do svého odchodu dávala přednost jiným jeho podobám. Příslušníci nově zformované ukrajinské komunity sice zůstali nadále spjati určitými společnými rysy a zájmy, mohli však jen stěží zachovat dřívější soudržnost a překonat určitou vzájemnou nedůvěru vytvořenou složitým a převážně nepříznivým vývojem. V době deportací i optace také zesílila tendence nedávat příliš najevo vlastní národnost a neodlišovat se příliš od většinového obyvatelstva. Nepochybně přitom hrály roli obavy z násilné repatriace. Výrazným jevem se po květnu 1945 stalo uzavírání se českých Ukrajinců do hranic rodinné komunity nebo do konfesionální formy sebevymezení dané příslušností k řeckokatolickému nebo pravoslavnému obřadu. Tento jev způsobilo ztížení kontaktů mezi příslušníky ukrajinské skupiny dané informační izolovaností, neexistencí organizačního či koordinačního centra, spolků a periodik. O těchto aspektech, které výrazně pozměnily situaci ukrajinské skupiny, je pojednáno v následující, závěrečné kapitole.

Kap. 5: Formy aktivit českých Ukrajinců a jejich potlačování

5. 1. Likvidace spolkové činnosti českých Ukrajinců v letech 1945-1948

5. 1. 1. Situace na počátku r. 1945

Důležitou skutečností ovlivňující charakter ukrajinského života v Praze v posledních měsících před květnem 1945 bylo dosažení kompromisu mezi dvěma celoříšskými společenskými organizacemi Ukrajinců, které měly své odbočky i na území Protektorátu. Spolek Ukrajinska hromada (UH) vedený ichtyologem Jurijem Rusovem¹ sdružoval stoupence hetmanského hnutí² a vydával časopis *Ukrajinska dijsnist'*.³ Ukrajinská národní jednota (Ukrajinske nacionalne objednanňa, UNO), jíž předsedal nakladatel Jurij Tyščenko,⁴ reprezentovala pozice OUN-m. Přes odlišné hodnocení ukrajinského hnutí z doby těsně po r. 1917 se tyto organizace pokoušely na území Protektorátu najít společnou platformu. Cílem bylo překonání dosavadních rozporů ideově-politické povahy a nalezení perspektivy ukrajinské emigrační práce v poválečném demokratickém světě.

Oba ukrajinské spolky zorganizovaly společně např. velké koncerty Ukrajinského národního sboru v Praze, který byl na sklonku války označován za jejich sekci.⁵ Jednalo se o poslední velké kulturní akce uzavírající období čtvrtstoletých ukrajinských aktivit v Praze. Jiné kulturní podniky (výstavní či divadelní) se už v posledních měsících druhé světové války nekonaly v důsledku omezení, která tehdy postihla i český kulturní život. Pro české kulturní a společenské snahy se však

¹ Docent Jurij Rusov (1895-1961) byl rodákem z Charkova a synem významných ukrajinských veřejných činitelů Oleksandra a Sofie Rusovových. Meziválečnou dobu strávil jako emigrant v ČSR a Rumunsku, od druhé poloviny 40. let působil v Kanadě, kde i zemřel.

² Hetman Pavlo Skoropadskij (1873-1945), carský důstojník ukrajinského původu, byl hlavou polomonarchického ukrajinského státu od dubna do prosince 1918 a poté žil až do konce života jako emigrant v Německu, hetmanské hnutí však přetrvávalo díky aktivitám jeho syna Danyla i po smrti tohoto „hetmanyče“.

³ Redakce časopisu, který vycházel třikrát měsíčně, sídlila v Berlíně, administrace ale působila v Praze, kde byl list také tištěn. Hlavní údaje o tomto titulu evidují Zdena RACHŮNKOVÁ – Michaela ŘEHÁKOVÁ, *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace v Československu 1918–1945*, díl I, svazek 3, Praha 1996, s. 919, č. 4355. Časopis je cenným zdrojem pro poznání života Ukrajinců střední Evropy na sklonku druhé světové války.

⁴ Jurij Tyščenko (1880-1953), který používal pseudonymu Jurij Siryj, působil před r. 1917 jako nakladatel v Kyjevě, po r. 1945 přenesl své aktivity přes Německo do USA. Během svého života vydal asi 200 titulů.

⁵ Dne 27. ledna 1945 se uskutečnil koncert ukrajinských koled a ščedrivek ve velkém sále Městské knihovny a ještě 1. dubna se konal v divadelním sále U Nováků koncert k výročí narození Tarase Ševčenko. K ukrajinskému životu v Praze mezi červencem 1944 a dubnem 1945 srv. Vasyl IVANYS, *Stežkamy žytt'a*, knyha 5 (Na čužyni), Novyj Ulm 1962, s. 257–274.

nadcházející časové období zdálo být nadějně a svobodné, kdežto ukrajinské aktivity tohoto druhu měly před sebou velmi nejistou perspektivu.

Přesto pražská Ukrajinská historicko-filologická společnost (UIFT) uskutečnila mezi lednem a dubnem 1945 několik veřejných odborných přednášek, které navštívilo až 80 posluchačů. O odkazu básníka Tarase Ševčenka, historika Mychajla Hruševského a řeckokatolického metropolity Andreje Šeptyckého přednášela řada významných ukrajinských vědců a publicistů různých politických orientací (např. hetmanovec Dmytro Dorošenko a nacionalista Dmytro Doncov). S tímto typem akcí souvisel zčásti i závěr ukrajinské vydavatelské činnosti v Praze. Ještě na počátku r. 1945 vydal nakladatel Jurij Tyščenko dvě brožury - antibolševický traktát M. Ivanunika a výklad historika Oleksandra Ohloblyna o osudu ukrajinské historiografie v době bolševického režimu.⁶

Specifický typ aktivit projevoval na počátku r. 1945 studentský spolek Ukrajinska akademična hromada (UAH), který působil bez přerušení od počátku 20. let. Sdružoval především studenty UVU, ale také pražské univerzity německé nebo jiných vysokých škol. UAH, která byla autonomní složkou Nacionalistické organizace ukrajinských studentů (NOUS) se sídlem v Berlíně, zůstala značně aktivní. V akademickém roce 1944–1945 přitom na protektorátních vysokých školách studovalo pouze 58 Ukrajinců, tedy daleko méně než v dřívější době.⁷ Poslední mimořádná valná hromada spolku se sešla 21. prosince 1944, ale i v dalších měsících přistupovali noví členové. Zápisy z činnosti posledního zvoleného výboru prokazují, že řešil širokou škálu problémů ještě třikrát, naposledy 7. dubna 1945.⁸

Živě a aktivně se projevoval v okruhu řeckokatolické i pravoslavné farnosti také ukrajinský náboženský život. V termínech daných juliánským kalendářem se uskutečnily tradiční pravoslavné i řeckokatolické církevní obřady a slavnosti vánočního cyklu. Slouženy byly také zádušní mše za Ivana Mazepu, Tarase Ševčenka, ale i za ukrajinské oběti amerického náletu na Prahu 13. února 1945.

⁶ Ohloblyn použil autorského pseudonymu Oles Mezko. Úplný soupis produkce nakladatelství J. Tyščenka z let 1937–1945 podaly RACHŮNKOVÁ – ŘEHÁKOVÁ, *Práce*, díl I, sv. 3, s. 940–945. V r. 1944 vydal J. Tyščenko 14 titulů, mezi nimi i čtyřstránkový sborník vzpomínek na události z doby od září 1939 do června 1941: Milena RUDNYCKA (red.), *Zachidna Ukrajina pid bolševykamy (Zbirnyk)*, Praha 1944.

⁷ Dvacet osob se věnovalo různým oborům na filozofických fakultách, devatenáct studovalo lékařství, osm práva, devět se učilo na technice, studiu bohosloví a hudby se věnovalo po jedné osobě. Společného novoročního večera pořádaného spolkem se však 14. ledna 1945 zúčastnilo 98 osob.

⁸ Vývoj UAH bude možno sledovat např. na základě knihy zápisů z jejích valných hromad a členských schůzí (z let 1924–1944) a také knihy zápisů ze zasedání spolkového výboru (z let 1940–1945), které jsou v držení autora.

5. 1. 2. Likvidace ukrajinských institucí v Čechách po květnu 1945

Po zhroutilí okupačního režimu a obnovení československé státnosti rychle zanikly ukrajinské instituce a organizace, které do té doby působily v Praze i v menších českých lokalitách. Nejzřetelněji se tento proces dotknul ukrajinského školství. Nikdo z českých představitelů neměl důvod podporovat zachování dosavadních školských ústavů a jednání s jejich představiteli, kteří zůstali v Čechách, bylo bezpředmětné. V případě ukrajinské univerzity o všem rozhodlo zadržení a následná deportace úřadujícího rektora prof. A. Vološyna. Podobný osud postihl několik dalších osobností z řad učitelů a úředníků univerzity. Úvahy o možném obnovení činnosti UVU na pražské půdě se tedy ukázaly být zcela nereálnými.

Podobně se vyvinula situace v Poděbradech, kde působil na bázi korespondenčního školního ústavu do počátku jara 1945 Ukrajinský technicko-hospodářský institut (UTHI) orientovaný na vysokoškolskou výuku dálkového typu.⁹ Místní úřady projevovaly po osvobození města Rudou armádou určitou nejistotu, jak se k této instituci postaví. Část pracovníků institutu ve městě zůstala, aby se pokusila o záchranu majetku školy s poukazem na postup německých okupačních úřadů proti ní v r. 1944. Také v tomto případě se ukázalo hned v květnu 1945, že nic podobného nebude možné, neboť někteří pracovníci institutu byli zatčeni. Většinu archivu a tištěných publikací UTHI odvezlo šest nákladních aut z města, další tiskoviny byly podle pozdějšího svědectví spáleny nebo odevzdány do sběru.¹⁰

Ještě v r. 1946 se pražský Všeobecný penzijní ústav začal zajímat o institutem neuhrazené pojistné. Vzhledem k mnoha nejasnostem byl u ONV Poděbrady vyslechnut dne 24. 5. 1946 profesor V. Čeredijiv, který konstatoval, že ústav zanikl asi v červnu 1945. Obširnější písemné vyjádření o okolnostech likvidace školy zaslal na ONV

⁹ Základním pramenem pro poznání vývoje této školy v Čechách a Bavorsku je sborník *Ukrajinskýj technično-hospodarskyj instytut (Poděbrady, Regensburg, Mjunchen. 1932-1952)*, New York 1962. V češtině srv. Bohdan ZILYNSKYJ, *Ukrajinskýj technično-hospodářskýj instytut za druhé světové války*, in: II. setkání archivářů vysokých škol ČR (Sborník referátů, 28.-29. května 1999), Brno s. d. /2000/, s. 38-51.

¹⁰ Oleksij KOZLOVSKYJ, *Narys istoriji postanňa, rozvytku ta čynnosti UTHI*, in: *Ukrajinskýj technično-hospodarskyj*, s. 9-104, o událostech r. 1945 na s. 53-54. Autor však tehdy nebyl v Poděbradech osobně přítomen a příslušné údaje měl až z druhé ruky. Pro zajímavost uvádím, že jedna z finančních knih školy uchovávaná dlouho v soukromých rukou byla odevzdána do SOKA Nymburk až zhruba šedesát let po zániku školy.

F. Haj-Hajevskij, který naopak konstatoval, že „institut v pravém slova smyslu řádně likvidován nebyl”.¹¹ Zaměstnanci UTHI, kteří zůstali v Poděbradech, nakonec požádali tamní MNV, aby mohli provést jeho likvidaci sami, nebylo jim však vyhověno. Přestože šetření potvrdilo, že institut nebyl tzv. kolaborantským podnikem, převzal MNV Poděbrady kontrolu nad jeho finanční hotovostí. Zaměstnanci institutu přítomní v Poděbradech poté uplatnili u MNV nároky ve věci nevyplacených gází, autorských honorářů apod., národní výbor však věc nechtěl a snad ani nemohl řešit. O celé záležitosti poté jednaly tři vládní resorty – ministerstva vnitra, zemědělství a školství, výsledek však neznáme.¹²

Šanci na přežití nemělo ani ukrajinské reálné gymnázium v Modřanech u Prahy. Sedm učitelů s 84 studenty (snad polovina dosavadního stavu)¹³ opustilo vlakem Prahu. Část dorazila do Augšpurku už 6. května, druhá po určitých problémech teprve 17. července.¹⁴ V Modřanech nemohla činnost gymnázia pokračovat už kvůli torzovitosti učitelského sboru a malému počtu studentů a gymnázium bylo zrušeno výnosem ministerstva školství a osvěty (MŠO) z 25. 7. 1945.¹⁵ Větší část archivu školy, která nemohla být odvezena do Bavorska, byla předána pražskému městskému archivu, část knihovních fondů našla útočiště ve Slovanské knihovně. Zatímco zbytek gymnázia pokračoval od července 1945 v činnosti v Augšpurku, museli studenti, kteří Protektorát neopustili, dokončit studium na českých středních školách.

V Praze působily do května 1945 také dvě odborné instituce muzejně-archivního charakteru. V rámci Archivu ministerstva vnitra (AMV) pracoval už zmíněný Ukrajinský historický kabinet (UHK). Možnost ukrajinských pracovníků této instituce disponovat sbírkovými fondy či snažit se o jejich záchranu byla prakticky nulová a

¹¹ Nedatovaná písemná informace F. Haj-Hajevského byla na ONV Poděbrady zaevidována 29. 5. 1946. Stejně jako další písemnosti ve věci UTHI je uložena v SOkA Nymburk se sídlem v Lysé nad Labem, fond ONV Poděbrady, kart. 10, sign. VIII/4.

¹² MNV Poděbrady nakonec sdělil Haj-Hajevskému, že „dostali příkaz od zástupců Rudé armády, kteří zde prováděli v institutu revizi atd., aby likvidaci provedli oni. Převzal tudíž MNV všechnu starost a povinnosti likvidátora na sebe.” Haj-Hajevskij dodatečně shrnul vývoj věci výrokem, že „se ministerstva docela nerozumně hádají o kompetenci a my marně čekáme na peníze”. Předseda poděbradského ONV přitom sdělil Všeobecnému penzijnímu ústavu 31. 5. 1946, že „institut má na vázaných vkladech a útech částku asi 300 000 Kčs” (ib.).

¹³ Ve školním roce 1943-1944 se v Modřanech učilo 186 studentů, 27 z nich složilo maturitu – srv. Volodymyr MARUŇAK (red.), *Ukrajinska himnazija v Čechiji 1925-1945 (Almanach ukrajinskoji himnaziji v Prazi –Rževnycjach – Modržanach)*, Mjunchen 1975, s. 200 a 268. Někteří rodiče v průběhu následujícího školního roku své děti pro jistotu přehlásili do jiných škol.

¹⁴ Podrobnosti o odjezdu uvedl Avgustyn Štefan, *Ukrajinska realna Himnazija v Modržanach*, in: MARUŇAK, *Ukrajinska*, s. 160, trasu (Praha – Tábor – Volyně – Vimperk) popsal Ivan ŽEGUC, *Ukrajinska realna himnazija v Modržanach (1937-1945)*, ib., s. 189.

¹⁵ Jiří HLOCH – Milada HLOCHOVÁ, *Ukrajinské reálné gymnázium v Modřanech a jiné ukrajinské emigrantské aktivity*, in: *V komnatách paláců – v ulicích měst*, Praha 2007, s. 141-148, srv. s. 146.

odevzdání materiálů do ukrajinských resp. sovětských rukou asi nemohl ani nechtěl nikdo z českých činitelů zabránit.

Poněkud jiná byla situace druhé ukrajinské sbírkové a odborné instituce v Praze. Muzeum osvobozovacího boje Ukrajiny (MVBU), zřízené a provozované spolkem téhož jména od r. 1925, působilo na jiném právním základě. Odlišné okolnosti vzniku tohoto sbírkového souboru a nemožnost československého státu operovat s ním zcela samovolně vedly v letech 1945-1948 k odlišnému vývoji této instituce, schraňující cenný sbírkový soubor.¹⁶ Muzejní spolek chtěl však navzdory všemu v činnosti pokračovat a zachovat v ukrajinských rukou zbytek sbírek, který nebyl náletem z února 1945 zničen. Bez ohledu na značně nepříznivé podmínky zdůrazňovali představitelé muzejního spolku, že neexistují důvody pro obvinění spolku či muzea z proněmeckého aktivismu. Spolek např. adresoval za války správním orgánům všechny příписy o své činnosti v češtině, na muzeu nebyl vyvěšován říšský prapor apod.¹⁷

Bouřlivé události charakterizující období mezi květnem a listopadem 1945 postihly i ukrajinské muzeum. Tři ze dvanácti funkcionářů muzejního spolku (mezi nimi předseda i místopředseda) byli deportováni do SSSR, zatímco jeden z jeho významných podporovatelů, ukrajinský nakladatel Jevhen Vyrovj, spáchal krátce po 9. 5. 1945 sebevraždu. Sovětská kontrarozvědka o fondech MVBU samozřejmě věděla a její představitelé 19. června 1945 vydali písemný zákaz manipulace s jeho materiály, které se v tu dobu nacházely v budovách Národní a univerzitní knihovny (NUK) a AMV. Materiálů MVBU se, pokud víme, netýkaly aktivity ukrajinských archivářů, kteří převzali fondy UHK – nejspíše byl takový zájem znemožněn mocnějšími bezpečnostními strukturami celosovětského charakteru.

Situace se však po několika měsících změnila. Ve dnech 24. září a 6. listopadu 1945 byly za účasti sovětských vojenských představitelů, vedení NUK a S. Narižného

¹⁶ Základní informaci o dějinách muzea podal Mykola MUŠYNKA, *Muzej vyzvolnoji borotby Ukrajiny ta dolja jeho fondiv*, Melbourne 1996, o jeho dějinách v letech 1945-1949 píše na s. 20-51. Zkrácený, místy však doplněný český překlad knihy srv. ID., *Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny v Praze a osudy jeho fondů*, Praha 2005, k letům 1945-1949 na s. 16-30. O pozdní etapě existence muzea pojednává část sborníku Dagmar PETIŠKOVÁ (red.), *Muzeum osvobozenického boje Ukrajiny (K 80. výročí založení. Sborník příspěvků z konference. Praha 12.-14. října 2005)*, Praha 2006. Český inventář pražské části fondu muzea připravila Raisa MACHATKOVÁ, *Ukrajinské muzeum v Praze (1659) 1925 - 1948*, Kyjiv – Praha 1996. Původní strojopisný inventář, v knize přetištěný a přeložený do ukrajinštiny, byl sestaven v Praze v r. 1988. Určité ohlasy náletu a jeho důsledků pro muzeum dokládá text dopisů zaslaných V. Dorošenkovi z různých míst střední Evropy v týdnech následujících po únorovém náletu na Prahu – zachovány jsou v jeho pozůstalosti v LA PNP.

¹⁷ Další výklad, kterým doplňuji Mušynkovo líčení, zároveň však pomjím některé detaily, je založen na písemnostech muzejního spolku uložených v AMP, f. Spolkový katastr (sign. IX-575).

podepsány dva další dokumenty týkající se fondů muzea. Zatímco podle prvního z nich jimi měla disponovat NUK, listopadový dokument je kupodivu vrátil ukrajinskému muzejnímu spolku, místo jejich uložení však pochopitelně zůstalo beze změny. Důvod dvojnásobné změny původního rozhodnutí zůstává nejasný, údajný vliv vyšších politických činitelů včetně J. V. Stalina na řešení celé záležitosti se však zdá být značně nejistý.¹⁸

Po polovině října 1945, tedy ještě předtím, než byly muzejní fondy předány zpět do rukou pražských Ukrajinců, požádala členka výboru muzejního spolku Zinaida Mirná spolkové oddělení nově zřízeného Ředitelství národní bezpečnosti (ŘNB) o potvrzení týkající se činnosti spolku a jeho představitelů. Takový doklad, obsahující mj. výčet spolkových funkcionářů i se jmény osob už deportovaných a tedy v ČSR nepřítomných byl skutečně vyhotoven a řediteli muzea předán. Protože nebyla jednoznačně prokázána proněmecká pozice spolku za války a sovětská strana nežádala okamžitou likvidaci muzea či předání jeho fondů, byla činnost muzejního spolku prozatím akceptována. Přístup československých úřadů k ukrajinskému muzeu kombinoval od podzimu 1945 respektování platných norem spolkového práva se snahami o ztížení další činnosti muzejního spolku i samotné instituce.

5. 1. 3. Zánik činnosti většiny ukrajinských spolků v českých zemích

Většina ukrajinských spolků v Praze byla po květnu 1945 předurčena k zániku. Ještě než pojednám o příslušném procesu a o snahách vzdorovat mu, chci stručně upozornit na svéráznou organizační strukturu, která v květnu 1945 naopak vznikla a mohla v Praze vyvíjet přes půl roku činnost. Jednalo se o Výbor občanů Zakarpatské Ukrajiny, vytvořený rodáky z Podkarpatska hlásícími se k proukrajinské orientaci, kteří za druhé světové války a zčásti už dříve žili na českém území.¹⁹ Rusofilská skupina rodáků z Podkarpatska byla z této aktivity zřejmě eliminována.

¹⁸ Jedná se hlavně o tvrzení o údajném spolurozhodování J. V. Stalina, resp. o intervenci amerického prezidenta H. Trumana v této věci při jednání postupimské mírové konference. Tyto úvahy vycházejí z líčení událostí sepsaného ředitelem muzea po jeho odjezdu z ČSR do Austrálie, srv. Simon NARIŽNYJ, *Jak rjatuvaly Muzej vyzvolnoji borotby Ukrajiny*, Cjyrych 1959. Tuto interpretaci a obhajobu Narižného převzal i s těžko ověřitelným tvrzením, že Narižnyj psal ve věci muzea vícekrát J. V. Stalinovi, MUŠYNKA, *Muzej*, s. 25-27.

¹⁹ Mezi aktivní členy výboru patřil např. Jurij Hryvňak (Jiří Hrivňák), v předešlých letech student UVU a o několik desetiletí později aktivní pražský dopisovatel prešovského ukrajinského týdeníku. Ve výboru však byli zastoupeni i představitelé starší generace.

Množství dokumentů dokládajících konkrétní činnost výboru je zatím poměrně malé. Víme jen, že vznikl už před koncem května r. 1945. Skutečnost, že mu byly dány k dispozici prostory bývalého ukrajinského nakladatelství Jurije Tyščenka v Žitné ulici, naznačuje vstřícnost přístupu československých úřadů k instituci tohoto typu. Zdá se, že i sovětská strana vnímala jeho aktivizy pozitivně. Výbor měl nepochybně poskytovat rady a pomoc rodákům z podkarpatského regionu, které zastihl konec války na českém území. Zda a nakolik byla tato snaha „občany Zakarpatské Ukrajiny“ vítána, není jisté. Členové výboru byli připraveni pomoci i při zajišťování optice, kterou podstatná část podkarpatských rodáků nepřijímala s nadšením. Výbor navázal kontakt i s Národní radou Zakarpatské Ukrajiny a zaslal jí po podepsání československo-sovětské smlouvy pozdrav. Dne 10. 8. 1945 byla v Užhorodě vyhotovena jak oficiální odpověď NRZU, tak osobnější odpověď jejího předsedy. Turjanycja slíbil vyslání zplnomocněnce rady, který by v Praze řešil odjezdy optantů a osud jejich majetku, kromě toho by se však pokusil dohodnout s československou lidou o možnosti převezení inventáře ukrajinských škol v Praze, Poděbradech a Modřanech a dokonce ukrajinského muzea na Zakarpatskou Ukrajinu. Možnost realizování tohoto pozoruhodného záměru byla však z různých důvodů nulová.²⁰ Průvodní list výboru pro příslušníky prvního transportu vypraveného na Zakarpatskou Ukrajinu, vydaný 4. 12. 1945, spadá nepochybně už do závěrečné fáze existence této struktury,²¹ která po přetvoření Zakarpatské Ukrajiny v běžnou oblast Ukrajinské SSR pozbyla smyslu.

Ukrajinské spolky, které přežily protektorátní období, ač v tomto období často spíše živořily, neměly velkou šanci obnovit svou existenci. Jejich profil, míra politizace ani možnost jejich působení nebo naopak postihu v protektorátním období nehrály rozhodující roli. S koncem Protektorátu samozřejmě zanikly obě do té doby fungující organizace všeobecné povahy (UNO a UH), jejichž činnost nepokračovala pod původním jménem ani v západních zónách Německa. Oběma organizacím mohla být po válce na rozdíl od muzejního spolku vytýkána určitá míra proněmeckého aktivismu, patrná hlavně na počátku sovětsko-německé války v létě 1941.

²⁰ Oba dopisy vydal D. M. FEDAKA (red.), *Vozzjednanňa (Zbirnyk archivních dokumentiv i materialiv /traveň 1944 – síčeň 1946/ pro vozzjednanňa Zakarpatskoji Ukrajiny z Rad'anskoju Ukrajinou)*, Užhorod 2000 (2. vyd.), č. 104-105, s. 255-257. Zaujme závěrečný pozdrav Turjanyci členům výboru, který zní v překladu z ukrajinštiny: „Na brzkou shledanou, draží občané Zakarpatské Ukrajiny!“

²¹ Ukrajinskojazyčný dokument výboru vydal VOVKANYČ, *Čechoslovaččina*, s. 258-259.

Zájmové a profesní spolky²² ukrajinské emigrace měly teoreticky větší naději na obnovu činnosti, zvláště pokud ji musely hned v r. 1939 zastavit. Jejich členská základna se však po květnu 1945 zmenšila a velká část dříve aktivních osob se nyní raději nechtěla angažovat. V některých případech ztratila činnost spolku smysl zánikem instituce, o kterou bylo tímto způsobem pečováno. To byl případ Spolku pro podporu ukrajinských škol v ČSR, který reálně pečoval jen o ukrajinské gymnázium v Modřanech a ukončil svou existenci na poslední valné hromadě 5. března 1946.²³

Problémy, které v praxi doprovázely pokus o obnovení spolkové činnosti, lze ilustrovat na příkladu Ukrajinského ženského svazu (UŽS). Jednalo se o organizaci s poměrně bohatou tradicí, jejíž činnost musela být zastavena z nařízení gestapa na počátku října 1939.²⁴ V té době plnila funkci jeho předsedkyně už zmíněná Z. Mírná, významná představitelka ukrajinského veřejného života v meziválečné Praze. Mírná, která v době ukončení války bylo už sedmdesát let, požádala spolu se třemi dalšími funkcionářkami spolku 10. 12. 1945 spolkové oddělení policejního ředitelství v Praze o možnost pokračování činnosti UŽS podle dřívějších stanov. Odvolaly se přitom na dekret prezidenta Beneše z 25. září 1945 a poukázaly na skutečnost, že spolek byl rozpuštěn gestapem.²⁵ Na druhopisu podání se navíc uvádí, že v době německé okupace bylo veškeré jmění spolku konfiskováno – kromě 14 000 Kč v hotovosti se jednalo o úplné zařízení jídelny určené pro ukrajinskou emigraci.²⁶

Přípisem se začalo zabývat ministerstvo vnitra, které požádalo 20. 2. 1946 Řediteřství národní bezpečnosti (ŘNB) o prověření skutečnosti, zda funkcionářky spolku jsou politicky zcela spolehlivé, „jakož i zda lze důvodně míti za to, že činnost spolku bude směřovati k dalšímu upevnění přátelství a spolupráce se Sovětským svazem“. Přitom ministerstvo vyslovilo pochybnost o vhodnosti některých částí platných stanov spolku z r. 1932, protože připomínají „myšlenkový okruh bývalé ruské a ukrajinské emigrace“. Úřadu se zdála být nezbytná jejich změna, „aby tak vynikl spíše krajanský a podpurný ráz spolku“.

²² K vývoji spolkové agendy v českém prostředí srv. Tomáš RATAJ – Jana RATAJOVÁ, *Úvodní studie*, in: Marek Lašťovka – Barbora Lašťovková aj. (ed.), *Pražské spolky (Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895-1990)*, Praha 1998, s. VII-LXXII, o období let 1945-1949 na s. LIX-LXV.

²³ HLOCH – HLOCHOVÁ, *Ukrajinské reálné gymnázium*, s. 146. Inventář spolkového fondu uloženého v AMP byl zpracován zmíněnými autory v r. 2005.

²⁴ O spolkovém životě českých Ukrajinek psal B. ZILYNSKYJ, *Ukrajinské ženské hnutí v meziválečné Praze*, Documenta Pragensia 13, 1996, s. 339-348, pokus o obnovení spolku z let 1945 a 1946 je zmíněn na s. 347.

²⁵ Další výklad je založen na písemnostech uložených ve spisu AMP, fond Spolkový katastr, sign. XXII-1287.

²⁶ Jídelna nazývaná podle iniciál ve zkratce spolku „Užas“ a umístěná na Karlově náměstí patřila k významným místům setkávání a jednání ukrajinských emigrantů v centru Prahy.

Ministerstvo vnitra v dalších měsících třikrát urgovalo vyřízení, ale teprve koncem července 1946 začala situace směřovat ke konkrétnímu, a to negativnímu řešení. Z. Mirná prohlásila jistě ne zcela dobrovolně po jednání na ŘNB dne 29. 7. 1946, že „nereflektuje více na obnovení činnosti spolku alespoň pro dobu půl roku. Bude-li pak možno spolkový život znovu uvésti [!], zažádá o obnovení spolku nebo o schválení stanov spolku dle toho, jak ministerstvo vnitra rozhodne.”

Čeští úředníci měli však v tu dobu už jinou představu o dalším postupu, jak o tom svědčí jeho přípis z 6. 8. adresovaný ŘNB a poukazující na to, že dekret prezidenta republiky není v této záležitosti relevantní. Všechny čtyři žadatelky poté rezignovaly na svůj záměr a mezi 27. srpnem a 27. zářím 1946, kdy s nimi byla vedena odděleně jednání, vzaly své žádosti zpět. Mezi jimi uvedenými důvody, které lze považovat za zástupné, byl uváděn zdravotní stav, zaneprázdnění způsobené zaměstnáním žadatelky apod. Skončil tak ojedinělý pokus o obnovení činnosti jedné z významnějších ukrajinských organizací v Praze. Dá se předpokládat, že záležitost působila na případné žadatele z jiných dříve existujících organizací dostatečně odstrašujícím dojmem, což asi bylo cílem úřadů.

Jen teoreticky bylo přitom možno uvažovat o založení nějakého spolku nového. V opravdu demokratických podmínkách jistě nebylo možno zamezit sdružování příslušníků určité národní skupiny, zvláště pokud by jako iniciátoři vystoupili Ukrajinci, perzekuovaní za druhé světové války okupačním režimem, kteří by právě proto mohli zaštitit nově plánované aktivity. Aktuálních úkolů, které vyžadovaly řešení, se nahromadilo velmi mnoho jak v oblasti kulturně-osvětové, tak charitativní, některé z nich však nemohly být ani veřejně zmíněny (např. poskytování pomoci příbuzným deportovaných Ukrajinců).

Brzy se však ukázalo, že ve změněných podmínkách nebude možné založení žádné oficiální instituce ani spolku, které by Ukrajince českých zemí reprezentovaly. Jakýkoli ukrajinský spolek všeobecné povahy by byl povolen jen za předpokladu, že by plně akceptoval způsob sovětského řešení ukrajinské otázky, takovou podmínku však většina českých Ukrajinců nemohla respektovat. Do února 1948 se o založení své společenské organizace s širší členskou základnou nepokusili, protože podobný pokus většina z nich považovala za předem ztracený. Nikdo z českých Ukrajinců se tak nemohl vykázat mandátem příslušníků své národní skupiny opravňujícím k jednání s československými úřady.

Jedinou cestu představovala obnova některého z dřívějších prokomunistických spolků. V meziválečné době se mezi demobilizovanými ukrajinskými vojáky i v řadách studentů zčásti prosadila i levicová orientace vyznačující se prosovětskými postoji. Hlavně ve 30. letech šlo přitom o izolovanou, málo početnou a intelektuálně nevýraznou skupinu, ve které se neangažovaly žádné významné osobnosti. Její příslušníci nebyli schopni vyvinout větší míru aktivit a výrazněji se prosadit v rámci celé skupiny českých Ukrajinců. Popsané levicové názory a tendence zaštitil Ukrajinský kulturní a vzdělávací spolek Osvita ustavený koncem června 1932 v Praze, ke kterému se připojily místní odbočky v Mladé Boleslavi a Brně.²⁷ Mezi členy pražského spolku zřejmě převažovali dělníci nebo sociálně níže postavení emigranti západoukrajinského původu. Jako bydliště funkcionářů spolku byly relativně nejčastěji uváděny pražské čtvrti Michle a Nusle.

Osvita dlouho nepřežila rozpad Československa a zanikla jako řada jiných emigrantských spolků k 30. červnu 1939. Ačkoli se její osud po této stránce příliš nelišil od UŽS, československé úřady projevíly vzhledem k dřívějšímu profilu Osvity potřebnou vstřícnost. Tak se mohla 6. června 1946 uskutečnit po více než sedmi letech valná hromada, na které bylo zvoleno nové vedení - je zajímavé, že valná hromada ukrajinského muzejního spolku se konala dříve. Obnovená Osvita však neměla vzhledem ke svému jednoznačnému politickému profilu šanci získat mezi českými Ukrajinci výraznější postavení či reprezentativní funkci. Jakkoli nelze vyloučit pozitivní motivaci členů, mohlo být přistoupení k Osvitě za tehdejší situace chápáno jako projev nálad, reagujících na posun značné části české společnosti doleva a rezignujících na možnost zastávání jiných postojů.

V závěru můžeme konstatovat, že institucionální i spolkový život Ukrajinců v Čechách a na Moravě se vyvíjel v prvním roce po obnovení československé státnosti velmi nepříznivě. Formálně zůstalo zachováno jako jediná instituce ukrajinské muzeum. Jeho další vývoj byl však více než kdykoli dříve vázán na postoj československých úřadů, resp. institucí, kde byly fondy muzea nouzově umístěny. Neméně podstatné bylo to, že muzejní spolek ani spolek Osvita, který mohl v r. 1946 obnovit činnost, nemohly nahradit aktivity několika desítek organizací, které v českých zemích působily do r. 1939. Neměly ani možnost udržovat v širší a systematické podobě kontakty se sovětskou Ukrajinou. V tomto směru získal daleko větší možnosti Svaz československo-sovětského přátelství, který prožíval po květnu 1945 velký rozmach činnosti a věnoval ve svých tiskových

²⁷ Spis spolku Osvita se v rámci spolkového katastru AMP nedochoval. Proto mohly být využity jen stručné zápisy dochované pod signaturou IX-803 v příslušné knize spolkového katastru.

orgánech určitou pozornost také ukrajinským reáliím. Část českých Ukrajinců však vnímala možnost spolupráce s SČSP jako nepřijatelnou věc.

5. 1. 4. Poslední dva spolky českých Ukrajinců činné po roce 1946

Vzhledem k tomu, že všechny ukrajinské vědecké a kulturní spolky musely po r. 1945 zastavit činnost pro nedostatek členů nebo v důsledku obav z nových poměrů, snaha udržet aspoň spolek muzejní se stala hlavním úkolem části zbylých příslušníků meziválečné emigrace. Část z nich viděla v muzejním spolku i nadále instituci ztělesňující na české půdě ukrajinský národní život a ambice nejlépe.

Vedení muzejního spolku reprezentované S. Narižným a Z. Mirnou se ještě před úředním obnovením jeho činnosti obrátilo na počátku r. 1946 na členy spolku i příznivce a sponzory muzea žijící nejen v ČSR a v Evropě, ale i v severní Americe. Kromě novoročního pozdravu byla vyslovena prosba o další podporu této ukrajinské vědecké instituci, která měla i nadále rozvíjet činnost jen na základě členských příspěvků a dobrovolných darů. Přípis zdůraznil často opakovanou skutečnost, že muzeum nikdy, ani po skončení války, nepřijalo žádnou státní podporu, aby si zachovalo plnou nezávislost na vnějších vlivech. Rok 1945 byl v dokumentu charakterizován jako nejtěžší v dějinách muzea, zároveň však byla podtržena pokračující sběratelská a pořadatelská činnost zaměřená na systematické získávání ukrajinských tisků různého druhu, ukrajinek, ilustračního materiálu, archiválií, ukrajinských uměleckých děl atd. Vedení spolku rovněž vyjádřilo naději ve vybudování nového muzejního objektu v Praze a v obnovení muzejní činnosti v dřívějším rozsahu.²⁸

První poválečná valná hromada spolku uskutečněná 28. 4. 1946 zvolila nové vedení. Do čela organizace byl postaven lékař dr. Jurij Dobrylovskyj,²⁹ bratr ekonoma Mykoly Dobrylovského deportovaného do SSSR, místopředsedou se stal dr. Symon Narižnyj, který současně zůstal ve funkci ředitele muzea. Zároveň přítomní členové schválili změnu stanov, která měla umožnit existenci muzejního spolku i sbírek v nových podmínkách.

V pozměněných stanovách bylo předně uvedeno, že „účelem spolku jest vědecký výzkum všeho, co se vztahuje na dějiny Ukrajiny, cestou soustředování,

²⁸ Tento materiál stejně jako řada dalších dokumentů týkajících se vývoje UM po r. 1945 se nalézá ve sbírce autora.

²⁹ MUDr. Jurij Dobrylovskyj (1891-1955) předsedal od r. 1935 Spolku ukrajinských lékařů v ČSR, zemřel v Praze (Teřana BEDNARŽOVA – Fedir JANČYK, *Ukrajinski mohyly v Čechiji*, Praha 2002, s. 22).

udržování, popisování všech předmětů i materiálů souvisejících s ukrajinskými dějinami a umožnění vědecké práce na tomto základě". Muzeum vybavené archivním a knihovním oddělením, ale také vědeckou pracovnou a kabinety, mělo shromažďovat ukrajinské hmotné památky, pořádat jejich výstavy, vědecká zasedání, přednášky, kursy a exkurze. Součástí aktivit muzea mělo být také udržování styků s vědeckými institucemi a spoluúčast na vědeckých sjezdech, poskytování stipendií potřebných pro přípravu vědeckých pracovníků muzea a organizování soutěží vědeckých prací, z nichž nejlepší by byly oceněny. Muzeum počítalo s vlastní vydavatelskou činností, která byla definována jako vydávání katalogů, časopisů, knih a reprodukcí.³⁰

Členové spolku formulovali stanovy v takto velkorysé podobě, aby tímto způsobem pojistili možnost všestranné práce muzea v dalších letech. Pro dosažení tohoto stavu bylo ovšem nezbytné, aby byly k dispozici potřebné prostory v samostatném objektu a aby spolek mohl volně disponovat finanční hotovostí, která byla po válce zablokována v souladu s pravidly zavedenými v ČSR pro všechny vázané vklady. Široce založený program, zcela ignorující změny a omezení, které nastaly v životě ukrajinské emigrace po květnu 1945, však jistě vzbudil na ministerstvu vnitra přiměřenou pozornost a nevěli. Z jeho prostředí proto vyšel 5. 6. 1946 přípis ministerstvům zahraničí, školství a osvěty resp. informací žádající o jejich stanovisko k navrhované změně stanov muzejního spolku.

Odpovědi z uvedených resortů byly psány v době mezi 18. 6. a 15. 7. Ve dvou z nich se spojila určitá míra respektování záměrů muzejního spolku s vyjádřením výhrad. MZV, tedy resort Jana Masaryka, uvedlo, že ze svého hlediska nemá námitek, doporučilo však, „aby byly bedlivě prověřeny osoby, které vystupují jako navrhovatelé stanov, případně další osoby, které za spolkem stojí". MŠO, vedené od 2. 7. 1946 národním socialistou J. Stránským, konstatovalo, že z hlediska ochrany památek a muzejnictví by nemělo námitek, protože se jedná o sbírání a záchranu památek a dokladů nacházejících se v rukou ukrajinské emigrace, „které jistě mohou mít svůj historický význam a zasloužily by si proto soustředění a zachování". Toto pozitivní vyjádření však pokračuje slovy: „Ze stanoviska všeobecného nemůže ovšem zdejší resort přehlédnouti také námítky pronesené /.../ vyjádřením ministerstva informací."

Právě toto dobrozdání z resortu komunisty V. Kopeckého, podepsané dr. Adolfem Hoffmeisterem, bylo zcela negativní a navrhovalo zamítnutí žádosti.

³⁰ Pokud není uvedeno jinak, jsou dále uváděné informace vybrány opět ze spolkového spisu (sign. IX-575) uloženého ve spolkovém katastru AMP, příp. z autorovy sbírky dokumentace o muzeu.

Ministerstvo pochybovalo o tom, že by existence spolku byla žádoucí vzhledem k určité političnosti jeho dřívějších aktivit. Nadhodilo zároveň, zda spolek je schopen z finančního hlediska plnit úkoly, které si uložil, a v závěru doporučilo, aby MZV zjistilo stanovisko sovětského velvyslanectví k celé otázce.

Jedním ze směrů úředního úsilí vyvíjeného v následující době (mezi červencem 1946 a dubnem 1947) byla snaha dopátrat se na základě doporučení MZV v kartotékách StB čehokoli, co by ukázalo vedoucí činitele spolku ve špatném světle. Tyto snahy však skončily neúspěchem a vyřízení žádosti spolku o potvrzení změněných stanov se dále vleкло. Za této situace byl požádán o dobrozdání ještě Slovanský výbor v Praze. Odpověď jeho předsednictva datovaná 6. února 1947 vycházela z informací získaných od sovětského velvyslanectví v Praze a vyjadřujících jeho názor. Slovanský výbor doporučil žádost o schválení změny stanov zamítnout a navrhl dosavadní činnost spolku diskrétně prozkoumat.

Rada českého zemského národního výboru (ZNV) v Praze už dále neotálela a navrženou změnu stanov ve schůzi ze 14. 3. 1947 zamítla s odvoláním na §§ 4 a 6 platného spolkového zákona. V přípisu z téhož dne, kde se rozhodnutí sděluje předsedovi spolku, bylo uvedeno, že účel spolku se jeví být v rozporu s veřejným zájmem, protože týž účel sledují „kromě vnitřních úředních institucí SSSR i jiné korporace, jmenovitě Slovanský výbor v Praze”. Činnost muzejního spolku proto podle názoru ZNV tříštila jednotnost činnosti a způsobovala duplicitu práce v tomtéž oboru.

Nepříliš přesvědčivou úřední argumentaci, na jejíž sestavení potřebovaly úřady jedenáct měsíců, odmítlo vedení spolku v odvolání ze 4. dubna 1947, kde argumentovalo vadami úředního řízení a nezákonností. Zároveň celkem logicky upozornilo na skutečnost, že Slovanský výbor nemůže plně obstarat otázku ukrajinského muzea a poukázalo na stanovisko sovětských činitelů k činnosti spolku z 6. listopadu 1945. V patové situaci, do které se záležitost stanov dostala, se dne 25. 5. 1947 konala v Praze na Vinohradech další, již poslední valná hromada muzejního spolku. Novým předsedou byl zvolen literární historik prof. Kornýlo Zaklynskyj, zatímco S. Narižnyj si podržel funkci místopředsedy a ve výboru se objevily tři nové osoby. Muzejní spolek se snažil až do konce své existence zachovat charakter menšinové organizace s geograficky značně širokým záběrem činnosti.³¹

³¹ Pozoruhodný je z tohoto hlediska soubor dopisů ředitele muzea S. Narižného aktivnímu členovi spolku dr. I. Popelovi, soudci v Kolíně, z května 1946 až dubna 1948 (ve sbírce autora).

Od konce června 1947 až do konce března následujícího roku zprávy úředního spisu o muzejním spolku a vývoji jeho právní situace mlčí. Neznamená to ale, že by v té době jeho činnost ustala. Celé dvouleté období od počátku r. 1946, kdy spolek začal znovu vyvíjet činnost, je naplněno úsilím jeho funkcionářů o uplatnění nároků na náhradu válečných škod, o opětné uspořádání a zpracování zachráněných materiálů a také o doplnění sbírek novými přírůstky. Je pozoruhodné, že spolek bez ohledu na zamítavé úřední stanovisko z dubna 1947 používal v písemném styku převážně změněného názvu Ukrajinské museum, což akceptovaly rovněž instituce, které se na muzeum obracely, včetně MŠO. Vedení muzejního spolku podalo u pražského magistrátu přihlášku válečných škod na částku 4 293 000 Kčs, která však do prosince 1947 nebyla projednána a nemohla být proto vyplacena ani žádná záloha. Spolek nadále nemohl volně disponovat s prostředky uloženými na svém bankovním účtu a spořitelních knížkách – celková hotovost činila k 1. lednu 1947 297 942, 70 Kčs, pokladnice spolku Z. Mírná disponovala k témuž dni částkou 15 895, 60 Kčs.

Vedení spolku muselo vynakládat značné úsilí k uvolnění části finančních prostředků nezbytných pro základní provoz muzea (na platy zaměstnanců, popř. spolupracovníků, nemocenské dávky a rovněž výdaje spojené se záchranou sbírek). Žádosti UM adresované Národní bance československé podpořilo nejméně dvakrát MŠO.³² Stavební obnova zničené budovy muzea v Praze na Pankráci, pojištěné na částku 500 000 Kč, byla nařízena výměrem ÚNV hl. m. Prahy dne 11. března 1947. Spolkový výbor nechal na počátku října téhož roku pořídit nabídku vypracování stavebního elaborátu na stavbu nové budovy muzea. Ing. Obrtel vyčíslil náklady případného honoráře na 143 000 Kč a muzejní výbor požádal obratem ministerstvo techniky o uhrazení této částky, příslib úvěru na obnovu objektu učinila koncem října 1947 Zemská banka pro Čechy. Muzejní spolek však nemohl předložit nezbytný doklad o státní záruce za zápůjčku, o kterou byl bankovní institucí upomínán.

Protože obnova budovy zůstávala značně nejistou záležitostí, obrátilo se muzeum 3. 11. 1947 na MŠO a na ředitelství Národní a univerzitní knihovny s žádostí o poskytnutí vhodných místností se zařízením v pražském Klementinu, kde by mohla pokračovat jeho činnost. Předseda, tajemník i pokladník spolku zároveň vyzvali v novoročním pozdravu na sklonku r. 1947 členy i jiné zainteresované k poskytování dalších finančních darů. Upozornili přitom na návrh schválený valnou hromadou

³² Příznivě stylizovaná doporučení ministerstva, podepsaná za ministra stejně jako v r. 1946 dr. Morávkem, nesou data 30. 4. 1947 (žádost o uvolnění 48 095 Kčs) a 2. 2. 1948 (84 000 Kčs).

a předpokládající vznik stočlenné skupiny stálých mecenášů muzea, kteří by každoročně darovali po 500 Kčs v zájmu pokrytí nejnútnejších výdajů.

V činnosti UM hrálo významnou úlohu také jeho vydavatelské snahy, přestože je po r. 1946 už nebylo možno obnovit v dřívějším rozsahu. Muzeum vydalo v dubnu 1946, březnu 1947 a březnu 1948 aspoň tři čtyřstránkové soupisy části svých sbírek, opatřené úvodem či komentářem. Zpracována byla sbírka slovníkových prací a ve dvou částech pak oddělení věnované T. Ševčenkovi (soupisy vydání básnickových děl a prací o tomto autorovi). Tyto tisky přes svůj skromný rozsah důstojně završily tradici předchozí vydavatelské činnosti pražských Ukrajinců, která pak byla přes čtyřicet let přerušena.³³

Nemenší význam měly zahraniční kontakty muzea. Vzhledem k nové zahraničně-politické orientaci Československa přicházely v úvahu především instituce sovětské Ukrajiny. Udržování styků s nimi bylo z hlediska spolku nejen vítané, ale zároveň nezbytné, protože mohlo být uvedeno jako doklad politicky přijatelného zaměření činnosti spolku.³⁴ Kontakt se sovětskou Ukrajinou byl udržován od léta 1946 prostřednictvím Ukrajinského spolku pro kulturní styky se zahraničím v Kyjevě. Tato instituce zajistila dodávání některých ukrajinských periodik muzeu. Jiné než oficiální styky s Ukrajinou (např. osobní kontakty) nepřicházely v tomto období v úvahu. Názory politických činitelů této svazové republiky na další osud muzejní instituce v Praze přitom nebyly jednoznačně pozitivní.

Větší rozsah a volnější podobu měly obnovené písemné kontakty muzea se západní ukrajinskou diasporou soustředěnou v Evropě i severní Americe. Některé ukrajinské časopisy vydávané na Západě začaly uveřejňovat zprávy o činnosti muzea i o valných hromadách spolku a výzvy k jeho finanční podpoře. Muzeu tak byla dána možnost znovu usilovat, zejména v USA, o získání prostředků potřebných pro jeho další existenci. Příslušné výzvy však nenacházely tak jednoznačný a pozitivní ohlas jako v meziválečném období. Část ukrajinské emigrace pražský muzejní spolek i jeho sbírky

³³ Muzejní soupisy z let 1946–1948 jsou opatřeny hlavičkou „Ukrajinskýj muzej v Prazi“, náhradní adresou (Praha XII, Chodská 22) a datem vydání. Jméno jejich zpracovatele není v žádném z uvedených tří tisků uvedeno. Jediným rozsáhlejším tiskem vydaným v Praze ukrajinsky byl ve sledovaném období soubor dvou studií Ivana PAŇKEVYČE *Pokrajní zapysy na zakarpatsko-ukrajinskych cerkovnych knihach z dodatkom 4 manastyrskych hramot – Zbirka zakarpatsko-ukrajinskych pryypovidok Ivana Juhasevyče z r. 1809*, Praha 1947.

³⁴ Takovému účelu mohly posloužit i krátké zprávy, které se sporadicky objevovaly v tisku. O muzejní sbírce dokumentace týkající se básníka T. Ševčenka informoval nejen pražský týdeník Svět sovětů 10, 1947, č. 14 (4. 4.), s. 6, ale také moskevský odborný časopis Voprosy istorii 1947, č. 6, s. 156 (v oddílu Zahraniční historická věda).

odepsala s odůvodněním, že se nacházejí v zemi, která se dostala do sféry sovětského vlivu a kde nemá další činnost ukrajinské muzejní instituce žádnou perspektivu. V tomto směru se projevoval např. někdejší hlavní mecenáš muzea H. K. Lysjuk³⁵ z USA, který kriticky napadal v emigračním tisku S. Narižného a obviňoval ho mj. z předání muzejních materiálů sovětským orgánům. Toto tvrzení bylo způsobeno záměnou záležitosti pražského UM s výše zmíněnou problematikou předání písemností UHK.³⁶

Příznačně dokládají vztah ukrajinské emigrace v USA k UM dopisy, které zaslal výboru muzejního spolku v dubnu a prosinci 1947 Sjedenocný ukrajinský pomocný výbor v Americe (se sídlem ve Philadelphii).³⁷ Muzejní činitelé navázali s uvedeným výborem kontakt 6. ledna 1947, v době návštěvy jeho výkonného ředitele V. Galana v Praze. Američtí Ukrajinci byli ochotni vyhovět žádosti o finanční podporu a určitou formu záštity nad muzeem v případě splnění dvou podmínek. UM mělo být přednostně odškodněno československou vládou a jeho majetek měl být předán do správy uvedeného ukrajinsko-amerického výboru. Tento požadavek nemohl výbor spolku akceptovat, předpokládá lze také nesouhlas československých úřadů s touto variantou.

V dopise ukrajinsko-amerického výboru z 25. 9. 1947 bylo výslovně konstatováno, že další podpora muzea, pokud zůstane na dosavadním místě, by byla jen vyhazováním peněz na záležitost s nejasnou budoucností. Také v dalším dopisu uvedené instituce z 26. 12. 1947 se uvádí, že za dané situace nejsou nové investice do UM žádoucí. Podle názoru severoamerických Ukrajinců bylo naopak třeba usilovat o to, aby aspoň nejdůležitější muzejní materiály byly převezeny do USA. Ačkoli události nejbližších měsíců daly za pravdu takto opatrnému přístupu amerických Ukrajinců, zasluhuje ocenění vytrvalost, se kterou výbor muzejního spolku pokračoval do února 1948 v činnosti. Přitom je jisté, že pražští Ukrajinci postrádali jistotu, zda další politický výkyv doleva v ČSR nezmaří rychle veškeré vynaložené úsilí.

Poněkud odlišně se vyvíjel po r. 1946 levicový kulturně-osvětový spolek Osvita. Jeho situace se ve srovnání s třicátými lety změnila, protože politická tendence spolku

³⁵ Hryhorij Kalenyk-Lysjuk (původním jménem Vasyl Lepykaš, 1889-1980) žil od r. 1923 v USA. Poté, co tam zbohatl, mohl vystupovat jako mecenáš a tuto iniciativu projevoval mj. ve vztahu k MVBU. Po r. 1945 soustavně vystupoval v tisku s obviněními S. Narižného a založil dokonce Ukrajinské národní muzeum v kalifornském Ontariu, které se mělo stát náhradou za muzeum pražské. Srv. sborníček *Polityčna, kulturna ta hromadiska dijajništ Kalenyka Lysjuka (1887-1967)*, Klivlenda 1967.

³⁶ K této epizodě srv. MUŠYNKA, *Muzej*, s. 35-36. Přes způsobení zmatku touto záměnou a přes některé prvky iracionality ve vystupování H. K. Lysjuka není jisté, zda má být jeho spor se S. Narižným vykládán jako spor zcela negativní osobnosti s absolutně kladným hrdinou, jak by to naznačovalo líčení v Mušynkově monografii.

³⁷ SÚA, fond UM, karton 1, inv. č. 6 (korespondence spolku 1926–1948).

odpovídala požadavkům a tendencím, které v poválečné ČSR převážily. Proto získali členové Osvity ve srovnání s dřívějším obdobím mnohem větší manévrovací prostor, teoreticky umožňující značné rozšíření rozsahu jeho aktivit. Protože spis Osvity není dochován, chybí nám možnost podrobnějšího rozboru jejích aktivit v letech 1946–1948. Podstatné je to, že spolek byl brzy po obnovení své činnosti v červnu 1946 vtahován do okolnostmi vynucené integrace, která měla vytvořit jednotnou organizaci pro příslušníky sovětských národů žijící v ČSR. Jednání o integraci vedená právě v r. 1946 měla spojit Osvitu jako jediný ukrajinský spolek s dvanácti přežívajícími organizacemi českých Rusů. Je zajímavé, že v této souvislosti nebyl jako partner vnímán ukrajinský muzejní spolek.

Výsledkem integrace se měl stát jednotný spolek nazvaný Svaz Sovětská vlast v ČSR. Jeho stanovy byly publikovány v listopadu 1946 v prvním čísle dvojjazyčného, rusko-ukrajinského časopisu *Naš put' – Naš šljach*.³⁸ Plánovaný svaz měl sdružovat obyvatele ČSR, kteří náleželi svým původem nebo kulturou k některému ze sovětských národů a uznávali sovětský státní systém. Stanovy zároveň připouštěly existenci sekcí vytvořených podle profesionálních, národních nebo územních kritérií. Sekce měly ovlivňovat složení rady delegátů, která by jednotný spolek řídila.

Na konci r. 1946 představilo vedení Osvity svou organizaci v retrospektivním článku o její minulosti a současnosti už jako ukrajinskou filiálku Svazu Sovětská vlast v ČSR.³⁹ Dosavadní činnost svého spolku charakterizovalo hlavně tím, že stála od počátku na základně marxistického socialismu a idejí Lenina a Stalina, uznávala sovětskou Ukrajinu jako stát ukrajinského lidu a vedla boj s ukrajinskými nacionalisty, reakcionáři, fašisty a také s různými „úchylkáři“ ve vlastních řadách. Je tedy patrné, že Osvita byla předurčena k tomu, aby hrála v rámci Svazu Sovětská vlast v ČSR plně služebnou úlohu, plně odpovídající sovětským představám o řešení ukrajinské otázky. Tuto skutečnost potvrzují i nepočtené ukrajinské materiály, které byly otištěny na stránkách časopisu *Naš put' – Naš šljach* mezi převážně ruskými texty.

Předseda Osvity Mykola Ščyrba, který patřil k redaktorům časopisu, v něm otiskl několik publicistických příspěvků věnovaných např. 29. výročí nastolení sovětské

³⁸ B. P. NOVGORODCEV, *Organizacija i osnovnyje položenija ustava „Sojuza Sovětskaja Rodina“*, *Naš put' – Naš šljach* (Praha), č. 1 (listopad 1946), s. 10-11.

³⁹ Příspěvek podepsaný vedením spolku nazvaný *Osvita*, in: *Naš put' – Naš šljach*, č. 1 (listopad 1946), s. 19. Představitelé žádného jiného sovětského národa (Bělorusové nebo příslušníci kavkazských národů) zde ani takto redukováný prostor nezískali.

moci na Ukrajině, škodlivosti církevní unie nebo významu díla Tarase Ševčenka.⁴⁰ Celkově signalizují ukrajinské příspěvky tohoto tiskového orgánu naprosté ztotožnění se sovětskou ideologickou linií. V praxi to znamenalo umlčení samostatné, vůči sovětskému režimu kritické ukrajinské publicistiky, která se v Praze rozvíjela zejména před r. 1939 a pak s určitými omezeními od léta 1941 do jara 1945.

Plné slítí ukrajinské Osvity s ruskými spolky bylo kupodivu pomalé a dlouho nedospělo k úplné likvidaci dílčích organizací. Ustavení Svazu Sovětská vlast v ČSR bylo vzato na vědomí výnosem ministerstva vnitra z 18. 10. 1946. Jeho první valná hromada se konala koncem dubna 1947 a mezi třemi zvolenými hlavními funkcionáři nebyl žádný Ukrajinec zastoupen. Přestože měla být Osvita filiálkou už uvedeného svazu, ve spolkovém katastru byla vedena samostatně. Ještě necelý měsíc před únorovým převratem, 28. ledna 1948, uskutečnila další valnou hromadu. Nově zvolené a zároveň poslední vedení spolku, mohlo vyvíjet činnost už jen necelých osm měsíců. V jeho čele zůstali představitelé starší generace Ukrajinců ze západního regionu této republiky – předsedou se stal ukrajinský sochař z Haliče Mychajlo Brynskyj, tajemníkem bukovinský Ukrajinec Emanuil Hudema, pražský student ukrajinistiky.⁴¹

Předseda Osvity M. Ščyrba zůstal i v této době významným představitelem prosovětských tendencí mezi pražskými Ukrajinci. Tento levicový činitel, rodák z ukrajinské části Cholmska začleněného do polského státu, působil v Polsku jako komunistický aktivista, za své aktivity byl několikrát zatčen a odsouzen. Aby se vyhnul další perzekuci, odešel v r. 1938 do Československa, v období Protektorátu byl však za svou činnost v r. 1944 znovu uvězněn. Po válce se angažoval nejen v Osvitě, ale vstoupil také do KSČ. Kromě publikování v listu Naš put'–Naš šljach otiskoval v letech 1946–1948 své črty o ukrajinské literatuře a některých jejích autorech také v českých denních listech i časopisech a s pomocí českých spolupracovnic připravil překlady povídek několika ukrajinských autorů. Zajímavý byl i jeho pokus spoluurčovat z politického hlediska výběr autorů vhodných při výuce ukrajinistiky na brněnské univerzitě.⁴² Ščyrbovo působení v ČSR však skončilo na konci r. 1948, kdy odjel do Varšavy. Když bylo v r. 1956 polským Ukrajincům povoleno obnovení spolkové činnosti, zůstal Ščyrba

⁴⁰ Naš put' – Naš šljach otiskl v ukrajinštině kromě uvedených příspěvků už jen báseň M. Rylského, část poslání ukrajinských básníků J. V. Stalinovi a údaje o vysílání ukrajinského rozhlasu a náležitostech spojených se získáním sovětských pasů Ukrajinci z Haliče a Bukoviny.

⁴¹ O životě a umělecké činnosti M. Brynského napsal monografii Stepan HAPAK, *Skulptor Mychajlo Brynskyj*, Prjašiv 1971. V knize není uvedeno, že Brynskyj byl předsedou Osvity, zmínky o jeho vztahu ke spolku jsou však na s. 62.

⁴² Srv. dopis M. Nevrlého O. Zilynskému z 28. 10. 1948 (ve sbírce autora).

po dlouhou dobu jedním z vedoucích funkcionářů jejich celostátní menšinové organizace.⁴³

Zatím se podařilo pro léta 1945-1948 zjistit založení jediného ukrajinského spolku mimo Prahu. Ukrajinci v Liberci se pokusili navázat na bohatou tradici spolkového života své národní skupiny v tomto severočeském městě, kde se od r. 1920 zdržovalo mnoho vojáků Ukrajinské haličské armády. Liberecká ukrajinská komunita patřila poté k nejpočetnějším a neaktivnějším v Čechách.⁴⁴ Po r. 1945 mohl fungovat i v podmínkách provinčního města jen jediný ukrajinský spolek, a to opět levicového zaměření. Ke slovu tak přišla Osvita, přestože její působení není v meziválečném Liberci doloženo. Levicový, avšak spíše sociálnědemokratický profil měla odbočka Ukrajinského všeodborového dělnického svazu, která nepřežila podzim r. 1938. Po obnovení Osvity v Praze se ustavil 16. června 1946 tento spolek i v Liberci za přítomnosti 35 zájemců z města a okolí.⁴⁵ Zvolení funkcionáři ve svém přípisu místnímu ÚNV poukázali na nedávné obnovení hlavního spolku téhož jména v Praze a požádali živnostenský referát o přidělení bývalého německého hostince. Zdá se, že tato žádost nebyla pozitivně vyřízena a v dalším období nejsme dostatečně informováni, jakou konkrétní činnost liberecká Osvita, která měla poměrně velký počet členů, vyvinula.⁴⁶ Příznačná je skutečnost, že se její valná hromada konala v květnu 1947 v klubovně libereckého Svazu přátel SSSR. V rámci této organizace pracoval po r. 1945 také Ruský klub, který příležitostně projevoval zájem o místní Ukrajince.⁴⁷

Poslední kapitola ve vývoji citelně redukováné spolkové činnosti ukrajinského obyvatelstva českých zemí se odehrála v r. 1948 krátce po únorových událostech. Právo na samostatnou existenci definitivně ztratila i ukrajinská levicová organizace. Pražský spolek Osvita se rozešel usnesením mimořádné valné hromady uskutečněné 19. září 1948. Členům byl doporučen vstup do Klubu sovětských občanů a spolkové jmění bylo předáno velvyslanectví SSSR v Praze.

⁴³ Krátký Ščyrbův životopis obsahující zmínky o jeho pobytu v Praze sestavil Roman HALAN, *Mykola Ščyrba*, Ukrajinský kalendář 1973, Varšava s. d. (1972), s. 83-84; ID., *Pamjati Mykoly Ščyrby*, Ukrajinský kalendář 1986, Varšava s. d. (1985), s. 79-83.

⁴⁴ Její příslušníci se angažovali v mnoha různě orientovaných organizacích a financovali koncem 20. let zřízení pomníku zemřelým představitelům své skupiny na jednom z libereckých hřbitovů. K ukrajinským tradicím meziválečného Liberce srv. ZILYNSKYJ, *Ukrajinci v Čechách*, s. 24 a 88-89.

⁴⁵ Spisy spolku označené běžným číslem 83 se nacházejí mezi písemnostmi spolkového katastru, které jsou uloženy v SOKA Liberec.

⁴⁶ V písemnostech spolku je obsažen nedatovaný strojopisný seznam jeho 41 členů (jeden z nich byl až z Libštátu na Semilsku). Je zde také jistě neúplný soupis patnácti Ukrajinců, kteří přišli do Liberce a okolí v letech 1939 až 1946 a v některých případech se stali členy Osvity.

⁴⁷ Alex RAJEVSKÝ, *Výzva všem obyvatelům Liberce a okolí, ruské a ukrajinské národnosti*, Stráž severu (Liberec) 3, 1947, č. 84 (10. 4.), s. 4.

V liberecké filiálce Osvity byl 4. března 1948 ustaven čtyřčlenný akční výbor. K žádným dramatickým změnám však nedošlo, protože tři jeho členové byli zastoupeni už v předchozím pětičlenném výboru zvoleném v květnu 1947, nově přibyl pouze Alexej Rajevský. Přestože bylo složení akčního výboru předloženo ke schválení Akčnímu výboru Národní fronty Velkého Liberce, navržené řešení zřejmě vyvolalo rozpaky a AV NF nařídil likvidaci spolku. Poté, co se 6. 7. 1948 proti tomuto postupu ohradil předseda liberecké Osvity Ivan Šumelda, byl akční výbor Osvity formálně akceptován. V důsledku zániku hlavního spolku v Praze však musela brzy, nejpozději v listopadu 1948, ukončit existenci i jeho liberecká odbočka.

Nejvýrazněji byla hned po únoru 1948 ohrožena existence ukrajinského muzejního spolku v Praze, který se však snažil do poslední chvíle vzdorovat snahám o svou likvidaci. Základní iniciativu směřující k tomuto cíli vyvinulo ministerstvo vnitra. V přípisu pro ZNV ze dne 26. 3. argumentovalo náhle tím, že „spolek shromažďuje pod záminkou vědecké práce protisovětský politický materiál” a za okupace prý nalézal podporu u německých úřadů, které jeho činnosti údajně používaly k dosažení svých cílů. Ministerstvo vyzvalo ZNV, aby přistoupil k rozpuštění spolku podle § 113 ústavní listiny. Zároveň byl dán pokyn k neprodlenému zajištění majetku spolku a byl naznačen možný postih funkcionářů UM po prošetření jejich dřívější činnosti.

Ještě v týž den byla zapečetěna část knihovních sbírek muzea umístěná v NUK. Jeho ředitel se snažil zapůsobit upozorněním na situaci kolem spolku v r. 1945 včetně údajného postoje J. V. Stalina k celé záležitosti. Zároveň sdělil, že spolek je registrován u organizace UNESCO jako kulturní organizace poškozená válkou. Mezitím však pražský ZNV dne 30. března 1948 rozpustil spolek na základě tvrzení MV, že spolek „svou činností porušil veřejný pokoj a řád”. Je pozoruhodné, že nezávisle na popsaném postupu žádal o den později, 31. 3. 1948, náměstek ministra vnitra Spurný v interním přípisu, aby byly učiněny kroky směřující k rozpuštění, likvidaci a trvalému znemožnění jakékoli činnosti čtyř organizací „bývalých ruských občanů”, a to tak, „aby tyto organizace nejdéle do 2 týdnů přestaly existovat”. Vedle Svazu ruských právníků, Svazu Sovětská vlast v ČSR a Svazu ruských invalidů bylo v uvedeném přípisu uvedeno jako jediná ukrajinská organizace UM, ačkoli bylo jako spolek rozpuštěno už předešlého dne. Za jediného oprávněného mluvčího sovětských občanů žijících na území ČSR byla v přípisu G. Spurného označena Společnost sovětských občanů.⁴⁸

⁴⁸ BYSTROV, *Z Prahy*, s. 236–237.

Od počátku dubna 1948 byl úředně zkoumán aktuální finanční stav ukrajinského muzejního spolku, jehož představitelé však prohlásili, že se proti výměru ZNV odvolají. Učinil tak 12. dubna 1948 K. Zaklynskyj, který vytkl uvedené instituci neopodstatněné použití § 113 ústavní listiny a poukázal na uplatnění nesprávného, důrazně politického hlediska vůči ryze nepolitickému spolku a na použití řady věcně nedoložených tvrzení neodpovídajících skutečnosti. Mezitím se však už přednosta NUK, básník Vilém Závada, dožadoval vyklizení majetku muzea ze sklepů Klementina, muzejní knihovna byla 28. 6. 1948 předána pražskou okresní úřadovnou StB Slovanské knihovně. Začalo také jednání o osudu parcely muzejního spolku.

Teprve 29. července 1950, tedy po více než dvou letech, sdělilo MV poslednímu předsedovi spolku K. Zaklynskému, že se jeho odvolání zamítá. Ministerstvo přitom neuvedlo žádné nové argumenty kromě tvrzení, že „dalším trváním spolku byl by porušen přátelský poměr Republiky československé k SSSR založený na smlouvě o vzájemné pomoci a spolupráci“. ÚNV hlavního města Prahy jmenoval koncem října 1950 likvidátora spolku a Ukrajinci ztratili možnost zabránit převzetí veškerého majetku československým státem.⁴⁹ Simon Narižnyj, který ztratil zbytek naděje v úspěch svých snah, odjel krátce nato s pomocí organizace IRO z Československa.

5. 1. 5. Snahy zakarpatských Ukrajinců o rozvinutí spolkové činnosti

Zakarpátští Ukrajinci, kteří přišli po r. 1945 jako optanti do českých zemí, se vzhledem ke své specifické situaci zpočátku nesnažili rozvinout vlastní spolkové aktivity. Úspěšnost pokusů jejich vojenských zástupců o vyřešení některých problémů byla ale limitována právě skutečností, že se nemohli opřít o žádnou organizaci, založenou na společné národní (resp. etnické) či regionální příslušnosti. Dalším důvodem komplikujícím otevřené vystoupení této skupiny mohla být přílišná rozptýlenost jejich příslušníků po území Čech a Moravy spojená se změnami dislokace československé armády po r. 1945. V Praze, která bez ohledu na poválečnou redukci ukrajinského národního života zůstala jeho centrem, se uchýtila jen část zakarpatských vojáků, ať sloužili nadále v armádě nebo už byli začleněni do civilního života.

Tato pestrá, těžko uchopitelná skupina se musela ve vlastním zájmu pokoušet prezentovat jako určitý celek a disponovat svojí alespoň neoficiální reprezentací. Na její

⁴⁹ Je pozoruhodné, že ukrajinská komunita České republiky nedokázala po r. 1989 v rámci vyrovnávání se s vlastní minulostí zřetelně upozornit na případ UM a nepokusila se o zjednání nápravy.

stopy narážíme tam, kde se pokoušela získat pochopení nejvyšších státních a vojenských činitelů pro své potřeby. Doložena je audience delegace zakarpatských armádních důstojníků u prezidenta Beneše v polovině října 1945 motivovaná nedobrovolným odchodem některých vojáků zahraniční armády do SSSR. Prezident Beneš prohlásil, že o ničem podobném není informován a poukázal na možnosti, které poskytuje proces opce. Počátkem listopadu 1945 navštívila delegace snad v tomtéž složení ministra Svobodu, který jí však prý naznačil, že v této věci nemůže nic učinit.⁵⁰

Vývoj poté směřoval k dvojímu možnému pokusu o založení organizace pro vojáky podkarpatského původu. Zatímco v prvním případě byl uvažován spolek mládežnického profilu, ve druhém by se jednalo o založení spolku podkarpatských vojáků bývalé východní armády. Obě tyto tendence chtěly dosáhnout co největší míry zrovnoprávnění této regionální skupiny s jinými obyvateli ČSR. Zatím nelze podat podrobný, chronologicky i místně úplný obraz tohoto úsilí a upozornit na všechny jeho protagonisty, a proto se omezím na uvedení hlavních zatím zjištěných údajů.

První pokus popsaného typu lze doložit stejně jako snahy tradiční ukrajinské skupiny už v r. 1946, viditelnějšími a nejzřetelnějšími se tyto snahy staly v roce následujícím. Nejvýrazněji je reprezentovali začínající publicista a prozaik Jurij Borolyč (v české transkripci Jiří Borolič) a účastník sovětského výsadku na území Čech z léta r. 1944 Vasyli Kiš, kteří se stali po r. 1945 významnými představiteli své regionální skupiny.

Borolyč patřil mezi ty rodáky z Podkarpatské Rusi, kteří jednoznačně a programově přijali ukrajinskou národní orientaci a snažili se v tomto směru působit na širší okruh svých krajanů, ať zůstali příslušníky armády nebo postupně demobilizovali, zároveň však oslovoval v česky tištěných příspěvcích českou čtenářskou skupinu. V r. 1946 začala několikaletá Borolyčova aktivní spolupráce s tehdy založeným českým týdeníkem *Partyzán*, pro který psal až do konce 40. let. Publikoval zde několik krátkých próz o vlastních zážitcích z doby válečných operací v Ukrajině i v oblasti Dukelského průsmyku. Pokusil se také popsat odbojové aktivity ve svém rodném regionu za druhé světové války, ačkoli nemohl být jejich účastníkem ani svědkem.⁵¹ Borolyč napsal i několik publicistických příspěvků, v nichž připomínal účast zakarpatských Ukrajinců v

⁵⁰ O obou audiencích se zmiňuje na základě mně nedostupné práce M. Skyta-Zakarpatského Julijan CHYMYNEC, *Ternystyj šljach do Ukrajiny*, Užhorod 1996, s. 305.

⁵¹ První skupinu reprezentují prózy *Frontové zápisky*, *K rodným břehům* a *Nový občan*, zatímco do druhé lze přiřadit díla *Hrdá země* a *Záloha*.

druhém zahraničním odboj, připomenutím jubilea Tarase Ševčenko pak prokázal své sepětí s ukrajinským národním směrem.⁵²

Ojedinělý pokus představitele zakarpatských Ukrajinců publikačně se prosadit v českém prostředí měl vyvrcholit vydáním knihy povídek Hrdá země, která byla ohlášena už na počátku r. 1946, ale nikdy nevyšla. To, že autor debutoval v češtině aspoň časopisecky, bylo paradoxně způsobeno skutečností, že neměl kde tisknout ukrajinské originály svých prací.⁵³ V období před r. 1948 zřejmě nepřicházela v úvahu jeho spolupráce s redakcí prešovského listu Prjaševščina, ačkoli se tam výjimečně objevily i ukrajinské příspěvky. S jistotou lze však říci, že Borolyč neměl stejně jako ostatní optanti ze Zakarpatské Ukrajiny šanci publikovat po r. 1945 v rodném regionu. Důvodem byla nejen plná státní kontrola nad nepříliš bohatou tiskovou produkcí v Zakarpatské oblasti, ale i nepříliš příznivý poměr sovětské moci k těm místním rodákům, kteří se vyhnuli možnosti návratu do SSSR a zůstali raději v Československu. O Borolyčova díla by vzhledem k jejich úzce regionální tématice nejspíše nebyl zájem ani v tisku ukrajinského exilu západní Evropy či severní Ameriky.

Prózy tohoto autora trpěly od počátku nadměrnou patetičností a deklarativností, často lze navíc pochybovat o přesnosti a pravdivosti skutečností, které v nich byly zobrazeny.⁵⁴ Borolyč musel často pravdu nahradit v nejlepším případě polopravdou, protože o svých zážitcích ze sovětského trestního tábora nemohl psát. Jen v případě prózy, ukazující nelidskou tvář německého fašismu, je možno uvažovat o skrytém zobrazení stalinského totalitního režimu.⁵⁵ Snahy Borolyče a jeho vrstevníků seznámit českou a slovenskou veřejnost se zkušenostmi získanými při účasti na druhém zahraničním odboji, byly tak od počátku poznamenány tragickým mementem. Příslušní autoři si museli ve vlastním zájmu uložit velmi výraznou autocenzuru a rozlišovat to, o čem mohou či nesmějí mluvit.

V rámci československé východní armády byly příslušné skutečnosti jistě všeobecně známy, ale česká veřejnost o nich nevěděla téměř nic a z oficiálních zdrojů

⁵² J. BOROLIČ, *Svobodník Marusja Ruščak*, *Partyzán* 1, 1946, č. 4 (1. 2.), s. 17; ID., *Buzuluk*, ib., č. 5 (8. 2.), s. 15 (psáno v červnu 1943); JBČ, *Mohutná manifestace vojáků druhého zahraničního odboje*, ib., č. 10 (15. 3.), s. 3; J. BČ, *Všechn sovětský lid si připomíná /.../*, ib. 1, 1946, č. 9 (8. 3.), s. 18.

⁵³ Jen ojediněle je v časopisu *Partyzán* uvedeno, že Borolyčovy příspěvky byly do češtiny přeloženy, nejspíše se tak ale stalo ve všech případech. Časopis v r. 1946 otiskl ještě několik příspěvků podepsaných pseudonymem Verchovinec, jejichž autorství nelze s jistotou určit.

⁵⁴ Platí to především o delší práci *Návrat do vlasti*, kterou otiskl *Partyzán* 4, 1949, č. 24 (17. 6.) až 26 (1. 7.). Autor zde líčí svou krátkou návštěvu rodného městečka v Zakarpatské Ukrajině na podzim 1944, kdy už byla pod sovětskou vojenskou kontrolou.

⁵⁵ J. BOROLIČ, *Paměti polomrtvých očí*, *Partyzán* 1, 1946, č. 8 (1. 3.), č. 9 (8. 3.), vždy na s. 19.

takové informace nemohla po r. 1945 získat. Rozšiřování podobných svědectví v tištěné podobě by v tehdejších podmínkách bylo v českém, silně sovětofilském prostředí nepřijatelnou záležitostí a žádné periodikum by mu ani neposkytlo své stránky. Jestliže Borolyčovi nebylo dáno realisticky popsat vlastní vězeňské osudy předcházející pobytu v československé armádě, zbývala mu možnost pokusit se o posílení vlastních aktivit prostřednictvím redaktorské práce nebo pokusy o prosazení spolkových aktivit. Obě tyto možnosti, které spolu souvisely a vzájemně se doplňovaly, jsou doloženy určitým počtem archiválií z let 1946–1948.⁵⁶

Borolyč zprvu vyvíjel po určitou dobu úsilí směřující k založení Svazu ukrajinské mládeže Trembita. Poslední slovo navrhovaného názvu prokazuje, že organizace měla sdružovat především Borolyčovy vrstevníky z podkarpatského regionu.⁵⁷ Není jasné, zda československé bezpečnostní orgány byly informovány o tom, že osoby uvažující o vydávání časopisu navázaly kontakt s jedním z předních zakarpatských Ukrajinců, Vikentijem Šandárem. Tento někdejší představitel vlády Karpatské Ukrajiny v Praze odjel koncem července 1945 s transportem uprchlíků z Plzně do jihozápadního Německa. Následující rok se mu podařilo v prostoru česko-německé hranice dvakrát, 25. 6. a 24. 7. 1946, setkat s několika podkarpatskými Ukrajinci žijícími v Čechách i s vlastními rodinnými příslušníky. Tuto možnost zajistili podkarpatští Ukrajinci sloužící v československé finanční strážní či armádě.⁵⁸

Obsah tohoto jednání sice neznáme, víme však, že 24. 12. 1946 byla podána tiskovému odboru ministerstva informací žádost o povolení tisku časopisu Trembita. Vyřizování přípisu se táhlo téměř půl roku, protože návrh byl z Prahy konzultován se Svazem mládeže Karpat v Prešově. Ten sice deklaroval péči o ruskou a ukrajinskou mládež na celém území Československa, ve skutečnosti však vyvíjel činnost jen v oblasti Prešovska a v r. 1946 žádný časopis nevydával. Přesto se Svaz mládeže Karpat vyslovil k návrhu na vydávání Trembity záporně s poukazem na to, že Borolyč a jeho spolupracovníci neprojeví žádnou snahu o navázání kontaktů s Prešovem.

⁵⁶ Písemná pozůstalost J. Borolyče je uložena v Muzeu rusínsko-ukrajinské kultury ve Svidníku na Slovensku. Za zprostředkování informací děkuji pracovníkovi muzea, panu Stepanu Hostyňakovi.

⁵⁷ Trembita je dřevěný dechový nástroj, který užívali a zčásti dosud užívají obyvatelé ukrajinské části Karpat. O koncepci uvažovaného periodika nic nevíme – v pramenech je navíc označován někdy jako časopis a jindy jako almanach.

⁵⁸ O těchto setkáních vypráví Vikentij ŠANDOR, *Spomyny*, tom 2 (Karpatska Ukrajina 1939-1945), Užhorod 2000, s. 210-213. Uvažovanou „Trembitu“ a pohled českých činitelů na ni zmínil na s. 210 a 212. Šandor se na setkání vypravil z okolí bavorského Hofu, předchozí setkání plánované na 16. 5. 1946 se nezdařilo, stejně jako poslední, které se mělo uskutečnit před Šandorovým odjezdem do USA v r. 1947. Autor se sice do okolí Selbu vypravil, ale přítomnost podezřelých osob v okolí hranice jej donutila k předčasnému návratu (ib., s. 217-218).

Zároveň bylo kriticky poukázáno na hrozící „povážlivé tříštění sil ukrajinské mládeže“, protože prý Borolyč a jeho kolegové mohou své příspěvky publikovat v existujících časopisech. V praxi to ale reálně nešlo ani v místním listu Prjaševščina (převážně ruskojazyčném), v pražském rusko-ukrajinském časopisu Zvezda-Zvizda (ten však v červnu 1947 nevycházel), ani v pražském vysokoškolském měsíčníku Kost'or (ten byl vydáván v ruštině a ukrajinské příspěvky neotiskoval). Všechny navrhované publikační možnosti, které potřebnost Trembity zpochybňovaly, byly tedy problematické, ministerstvo vnitra však mělo důvod vydání Trembity zamítnout.

Borolyč se ani za této situace nevzdal a po půl roce, 14. 7. 1947 oznámil ministerstvu vnitra utvoření Svazu ukrajinské mládeže Trembita. K jednání v této věci byl pozván (jednou i s dalším rodákem a vojenským optantem z Podkarpatska Jurijem Borysem) v červenci 1947 a znovu v lednu 1948. Protože příslušná předběžná jednání nebyla z hlediska úřadů uzavřena, nemohl spolek z právního hlediska začít fungovat. V tomto případě nepochybně existoval úřední zájem organizaci mladých zakarpatských Ukrajinců nepovolit s poukazem na tytéž skutečnosti, které motivovaly záporný postoj k Trembitě.⁵⁹

V létě 1947 se Borolyč pokusil také o zajištění tiskového orgánu připravovaného Svazu zakarpatských vojáků československé armády. Ve jménu této tehdy uvažované organizace převzal redigování pražského dvojjazyčného časopisu Zvezda-Zvizda, který vycházel už od konce června 1946. Původně se jednalo o periodikum jiného typu vydávané pod jménem Karpatskaja zvezda jako týdenní „orgán pokrokové mládeže Prešovska“ a vybavené také oddělením redakce a administrace v Olomouci a zčásti i v Bratislavě. Funkci hlavního redaktora listu, který byl zprvu vydáván výlučně v ruštině, vykonával Petr Bunganič pocházející z Prešovska.

Na konci února 1947 se Karpatskaja zvezda přeměnila na rusko-ukrajinský časopis s jazykově zdvojeným názvem Zvezda-Zvizda, který vycházel do počátku dubna téhož roku. Není jasné, nakolik byla tato změna vyvolána aktivitami Borolyče, popř. jiných zakarpatských Ukrajinců. V každém případě právě Borolyč převzal funkci hlavního redaktora časopisu na konci července 1947, po více než tříměsíční přestávce ve vydávání listu. Neopomněl přitom v jednom z příspěvků zdůraznit, že týdeník je náhradou za nerealizovanou Trembitu, kterou se zakarpatští Ukrajinci v ČSR neúspěšně

⁵⁹ Posledním dokladem k této záležitosti, který znám, je dopis referenta národní bezpečnosti ÚNV hl. m. Prahy J. Borolyčovi z 28. 7. 1948, dotazující se již dosti zbytečně či alibisticky, „zda spolek /.../ se již ustavil a vyvíjí činnost, či zda se vůbec neustaví“.

pokoušeli založit.⁶⁰ Zmínil se také o existenci tiskového fondu, z něhož měla být v dalším období Zvezda-Zvizda financována a na který zaslali příspěvky převážně vojáci československé armády pocházející z Podkarpatska.

Borolyč připravil jen dvě nebo tři čísla týdeníku, která byla vytištěna v Praze s pozměněným ruským podtitulem „Orgán pokrokové mládeže Prešovska a Svazu československých zahraničních vojáků-Ukrajinců 2. (vlastenecké) války” [sic!].⁶¹ Kromě Borolyče byl jako příslušník redakce uveden v červenci 1947 technický redaktor Ilja Vološčuk, také rodák z Podkarpatské Rusi, který však byl a zůstal stoupencem ruského jazykového směru stejně jako další představitel listu, redaktor P. Bunganič.

Jak je patrné, došlo k pokusu propojit snahy ukrajinofilské skupiny bývalých zahraničních vojáků vedené Borolyčem se skupinou rusofilských studentů pražských vysokých škol pocházejících z Prešovska. Obsah dochovaných dvou čísel z r. 1947 dokazuje, že redakce se poměrně úzkostlivě snažila udržovat shodný podíl příspěvků otištěných v ruštině a ukrajinštině, ačkoli podobu listu formovaly především ukrajinsky psané materiály Borolyčovy. Výjimečně byly publikovány příspěvky psané dialektem.⁶²

Politické zaměření listu se v době krátkého Borolyčova působení nezměnilo. Příspěvky zabývající se hodnocením aktuální situace odrážely výrazně levicové nálady a sympatie související s politikou KSČ. Projevilo se to mj. v komentářích k pokusu o obnovení Selské jízdy v Nechanicích, ještě více ale v hodnocení zahraničněpolitických událostí. Je otázkou, zda přesvědčení autorů a redaktorů se zčásti neprolínalo s vynuceným manévrováním v zájmu zachování existence časopisu.

Změnu profilu obnoveného listu prozrazoval hlavně růst pozornosti věnované válečným činům i současným aktivitám zakarpatských příslušníků československé armády. Charakteristická je např. zpráva o přípravě dokumentárního alba, které mělo

⁶⁰ V desátém čísle Zvezdy-Zvizdy (z 23. 7. 1947) je na s. 4 mj. uvedeno: „Nemůžeme dostatečně vyjádřit radost z toho, že také my, zakarpatští Ukrajinci, máme svůj tiskový orgán. Hned od našeho příchodu /do ČSR/ jsme všichni pociťovali potřebu časopisu, který by nás i nadále spojoval v nových, mírových podmínkách našeho života.”

⁶¹ V exempláři Národní knihovny v Praze jsou dochována pouze čísla 10 (38) ze dne 23. 7. 1947 a 11 (39) z 30. 7. 1947, zatím se však nepodařilo najít následující číslo 12 (40). Jeho existence je potvrzena tím, že úvodní číslo dalšího ročníku, vydané až 16. 2. 1948, je označeno 1 (41).

⁶² Jednalo se o svérázné, ad hoc vytvořené dopisy pražského studenta z Prešovska rodičům, které glosovaly z levicových pozic aktuální vnitropolitické i zahraniční události. Dopisy byly podepsány „Vaš syn Vasyl” a opatřeny ukrajinským nadpisem „Peršyj (resp. Druhý) lyst prazkoho studenta do svojich rodyčiv” s podtitulem „Hovirkoju”, tj. „Dialektem”. Srv. Zvezda-Zvizda 2, 1947, č. 10 (23. 7.) a 11 (30. 7.), s. 4. Zhruba na tomto základě byl o necelé půlstoletí později uskutečněn v Prešovsku pokus o vytvoření rusínského jazyka resp. jeho východoslovenské varianty.

podchytit všechny „zakarpatské Ukrajince - účastníky vlastenecké války“.⁶³ Právě tato skupina se měla stát hlavní oporou dalšího vydávání listu, ať šlo o jeho dobrovolnou finanční podporu nebo o hledání nových předplatitelů. Iniciativa projevená čtenáři naznačovala značnou míru ochoty pomoci listu, který vnímali jako svůj. Otištěna byla např. informace, že na tiskový fond Trembity poskytlo finanční příspěvek celkem 71 osob, z toho šest žen. Částky určené na vydavatelský fond časopisu kolísaly mezi 20 a 1 000 Kčs – celkem bylo tímto způsobem získáno téměř 9 000 Kčs.⁶⁴

Podkarpatští příslušníci československé armády měli tedy zájem svůj časopis podpořit a udržet, přičemž v této věci nehrála zřetelnou roli jejich příslušnost k ukrajinskému nebo ruskému jazykovému proudu. Projevená snaha však nakonec nebyla korunována úspěchem. Od počátku srpna 1947 list půl roku nevycházel. Po jeho obnovení byla v únoru 1948 vydána už jen dvě čísla připravená týmiž redaktory, administrace a tisk časopisu však byly přesunuty do Prešova. Příslušná změna byla nejspíše ovlivněna snahou o účinnější kontrolu listu vydávaného pro skupinu osob, která byla chápána jako politicky ne zcela spolehlivá. Přestože redakce projevila v únorovém období potřebnou míru loajality, jeho vydávání nemohlo pokračovat. Popsané peripetie kolem vydávání *Zvezdy-Zvizdy* naznačují, jak složitá byla pozice podkarpatských vojáků-optantů dva až tři roky po jejich příchodu na území osvobozeného Československa.

Souběžně s neúspěšnou snahou o vytvoření organizace mládeže se rozvíjelo úsilí o ustavení Svazu československých zahraničních vojáků-Ukrajinců, účastníků 2. světové války, zmíněného už v souvislosti s vydáváním *Zvezdy-Zvizdy*. O okolnostech spojených s vytvářením organizace vojáků víme jen málo. Zmínky v časopise nejsou jednoznačné a svědčí o tom, že organizace se nacházela teprve v zárodečném stadiu. Čtenáři byli informováni, že úvahy o založení spolku existují už delší dobu, přípravný výbor, jehož členy bohužel neznáme, však neměl do června 1947 možnost prodebatovat podrobnosti v širším kruhu. Všichni zainteresovaní byli teprve žádáni o své návrhy a připomínky. Konstatuje se rovněž, že snahy o založení svazu našly podporu Obce československých legionářů.⁶⁵

⁶³ *Zvezda-Zvizda* 2, 1947, č. 10 (23. 7.), s. 2. V této souvislosti byli k zaslání fotografie vyzváni zřejmě jen jedinci, kteří bojovali v československé armádě a optovali pro ČSR.

⁶⁴ *Ib.*, č. 11, s. 1. U většiny dárců není bohužel udáno, v které lokalitě tehdy bydleli.

⁶⁵ Základní informace o zamýšlené organizaci přináší zejména anonymní článek *V peršu čerhu orhanizovanist', Zvezda-Zvizda* 2, 1947, č. 10 (23. 7.), s. 2. Srv. jiný anonymní materiál *Godovščina progressivnoj gazety*, *ib.*, s. 2.

Skutečnost, že vydávání listu bylo brzy přerušeno, ztěžuje další sledování osudů proponovaného spolku. Zdá se, že československé úřady byly nakloněny myšlence převést příslušnou iniciativu opět do oblasti Prešovska a vzdálit ji tak Praze a českým zemím. Mohly si od tohoto řešení slibovat, že udří příslušnou iniciativu výrazněji pod kontrolou a že její činnost neopustí plně levicové, prokomunistické zaměření. Proto byl uskutečněn pokus o vytvoření Svazu ukrajinsko-ruských partyzánů, zahraničních vojáků a ilegálních pracovníků, jehož ustavující schůze se konala v Prešově 5. září 1947.⁶⁶ Nevíme, zda se příslušného jednání zúčastnil někdo z aktivistů, kteří asi o dva měsíce dříve vyvinuli podobnou iniciativu v českých zemích. Přípravný výbor, který vzešel z jednání v Prešově, zvolil do hlavních funkcí dvě osoby z Prešovska plnící zároveň roli funkcionářů UNRP (P. Židovského a P. Babeje), frontový voják V. Horňák se stal tajemníkem. Ač to není ve stručné tiskové informaci uvedeno, dá se předpokládat, že organizace měla mít celorepublikovou působnost.⁶⁷

Tento vývoj de facto znemožnil úspěšné završení snah skupiny, reprezentované nejen Borolyčem, ale také kapitánem československé armády, zakarpatským rodákem Vasylem Kišem. Ten byl v říjnu 1944 příslušníkem neúspěšného leteckého výsadku v prostoru Loun, odkud se dostal na Chrudimsko a zde v rámci partyzánského seskupení působil do konce druhé světové války.⁶⁸ Po jejím skončení se usadil v severočeském Mostě, kde se stal v únoru 1946 spoluúčastníkem národní správy firmy Velkoobchod vínem a výroba likérů Max Cidlina. Zároveň byl zvolen předsedou mostecké krajské odbočky Sdružení českých partyzánů a působil také jako vojenský poradce znárodněného československého filmu.⁶⁹ Na základě své účasti v zahraničním i domácím odboji získal poměrně vysokou hodnost a dostal se do postavení neoficiálního mluvčího zakarpatských Ukrajinců v československé armádě. Takto vystoupil např. na jednání vojáků zahraničního odboje na počátku března 1946.⁷⁰ Obdobně se nepřestal angažovat ani

⁶⁶ Už v létě r. 1945 se v Prešově konaly přípravy k založení Svazu partyzánů Karpat – zmocněncem UNRP pro tuto organizaci byl M. A. Dančo – Prjaševščina 1, 1945, č. 31 (1. 7.), s. 3.

⁶⁷ Stručnou zprávu o zakládací schůzi přinesl list Prjaševščina 3, 1947, č. 38 (18. 9.), s. 1.

⁶⁸ Srv. články *Škola parašutistů-partyzánů: Z vyprávění parašutisty Kiše*, Partyzán 2, 1947, č. 3 (17. 1.), s. 17; Jan VOBEJDA, *Most volá Chrudim: Ze zápisů parašutisty Vasila Kiše, velitele partyzánského pluku L. Svobody*, ib. 3, 1948, č. 6 (6. 2.), s. 16. Do širšího kontextu zařadili Kišovu činnost Jan GEBHART – Ján ŠIMOVČEK, *Partyzáni v Československu (1941–1945)*, Praha – Bratislava 1984, s. 356–359, 431–432.

⁶⁹ V této funkci se uplatnil např. při natáčení filmů *Jakub Skýva, člověk spravedlivý*, a *V horách duní*, srv. Svobodné noviny 2, 1946, č. 6 (8. 1.), s. 5, resp. Partyzán 1, 1946, č. 9 (8. 3.), s. 21, č. 34 (6. 9.), s. 18. V týdeníku Partyzán lze najít také četné zmínky o Kišově organizační činnosti v Mostě.

⁷⁰ J. Bě / J. BOROLYČ/, *Mohutná manifestace vojáků druhého zahraničního odboje*, Partyzán 1, 1946, č. 10 (15. 3.), s. 3.

v následujícím roce, kdy mj. finančně i organizačně podporoval projekt vydávání listu *Zvezda-Zvizda*.⁷¹

V měsících zbývajících do února 1948 se další vydávání tohoto listu nepodařilo zajistit, stejně tak nebylo možno postavit činnost spolku zakarpatských vojáků československé armády na základy, které by úřady mohly tolerovat. Tato zcela logická, odůvodněná a potřebná iniciativa se z úředního hlediska zdála být problematickou. Nesmíme zapomínat na to, že na konci července 1947 budila značný zájem problematika skupin příslušníků UPA, kteří se pokoušeli přes ČSR přemístit na území západního Německa. Český tisk o této problematice informoval velmi nedostatečně. Někteří z podkarpatských Ukrajinců byli, ať právem či neprávem, podezírání ze sympatií s těmito reprezentanty ukrajinského odboje a tento přístup byl mechanicky přenášen na celou skupinu podkarpatských Ukrajinců-svobodovců.

Na podzim r. 1947 byla uvedena do pohybu tzv. mostecká aféra, o které se zmiňují v další podkapitole. Někteří zakarpatští Ukrajinci z československé armády (většinou už demobilizovaní) byli v souvislosti s jejím vyprovokováním a s chystaným procesem vyšetřování na přelomu let 1947 a 1948, někteří z nich se pak stali v květnu 1948 hlavními aktéry příslušného soudního procesu. Kiš patřil mezi ty zakarpatské optanty, kteří nebyli aférou bezprostředně postiženi. Jeho jméno se objevuje ve spisovém materiálu kolem mostecké aféry ve zcela odlišné souvislosti. Ve strojopisné Informaci o tzv. mosteckém případě se uvádí, že koncem října 1947 obžalovaný Strouhal, který udržoval kontakt s řadou podkarpatských příslušníků armády, mluvil o Kišovi jako o zrádci, který „zběhl ke komunistům” a ponese za to následky.⁷² Přes prokazování upřímné nebo okolnostmi vynucené loajality se však po únoru 1948 represe nevyhnuly ani Kišovi a dalším příslušníkům skupiny, kterou reprezentoval.⁷³

Iniciativy zakarpatských Ukrajinců projevené nejvýrazněji kolem poloviny r. 1947 nebyly státní mocí nijak vítány ani podporovány. Příslušná skupina hrála v tomto období úlohu mouřenína, který splnil svou úlohu a stal se nepohodlným. Úřady se nepochybně obávaly, že by se navrhovanou organizací nepodařilo kontrolovat a že by její činnost mohla následně způsobit komplikace ve vztazích se SSSR.

⁷¹ Jistě nebylo náhodou, že první z biografických portrétů zakarpatských Ukrajinců-svobodovců byl věnován právě Kišovi: -jub- [J. BOROLYČ], *Kapitan Vasyl Kiš*, *Zvezda-Zvizda* 2, 1947, č. 10 (23. 7.), s. 3.

⁷² ABS Praha, sign. 310-73-1.

⁷³ Kiš byl několik měsíců protiprávně vězněn v souvislosti s přípravou procesu gen. H. Píky, jak dokládá Antonín KRATOCHVÍL, *Žaluji (Stalinská justice v Československu)*, Praha 1990, s. 245-246.

Jurko Borolyč jako představitel této skupiny, vybavený určitými intelektuálními zájmy a ambicemi, se stal nakonec prozaikem, který se podřídil dobovým požadavkům na vytváření politicky angažované a v podstatě služební literatury. V 50. a 60. letech vydal několik ukrajinských titulů v Prešově a později i v sovětské Ukrajině, posmrtně vyšel překlad jedné jeho knihy do češtiny. Ať byly Borolyčovy záměry jakékoli, svou tvorbou de facto podpořil dobové totalizační tendence v literární oblasti, a dostal se tak do rozporu se svými životními zkušenostmi, kterých nabyl na počátku 40. let v SSSR.⁷⁴

Jak je patrné, skupina ukrajinských příslušníků československé armády si mohla díky zásluhám z válečných let jen teoreticky vytvořit lepší pozici než ostatní čeští Ukrajinci. Nepomohlo ani to, že příslušníci této skupiny Ukrajinců nežili mezi léty 1939 a 1945 na českém území, a nemohli být obviňováni ze spolupráce s okupačním režimem. Vojáci z Podkarpatska marně očekávali, že úřady vezmou tuto skutečnost v potaz a projeví větší vstřícnost vůči jejich požadavkům. Ve skutečnosti začala být jejich skupina hned po květnu 1945 zatlačována do jakéhosi informačního vakua, mimo zorný úhel a zájem velké většiny českého periodického tisku. Neexistoval zájem mluvit o podílu zakarpatských Ukrajinců v československé armádě ve větším rozsahu a upozorňovat na ně, oni sami pak tuto informační bariéru většinou nedokázali prolomit a své zkušenosti nemohli české veřejnosti předat.

Konstatování uvedených problémů naznačuje složitou a v mnohém tragickou situaci této části nových ukrajinských obyvatel českých zemí. Ta byla srozumitelná snad jen skupině českých reemigrantů z Volyně, kteří se vrátili do českých zemí buď jako vojáci v r. 1945, nebo převážně jako reemigranti v r. 1947. Také oni měli za sebou krátkou, výraznou, ale v prostředí českých zemí po r. 1945 těžko sdělitelnou zkušenost se stalinským režimem. Přestože se ani části volyňských Čechů nevyhnuly perzekuce, mohli na rozdíl od osob z Podkarpatska vytvořit svou organizaci a vydávat díky tomu vlastní týdeník.

⁷⁴ K postavení Borolyčovy tvorby v rámci širších tradic ukrajinské literatury vzniklé v českém prostředí srv. B. ZILYNSKYJ, *Poznámky k vývoji ukrajinské emigrační literatury v ČSR*, in: Duchovní proudy ruské a ukrajinské emigrace v Československé republice, 1919–1939 (Méně známé aspekty), Praha 1999, s. 133–134. Název časopisu (Karpatskaja - Karpatska) Zvezda - Zvizda je v citované stati uveden v nepřesné podobě.

5. 1. 6. Organizace studentů z Prešovska v Praze

V druhé polovině r. 1947, v době zvyšujícího se tlaku na představitele tradiční skupiny českých Ukrajinců i na Ukrajince z Podkarpatska, se vyvíjelo zcela odlišně rusínské etnikum z Prešovska. Jeho představitelé upřednostňovali mezi léty 1945 a 1948 i v českém prostředí ruskou národní sebeidentifikaci, a tím se dostávali mimo podezření, které svými aktivitami vyvolávali čeští Ukrajinci.

Aktivity představitelů rusínského etnika z Prešovska pokračovaly nerušeně dále ve dvou povolených organizacích, které působily v Praze a kde se angažovali zejména studenti z uvedeného regionu. Spolek Vozrožděníje byl organizací čistě studentskou, zaměřenou na pěstování kultury a osvěty. Oproti tomu členská základna spolku Prolom se neskládala jen ze studentů nebo osob pocházejících z Prešovska. Hlavním cílem jeho činnosti byla totiž propagace pravoslavného vyznání, příp. urychlování přestupu (resp. podle výkladu jeho členů: návratu) příslušníků stále ještě legální řeckokatolické církve k pravoslaví.

Obě uvedené organizace reprezentovaly ruský jazykový směr, ačkoli etničtí Rusové (starší emigranti nebo studenti pocházející z Ruska) zde podle dostupných zpráv nebyli zastoupeni. Aktivity studentů z Prešovska však nebyly Rusům žijícím v Praze proti mysli a ruský orientované osoby z Prešovska mohly pro své akce použít prostor spolku Russkij očag v pražském Novém Městě.⁷⁵ Více zpráv je k dispozici o činnosti studentského spolku Vozrožděníje. Jeho činnost zahájená v říjnu 1921 byla obnovena na valné hromadě 12. prosince 1945, v týž den se po sedmileté přestávce konala první valná hromada pravoslavného spolku Prolom. Poněkud překvapuje zpráva, že na den 18. 12. byla v Praze svolána přípravným výborem také zakládací schůze jakoby konkurenční Jednoty rusko-ukrajinských studentů v Praze, ale další život studentské komunity z Prešova se odehrával na platformě Vozrožděníja.⁷⁶ Jeho valné hromady jsou doloženy pravidelně až do prosince r. 1949. Poslední valná hromada rozhodla až 31. ledna 1951 o likvidaci spolku. Mezi funkcionáře Vozrožděníja patřili mj. Petr Bunganič, který v letech 1946 a 1947 spolupůsobil při vydávání listu Karpatskaja zvezda (resp. Zvezda-

⁷⁵ Právě zde, v Myslíkově ulici, se v listopadu 1947 konala zakládající schůze pražského okresního výboru Ukrajinské národní rady Prešovska.

⁷⁶ Ruskou pozvánku na schůzi podepsanou předsedou přípravného výboru I. Voškou-Ratvajem a tajemníkem I. Macynským otiskla Prjaševščina 1, 1945, č. 69 (16. 12.), s. 3.

Zvizda), a I. Macynskij, který působil po návratu do Prešova jako místní básník a menšinový činitel.⁷⁷

Spolek Prolom byl méně aktivní než Vozrožděnjje, protože mezi rodáky ze severovýchodního Slovenska si nadále silnou pozici zachovával řecký katolicismus. Jeho vyznavači se od ledna 1946 mohli znovu sdružovat ve Skupině řeckokatolické mládeže začleněné do Sdružení katolické mládeže v Československu se sídlem v Praze. Pravoslavně orientovaný Prolom uspořádal po r. 1945 už jen jednu valnou hromadu, která se konala 15. 12. 1948, opět ve shodný den jako valná hromada Vozrožděnjja. Uvedená totožnost schůzovních termínů je dokreslována skutečností, že hlavními funkcionáři obou spolků byli titíž lidé - Ivan Šlepeckij a Emilian Džugan.⁷⁸ Také Prolom zanikl někdy na počátku 50. let v souvislosti s tehdejší všeobecnou likvidací akademických spolků. Ani jedna z pražských organizací sdružujících rodáky ze severovýchodního Slovenska nebyla tedy na rozdíl od ukrajinských spolků likvidována hned po únoru r. 1948.

Z hlediska vývoje názorové platformy studentů pocházejících z Prešovska si udržovala značný význam publikační činnost Vozrožděnjja. Členové spolku vydávali a textově zajišťovali od dubna 1946 ruskojazyčný měsíčník Kost'or.⁷⁹ Výrazná jazyková rigoróznost Vozrožděnjja se dostávala do určitého rozporu dokonce i s vývojem na Prešovsku, kde bylo občasné otiskování ukrajinských textů praktikováno ve všech převážně rusky tištěných časopisech a kalendářích. Přes nejednoznačné reakce čtenářů byla menšinová pozice ukrajinštiny v publikačním životě Prešovska na sklonku 40. let tolerována. Pražská studentská skupina z Prešovska, projevující prostřednictvím svého časopisu tak výrazným způsobem ruskou národní sebeidentifikaci, působí při zpětném pohledu dojmem, že chtěla být „papežštější než papež“.

Podstatné je, že studenti z Prešovska hlásící se k ukrajinské národnosti a tvořící v rámci svého etnického společenství menšinu, neměli možnost samostatně se organizovat. Snad by jim vyhovovala organizace typu už zmíněného, nerealizovaného Svazu ukrajinské mládeže Trembita. Podmínky obou národně-jazykových táborů k prezentaci vlastních názorů nebyly tedy v případě skupiny osob z Prešovska

⁷⁷ Macynskij od poloviny 50. let přešel z pozice obhájce ruského jazykového směru do pozice přesvědčených příznivců a obhájců směru ukrajinského, který upadl za normalizace v nemilost.

⁷⁸ Srv. zápisy v úředních knihách fondu Spolkový katastr v AMP, sign. X-252 (Vozrožděnjje) a X-428 (Prolom).

⁷⁹ Jednotlivá čísla měla rozsah dvaceti stran (v několika případech vyšla dvojčísla o 32 stranách). S články v dvojčíslu 5-6 vyjádřily koncem listopadu 1946 v tiskovém oznámení nespokojenost dvě desítky vysokoškolských studentů a členů Vozrožděnjja, srv. Prjaševščina 2, 1946, č. 44 (28. 11.), s. 1.

rovnocenné a příslušníci ukrajinské orientace byli už před únorovými událostmi znevýhodněni.

Spolkové aktivity rusofilů nebyly jediným způsobem, kterým se osoby z Prešovska v Čechách projevovaly. Sporadicky sem zasáhla i činnost Svazu mládeže Karpat, která se jinak omezovala na severovýchodní Slovensko s tím, že jazyková orientace organizace byla převážně ruská. Uvedený svaz vyslal v létě r. 1947 na turné do českých zemí, které vyvrcholilo účastí na Mezinárodním festivalu mládeže, svůj pěvecký a taneční soubor. Ten byl složen z osob pocházejících z Prešovska, řídil jej ale zakarpatský Ukrajinec-optant J. Šeregij. Členové tohoto uměleckého tělesa předvádějícího ruský i ukrajinský repertoár byli vnímáni v českém prostředí z národnostního hlediska nejednoznačně, tisk je však několikrát označil za Ukrajince.⁸⁰

Na sklonku r. 1947 lze postřehnout tendenci k užšímu propojení organizačních struktur rusky orientovaných rodáků z Prešovska působících v Praze a rusko-ukrajinské reprezentace v Prešově. Iniciativa mohla vycházet z jedné i druhé strany a směřovala k tomu, aby osoby působící a organizované v Praze na sebe vzaly určitou míru reprezentace ukrajinského a ruského obyvatelstva celé republiky nebo jeho generačních či zájmových složek. Dne 7. 11. 1947 se v Praze konala ustavující schůze okresního výboru UNRP, které se zúčastnily osoby z tohoto regionu působící v metropoli republiky.⁸¹ Účastníci schůze se přihlásili k UNRP jakožto svému nejvyššímu představitelskému orgánu a zvolili předsedou okresního výboru představitele starší generace rodáků z Prešovska usedlých v Praze, ministerského komisaře Vasilije Prokipčaka. Další čelné funkce převzali vysokoškoláci ruské orientace – zástupcem předsedy se stal student práv S. Kravčak a tajemníkem student politických věd Ivan Macynskij. V osmičlenném výboru zaujali studenti více než polovinu míst.

Nově zřízená organizační struktura chtěla šířit informace o Prešovsku mezi všemi rodáky z této oblasti žijícími v Praze a stát se spojovacím článkem mezi nimi a jejich regionem. Formálně výbor akceptoval existenci obou typů národního vědomí spjatých s etnikem Prešovska, zjevně však dával přednost ruské orientaci. Výraznou roli okresního výboru UNRP v Praze bylo připraveno akceptovat i nové vedení spolku

⁸⁰ Srv. jv, *Ukrajinská mládež si získala Litovel*, Litovelsko, 1 (1947), č. 13 (16. 8.), s. 4. O zájezdu a jeho úspěšných výsledcích informoval mezi červencem a zářím 1947 několikrát týdeník Prjaševščina.

⁸¹ Informaci o schůzi přinesla Prjaševščina 3, 1947, č. 46 (19. 11.), s. 1. V jejím ruském textu jsou účastníci označeni jako „russkije i ukrainskije prjaševcevy v Prage“, přičemž objektem zájmu výboru byli „vse urožency Prjaševščiny v Prage – russkije i ukraincy“.

Vozrožděnijs, zvolené na valné hromadě dne 27. 11. 1947. Při této příležitosti byl delegován jménem spolku jeho představitel I. Macynskij do pléna prešovské UNRP.⁸²

Dokladem ambic početné skupiny „Prešovců“ v Praze je i návrh z léta 1947, aby se ruskojazyčný měsíčník *Koštor* vydávaný v Praze stal tiskovým orgánem všech spolků vysokoškolských studentů z Prešovska na území ČSR a zároveň ústředního výboru Svazu mládeže Karpat (SMK).⁸³ Na konci r. 1947 následoval pokus o vytvoření jakési nadstavby pražského studentského spolku *Vozrožděnijs* a analogické bratislavské organizace *Dobrzanskij*. Jednání představitelů obou spolků, kteří zastupovali i členy jejich odboček v Brně a Košicích, se konalo dne 3. 12. 1947 v Praze.⁸⁴ Výsledkem se stala dohoda o vytvoření Ústředního svazu ruských a ukrajinských studentů ČSR v Praze. Pražští studenti z Prešovska převzali obě hlavní funkce v rámci svazu – S. Laputka jako předseda a S. Kravčák coby hlavní tajemník. Nově vytvořený svaz se měl podle stanov stát kolektivním členem SMK a současně kolektivním členem Ústředního svazu studentů ČSR.⁸⁵ Pražští a bratislavští studenti pocházející z Prešovska si zároveň hodlali zajistit náležité místo ve struktuře celostátně organizovaného vysokoškolského hnutí. Vyslovili i řadu požadavků týkajících se postavení UNRP a podoby její další práce – domáhali se mj. přidělení dvou míst v plénu rady pro zástupce nově vytvořeného svazu.

Svým názvem chtěl snad ústřední svaz naznačit, že mu jde o spolupráci vysokoškolské mládeže obou jazykových orientací. Ve stanovách se mluví o ruštině a ukrajinštině jako jednacích jazycích, zatímco čeština a slovenština měly být používány ve styku s československými úřady. Náznak toho, že v praxi by byla opět preferována ruština, lze spatřit v článku stanov, který hovoří pouze o ruském, českém a slovenském textu v opisu razítka. Ukrajinští studenti z okruhu tradiční emigrace se na práci tohoto spolku téměř určitě nepodíleli a sami své spolkové aktivizty, jež kdysi reprezentovala UAH, obnovit nemohli.⁸⁶

⁸² I. MACYNSKIJ, *Iz obščego sobranija obščestva Vozrožděnijs v Prage*, *Prjaševščina* 3, 1947, č. 48 (4. 12.), s. 4.

⁸³ *Prjaševščina* 3, 1947, č. 32 (7. 8.), s. 3.

⁸⁴ Zprávu o jednání přinesla a text přijaté rezoluce otiskla s velkým zpožděním *Prjaševščina* 4, 1948, č. 6 (13. 2.), s. 2. Materiál nesl výmluvný titul *Studenti z Prešovska budou spojenými silami, ruku v ruce s UNRP, bojovat za práva našeho obyvatelstva*.

⁸⁵ Jazykově slovenská kopie strojopisu stanov se nachází v ÚDAUK, fond Všestudentský archiv, karton B 83.

⁸⁶ Spolkové aktivity snad ukrajinským studentům nahrazoval hudebně-taneční soubor poněkud záhadného názvu *Marusja – Zamkov*, který předváděl kromě jiného také ukrajinský repertoár. O jeho činnosti máme doklady z r. 1947, srv. *Bohuminský kovák* 2, 1947, č. 10 (15. 10.), s. 1, a *Nový směr (Tábor)* 21, 1947, č. 35 (5. 9.), s. 2. Snad šlo o soubor několika zbylých ukrajinských studentů pražské univerzity.

Celostátní rusko-ukrajinský studentský svaz nedokázal vzhledem k dalšímu vývoji událostí výrazněji rozvinout činnost. Přesto lze na základě uvedených skutečností konstatovat, že nastupující, ruský se vymezující inteligence Prešovska se stala vedoucím činitelem uvnitř celé analogicky smýšlející kolonie rodáků z tohoto regionu žijících v Praze. Studenti však z tohoto titulu nedokázali reálně zastupovat celou komunitu přesídlenců z Prešovska na českém území. Ruský orientovaná skupina studentů z Prešovska nepochybně udržovala stálý kontakt s oblastí, ze které vyšla, a značná část jejich příslušníků asi počítala s návratem domů, kde by národně působili v ruském duchu. V tomto směru s ní byla spojena velká očekávání ze strany inteligence tohoto směru přímo v Prešovsku. Studenti působící v Praze a hlásící se k ukrajinskému směru se o vytvoření vlastní organizační platformy v r. 1947 nepokusili a snad ani pokusit nemohli. V rámci širší ukrajinské komunity českých zemí zůstali nejpasivnějším činitelem.

5. 2. Ukrajinský živel jako ideologický nepřítel

5. 2. 1. Zástupná role řeckokatolické církve

Zúžené možnosti spolčování nutily část českých Ukrajinců k hledání náhradních aktivit, které mohly být spjaty s řeckokatolickou nebo pravoslavnou církví. Okolnostmi vynucený zánik organizovaného národního života zvýšil význam obou hlavních náboženských společenství, ke kterým se Ukrajinci hlásili. Řeckokatolická i pravoslavná církev umožňovaly nalezení určité náhradní platformy pro seberealizaci i pro udržování vzájemných vztahů mezi částí příslušníků příslušné komunity. Zároveň ani jedna ze jmenovaných církví nepředstavovala na českém území národnostně čistě ukrajinský subjekt. Mezi řeckými katolíky Ukrajinci převažovali, kromě nich zde však byly zastoupeny osoby inklinující k rusínství, Slováci a sporadicky snad i Maďaři. Ve skupině pravoslavných žijících v českých zemích byl podíl Ukrajinců a Rusínů jistě menší – zastoupeni zde byli jak Češi a Rusové, tak Bělorusové a příslušníci jihoslovanských pravoslavných národů.

Obě skupiny křesťanů východního ritu se navíc dostaly v důsledku sovětské expanze do rozporného postavení, které přecházelo ve vzájemný konflikt. Pravoslaví bylo novými poměry zvýhodněno a zesílil v něm rusko-sovětský vliv v důsledku podřízení československé pravoslavné církve moskevskému patriarchátu. Ukrajinci zaujímal v rámci pravoslavné církevní organizace na českém území ve srovnání s Rusy málo významné postavení a hájení jejich specifických potřeb se stalo

problematičtější záležitostí než v letech druhé světové války. Pro Ukrajince zbylo opět jen neplnohodnotné postavení, které zažívali v rámci Ruské pravoslavné církve na půdě carské říše, ale i v Sovětském svazu.⁸⁷ Role Ukrajinců v rámci řeckokatolické církve byla výraznější, její situace v ČSR se však stala po likvidaci a „pravoslavizaci“ řeckokatolických struktur ve východní Haliči, v Zakarpatsku a v Polsku značně složitou. Likvidace této konfesní struktury byla provedena v Československu podle sovětského vzoru na jaře 1950 a možnost českých Ukrajinců hlásit se k ní skončila.⁸⁸

Nevíme, zda čeští Ukrajinci se hlásili ve své většině k řeckokatolické nebo pravoslavné církvi, ale je jisté, že v rámci řeckokatolické církve, kde se mohli projevat zřetelněji, měli větší podíl na jejím členstvu. Uvedená konfesní struktura mohla také české Ukrajince z různých regionů aspoň zčásti navzájem propojit, sblížovat je se severovýchodní částí republiky a aspoň pomyslně i s Ukrajinou. Na druhé straně udržovala řeckokatolická církev živé kontakty s českým římskokatolickým světem a neztratila úplně ani dřívější vazby na řeckokatolické struktury v západní Evropě nebo jinde ve světě.

Pražská řeckokatolická farnost obsluhovaná farářem a pomocným knězem získala v porovnání s meziválečným obdobím filiálky v Liberci-Ruprechticích a v Milíkově u Mariánských Lázní. Jiní řeckokatoličtí kněží obsluhovali tři římskokatolické farnosti v západních Čechách (Vidžín na severním Pleňsku, Ves Touškov na jižním Plzeňsku a Milíkov). Brněnská farnost měla také dvě pobočky obsluhované samostatně – v Jelení u Bruntálu a Mikulově. V Praze působila také rezidence basiliánů o pěti příslušnících, založená v r. 1945, zatímco řeckokatolické řádové sestry bylo možné najít v Teplé, Libvějovicích a Uherském Hradišti.

V českých zemích působilo celkem téměř čtyřicet osob duchovního stavu hlásících se k řeckokatolickému obřadu (10 světských kněží a celkem 29 řeholníků a řeholnic),⁸⁹ z prešovské eparchie navíc občas přijížděli do vsí v západočeském pohraničí

⁸⁷ Situace pravoslavných Ukrajinců v českých zemích nebyla zatím detailně analyzována mj. proto, že fond pražské farnosti České pravoslavné církve nebyl dosud uspořádán. Základní představu a určitou fakticitu přináší poválečné ročníky pražského církevního měsíčníku *Hlas pravoslavi*.

⁸⁸ Také v případě řeckokatolické církve přináší řadu informací církevní tisk vydávaný v tomto případě v Prešově. Fond řeckokatolické farnosti v Praze zahrnující celou tehdejší zemi českou není dosud uspořádán, dochované materiály pocházející z registratury farního úřadu by však umožnily upřesnění dosavadních výkladů.

⁸⁹ Při provádění součtu osob z obou skupin je třeba dvě osoby odečíst, protože pražští baziliáni Hlaváč a Krett (oba z východního Slovenska) byli od r. 1947 pověřeni funkcemi pražského faráře a výpomocného kněze.

misionáři. S výjimkou sester zaměstnaných v Uherském Hradišti byli všichni ostatní představitelé řeckokatolického obřadu rozmístěni v západní polovině Čech, tedy v oblasti západně od linie Vltavy, zhruba mezi Libercem a okolím Prachatic. Je pravděpodobné, že vzhledem k velkému počtu řádových sester se mírná většina příslušníků popsané skupiny hlásila k ukrajinské národnosti, ačkoli mezi světskými kněžími převažovali rodáci z východního Slovenska (včetně jeho jihovýchodní části), brněnský farář Hradil byl dokonce Čech. Lze předpokládat, že všechny tyto duchovní osoby byly bez ohledu na svou příslušnost ke čtyřem národnostem ochotny a připraveny poskytnout pomoc všem ohroženým jedincům stejného vyznání nehledě na to, odkud přicházeli, a na důvody, které je odtamtud vyháněly.

Ač se to může zdát nevhodné, lze označit řeckokatolickou církevní strukturu za důležitější než kterýkoli z ukrajinských spolků, které na počátku r. 1948 ještě přežívaly na českém území, ale neměly možnost rozvinout činnost celočeského územního charakteru. Přestože působení řeckokatolické církve v ČSR trvalo po květnu 1945 jen necelých pět let, stala se právě ona pro české Ukrajince, lépe řečeno pro jejich řeckokatolickou složku, hlavním, „nadspolkovým“ organizačním činitelem.⁹⁰ V rámci obou obřadů a organizačních struktur katolické církve na českém území mohla být také pěstována jinak poměrně vzácná kritika sovětské reality, konkrétně takového fenoménu státně-církevní politiky, jímž bylo násilné zrušení unie ve východní Haliči v r. 1946.⁹¹ Zdá se, že právě katolicky orientovaná část českého obyvatelstva mohla nabýt větší míry pochopení pro některé stránky tehdejší situace nejen řeckých katolíků, ale obecně Ukrajinců, kdyby to další vývoj poměrů umožnil.⁹²

Řeckokatolické církevní struktury se tak staly zřetelnějším a dočasně také chráněnějším centrem vyjadřujícím aspirace části Ukrajinců žijících na českém území. Poskytovala větší možnosti pro rozvíjení dřívějších, i mimocírkevních aktivit ukrajinské komunity a udržovala si pevnější, zpočátku méně ohroženou pozici. Od r. 1947 však

⁹⁰ Současný stav poznání neumožňuje doložit a potvrdit tento autorův pracovní odhad.

⁹¹ Reakce českého katolického tisku a periodik Československé strany lidové na tuto událost by si zasloužily podrobnější rozbor, na který tu nemám místo. Pozoruhodnou skutečností bylo také vydání českého překladu papežské buly reagující na tuto událost – sv. PIUS XII., *Orientalis omnes* (Okružní list našeho svatého otce /.../ ctihodným bratřím patriarchům, primasům, arcibiskupům, biskupům /.../, Brno 1946.

⁹² Potřebné informace o skutečném stavu věcí v západní Ukrajině se na české území dostávaly. Srv. zprávu o redemptoristovi P. Van de Maelovi, který se vracel ze SSSR do Belgie a informoval učitele i studenty církevního učiliště v Obořišti u Dobříše „o smutném osudu našich katolických bratří východního obřadu“ – Jiří KABÁT CSsR., *Dopis z Obořiště*, Museum (Brno) 73, 1945-1946, s. 160. V tomtéž učilišti byla prý v listopadu 1946 při unijní akademii na počest sv. Josafata provozována ukrajinská hymna – zřejmě se ale jednalo o některou z vlasteneckých hymnických písní používaných v nesovětské Ukrajině (Museum 74, 1946-1947, s. 94).

státobezpečnostní struktury zaměřovaly stále větší míru pozornosti právě na řeckokatolickou církev, kterou vnímali jako nebezpečí také vyšší straničtí činovníci. Ačkoli podstatu církevní unie a vztahu římských a řeckých katolíků nechápali, začali už tehdy směřovat k řešení, jímž byla násilná likvidace řeckokatolické církve.

5. 2. 2. Boj československých bezpečnostních složek proti ukrajinskému nacionalismu

Dříve než církevní kruhy se však staly objektem represí československých státně bezpečnostních struktur mimocírkevní snahy, rozvíjené na bázi OUN. Údaje, které lze najít v písemném materiálu vzešlém z jejich činnosti, mají, pokud je nelze ověřit prameny jiného typu, dosti problematickou hodnotu. Je nepochybné, že v českých zemích zůstalo po květnu 1945 značné množství Ukrajinců, naprosto negativně se vymezujících vůči komunistické ideologii, ať byla uváděna do praxe v Ukrajině nebo v Československu. Tito lidé spolu nepochybně komunikovali a část z nich se pokoušela o aktivní protikomunistickou činnost ve spolupráci s Ukrajinci za západní českou hranici i v západní části Ukrajiny a na jejím pomezí s Polskem. Pokud vznikly nějaké organizační jednotky, které si vzaly tyto úkoly na starost, musely v relativně stále ještě demokratické „třetí republice“ přejít na ilegální způsob práce. V případě OUN se nejednalo o nic nového, protože tato organizace byla od počátku budována s ohledem na potřebu práce svých členů a sympatizantů mimo legální sféru.

V tomto směru neznamenal přechod z protektorátních podmínek do poměrů pozdně benešovské ČSR žádnou výraznou změnu. Nepřátelský vztah bezpečnostních struktur k ukrajinskému nacionalismu po útěku představitelů gestapa nezankl, byl jen nahrazen nástupem československých bezpečnostních složek hlásících se ke komunistické platformě a připravených k boji proti všemu, co ji zpochybňuje nebo ohrožuje. Jestliže „jiná Ukrajina“ vedla nepřátelský zápas s nacistickým Německem i Sovětským svazem, byli její vyznavači v Čechách a v Moravě ve stejné situaci, zvláště když nepřátelský přístup československých bezpečnostních sil kopíroval sovětská stanoviska a postupy. V podmínkách českých zemí nebylo nejpodstatnější ani to, zda snahy OUN reprezentovali před květnem 1945 a po něm stejní lidé, protože určitá míra kontinuity byla v každém případě zachována.

Podobu struktur OUN v českých zemích po r. 1945 zatím nelze s jistotou rekonstruovat vzhledem k nedostatku spolehlivých podkladů. Přetrvaly jistě až do přelomu 40. a 50. let, přestože už před únorem utrpěly těžké ztráty, když někteří jejich

představitelé byli zabiti nebo „jen“ uvěznění. Snahu o rozkrytí této vrstvy ukrajinské reality spjaté s českými zeměmi je zatím nutno realizovat jen na základě obrazu vytvořeného optikou aktivit represivních složek.⁹³

Velmi relativní a problematická tolerance nových československých mocenských představitelů vůči českým Ukrajincům naprosto vylučovala aktivity, které by se snažily podpořit ukrajinské hnutí odporu v oblasti širšího polsko-sovětského pomezí. Existence hnutí odporu a snaha obou zemí, proti nimž bylo namířeno, o jeho urychlenou likvidaci, musely zatáhnout do hry i Československo. Také zde byly prokomunistické síly připraveny vyjít vstříc sovětským požadavkům na aktivní spolupráci. Československé MV zahájilo už v r. 1945 svéráznou informační akci, jejímž prostřednictvím upozornilo podřízené úřady na nespolehlivost nebo podezřelost Ukrajinců, kteří se na československé území dostali až v r. 1944 nebo 1945.

Dne 10. srpna 1945 byl vyhotoven důvěrný oběžník MV adresovaný oběma zemským národním výborům v českých zemích, SNR, všem ONV a ředitelstvím i úřadům národní bezpečnosti.⁹⁴ Formou podrobné citace byla podřízeným úřadům zprostředkována detailní, sugestivně působící informace získaná „z důvěrného pramene“ a obsahující naprosto jednostranné informace o spolupráci Ukrajinců z východní Haliče s Němci po r. 1941 a o zločinech spáchaných Ukrajinci na civilním obyvatelstvu. Příslušná charakteristika týkající se zejména ukrajinských pomocných policejních oddílů vyvrcholila nehoráznými slovy: „Všechna tato holota uprchla před Rudou armádou na západ a ideálem všech bylo Československo a zvláště Praha. Je proto nutné posvítit si na všechny uprchlíky z Polska a důkladně jejich dokumenty přezkoušet. Všichni jsou hitlerovskými agenty.“ Teprve v závěru textu byla obsažena mnohem kratší pasáž kriticky hodnotící činnost říšských Němců, kteří se angažovali v německých policejních oddílech v Haliči a konstatující, že v první řadě oni se tam dopustili různých zločinů.

Naprostá jednostrannost tohoto výtvaru ministerstva vnitra je potvrzena skutečností, že se ani v nejmenším nezmínil o ozbrojených akcích, které uskutečnila UPA po svém zformování proti německým oddílům. Text srpnového oběžníku, který také vůbec neuvažoval o spolupráci části haličských Poláků s Němci, úkoloval podřízené

⁹³ Vývoj ukrajinské agendy StB sleduje v širším časovém výměru Ondrej KOUTEK, *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec Ukraińców w Czechosłowacji w latach 1945-1989*, in: Grzegorz Motyka (red.), *Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945-1989)*. Z warsztatów badawczych, Warszawa 2005, s. 297-334. Autor poukazuje na s. 302 na údajný Banderovský výbor pro ČSR v Praze, který bývá zmiňován častěji.

⁹⁴ Oběžník je opatřen číslem Z-8055/1945. Dochován je např. v SOKA Semily, f. ONV Jilemnice, prezidiální spisy, sign. U/1, ale jistě lze s jeho přítomností počítat i jinde.

úřady (v praxi až po úroveň jednotlivých stanic SNB). Jejich úkolem mělo být provedení „dalšího šetření a důkladného prověření uprchlíků z Polska“. Míněni ale byli, jak už jsem uvedl, nikoli Poláci, ale Ukrajinci.

Podobnou tendenci prozrazuje jiný důvěrný oběžník MV z 28. 11. 1945 určený stejné kategorii úřadů. Tento dokument stručně a dosti zmateně informoval o tvoření teroristických oddílů (v textu se uvádí termín „Banderia“) „příslušníky Ukrajinské republiky“ v některých částech Ukrajiny, Zakarpatské Ukrajiny, na Slovensku, v Rumunsku a Bulharsku – zvláště údaj o ukrajinských povstalcích působících v jihovýchodní části Balkánu působí zcela absurdně. Sdělení MV se týkalo snah těchto oddílů podvracet veřejný pořádek v SSSR a státech s ním spřátelených a průniku příslušných jednotek na pohraniční území ČSR v poslední době. Naráží se zde jistě na první delší výpad příslušníků UPA z Polska na východní Slovensko uskutečněný nedlouho předtím. Oběžník žádal od podřízených úřadů podání zpráv v případě zjištění podobných skupin.⁹⁵

Obdobný ráz měly také některé analytičtější materiály zpracováváné ve stejné době. Uvést lze např. hlášení zemského odboru bezpečnosti II v Praze ze dne 26. února 1946 o ukrajinských organizacích UNO a UVO v době okupace. Textově zčásti shodná, ale místy detailnější byla tajná zpráva oblastní správy Obranného zpravodajství (OBZ) při velitelství 1. oblasti určená pro hlavní správu OBZ při ministerstvu národní obrany a datovaná 11. 3. 1946. Tento dokument se soustředil zejména na činnost ukrajinských (a zčásti ruských) emigrantů v Mladé Boleslavi a také v Poděbradech za druhé světové války. Z událostí následujících po květnu 1945 zde byla uvedena jen deportace čtyř mladoboleslavských Ukrajinců k „ruské vojenské prokuratuře“ v Hornu v Rakousku. Materiál nakonec dospěl k závěru o současných aktivitách českých Ukrajinců, které zhodnotil slovy: „Ukrajinci v ČSR žijící snaží se navázati spojení s Ukrajinci v cizině, a to pomocí UNRRA a ilegálním přechodem přes hranice ČSR.“⁹⁶

Velmi obdobně charakterizuje směr zájmů československých bezpečnostních orgánů nedatovaný materiál věnovaný údajně Národnědemokratické unii ukrajinského národa v Plzni a snahám plzeňských Ukrajinců o udržování styků s Ukrajinci v Bavorsku.⁹⁷ Nedostatečnou kvalitu získaných podkladů dokazuje to, že autoři zprávy

⁹⁵ Oběžník č. Z/II- 15 319/1045 (SOKA Semily, ib.).

⁹⁶ Velitelství 1. oblasti – oblastní správa OBZ, č.j. 13 379/2-A/taj. zprav. 1946 (AMV Praha).

⁹⁷ AMV, f. 6/247-1, s. 382-383, 387. Pramenem tohoto materiálu byly „poznatky na gen. Bartíka“. Při odvolání J. Bartíka z funkce šéfa zpravodajského odboru ministerstva vnitra měly sehrát určitou úlohu mj.

nebyli schopni odhalit totožnost „nějakého dr. ing. prof.“, který měl být hlavní postavou mezi Ukrajinci v Plzni.⁹⁸ Zpráva dále konstatuje, že v r. 1945, v době přítomnosti amerických vojsk v části západních Čech, „Plzeň byla hlavním střediskem ukrajinských nacionalistů z ČSR, jelikož se tam odbyvaly různé schůzky agentů“. Důležité je opakované konstatování role organizace UNRRA při zajišťování kontaktů mezi Ukrajinci v ČSR a Německu po r. 1945.

Z uvedených informací je zřejmé, že zájem bezpečnostních složek o Ukrajince zdržující se po r. 1945 na českém území a o jejich kontakty se západní Evropou byl poměrně výrazný a soustavný, o míře jeho profesionality lze však vyslovit odůvodněné pochybnosti. Shodnými rysy posuzovaných materiálů jsou povrchnost a neschopnost či neochota orientovat se ve složité ukrajinské problematice. Naprosto scházela snaha odlišit podstatné od nepodstatného, resp. pravdivé údaje od falešných interpretací nebo smyšlenek – takový úkol si však nikdo nekladl. Důvodem byl jistě způsob získávání potřebných údajů, které aspoň zčásti pocházely od nahodilých a problematicky informovaných zdrojů. Představy československého ministerstva vnitra o činnosti ukrajinské emigrace před r. 1945 a o aktuálním ukrajinském hnutí odporu zůstávaly v tuto dobu značně nepřesné a neúplné. V této podobě byly informace rozšiřovány dále, což nemohlo přispět k racionálnímu vnímání a posuzování problematiky. Plně se tato skutečnost projevila v létě a na podzim 1947.

Bdělost zachovávaná vůči podezřelým ukrajinským aktivitám se projevila i ve způsobu reakce na pokus významné ukrajinské exilové struktury v USA o oslovení prezidenta Beneše. V souvislosti s pověstmi, které se v západním světě oprávněně šířily o násilných repatriacích Ukrajinců do SSSR, se předseda Ukrajinského kongresového výboru Ameriky Stefan Šumejko⁹⁹ obrátil v dubnu 1946 telegraficky na prezidenta. Jménem severoamerických státních příslušníků ukrajinského původu žádal, aby českoslovenští Ukrajinci nebyli vydáváni do SSSR vzhledem k možnosti jejich ohrožení perzekucemi nebo i smrtí. S odvoláním na usnesení OSN Šumejko poukazoval na nejistý osud 30 000 Ukrajinců a také 10 000 Židů, kteří se v ČSR

materiály o ukrajinstických nacionalistických organizacích z doby mezi srpnem a říjnem 1945. Srv. Karel KAPLAN, *Pět kapitol o únoru*, Brno 1997, s. 84.

⁹⁸ Srv. Bohdan ZILYNSKYJ, *Ukrajínští emigranti v Plzni*, Západočeský sborník historický (Plzeň) 2, 1996, s. 382-383. Z kontextu je přitom zřejmé, že se nepochybně jednalo o výše zmíněného prof. Polikarpa Herasymenka-Volkovynského.

⁹⁹ Ukrajinský kongresový výbor Ameriky (UKKA) založený v r. 1940 představoval nadřizenou společensko-občanskou centrálu Ukrajinců USA, jíž Šumejko předsedal v letech 1944-1949. O případu, k němuž je dochována dokumentace i v AKPR, informuje POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu*, s. 349, její údaje zde doplňuji.

nacházeli v postavení válečných uprchlíků a osob bez státní příslušnosti. Žádal proto prezidenta Beneše, aby byl uvedeným osobám povolen pobyt v ČSR. V dostupných materiálech není specifikováno, o jaké Židy se mělo jednat. Snad šlo o uprchlíky ze západní Ukrajiny, tj. především z východní Haliče a Zakarpatské Ukrajiny. Z těchto regionů zřejmě pocházeli také Ukrajinci, na jejichž obranu Šumejko vystoupil. Teoreticky se mohla jeho žádost týkat také ukrajinských emigrantů, kteří se usadili v ČSR za první republiky a nezískali československé občanství.

Došlý podnět nebyl ponechán bez odpovědi, kterou však prezidentská kancelář přehrála na ministerstvo zahraničí, přičemž obě instituce připravovaný text odpovědi konzultovaly. Československá strana vycházela z premisy, že je třeba respektovat pravidla, která ve věcech občanství a jeho pozbytí platila v SSSR. Záležitost byla nejvýrazněji řešena v září a říjnu 1946, kdy československé ministerstvo zahraničí dospělo k názoru, že Šumejko je ovlivněn tendenčními zprávami. Pozastavovalo se zejména nad uvedeným počtem ohrožených osob, který považovalo za přemrštěný. Zároveň se ministerstvo hodlalo vyhnout korespondenci s emigrantskou organizací typu UKKA, „aby tím nedalo podnět k další polemice o této otázce“. Zaslalo proto jen přípis československému velvyslanectví ve Washingtonu, které mělo samo zaujmout vhodné stanovisko „v případě dalšího rozvířování této otázky“. Prezidentská kancelář dospěla k názoru, že Šumejkovi má být washingtonským zastupitelským úřadem sděleno jen to, že prezident Beneš jeho telegram dostal. Celý problém byl tedy zdárně zameten pod koberec.

Je příznačné, že pokus UKKA zasáhnout do problematiky násilných repatriací nenašel ve své době paralelu v úsilí vedoucích institucí či struktur sovětské Ukrajiny. Ty neměly právo zabývat se podobnými tématy, která řešily celosvazové struktury, zato však musely sdílet jejich názor na politicky nepohodlný ukrajinský exil. Další československo-ukrajinský kontakt popsaného typu není znám. Pokud některé ukrajinské spolkové organizace ze západního světa vstoupily před únorem 1948 do hry o osud Ukrajinského muzea v Praze, dalo se tak na nižší, spolkové úrovni a také v tomto případě neúspěšně.

Je nesporné, že nacionalistické složky ukrajinského exilu v Bavorsku se pokoušely ideově a politicky usměrňovat ozbrojené hnutí pokračující v boji na sovětském i polském území. Jejich zájem o Ukrajince žijící na bezprostředně sousedícím českém území byl logický a nemůže překvapovat. Ukrajinské nacionalistické hnutí si zároveň uchovalo vzpomínku na Prahu jako místo, které mělo pro jeho počáteční vývoj značný

význam.¹⁰⁰ V Praze nepochybně zůstal určitý počet sympatizantů OUN, kteří byli ochotni i v podmínkách předúnorové republiky, bezvýhradně spolupracující se SSSR, podporovat snahy ukrajinského odboje, byť si uvědomovali riskantnost takového počínání. Mohlo se jednat jak o příslušníky meziválečné skupiny českých Ukrajinců, tak o „nové lidi“. V každém případě se skutečná, nelegální vydavatelská aktivita v Praze po r. 1945 zdá být málo pravděpodobnou. Jednalo se nejspíše o fikci nebo účelové použití zavádějících údajů, nelze však vyloučit, že k tomu přispěly fiktivní vydavatelské údaje uvedené v příslušných publikacích. Ať tomu bylo jakkoli, podobné skutečnosti podněcovaly vzrůst nedůvěry československých i sovětských bezpečnostních struktur k českým Ukrajincům.

Zároveň lze na jaře 1946 doložit pokus o navázání kontaktu ukrajinských protikomunistických struktur z Polska, které se snažily rozšířit informace o cílech ukrajinského odboje na české území. Koncem dubna 1946 doručila pošta prezidentské kanceláři v Praze dva dokumenty ukrajinského hnutí odporu zaslané prezidentu Benešovi. Jednalo se o slovenský překlad universálu UHVR k ukrajinskému národu a o prohlášení představitelů všech vrstev ukrajinského lidu za Curzonovou linií, tedy v jihovýchodním Polsku.¹⁰¹ Přinejmenším jedna z těchto zásilek byla podána na poštu ve východoslovenském Bardejově, do jehož okolí pronikly na jaře 1946 oddíly UPA z jihovýchodního Polska. Zatímco universál byl v poslední den dubna odložen ad acta (prezident Beneš jej sotva dostal do rukou), druhý materiál byl odeslán k úvaze a dalšímu řízení úřadu předsednictva vlády. Možnost navázání jakýchkoli kontaktů československého státu s ukrajinským ozbrojeným hnutím odporu byla nulová. Iniciativa tu mohla vycházet pouze z ukrajinské strany, odpovědět však nebyl připraven a ochoten nikdo.

Akce tohoto typu byla zjevnou improvizací a nemohla v žádném případě vyvolat ohlas, jaký by si její strůjci přáli. Přesto její uskutečnění prozrazuje snahu o přerušení informační blokády, která v českých zemích už před r. 1947 nesporně existovala.¹⁰² UPA rovněž připravovala texty ukrajinsky, slovensky nebo česky

¹⁰⁰ V Praze byl po řadu let (1928-1934) legálně vydáván ústřední nacionalistický list *Rozbudova nacji* (Budování národa) a aktivity Ukrajinců tohoto smýšlení pokračovaly v Praze i po jeho zastavení. Po r. 1945 byla Praha občas uváděna jako místo vydání některých nacionalistických publikací či periodik, jednalo se však asi o fikci. Platí to např. v případě úvodního čísla cyklostylového časopisu *Vyzvolna polityka* (Osvobozovací politika) z ledna 1946 nebo cyklostylové publikace *Za svobodu narodiv* (Z dokumentiv krajevoji borotby), která má dataci: Praha – Vídeň 1946. Také rozhlasová vysílka UPA provozovaná už dříve v Haliči nesla jméno „Praha“.

¹⁰¹ AKPR, sign. D 6535/46.

¹⁰² AKPR, sign. D 6535/46, inv. č. 1376.

psaných letáků obracejících se na Čechy a Slováky, především na vojáky, s nimiž se mohla dostat do střetu na východním Slovensku. Takové letáky se tehdy mohly dostat i do českých zemí. Na jaře 1946 si jeden z přesídlenců z Prešovska, který se po válce usadil ve Staré Vsi u Rýmařova, přivezl z návštěvy v rodném Hrabovčiku u Svidníka dva slovenské letáky, které zanechali ukrajínští povstalci v tamním hostinci 8. dubna 1946.¹⁰³ Podobných případů se mohlo vyskytnout více.

Sledujme nyní konkrétní vztah části příslušníků OUN a UPA k českému území před r. 1947. Zahraniční centrum ukrajinského odboje potřebovalo zajistit a dlouhodobě udržovat pokud možno pravidelné kontakty s oblastmi, ve kterých nadále operovala UPA. V důsledku soustředění většiny německých Ukrajinců v Mnichově a jinde na území Bavorska vzrůstal z tohoto hlediska význam území Československa. To představovalo zdánlivě dosti perspektivní tranzitní prostor, v lecčems výhodnější než země ležící severněji či jižněji. Důležitým důvodem byla skutečnost, že na československém území se od listopadu 1945 nenacházely sovětské vojenské jednotky. Tím byla jistě zvyšována přitažlivost tohoto prostoru resp. jeho využitelnost pro přesun kurýrů OUN.

Brzy se ale ukázalo, že i v ČSR existovala velká rizika a nebezpečná místa, zejména v prostoru ne tak snadno propustné hranice ČSR s americkou okupační zónou v Německu. Přesto nezůstala možnost tranzitního využití československého území pouhou teorií, ale byla v praxi naplňována. To samozřejmě nezůstalo utajeno sovětské straně, která měla zájem na tom, aby se československé úřady s podobnými nežádoucími jevy co nejrychleji vypořádaly. Protože bylo československé MV od května 1945 trvale pod kontrolou komunisty Václava Noska, mohla se sovětská strana spolehnout na vstřícný přístup svých partnerů a bezpečnost průchodu kurýrů UPA zůstala nejistou věcí. V noci ze 4. na 5. prosince 1945 byli na Domažlicku zadrženi tři představitelé OUN, mj. její referent pro oblast ČSR.¹⁰⁴ O dva týdny později, 19. prosince 1945, postihla OUN na československo-německé hranici ještě těžší ztráta. Při pokusu o překročení hranice na západ byli zastaveni dva delegáti vedení OUN a velitelství UPA v ukrajinských zemích snažící se proniknout k exilovému vedení OUN. Na místě zahynul jednatřicetiletý Dmytro Majivskyj,¹⁰⁵ zatímco zajatý generál a šéf generálního štábu UPA,

¹⁰³ Josef MATYSKA, *Banderovci na Rýmařovsku, Severní Morava* (Šumperk), sv. 14 (1966), s. 24-25.

¹⁰⁴ *Ib.*, s. 52. Fiala uvádí, že tento druhý neúspěch při pokusu o přechod hranice vedl k rozkrytí činnosti výboru OUN pro Československo v Praze, jehož tři členové však stačili uprchnout na Západ.

¹⁰⁵ D. Majivskyj (1914-1945), rodák z východní Haliče, byl členem vedení OUN od r. 1942 jako propagandistický a politický referent, působil také jako šéfredaktor jejího hlavního tiskového orgánu *Ideja i čyn* (1942, 1944-1945). Poněkud podrobnější životopis Majivského přinesl sborník *V borotbi za*

osmatřicetiletý Dmytro Hrycaj, spáchal o něco později v pražském vězení sebevraždu.¹⁰⁶ Oba muži už ve svém životě absolvovali věznění v meziválečném Polsku a žalářování nebo život v ilegalitě za německé okupace. Podle jiných zdrojů byli ve stejný den zajati ještě dva další členové hlavního štábu UPA, Čyževskij a Macijevskij.¹⁰⁷

Ne všechny pokusy o průchod českým územím a překonání hranice končily takto tragicky. Ve dnech 12.-16. 5. 1946 se přes české území v prostoru mezi krkonošskými Pomezními boudami a západním pohraničím dokázal přesunout činitel OUN Dmytro Kupjak. Předtím se zdržoval po určitou dobu v polském Dolním Slezsku pod cizím jménem coby Polák repatriovaný z Haliče. Z jeho vzpomínek vyplývá, že obyvatelé Čech byli ochotni poskytnout lidem prchajícím na Západ radu a pomoc.¹⁰⁸ Nemáme však k dispozici podrobnější dokumentaci o míře úspěšnosti podobných pokusů mezi podzimem 1945, kdy ČSR opustila sovětská vojska, a létem 1947, kdy na území Moravy a Čech pronikly ze Slovenska první větší skupiny příslušníků UPA.

Příslušníkům ukrajinského hnutí odporu mohla cestu přes ČSR do západního světa nesporně usnadnit přítomnost početných Ukrajinců v dosídlovaném českém pohraničí¹⁰⁹ Pro ukrajinský odboj byla výhodou skutečnost, že na Tepelsku i jinde působili kolem r. 1947 řeckokatoličtí kněží. Pokud se jednalo o duchovní uprchlé ze sovětské Haliče, mohli si být příslušníci OUN jisti, že budou těmito osobami přijati s pochopením a dočkají se pomoci, která nebyla v rozporu s postoji řeckokatolického biskupa v Prešově Pavla Gojdiče.¹¹⁰ Zatím nedocenenou úlohu sehráli v této souvislosti také někteří představitelé skupiny volyňských Čechů. Ač byla jejich osobní zkušenost s organizovaným ukrajinským odbojem na Volyni nejednoznačná a v některých

ukrajinsku deržavu, s. 1049-1050, srv. i Petro SODOL, *Ukrajinska povstanča armija (Dovidnyk)*, New York 1994, s. 100.

¹⁰⁶ Dmytro Hrycaj (1907-1945), rodák z východní Haliče, byl vojenským referentem vedení OUN. Údaje o Hrycajovi shrnul Petro MIRČUK, *Ukrajinska Povstanska Armija (1942–1952)*, s. 1. 1953, s. 258-259, *Encyklopedija ukrajinoznavstva-slovnykova častyna*, tom 2, Paris – New York 1955-1957, s. 439; SODOL, UPA, s. 76. Nekrology Majivského a Hrycaje publikované v podzemním listu *Čornyj lis* byly přetištěny v edici *Litopys UPA*, tom 3, Toronto 1978, s. 114-115.

¹⁰⁷ Výčty účastníků neúspěšného pokusu o přechod se liší. Majivského a Hrycaje zmiňuje *Istorija ukrajinskoho vijska*, Winnipeg 1953 (reprint z r. 1990), s. 760. Jan FIALA, *Zpráva o akci B*, Praha 1994, s. 52, doplňuje výše uvedená dvě jména, nezmiňuje však Majivského.

¹⁰⁸ Dmytro KUPIAK, *Spohady nerozstriljanoho*, Lviv 1993, s. 292-298.

¹⁰⁹ Zajímavé je např. tehdejší svědectví o poměrech na nejzápadnější výspě republiky, v Aši, srv. V. JURČIN, *Pismo iz Čechii*, Prjaševščina 3, 1947, č. 7 (6. 2.), s. 4. Příslušnou autorovu formulaci lze přeložit slovy: “Ať jsem ve městě zašel kamkoli, všude jsem slyšel naši řeč.” Obdobný dojem si autor odnesl při zpáteční cestě do Prahy také z Chomutova, Teplic a Roudnice.

¹¹⁰ R. LETZ, *Postavenie gréckokatolíckej cirkvi*, s. 266-267. Zde lze najít i údaje o pomoci poskytované řeckokatolickým duchovním opaty A. J. Opaskem a B. S. Jarolímekem.

případech tragická,¹¹¹ hledali představitelé KSČ uvnitř zmíněné skupiny po její reemigraci zprvu jen s malým úspěchem podporu. Z této skutečnosti také vycházela obvinění, že volyňští Češi měli pochopení pro banderovce nebo s nimi přímo sympatizovali. Pokud to v některých případech odpovídalo pravdě, mohlo být důvodem i to, že mezi reemigranty se vyskytovaly smíšené česko-ukrajinské rodiny, jejichž ukrajinští příslušníci neměli důvod chovat se k ukrajinskému odboji nepřátelsky ani na území Volyně, ani v Čechách.

Ještě než v srpnu 1947 pronikly na moravské a české území první skupiny ukrajinských povstalců, bylo v Čechách zatčeno několik osob, které už v dřívější době poskytovaly pomoc Ukrajincům pokoušejícím se nelegálně přejít přes území ČSR na Západ. Podnětem k tomuto zatýkání se stalo zadržení kurýra OUN Jana Zilinského při neúspěšném pokusu o překročení československé hranice směrem na západ v lednu 1947. Na základě jeho doznání byl v březnu téhož roku vzat do vazby student teologické fakulty Univerzity Karlovy Hryhorij Buranyč a řeckokatolický farář v Praze Pavlo Hučko.¹¹² V tomtéž měsíci byl zatčen ještě Ivan Prodan z Dolního Žandova na Chebsku. Obdobně bylo postiženo dalších pět Ukrajinců žijících v západním českém pohraničí. Vyšetřování případu se značně protáhlo a soudní proces s obviněnými se uskutečnil v Praze až po polovině prosince 1948, kdy někteří z nich strávili už téměř dva roky ve vazbě.

5. 2. 3. Příslušníci UPA v českých zemích a tzv. ašský případ

Jestliže se československé bezpečnostní orgány zaměřily na potlačování aktivit příslušníků a sympatizantů OUN už od května 1945, od léta r. 1947 tato snaha výrazně vzrostla v souvislosti se zhoršující se situací ukrajinského odboje. Akce polské armády a násilné vysídlení ukrajinského obyvatelstva z jihovýchodní části Polska do jiných regionů přiměly velení UPA k rozhodnutí odeslat několik zbylých jednotek přes československé území do západních zón Německa nebo Rakouska. Československé

¹¹¹ Nový pohled na složitý poměr UPA a volyňských Čechů podal Jaroslav VACULÍK, *Dějiny volyňských Čechů*, díl II. (1914–1945), Praha 1998, s. 109-111. Tato problematika by se v budoucnu měla dočkat ještě detailnějšího osvětlení.

¹¹² K Buranyčovi srv. LETZ, *Postavenie gréckokatolíckej cirkvi*, s. 267-268. Autorovo tvrzení, že byl Polákem, je třeba chápat tak, že byl do r. 1946 polským státním příslušníkem. V letním semestru 1946, kdy začal studovat na pražské univerzitě (dodatečný zápis mu byl povolen 25. 3. 1946), zapsal ukrajinskou národnost, v dalších dvou semestrech uvedl, jistě z bezpečnostních důvodů, národnost českou. Srv. katalogy posluchačů teologické fakulty Univerzity Karlovy, ÚDAUK.

civilní i vojenské úřady se snažily s ohledem na československo-sovětské spojení realizaci tohoto záměru zabránit. Ukrajinský exil vnímal tyto snahy jako důkaz nesamostatného postavení Československa ve vztahu k SSSR.¹¹³

Boj proti jednotkám UPA se stal v r. 1947 společnou záležitostí SSSR, Polska i Československa.¹¹⁴ Proti banderovcům tehdy aktivně vystoupila také UNRP, která vydala 15 000 protibanderovských letáků a 6. 9. 1947 dokonce požádala v době diskutabilního ozbrojování bývalých partyzánů proti banderovcům o vydání zbraní „spolehlivým československým Ukrajincům“. ¹¹⁵ Popis bojů s jednotkami UPA na československém území v české historiografii a publicistice akcentoval tradičně události, k nimž došlo v létě r. 1947 na Slovensku. Přispěla k tomu jejich dramatičnost, zejména v době likvidace sotně velitele Burlaka na přelomu srpna a září 1947. Moravským a českým územím procházely po překonání slovenského území převážně menší skupiny nebo jednotlivci a rozsah ozbrojených střetů se zde už výrazně zmenšil. Příslušné historické skutečnosti nejsou objektem detailního zkoumání této práce, ačkoli potřeba nového pohledu na problematiku je nesporná.¹¹⁶

Jednoznačně pozitivní hodnocení zásahu československých armádních a policejních jednotek proti mnohonásobně slabším oddílům OUN bylo v minulosti podmíněno spíše aktuálními politicko-ideologickými klišé než racionálním uvažováním o problematice. K hlubší, odborně založené diskusi o těchto otázkách se už čeští a slovenští historikové pracovali.¹¹⁷ Nezbytným předpokladem věcné diskuse by měla

¹¹³ Stepan BANDERA, *Perspektyvy ukrajinskoji revoluciji*, Munchen 1978, s. 56–76. Stat' *Pljanovist' revolucijnoji borotby v Kraju*, napsaná v r. 1947, byla původně otištěna v mnichovském listu *Vyzvolna polityka* 3, 1948, č. 1 (18).

¹¹⁴ Ukrajinský exil v této souvislosti odsuzoval trojstrannou, československo-polsko-sovětskou-dohodu uzavřenou v zájmu definitivní likvidace UPA. Srv. Ivan BAHRJANYI, *Čuješ, svite?*, in: id., *Publicystyka*, Kyjiv 1996, s. 77–79. Článek vydaný 27. 5. 1947 odkazuje na zprávu agentury AP z 12. května.

¹¹⁵ Už o rok dříve, 16. 4. 1946, zaslal představitel UNRP sovětskému generálnímu konzulovi v Bratislavě Děmjanovovi 16. 4. 1946 dva letáky rozšiřované ukrajinskými povstalci v okresech severovýchodního Slovenska, zdůraznil nutnost rozhodné akce „proti banditům“, přiložil letáček UNRP v této věci a slíbil zaslat další materiál o banderovcích, který je sbírán (Štátný archív Prešov, fond UNR, karton 1).

¹¹⁶ K průchodu příslušníků UPA českými zeměmi srv. Fiala, *Zpráva*, s. 153–154, 166–167, 192–197 a 210–215. Pohled vycházející ze situace v dílčích regionech přinesli např. Ferdinand KOUDELKA, *Banderovci na severní Moravě*, Severní Morava č. 14, Šumperk 1966, s. 20–23; MATYSKA, *Banderovci*, ib. s. 24–25; Jan KUX, *Boj proti banderovcům na jihovýchodní Moravě v roce 1947*, *Vlastivědný věstník Moravský* 34, 1982, s. 265–79.

¹¹⁷ V 90. letech tomu tak ještě nebylo, jak dokazuje má polemika s Janem FIALOU, vyvolaná kritikou pojetí Fialovy knihy *Zpráva o akci B*. Srv. literární časopis *Tvar* 7, 1996, č. 4 (15. 2.), s. 12, č. 7 (28. 3.), s. 2 a č. 10 (9. 5.), s. 2.

být napříště i systematická práce s ukrajinskými edicemi pramenů a odbornými studii.¹¹⁸

Problematika bojů s tzv. banderovci (v českých pramenech tehdejší doby byli často označováni zkomoleným tvarem „benderovci“) se promítla v létě a na podzim 1947 do dvou hlavních důsledků. Jeden z nich byl čistě vnitropolitický a týkal se československého vývoje obecně. Komunisté vytěžili z patřičně nafouknutého fenoménu banderovského nebezpečí více než kdokoli jiný a hraní banderovskou kartou představovalo jeden z dílčích momentů, které jim usnadnily cestu k moci na Slovensku a o něco později i v českých zemích. Existence nepříliš rozsáhlých ozbrojených střetů s UPA se stala jedním z faktorů, které nasměrovaly vnitropolitický vývoj k únorovým událostem a přispěly k realizaci politických cílů KSČ.

Problém ještě ne zcela potlačeného ukrajinského odboje byl zároveň stručně ventilován na mezinárodním fóru koncem září 1947, a to ústy tehdy druhého nejvyššího představitele KSČ. Rudolf Slánský, který vystoupil 23. 9. večer na třetím zasedání první porady Kominformy ve Szklarské Porębě, se zmínil také o tzv. spiknutí na Slovensku. Zdůraznil mj., že Slovensko se stalo také v souvislosti s řáděním banderovců místem aktivit zahraničních agentů a mezinárodních rozvědek, které jsou zaměřeny nejen proti ČSR, ale také proti „všem zemím nové demokracie ve střední Evropě“.¹¹⁹ Fenomén OUN-UPA zde nebyl jasně vysvětlen, ale jen zmíněn ve zjednodušené, zkomolené a vyprázdněné podobě, aniž lze říci, nakolik si jiní, než českoslovenští, sovětské a polští účastníci jednání mohli představit, o jaký jev se vlastně jedná. Relace Ždanova a Malenkova Stalinovi z 24. 9. 1947 navíc příslušnou partii projevu Slánského zkomolila.¹²⁰

Ve chvíli, kdy byl ukrajinský odboj ve všech třech zemích na pomezí střední a východní Evropy rozbit a nepředstavoval reálné vojenské nebezpečí, stal se pro komunistické předáky jen nálepkou, zbavenou reálného obsahu, ale dobře využitelnou jako součást propagandistického arsenálu. Teze o nebezpečí spojeném s ukrajinskými nacionalisty byla funkční v době rozhodujícího nástupu KSČ k uchopení moci, do

¹¹⁸ Kromě rozsáhlé edice *Litopys UPA*, z níž přicházejí v úvahu některé svazky, lze upozornit např. na díla memoárová, např. M. HROMENKO, *U velykomu rejdi*, Mjunchen 1956, s. 147-152 (o průchodu skupiny UPA územím Moravy a Čech v srpnu 1947), nebo Ivan DMYTRYK, *U lisach Lemkivščyny (Spomyny vojaka UPA)*, Mjunchen 1977 (2. vyd.), s. 274-277 (o průchodu jihovýchodní Moravou na podzim 1947).

¹¹⁹ Projev Slánského vydali ADIBEKOV – DI BJADŽO, *Sověščanija Kominforma*, s. 103-114, zmínka o „benderovcích“ je na s. 108.

¹²⁰ *Ib.*, s. 319-322, o „benderovcích“ se na s. 319 praví, že je jimi zčásti „zaplevelen“ či „znečištěn“ státní a hospodářský aparát Slovenska – toto tvrzení lze označit za absurdní. Odesílatelé i adresáři relace byli v jejím textu uvedeni pod pseudonymy.

jehož završení zbývalo v té době právě pět měsíců. Termín „benderovci“ zůstal v českém prostředí asi stejně bezobsažným a málo pochopitelným jako hanlivý pojem „prchalovci“ používaný nejen v českém prostředí, ale např. i v Ukrajině. Zvláštní pozornost by zasluhovala otázka, zda existovala spolupráce mezi ukrajinským a českým, slovenským resp. československým zahraničním exilem před únorem 1948 i po něm, tento problém však přesahuje hranice mého výzkumu.

Druhým důsledkem střetnutí s UPA na československém území v létě a na podzim 1947 se stalo přitvrzení postoje vůči příslušníkům ukrajinské národní skupiny v českých zemích. Pokud by za tehdejší situace propagoval některý z československých občanů jiné než oficiální hodnocení a otevřeně sympatizoval s ukrajinským odbojem a jeho příslušníky, dostal by se automaticky do postavení nepřítele československého státu a riskoval by možnost trestního postihu. Zatčení několika Ukrajinců v první polovině r. 1947 naznačilo, že československý bezpečnostní aparát je připraven zesílit represe uplatňované od května 1945. Což přenášelo negativní postoj státních struktur, ovlivněný sovětským spojencem, na širší masy obyvatelstva a zpracovávalo to veřejné mínění v nepříznivém směru pro Ukrajince.

V létě a na podzim r. 1947 dozrála situace k uskutečnění rozsáhlejšího zákroku proti státně nespolehlivým Ukrajincům. Poměrně krátká doba přesunu hlavních skupin bojovníků UPA přes část území Moravy a Čech mezi srpnem a listopadem 1947 se tak stala významným mezníkem ve vývoji národní skupiny českých Ukrajinců a v postoji úřadů k nim. Události z konce léta a podzimu 1947 potvrdily, že čeští Ukrajinci nemohou podpořit podle svých představ aspirace vlastního národa i v případě, že se s nimi chtěli ztotožnit. Nejvýraznějším projevem perzekuce Ukrajinců v českých zemích se stalo v listopadu 1947 zatčení několika příslušníků někdejší československé východní armády pocházejících z Podkarpatska. Část z nich byla obviněna z poskytování pomoci vojákům UPA při jejich průchodu československým územím.

Obvinění Ukrajinci se stali nedobrovolnými aktéry tzv. mostecké aféry, která je dnes odborníky jednoznačně považována za poněkud neuměle vykonstruovanou provokaci, jejímž výsledkem měla být diskreditace českých nekomunistických politických stran a jejich představitelů.¹²¹ Detailní rozbor mostecké aféry a do ní

¹²¹ O mostecké aféře lze najít v odborné literatuře i v memoárových a publicistických pracích řadu zmínek, ale její detailní průzkum ještě nebyl proveden. Nejpodrobnější líčení podal Karel KAPLAN, *Pět kapitol o únoru*, s. 124-132. Srv. také ID., *Die politischen Prozesse in der Tschechoslowakei 1948-1954*, München 1986, s. 51-54, 107-108; Vilém HEJL, *Zpráva o organizovaném násilí*, Praha 1990, s. 105-106;

včleněného ašského případu bude možno uskutečnit až na základě důkladného průzkumu všech dochovaných archivních písemností. Zde se omezím na základě rozsudku a s ním související dokumentace¹²² na stručné zhodnocení ukrajinského aspektu tehdejších událostí, které zůstaly dodnes nedoceny.¹²³

Jedním z hlavních hrdinů tohoto případu se stal vedle vícekrát zmíněného Pravoslava Rajchla důstojník československé armády Pavlo Babec, rodák z chustského okresu na Podkarpatské Rusi.¹²⁴ Mezi lety 1939 a 1945 prošel cestu typickou pro jeho krajany původně vězněné v SSSR a pak začleněné do československé východní armády. Po ukončení války zůstal na českém území a už na přelomu let 1945 a 1946 byl vyšetřován pro šíření protisovětské propagandy. Poté působil určitou dobu v československé jednotce zapojené do organizování pomocných akcí organizace UNRRA. V r. 1946 odešel z armády a až do svého zatčení (11. 11. 1947) žil a pracoval v Aši. Spolu s Babcem byli v první polovině listopadu 1947 zatčeni a vyšetřováni další zakarpatští Ukrajinci z československé východní armády.

Když v květnu 1948 stanulo před soudem 21 obviněných, tvořili třetinu této skupiny etničtí Ukrajinci.¹²⁵ Lze k nim připočítat ještě dalšího rodáka z Podkarpatské Rusi, poručíka Ivana Popovyče, působícího v posádce Velvety u Teplíc. Popovyč byl zatčen rovněž v listopadu 1947 a souzen o něco dříve před vojenským soudem, zatímco ostatní účastníci mostecké aféry stanuli před soudem civilním. Jen v případě menší části obžalovaných ukrajinské (resp. „ruské“) národnosti disponujeme podrobnějšími biografickými údaji a spolehlivými svědectvími o jejich osudech, což ztěžuje hodnocení

Zora DVOŘÁKOVÁ, *Z letopisů třetího odboje*, Praha 1992, s. 35-40; EAD., *Smrt pro tři ministry*, Třebíč 2000, s. 94-97.

¹²² Rozsudek z přelíčení Krajského soudu trestního v Praze je uložen v ABS, sign. V-6566 MV. Další důležitý pramen představuje strojopisná *Informace o tzv. Mosteckém případě* (ib., sign. 310-73-1).

¹²³ Jen stručné zmínky o roli Ukrajinců v mostecké aféře podal v rámci širě pojatého výkladu KAPLAN, *Pět kapitol*, s. 126. Nad ukrajinským a volyňsko-českým aspektem problému se hlouběji zamyslela NOSKOVÁ, *Návrat*, s. 71-74. Jinak zůstal tento náhled na téma téměř nedotčen.

¹²⁴ Pavlo Babec (1925-2011) zemřel nedávno v Kanadě, aniž by to bylo v českém prostředí zaznamenáno. Základní přehled jeho života podal i s citacemi z jeho memoárů Mykola MUŠYNKA, *322 dní v kameri smerti (Žyttěvyj šljach polkovnyka Pavla Babcja)*, Duklja (Prešov) 44, 1996, č. 5, s. 66-72. Část Babcových vzpomínek s popisem jeho zatčení, odsouzení a věznění otiskl s názvem *Kriz salvy nadij i zrad* časopis Karpatskyj kraj (Užhorod) 1998, č. 1-2, s. 20-28. Starší a stručnější varianta vzpomínek vyšla s názvem *U česko-slovackomu korpusi* v časopisu Visti kombatanta 1972, č. 4, s. 46-52 (o událostech kolem Babcova procesu jen stručně na s. 52). Je třeba konstatovat, že Babcovy vzpomínky se místy mění v politický traktát a vyvolávají určité pochybnosti o přesnosti nebo reálnosti některých uváděných údajů.

¹²⁵ Pramenem pro toto konstatování jsou údaje obsažené v rozsudku u charakteristiky jednotlivých obžalovaných. Ukrajinská národnost je uvedena u šesti osob, ale vztah k ní měli ještě dva další obvinění. U jména jediného obžalovaného z Prešovska, Josefa Kriška, je uvedena ruská národnost, obžalovaný Julius Dragula je ve spisu uveden jako osoba české národnosti, ačkoli v jeho případě je zřejmá souvislost s regionem meziválečné Podkarpatské Rusi.

skutečného profilu této uměle sestavené skupiny.¹²⁶ Mezi Ukrajinci zatčenými v listopadu 1947 zcela zjevně převažovaly osoby pocházející z Podkarpatské Rusi. Teprve budoucí podrobnější výzkum může vyjasnit, zda se jednalo o programově zastráňovací krok vůči Ukrajincům ochotným do té doby podporovat osoby z OUN-UPA či zda měly být současně zbrzděny či zastaveny spolkové a vydavatelské snahy zakarpatských Ukrajinců žijících v českých zemích.

Věk Ukrajinců obviněných v rámci tzv. mostecké aféry se pohyboval mezi 22 až 38 lety. Většina z nich žila v severozápadních Čechách, především v Aši a okolí (tři případy), dva další se usadili na Kadaňsku, po jednom na Teplicku a v Jáchymově. Ve střední části Čech (Praha a Mělnicko) se nacházelo bydliště jen dvou obviněných. Na základě dostupných pramenů nelze s jistotou definovat míru a podobu národního uvědomění příslušných osob. Z téhož důvodu nelze s jistotou říci, jaký postoj převládal u zatčených zakarpatských Ukrajinců ve vztahu k ukrajinskému hnutí odporu. Informace o něm mohli v jistém rozsahu získat v době svého věznění v SSSR, jeho projevy pak mohli pozorovat brzy poté při svém postupu částí ukrajinského území v první polovině r. 1944. Další informace o aktivitách UPA jim asi přinesl kontakt s volyňskými Čechy, kteří v té době výrazně posílili československé zahraniční jednotky.

V protikladném duchu se snažila působit na zakarpatské Ukrajince oficiální osvětová práce, resp. propaganda, pěstovaná v rámci východní armády a zaujímavější naprosto odmítavé stanovisko vůči snahám ukrajinského odboje. Je nejisté, co si zakarpatští Ukrajinci z této směsi názorů a podnětů mohli odnést a jaký názor si vytvořili. Určitá část z nich měla přinejmenším pochopení pro příčiny boje UPA a snahy jejích příslušníků o záchranu. Tím se ovšem tyto Ukrajinci dostávali do rozporu se státními zájmy, jak je prezentovala v r. 1947 KSČ, a dříve nebo později se museli stát objektem represí.

Jinou motivaci můžeme konstatovat u zatčeného pocházejícího z Prešovska, jímž byl kapitán J. Kriško.¹²⁷ Jako důvod posloužila i v tomto případě jeho příslušnost k československé východní armádě. Stalo se tak přesto, že rodáci z uvedeného regionu, zejména příslušníci přesídlenecké skupiny, zaujímali jako rusofilové indiferentní nebo

¹²⁶ K osudům I. Pohoriljaka srv. Stanislav JíRA, *Jan Pohorilák*, Gladius (Praha) 1999, č. 3, s. 8-14 (o procesu z května 1948 jen stručně na s. 13-14). V případě J. Kriška jsou k dispozici materiály tištěné v *Obraně lidu* 27, 1968, č. 11 (16. 3.), s. 4 a č. 22 (1. 6.), s. 12.

¹²⁷ O J. Kriškovi je zatím známo jen velmi málo. Za zmínku stojí, že patřil k nemnoha rodákům z Prešovska, kteří prostřednictvím listu *Prjaševščina* zasílali vánoční a novoroční pozdravy jeho čtenářům, jak to lze doložit v lednu 1946 i 1947.

přímo nepřátelský postoj k snahám ukrajinského odboje a bezpečnostní orgány neměly tudíž důvod věnovat jim v souvislosti s mosteckou aférou nadměrnou pozornost.

Zatýkání Ukrajinců v r. 1947 ohrozilo i emigranty z meziválečného období. V zjevné časové souvislosti s tzv. mosteckou aférou byl v Praze v listopadu r. 1947 zadržen devětačtyřicetiletý JUDr. Volodymyr Horbovyj. V české metropoli tento haličský Ukrajinec studoval od r. 1923 práva a v r. 1927 získal doktorát. Během následného pobytu v Haliči se výrazně občansky angažoval (obhajoval při soudních přelíčeních S. Banderu a jiné členy vedení OUN) a zaujal výrazné místo při pokusech o vytvoření reprezentativních ukrajinských orgánů v r. 1941 a 1944. V r. 1945 se Horbovyj vrátil jako repatriant do Prahy, žil s rodinou svého syna a pracoval jako právní poradce československého ministerstva zemědělství. Po svém zadržení byl ještě týž měsíc z ČSR vyhoštěn a předán nejprve do Polska a odtud pak do SSSR, kde byl odsouzen k 25 letům vězení. Po propuštění mu nebyl povolen návrat k rodině do Československa a v r. 1984 zemřel na území SSSR.¹²⁸

Únorový převrat umožnil urychlené soudní projednání tzv. mostecké aféry, protože justice už nemusela brát ohled na námitky nekomunistických stran zpochybňujících věrohodnost tohoto případu. Už 3. března se konalo u vrchního vojenského soudu v Praze přelíčení s činnými armádními důstojníky kapitánem Josefem Krakou a nadporučíkem Ivanem Popovyčem, kteří byli uznáni vinnými a odsouzeni kvůli svým kontaktům s P. Rajchlem a jeho údajnou skupinou.¹²⁹ Neveřejné přelíčení s ostatními obžalovanými z okruhu tzv. mostecké aféry se konalo v Praze před krajským soudem trestním (odd. XIII) mezi 6. a 11. květnem 1948. Jednalo se o první poúnorový politický proces s poměrně početnou skupinou obviněných. V rozsudku se lze dočíst, že „případ, který byl předmětem trestního řízení, netvoří jeden celek, jednu organickou skupinu, i když dlužno míti zato, že zde určitá spojitost a vazba jest“. Byla konstatována existence tří skupin, ve kterých se obvinění shromažďovali kolem obviněných Rajchla, Babce a Šálka.

Ukrajinci tvořili podle rozsudku jádro členů Babcovy skupiny. Angažovali se však i v druhých dvou skupinách, kde však zaujímali druhořadé postavení. Pozoruhodné je, že ukrajinský prvek byl podle tvrzení soudu zastoupen i v Rajchlově osobní biografii. Poté, co překročil státní hranici s Německem, čímž začala jeho údajná trestná činnost,

¹²⁸ Oleksa JAVORSKYJ, *Posmertna zhadka pro sv. p. D-ra Volodymyra Horbovoho*, Vilne slovo (Toronto) 1984 (1. 9.), s. 7.

¹²⁹ Srv. trestní spis Josefa Kraky (sign. V 5845) uložený v ABS Praha.

poskytl mu na německé straně pomoc a rady nejmenovaný Ukrajinec, a usnadnil tak uskutečnění jeho záměrů. Soud nakonec konstatoval vinu v případě 14 osob. Mezi nimi bylo pět Ukrajinců, kteří obdrželi na rozdíl od exemplárního případu P. Babce výrazně nižší trest – sazba se pohybovala v rozmezí mezi půldruhým rokem a třemi roky těžkého žaláře. Devět obviněných (mezi nimi čtyři Ukrajinci) bylo viny zcela zproštěno.

O Pavlu Babcovi většina českých zpracování mostecké aféry na rozdíl od P. Rajchla vůbec nehovoří. Rozsudek v jeho případě konstatoval, že obviněný „svým politickým zaměřením cítí se být příslušníkem ukrajinských skupin, které bojují za osvobození a osamostatnění Velké Ukrajiny, jejíž hranice by měly být vedeny přes východní Slovensko“. Je zde tedy naznačeno ohrožení územní celistvosti československého státu, přičemž Babcova činnost měla být od léta 1947 do jeho zatčení na podzim téhož roku vedena v intencích ukrajinské emigrace. Pro její potřeby údajně získal pomocí svého bratra informace o jáchymovských uranových dolech, o postupu „banderovských tlup“ a opatřeních podniknutých proti nim v ČSR.

Zákon na ochranu republiky, který byl soudem aplikován i v případě dalších obviněných, byl proti Babcovi uplatněn s nejvyšší možnou tvrdostí. Jako jedinému z obžalovaných mu byl vyměřen trest smrti, zatímco Rajchl byl odsouzen na doživotí. Trest smrti nebyl však v tomto případě vykonán a rozsudek změněn na doživotní vězení.¹³⁰ Odsouzený poté strávil v různých věznicích téměř šestnáct let, než se dočkal na jaře 1964 propuštění na svobodu. Do konce r. 1968 žil v Československu a poté emigroval do Kanady, kde později sepsal už zmíněné vzpomínky. O osudu ostatních odsouzených není snadné získat informace, pouze v případě J. Draguly je k dispozici vzpomínka na pobyt jeho a několika dalších členů skupiny v českolipské věznicí na přelomu let 1948 a 1949.¹³¹

Druhý proces, kde hráli Ukrajinci tentokrát už hlavní úlohu, se konal za účasti deseti z jedenácti obviněných před Státním soudem v Praze (odd. III) dne 18. prosince 1948. Jednalo se o skupinu, jejíž členové byli vzati do vazby zčásti už na počátku r. 1947, zatímco až v květnu 1948 postihl tento osud stenografa Národního shromáždění,

¹³⁰ Proč byla v dobovém tisku rozšířena zpráva o tom, že soud vyslovil v tomto procesu tři rozsudky smrti, nedovedu vysvětlit, odborná literatura však tento údaj přebírá, srv. KAPLAN, *Die politischen Prozesse*, s. 107-108; ID., *Pět kapitol*, s. 131, některé skutečnosti upřesňuje DVOŘÁKOVÁ, *Z letopisů*, s. 38-39.

¹³¹ O skupině odsouzenců z tohoto procesu zanechal svědectví Jiří LOEWY, *Dragulova družina*, Podkarpatská Rus (Praha) 13, 2003, č. 2-3, s. 1 a 6-7. V knižně vydaném autobiografickém rozhovoru je celá záležitost líčena stručněji, srv. Jiří LOEWY, *Úseky polojasna (Vzpomínky)*, Praha 2005, s. 161-163. Tato vzpomínka, založená jen na krátkém vzájemném kontaktu z přelomu let 1948 a 1949, může vyvolat pochybnost, zda byli příslušní jednotlivci odsouzeni opravdu jen z důvodů politických, nebo i finančních. Odpověď by mohly poskytnout pouze soudní materiály.

emigranta z meziválečného období Ivana Leontovyče.¹³² V tomto případě můžeme hovořit o procesu zaměřeném výlučně na příslušníky ukrajinské národnostní skupiny. Protiukrajinský charakter soudního jednání zřetelně charakterizuje úvodní, tři a půl strany čítající pasáž důvodové zprávy rozsudku, věnovaná v plném rozsahu výkladu o ukrajinském nacionalismu.

Před soudem stanuly osoby ve věku 20 až 55 let, spjaté svým původem nebo vzděláním jak s Haličí, tak (ve větším rozsahu) se Zakarpatskou Ukrajinou nebo Prešovskem. Převažovali obžalovaní, kteří nepatřili do skupiny zakarpatských Ukrajinců z okruhu československé východní armády. Obvinění se co do stupně dosaženého vzdělání i sociálního zařazení výrazně lišili. Tři z nich působili před zatčením v Praze, jeden v Prešově, kdežto všichni ostatní v západních Čechách. Jako jejich bydliště se uvádí Cheb a tři další lokality z tohoto okresu – Aš, Dolní Žandov a Brtná.

Souzené osoby byly obviněny ze spojení k úkladům o republiku a z násilné snahy o změnu ústavy (mj. z hlediska jednotnosti státu). Tato činnost měla být podle názoru soudu uskutečňována také prostřednictvím styku s cizími, zejména vojenskými činiteli, kterým byly údajně vyzrazeny utajované skutečnosti. Ve třech případech (Buranyč, Zilinski a nepřítomný Sabol-Zoreslav) byl vysloven trest doživotního těžkého žaláře, řeckokatolický farář Pavlo Hučko byl odsouzen na 15 let těžkého žaláře a další čtyři osoby postihly relativně lehčí tresty (mezi šesti měsíci a pěti lety vězení), pouze tři obžalovaní se dočkali osvobozujícího rozsudku. Určitou propojenost přípravy květnového a prosincového soudního procesu potvrzuje rozhovor vedený s okresním soudcem JUDr. A. Hartmannem 23. A 25. února 1948 na Oblastní úřadovně StB v Praze. Hartmann byl dotazován zejména na postup vyšetřování trestní věci „P. Rajchl a spol.“, ale musel se vyjádřit také k přípravnému vyšetřování ve věci „Hučko a spol.“¹³³

Není náhodou, že v r. 1948 lze doložit zřetelnou aktivizaci orgánů ministerstva vnitra při sledování ukrajinské problematiky. Příznačný je z tohoto hlediska přísně tajný dopis vedoucího vnitrostátního zpravodajství Š. Plačka a vedoucího organizačního a kádrového sektoru K. Černého ústřednímu výboru KSČ ze dne 13. 7. 1948. V rámci rozboru situace ve Státní bezpečnosti zde byla podána analýza nebezpečí ukrajinského nacionalismu. Pisatelé zároveň upozornili na nedostatečné personální vybavení devítičlenné centrální skupiny řídící boj proti Ukrajincům a příslušníkům některých

¹³² Rozsudek Státního soudu v Praze v této věci datovaný dne 18. 12. 1948 mi laskavě zapůjčila paní Marie LEONTOVYČOVÁ-LOŠAKOVÁ, dcera jednoho z odsouzených Ukrajinců.

¹³³ ABS Praha, f. 300-22-3, fol. 171, 174.

dalších národních skupin.¹³⁴ O několik měsíců později, dne 27. 10. 1948, zaslalo ministerstvo vnitra Kanceláři prezidenta republiky zprávu zpracovanou Jindřichem Veselým, šéfem StB a náměstkem ministra vnitra. Text nazvaný „Ukrajinské nacionalistické nebezpečí proti míru a lidovým demokraciím“, se týkal právě trestního případu Pavla Hučka a organizace i činnosti civilní sítě OUN v Československu.¹³⁵

Proces z prosince 1948 se stal spolu s likvidací ukrajinského muzea v Praze z března téhož roku dalším důležitým mezníkem v poválečných dějinách ukrajinské národní skupiny v českých zemích. Nový režim oběma svými kroky jasně vyjádřil základní tendence své politiky vůči českým Ukrajincům, které převládly v následujícím, čtyři desetiletí trvajícím období. Ukrajinci už v r. 1948 vytvořili specifickou skupinu v rámci rychle narůstajícího kontingentu československých politických vězňů, její sledování se však už vymyká rámci této práce.

5. 3. Závěr

Léta 1945-1948 byla charakteristická zhoršením vývojových podmínek českých Ukrajinců, zejména pokud je porovnáváme s předcházejícími desetiletími. Projevilo se to i postupnou a neodvratnou likvidací institucionální a spolkové činnosti této menšiny. Nový československý režim ji od počátku sledoval podezíravě a neměl na jejím pokračování zájem, protože samotnou existenci podobných jevů vnímal jako jev komplikující harmonický rozvoj československo-sovětských vztahů. Tolerován mohl být pouze spolek, který by plně akceptoval sovětské řešení ukrajinské otázky a rozešel se tak s tradicemi charakteristickými pro naprostou většinu ukrajinských aktivit v meziválečném i v protektorátním období. Obnovený spolek Osvita sice takovým požadavkům odpovídal, od počátku však existovala snaha dovést ho k integraci do jediné společné organizace osob, jež pocházely z různých území sloučených v rámci SSSR.

¹³⁴ Text dopisu otiskl Karel KAPLAN, *Největší politický proces („M. Horáková a spol.“)*, Brno 1995, s. 197-220, srv. s. 203-204.

¹³⁵ NA Praha, f. Archiv ÚV KSČ, f. 100/24, sb. 47, č. j. 861.

Fakticky se v takovém případě jednalo o ruskou organizaci tolerující existenci zvláštní ukrajinské sekce a plně kontrolující její činnost.

Činnost jakékoli ukrajinské organizace, která by se pokusila navázat, byť v revidované a opatrnější podobě, na své meziválečné aktivity, byla v podmínkách předúnorového Československa vyloučena. Tuto skutečnost potvrdil osud ukrajinského muzejního spolku v Praze. Československé úřady sice povolily s evidentními rozpaky jeho členům pokračovat pod změněným vedením v někdejších aktivitách, tato vstřícnost však zůstala jen dílčím a dočasným jevem. Bezprostředně po únorovém převratu si úřady našly záminku k zastavení činnosti muzejního spolku a převzetí jeho majetku. Když skončila brzy nato i existence spolku Osvita, zůstali Ukrajinci Čech a Moravy po další čtyři desetiletí bez jakékoli vlastní organizace. Regionální, na ruské jazykové základně existující spolky studentů z Prešovska, nemohly Ukrajincům v žádném případě vyhovovat.

Zástupnou roli spolčujícího činitele mohly hrát do jara r. 1950 farnosti řeckokatolické církve v Čechách a na Moravě. Ty byly sice podřízeny národně a jazykově indiferentnímu prešovskému biskupství tohoto obřadu, ale v jeho rámci byla i koncem 40. let respektována skutečnost, že značná část českých Ukrajinců považovala právě tuto konfesionální strukturu za součást a projev své národní sebeidentifikace. Také řeckokatolická církev se však po své delegalizaci v SSSR stala už před únorem 1948 objektem represí československého bezpečnostního aparátu ovládaného komunistickou stranou.

V závěru kapitoly je stručně charakterizován soustavný zápas, který byl veden proti spíše domnělému než skutečnému ukrajinskému nebezpečí v českých zemích. Lze říci, že byl zahájen už v květnu 1945 poskytnutím pomoci bezprostředním represivním akcím sovětské kontrarozvědky. Na československé bezpečnostní orgány přešla však velmi rychle hlavní tíha tohoto úkolu, který byl plněn zodpovědně a do značné míry úspěšně po celé předúnorové období. Samotné únorové události zásadní změnu neznamenaly, přispěly jen k větší systematickosti boje proti „ukrajinskému buržoaznímu nacionalismu“ a vedly k tomu, že na Ukrajince dopadly velmi výrazně represivní kroky hned v první vlně politických procesů, uskutečněné na české půdě už v r. 1948. Tato skutečnost zásadním způsobem ovlivnila další, ještě nepříznivější vývoj ukrajinské skupiny v českých zemích.

Závěr

V této práci jsem se pokusil vysvětlit vývoj ukrajinské národní skupiny v českých zemích v letech 1945-1948 v kontextu tehdejších československo-ukrajinských vztahů. Vyhnul jsem se programovému zúžení sledované tematiky na její nejpodstatnější či nejcharakterističtější projevy a pokusil se naopak naznačit tehdejší vývojové aspekty v maximální šíři. Mou snahou bylo kombinovat a vyvažovat výklad jednotlivých složek problematiky včetně těch, o kterých nebylo zatím uvažováno. Zdánlivě jsem tedy psal i o věcech, které s tématem souvisejí jen volně. Tak jsem věnoval poměrně značný prostor např. problematice stavu a okolnostem sebeuvědomování těch etnických skupin či skupinek, které se na české půdě ani jinde s ukrajinským národním vědomím neztotožnily. Zdánlivá nesourodost tematiky ve tvaru, v jakém jsem se ji snažil uchopit, odráží tvář složitého a nejednoznačného ukrajinského problému, jak existoval a vyvíjel se těsně před polovinou 20. století v Ukrajině i za jejími hranicemi. V žádné z kapitol jsem neměl tolik prostoru, aby mi to umožnilo co nejúplnější vysvětlení vymezených dílčích problémů. Doufám však, že jsem díky zvolenému záběru „pročistil terén“ a poněkud zpřehlednil zkoumanou, značně složitou látku.

Ukrajina vstoupila v r. 1944 do druhé, časově delší etapy svého vývoje v rámci SSSR. Ve stínu sovětsko-německého vojenského střetnutí vyvrcholil v tomto roce přímo na ukrajinském území střet stoupenců dvou variant řešení ukrajinské otázky, který v zásadě navázal na jejich konfrontaci z let 1917-1921. Nová etapa ukrajinských snah o vyšší míru emancipace zůstala téměř úplně mimo pozornost světového i českého veřejného mínění, protože nezapadala žádoucím způsobem do tehdejšího vymezení boje „synů světla“ se „syny tmy“. V konceptu zápasu nesourodé spojenecké koalice s Hitlerovým Německem a jeho spojenci za lepší poválečný svět byly ambice Ukrajinců nadbytečné a překážely. Skutečnost, že sovětský propagandistický stroj dokázal vnutit západním politickým reprezentacím svou pravdu o Ukrajině a jiných neruských republikách SSSR, lze označit za jeho obrovský úspěch. Je však třeba konstatovat, že ukrajinské hnutí odporu vedlo vojensky i propagandisticky naprosto nerovný zápas, jehož výsledek byl v existující konfiguraci sil předem ztracený. Podobně tomu bylo i v případě českých Ukrajinců a jejich snah ovlivnit na sklonku války či brzy po ní české veřejné mínění.

Část příslušníků protisovětského tábora se pokoušela od poloviny r. 1944 udržet v západní části Ukrajiny ozbrojený odpor, většina však zemi opustila a v prostředí středozápadní Evropy se snažila pokračovat v boji jinými prostředky. Její úsilí bylo znesnadňováno obtížemi, které doprovázejí snahy politického exilu každého národa o vytvoření společné platformy směřující rozdílnost různých názorových proudů. Za úspěch lze proto považovat vytvoření exilového státního centra v Bavorsku v r. 1948, jehož akceschopnost však byla snížena nadcházejícím odchodem většiny emigrantů do různých mimoevropských zemí. Zdá se, že ukrajinský exil byl koncem 40. let 20. století semknutější, akceschopnější a zralejší než v období po první světové válce, realizace jeho cílů se však nestala ani v nejmenším snadnější záležitostí.

Při zpětném pohledu na dějiny Ukrajiny v letech 1944-1949 a na dějiny ukrajinské skupiny v Čechách a na Moravě lze konstatovat, že vymezené období bylo v životě této skupiny, pokud je porovnáváme s předcházejícími desetiletími, velmi těžké. Pokud si rozdělíme období po roce 1915 přibližně na dekády (léta 1915–1924, 1925–1934, 1935–1944 a 1945-1954), můžeme konstatovat, že první a třetí z uvedených období byla zásadním způsobem ovlivněna oběma světovými válkami. Tyto konflikty se odehrály z nemalé části na území Ukrajiny a v jejich závěru došlo k neúspěšným pokusům o prosazení ukrajinské nezávislosti. České země hrály v zmíněných obdobích úlohu určitého rezervoáru ukrajinských sil, které se pokusily vybudovat si zde týlové pozice, aniž by tato jejich snaha našla jednoznačné pochopení či podporu českého obyvatelstva. Takovéto, v nejlepším případě jen částečné porozumění snahám druhého národa bylo ostatně charakteristické i pro vztah Ukrajinců k prvkům českého (československého) zahraničního odboje, který byl za obou světových válek spjat s ukrajinským územím.

Postoj československého státu i českých politických elit k ukrajinské státnosti se v době po první a po druhé světové válce zásadním způsobem odlišoval. Zatímco po porážce ukrajinských emancipačních snah v letech 1920 a 1921 mohly politické i vojenské složky ukrajinské emigrace načas využívat výrazné finanční a morální podpory nově vzniklého československého státu, po r. 1945 se taková situace neopakovala. Čeští Ukrajinci ostatně po zhodnocení pravděpodobného budoucího vývoje této části střední Evropy „českou základnu“ na jaře 1945 do velké míry sami vyklidili, protože si nemohli být jisti pozitivním přístupem obnoveného československého státu ke svým snahám. Další osud této části střední Evropy byl příliš výrazně vázán na geopolitické zájmy Sovětského svazu, který se stal sousedem Československa.

Od r. 1944 se české země staly spíše průchodištěm ukrajinských emigrantů směrem na západ než jejich útočištěm. Zdejší půda už nebyla bezpečná za situace, kdy silové struktury ve stále větším rozsahu přecházely pod kontrolu československých komunistů, kteří plně vyznávali a realizovali sovětské vidění ukrajinské otázky a zcela bezvýhradně podporovali jeho realizaci. Ukrajínští emigranti v západní Evropě dokázali za této situace odhadnout další osud Československa přesněji, než si jej dovedla představit většina Čechů a Slováků. Zapojení ČSR do sféry sovětského vlivu nepřipouštělo možnost další existence sebevědomé a aktivní ukrajinské komunity a vymezovalo po r. 1945 nepříznivým způsobem základní pozice ukrajinského společenství v ČSR. To si nyní mohlo dovolit ve srovnání s dřívější dobou jen zcela minimální rozsah aktivit. K jejich rozvíjení nepřispěla ani skutečnost, že ukrajinská komunita Čech a Moravy se po r. 1945 doplnila po odchodu podstatné části meziválečných emigrantů na Západ o skupinu Ukrajinců z bývalé Podkarpatské Rusi a o určitý počet osob ze severovýchodního Slovenska, které se hlásily k ukrajinství. Toto částečné „vyměnění obsahu“ neznamenovalo udržení kvalitativních ukazatelů, které ukrajinskou skupinu charakterizovaly v předchozím období. Navíc se vývoj nově vzniklých podskupin už nemohl odehrávat v přirozených podmínkách, bez ovlivňování ze strany těch českých mocenských struktur, které připouštěly jen existenci plně kontrolované a loajální ukrajinské skupiny zbavené či zbavivší se všech dosavadních ambic.

Pro české Ukrajince byly zároveň velmi nepříznivé snahy československých struktur z doby po r. 1945, které respektovaly převážně ruský se identifikující reprezentaci rusínsko-ukrajinského etnika Prešovska jako představitelku ukrajinské menšiny v celostátním měřítku. Skupině českých Ukrajinců tento krok nepřinesl žádné praktické výhody, ale naopak omezoval její možnosti a vedl v období po r. 1945 k dalšímu komplikování její situace. Postupně zanikly všechny ukrajinské školské i odborné instituce a téměř všechny spolky, které dříve spoluutvářely strukturu ukrajinské skupiny. Čeští Ukrajinci ztratili možnost otevřeně zastávat a šířit kritické názory na vývoj i další perspektivy své rodné země, protože jejich stanoviska byla většinou v rozporu s oficiální doktrínou Sovětského svazu – nyní již československého spojence. Sovětský politický i psychologický vliv, který se v ČSR v nebyvalém rozsahu prosadil, vnutil navíc podstatné části české veřejnosti sovětské vidění ukrajinské skutečnosti, která byla v SSSR údajně vyřešena nejlepším možným způsobem a natrvalo.

Zvláštní roli ve vývoji skupiny českých Ukrajinců sehrály události r. 1947, charakterizované především pokusem o průchod několika zbylých skupin vojáků UPA z Polska přes ČSR na Západ. Část českých Ukrajinců se v té době dostala do konfliktu s oficiální československou zahraničněpolitickou doktrínou, která v duchu sovětských zájmů usilovala o aktivní spoluúčast při plné likvidaci oddílů UPA. Události z léta a podzimu 1947 zároveň znemožnily úspěšné dovršení snah skupiny vojenských optantů ze Zakarpatské Ukrajiny o vytvoření vlastní organizace a tiskového orgánu, přestože hodlaly (a musely) být vůči tehdejší mocenské konfiguraci v zásadě loajální.

Převzetí moci v Československu komunistickou stranou a zavádění sovětského politického a hospodářského modelu od r. 1948 urychlilo a završilo uvedené tendence. Rychle byly zlikvidovány zbývající ukrajinské spolky v českých zemích. Nejpodstatnější ztrátu představovala likvidace spolku muzejního, který se stal pro místní ukrajinskou inteligenci posledním článkem spojujícím ji s předválečným obdobím i se západním světem. Představa, že by takovýto spolek a instituce mohly svobodně pracovat např. v první polovině padesátých let, je samozřejmě zcela nereálná. V souvislosti se zánikem spolkového života se po r. 1948 urychlila vzájemná izolovanost jednotlivých místních center ukrajinské komunity a zmenšovaly se politické a intelektuální cíle jejich příslušníků.

Určitý počet českých Ukrajinců, především z okruhu bývalých československých zahraničních vojáků a řeckokatolických duchovních, byl už v r. 1948 souzen a odsouzen ve dvou politických procesech, jejichž příprava však začala v předúnorovém období. Maximálně ztíženy byly skromné snahy o jakékoli pokračování ukrajinských aktivit v českých zemích aspoň na církevní půdě. Už jen krátce mohla fungovat jako struktura nahrazující jiné ukrajinské veřejné aktivity řeckokatolická církev, resp. její farnosti v Praze a Brně. I nad touto institucí se zlověstně zatahovalo v důsledku systematicky vedené kampaně, připravující uplatnění sovětského přístupu k tomuto společenství. Řeckokatolická církev byla napadána v souvislosti s podporou, kterou její duchovní skutečně nebo údajně poskytli příslušníkům UPA přecházejícím přes české území.

Likvidace řeckokatolických farností v českých zemích byla velmi důležitým prvkem boje proti národně uvědomělým a antisovětsky smýšlejícím ukrajinským činitelům a uštědřila velké části českých Ukrajinců další těžký úder, který dále omezil plnohodnotnou existenci příslušníků této národní skupiny. Jeho dopad rostl v souvislosti s tím, že po r. 1948 byly téměř úplně znemožněny kontakty ukrajinské minority se

sovětskou Ukrajinou i s ukrajinskou diasporou v západním světě. Tlak bezpečnostních struktur, které Ukrajince sledovaly na přání a v zájmu Sovětského svazu, zesiloval a vyvolával atmosféru trvalého ohrožení. Přestože také většinová skupina obyvatelstva českých zemí byla postižena komunistickou represí, lze situaci Ukrajinců označit za komplikovanější. Vzniklá situace ještě více urychlovala působení asimilačních trendů, které se uplatňovaly i za normálních politicko-spoločenských podmínek.

Přestože ukrajinská menšina zůstala po r. 1948 v českých zemích jednou z početnějších minorit, byla dlouhodobě zbavena skupinových práv, která by v demokratickém státě měla šanci nárokovat a uplatnit. V době, kdy pražské ukrajinské spolky směřovaly k neodvratné likvidaci, umožnily státní orgány vznik polské menšinové organizace v oblasti Těšínska a Slováci i Maďaři žijící v Čechách získali možnost zakládat odbočky spolků, které měly centrály na slovenském území (Matica slovenská, Csemadok). Oproti tomu se Ukrajinská národní rada Prešovska reálným představitelem českých Ukrajinců nestala a nebyla toho ani schopna.

Určitým pozitivním východiskem bylo pro malou část českých Ukrajinců postupné obnovení ukrajinistického oboru na pražské univerzitě, reprezentovaného především doc. Ivanem Paňkevyčem. Odtud také vycházela odborná pomoc poskytovaná z českých zemí při prosazování ukrajinského jazykového směru v oblasti severovýchodního Slovenska. Příslušné rozhodnutí chápáné českými Ukrajinci jako krok správným směrem bylo však realizováno stejnou totalitní mocí, která v zájmu sovětského režimu omezovala aktivity Ukrajinců na českém území. Československý stát nakonec prosadil ukrajinství v oblasti Prešovska podle vzoru nastoleného v polovině 40. let v Podkarpatsku, ale za situace, kdy pro ně v severovýchodním Slovensku existovala méně připravená a příznivá půda.

Nastolení přátelských vztahů mezi ČSR a SSSR, naplánované a smluvně zakotvené československým exilem ještě před koncem druhé světové války a neúspěšně realizované po květnu r. 1945, mělo tedy pro Ukrajince v českých zemích tragické důsledky. V této práci jsem popsal přechodnou časovou etapu vedoucí k likvidaci prakticky všech platforem jejich menšinové činnosti. Potvrdila se provázanost a vzájemná podmíněnost vztahové a menšinové problematiky, kterou jsem ve své práci uplatnil. Omezení mého výzkumu a výkladu jen na menšinovou tematiku by vedlo k popisu jednotlivostí bez možnosti osvětlení příčin jevů, které charakterizovaly vývoj menšiny, byly však determinovány vývojem v oblasti vztahové.

Situace Ukrajinců se po r. 1945 zhoršila ve všech zemích sovětského bloku, pokud zde ukrajinská skupina přetrvala. Je paradoxní, že bez ohledu na negativní hodnocení vývoje českých Ukrajinců zůstala jejich situace v prvním poválečném desetiletí o něco příznivější než postavení této skupiny v sousedním Polsku. Tragický polsko-ukrajinský konflikt, který vrcholil na konci druhé světové války a v několika následujících letech, se projevil v nepřátelské podobě polské státní politiky uplatňované proti ukrajinské minoritě. Polský komunistický režim použil ve svém boji s jednotkami UPA, který vedl po boku SSSR, princip kolektivní odpovědnosti. Projevem této politiky se v r. 1947 stalo násilné přesídlení polských Ukrajinců v rámci tzv. Akce Wisła. Ukrajinci byli deportováni do částí Polska osídlených do té doby německým obyvatelstvem a komunistický režim se zároveň pokusil o urychlení jejich asimilace. Ukrajinci, kteří se z jeho hlediska jeví jako zvláště nespolehliví, byli perzekuováni v internačním táboře Jaworzno, velké množství Ukrajinců bylo odsouzeno k trestu smrti a popraveno. Takové postupy lze vykládat jako svéráznou paralelu k politice stalinského režimu uplatněné vůči polské menšině v pohraničních svazových republikách, na negativním hodnocení tehdejší polské politiky vůči ukrajinské menšině to však nemůže nic změnit.

Na základě zjištěných skutečností lze konstatovat, že čeští Ukrajinci přes výrazné zhoršení pozice své národní skupiny po r. 1945 nemuseli podstoupit takovou perzekuci jako většina Ukrajinců polských. Výsledkem srovnávání je však za této situace nikterak optimistické konstatování, že Ukrajinci snažící se v zemích sovětského bloku uhájit i po r. 1945 svou existenci, si mohli a zároveň museli v nejbližší následujícím desetiletí vybrat jen mezi stavem špatným, nebo ještě horším.

Prameny a literatura

Archivní fondy

Cheb:

Státní okresní archiv (SOkA)

policejní přihlášky

Liberec:

Státní okresní archiv (SOkA)

písemnosti spolkového katastru
písemnosti evidence obyvatelstva

Most:

Státní okresní archiv (SOkA)

fond Soudobá dokumentace

Nymburk:

Státní okresní archiv se sídlem v Lysé nad labem (SOkA)

fond ONV Poděbrady

Praha:

Archiv bezpečnostních složek (ABS)

Zemský odbor bezpečnosti (300-22-3)
Trestní spisy: Josefa Kraky, sign. V 5845
Velitelství Státní bezpečnosti (310-73-1)
Velitelství 1. oblasti – oblastní správa OBZ

Archiv kanceláře prezidenta republiky (AKPR)

fond KPR 1919-1947
fond KPR 1948-1962
fond Klement Gottwald

Archiv hlavního města Prahy (AMP)

fond Spolkový katastr (sign. IX-575)

Archiv ministerstva zahraničních věcí (AMZV)

fond Úřad československého delegáta při OSN
fond Zprávy ZÚ – SSSR, Moskva

Archiv Poslanecké sněmovny (APS ČR)

fond Spisy – delegace I, II

Archiv Slovanské knihovny v Praze (ASK)

pozůstalost Rudolfa Hůlky

Archiv Ústavu soudobých dějin AV ČR

pozůstalost Huberta Ripky

Literární archiv Památníku národního písemnictví (LA PNP)

pozůstalost Františka Hrubína
pozůstalost Volodymyra Dorošenka

Národní archiv České republiky (NA ČR)

fond Hubert Ripka
fond Ukrajinské muzeum

Ústav dějin a Archiv Univerzity Karlovy (ÚDAUK)

fond Vřestudentský archiv
katalogy posluchačů jednotlivých fakult UK

Prešov (Slovenská republika)

Štátný archív

fond Ukrajinská národna rada

Semily

Státní okresní archiv (SOkA)

fond ONV Jilemnice - prezidiální spisy

Svidník (Slovenská republika)

Muzeum rusínsko-ukrajinské kultury

pozůstalost Jurije Borolyče

Edice, tištěné prameny a soupisové pomůcky

- ADIBEKOV, G. M. – ANDERSON, K. M. (red.), *Politbjuro CK RKP(b) – VKP(b) (Pověstka dňa zasedanij 1919-1952)*, tom 3 (1940-1952). Katalog, Moskva 2001
- ADIBEKOV, G. M. – BJADŽO, A. Di – GIBIANSKIJ, L. Ja. – GORI, F. – PONS, S. (red.), *Sověščanija Kominforma 1947, 1948, 1949 (Dokumenty i matěrialy)*, Moskva 1998
- ANDERSON, K. M. – MAKSIMENKOV, L. V. (red.): *Kremljovskij kinotěatr 1928-1953 (Dokumenty)*, Moskva 2005
- BASIŃSKI, Euzebiusz – BOLSZAKOWA, Kapitolina W. (ed.), *Dokumenty i materialy do historii stosunków polsko-radzieckich, tom 7 (styczeń 1939 – grudzień 1943)*, Warszawa 1973
- BASIŃSKI, Euzebiusz – WALICHNOWSKI, Tadeusz (red.): *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945-1972 (Dokumenty i materialy)*, Warszawa 1974
- BERTHOLD, Eva: *Kriegsgefangene im Osten (Bilder – Briefe – Berichte)*, Königstein / Ts 1981
- BLAŽEJOVSKYJ, Dmytro: *Ukrainian Catholic Clergy in Diaspora 1751-1988 (Annotated List of Priests Who Served Outside of Ukraine)*, Rome 1988
- BOHÁČ, Zdeněk: *Atlas církevních dějin českých zemí 1918–1999*, Kostelní Vydří 1999
- BOJKO, Diana – SERĐUK, Natalija (ed.): *Roman Šuchevyč u dokumentach rad'anskych orhaniv deržavnoji bezpeky (1940-1950)*, tom 1, Kyjiv 2007
- BŘEŇOVÁ, Halina (red.): *Vzpomínky a dokumenty (O životě, práci a zápasech dr. Jána Papánka)*, Praha 1994
- CIEŚLAK, Tadeusz (red.): *Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917-1945 (Dokumenty i materialy)*, Warszawa 1967
- Částečný orientační soupis osob ruské a ukrajinské národnosti i příslušníků jiných národů, náležejících k emigrantům z bývalé Ruské říše po říjnové revoluci v roce 1917, odvěččených v letech 1945–1946 Rudou armádou z Československa do SSSR, 2. doplněná verze, /Praha/ 1993 (s datem uzavření k 24. 3. 1993)*
- ČECHUROVÁ, Jana – KUKLÍK, Jan – ČECHURA, Jaroslav – NĚMEČEK, Jan (ed.): *Válečné deníky Jana Opočenského*, Praha 2001
- DEJMEK, Jindřich: *Americko-sovětské vztahy na jaře 1948 očima československého diplomata Josefa Hanče*, Slovanské historické studie 34, 2009, s. 167-202
- DEJMEK, Jindřich: *Komunistický převrat v Československu v únoru 1948 a demokratický Západ: československé diplomatické dokumenty*, Sborník archivních prací 59, 2009, s. 441-571
- Dělegacii SSSR, USSR i BSSR na vtoroj sessii Geněralnoj assambleji Organizacii objediněnych nacij (Sbornik rečej i vystuplenij. Sent'abr - nojabr 1947 g.)*, /Moskva/ 1948
- DĚNISENKO (red.), P. I.: *Sovětskaja Ukrajina v gody Velikoj otěčestvennoj vojny 1941-1945 (Dokumenty i matěrialy v trjoch tomach)*, t. 3, Kijev 1980
- DENISOV, V. V. (ed.): *CK VKP(b)*, Moskva 2004
- Dokumenty a materialy k dějinám československo-sovětských vztahů*, díl 4, svazek 2 (prosinec 1943 – květen 1945), Praha 1984; díl 5 (květen 1945–únor 1948), Praha 1988
- Dokumenty k historii československé vojenské jednotky v SSSR*, Historie a vojenství 1956, č. 1, s. 101-106

- DOLNYCKA, Marta: *Nova bibliografija prac Ivana Paňkevyča (Dodatok do zbirnyka „Ivan Paňkevyč i pytanňa literaturnoji movy“)*, Prjašiv 2002
- DOVŽENKO, Oleksandr: *Storinky ščodennyka (1941-1956)*, Kyjiv 2004
- DROZD, Roman (ed.): *Ukraińska powstańcza armia (Dokumenty – struktury)*, Warszawa 1998
- DUFEK, Vladimír: *Návrat volyňských Čechů do vlasti v archívnych materiálech (Aktuální publikace k padesátému výročí reemigrace)*, Praha 1997
- Encyklopedija ukrajinoznavstva – slovnýkova časťyna, tom 2, Paris – New York 1955-1957
- FEDAKA, D. M. (red.): *Vozzjednanňa (Zbirnyk archívnych dokumentiv i materialiv /traveň 1944 – sičeň 1946 rr./ pro vozzjednanňa Zakarpatskoji Ukrajiny z Rad'anskoju Ukrajinoju)*, Užhorod 2000 (2., doplněné vyd.)
- GROMOV, Jevgenij: *Stalin (Vlast' i isskustvo)*, Moskva 1998
- JECH, Karel – KAPLAN, Karel (ed.): *Dekrety prezidenta republiky 1940-1945 (Dokumenty)*, sv. 1, Brno 1995
- JEŽEK, Vladimír (ed.): *Voláme všechny (Československý revoluční vysílač na vlně 415, 5 metrů ve dnech 5.-9. května 1945)*, Praha 1966
- JILEMNICKÝ, Peter: *Listy Petra Jilemnického*, sv. 2, Bratislava 1984
- JURČUK, Vasyl I. (hl. red.): *KPU v rezolucijach i rišenňach zjizdiv, konferencij i plenumiv CK*, tom 2 (1941-1976), Kyjiv 1977
- KAPLAN, Karel – ŠPIRITOVÁ, Alexandra (ed.): *ČSR a SSSR 1945-1948 (Dokumenty mezivládních jednání)*, Brno 1996
- KAPLAN, Karel: *Moskevské dojmy Huberta Ripky z června 1945*, Slezský sborník 98, 2000, s. 119-126
- KATUŠČÁK, Dušan: *Peter Jilemnický 1901-1949 (Registrujúca anotovaná personálna bibliografija reprezentujúca fakty diela, fakty autorovej biografie a literárneho života do roku 1976)*, Martin 1979
- KLIMEŠ, Miloš – LESJUK, Petr – MALÁ, Irena – PREČAN, Vilém (ed.): *Cesta ke Květnu (Vznik lidové demokracie v Československu)*, sv. 1 a 2, Praha 1965
- KOCIAN, Jiří – VÁCHOVÁ, Jana (ed.), *Nezveřejněné projevy prezidenta Beneše (Rok 1946)*, část 1, Praha 1995
- KOROTKOV, A. V. – ČERŇOV, A. D. – ČERNOBAJEV, A. A. (ed.): *Posetitěli kremľovskogo kabinetu I. V. Stalina (Žurnaly /tětradi/ zapisi lic, priňatych pěrvym gensekom. 1924-1953 gg.)*, Istoričeskij archiv 1996, no 4, s. 66-131 (1944-1946), no 5-6, s. 3-61 (po r. 1947)
- KRNO, Dalibor M.: *Jednali jsme o mír s Maďarskem*, Praha 1947
- KRUŠKO, Štefan: *Encyklopedický slovník (Povojnový transfer obyvateľ'stva v strednej Európe v 40. rokoch so zameraním na presídlenie a optáciu obyvateľov Československa do ZSRR v roku 1947)*, Prešov 2005
- KYNIN, G. P. – LAUFER, J. (red.): *SSSR i germanskij vopros (1941-1949)*, tom 1 (1941-1945), Moskva 1996
- LANGER, František: *Korespondence*, svazek 1, Praha 2006
- MISIŁO, Eugeniusz (red.): *Repatriacja czy deportacja (Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946)*, tom 1, Warszawa 1996
- MURAŠKO, G. P. (odp. red.): *Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov (1944-1953 gg.)*, tom 1 (1944-1948 gg.), Moskva – Novosibirsk 1997
- MUŠYNKA, Mykola (ed.): *Lystuvanňa Ivana Zilynskoho z Ivanom Paňkevyčem (1913-1951)*, New York – Prjašiv 2008
- NEMEC, František – MOUDRY, V.: *The Soviet Seizure of Subcarpathian Ruthenia*, Toronto 1955

- NĚMEČEK, Jan – NOVÁČKOVÁ, Helena – SEDLÁKOVÁ, Monika (ed.), *Zpráva vládního delegáta Františka Němce o vývoji na Podkarpatské Rusi 1944*, Sborník archivních prací 50, 2000, s. 121-203
- NĚMEČEK, Jan – NOVÁČKOVÁ, Helena – ŠŤOVÍČEK, Ivan – TEICHMAN, Miroslav (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939-1945 (Dokumenty)*, díl 2 (Červenec 1943 – březen 1945), Praha 1999
- NOSKOVÁ, Helena (ed.): *Návrat Čechů z Volyně (Naděje a skutečnost let 1945-1952)*, Praha 1999
- O procesech a rehabilitacích /I./ Zpráva „Millerovy komise“ o politických procesech a rehabilitacích v Československu v letech 1949 až 1968*, Praha 1990
- Okupanti a zrádci (Abecední seznam všech dosud zajištěných)*, Plzeň 1945
- Ostatní evidované osoby, mající vztah k ČSR, které v různých dobách byly zatčeny Rudou armádou nebo i jinými sovětskými orgány a drženy v trestných táborech v SSSR /.../*, Praha 1993 (s datem uzavření k 19. 1.1993)
- PANČUK, Maj I. (hlavní redaktor): *Nacionalni vidnosyny v Ukrajinu u XX st. (Zbirnyk dokumentiv i materialiv)*, Kyjiv 1994
- PISULIŃSKI, Jan (red.): *Akcja Wisła*, Warszawa 2003
- POTIČNYJ, Petro J.: *Litopys UPA – istorija (Dokumenty i materijaly)*, Toronto – Lviv 2005
- PROKŠ, Jindřich – IONESCU-NISCOV, Tr.: *Rumun u českého zemědělce (Příručka česko-rumunských rozhovorů při práci v zemědělství)*, Praha 1947
- PROKŠ, Jindřich – KOZKA-WICKOVÁ, Margita: *Česky pro maďarské zemědělské dělníky (Příručka česko-maďarských rozhovorů při práci v zemědělství)*, Praha 1947
- RACHŮNKOVÁ, Zdena – ŘEHÁKOVÁ, Michaela: *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace v Československu 1918–1945*, díl I, svazek 3, Praha 1996
- SEKYRKOVÁ, Milada (ed.), *Otakar Odložilík, Deníky z let 1924-1948*, díl 2 (1939-1948), Praha 2003
- SERHIJČUK, Volodymyr (ed.): *OUN-UPA v roky vijny (Novi dokumenty i materialy)*, Kyjiv 1996
- SERHIJČUK, Volodymyr (ed.): *Ukrajinskyj zdvyh: Prykarpatt'a (1939-1955)*, Kyjiv 2005
- SERHIJČUK, Volodymyr: *Deportacija poljakiv z Ukrajiny*, Kyjiv 1999
- SERHIJČUK, Volodymyr: *Etnični meži i deržavnyj kordon Ukrajiny*, Kyjiv 2000
- SERHIJČUK, Volodymyr: *Novitňa katorha (Vijskovopoloneni ta internovani Druhoji svitovoji v URSR)*, Kyjiv 2001, s. 51-55
- Seznam přednášek University Karlovy v LS 1947/48; ZS 1948/49; LS 1948/49*
- SLÁDEK, Oldřich (odp. red.): *Osudové kroky Jana Masaryka (Výběr dokumentů ke 110. výročí narození Jana Masaryka)*, Praha 1996
- SODOL, Petro (ed.): *Hrupa UPA „Hoverlja“*, knyha 2, Toronto 1992
- SOUKUP, Jaroslav (ed.): *Cestou Května (Dokumenty k počátkům naší národní a demokratické revoluce. Duben 1945 – květen 1946)*, Praha 1975
- SUDOPLATOV, Pavel: *Specoperacii (Lubjanka i Kreml. 1930 - 1950 gody)*, Moskva 2003
- ŠTENDERA, Jevhen – POTIČNYJ, Petro: *Ukrajinska Holovna Vyzvolna Rada (Dokumenty, oficijni publikaciji, materijaly)*, knyha 1-3, Toronto 1982-1984
- TOMILINA, N. G. (ed.): *Nikita Sergejevič Chruščov. Dva cvěta vremeni (Dokumenty iz ličnogo fonda N. S. Chruščova)*, tom 1, Moskva 2009

- TYCH, Feliks (ed.): *Sprawozdania z obrad Krajowej Rady Narodowej (styczeń – wrzesień 1944 r.)*, in: *Archiwum ruchu robotniczego*, tom 10, Warszawa 1986, s. 45-103
- United Nations. Official Records of the First Part of the First Session of the General Assembly. Plenary Meetings of the General Assembly. Verbatim Record. 10 January -14 February 1946*, London s. d.
- VACULÍK, Ludvík: *Milí spolužáci (Výbor písemných prací 1939-1979)*, Praha 1995
- VASILJEV, V. Ju. – PODKUR, R. Ju. aj. (red.): *Žizň v okkupacii (Vinnickaja oblast' 1941-1944 gg.)*, Moskva 2010
- VASILJEV, V. Ju. – PODKUR, R. Ju., aj. (ed.): *Političeskoje rukovodstvo Ukrajiny (1938-1989)*, Moskva 2006
- Vněšňaja politika Sovětskogo sojuza v period Otěčestvennoj vojny*, tom 2 (Dokumenty i matěrialy. 1 janvarja – 31 děkabrja 1944 g.), Moskva 1946
- Vněšňaja politika Sovětskogo sojuza v period Otěčestvennoj vojny*, tom 1 a 2, Moskva 1946
- Vněšňaja politika Sovětskogo sojuza. 1947 god, čast' pervaja (Janvar – ijuň 1947 g.)*, Moskva 1952
- VYNAR, Ljubomyr – PAZUŇAK, Natalija (red.): *Deržavnyj centr Ukrajinskoji narodňoji respubliky v ekzyli (Statti i materijaly)*, Philadelphia – Kyjiv – Washington 1993
- WILUSZ, Maria (ed.): *Protokoly prezydium zarządu głównego Związku Patriotów Polskich w ZSRR (czerwiec 1943 – lipiec 1944 r.)*, *Archiwum Ruchu Robotniczego (Warszawa) 2*, 1975, s. 63-153
- ZAGORULKO, M. M. (red.): *Vojennoplennyje v SSSR 1939-1956 (Dokumenty i matěrialy)*, Moskva 2000
- Zbirnyk čynnych zakoniv, ukaziv prezydiji Verchovnoji rady i postanov urjadu URSSR*, tom 1, Kyjiv 1949
- ZEVELEV, A. I. – SIGAČEV, Ju. V. (ed.): „*Novaja russkaja imperija*“, ili illuzii poslednich lět vojny (Iz istorii sovětsko-čechoslovackich otnošenij. 1943-1946 gg.), *Istoričeskij archiv (Moskva) 10*, 2002, no 6, s. 19-51, ib. 11, 2003, no 1, s. 3-36
- ZILYNSKÁ, Blanka (ed.): *Ministr Nejedlý o sobě a Sovětském svazu (Projev v profesorském sboru FF UK 15. 5. 1945)*, *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis 39*, 1999, fasc. 1-2, s. 115-124
- ZILYNSKYJ, Bohdan: *Ukrajinská literatura v českém kontextu v letech 1965-1994. Materiály k bibliografickému soupisu se souborem dodatků pro období 1814-1964*, Praha 2000
- ZILYNSKYJ, Orest (red.): *Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků (1814-1964). Vědecko-bibliografický sborník*, Praha 1968
- ZUBKOVA, Jelena Ju. – KOŠEVA, L. P. – KUZŇICOVA, G. A. aj. (ed.): *Sovětskaja žizň 1945-1953*, Moskva 2003
- ŽEGUC, Ivan (red.): *Dodatok do Almanachu ukrajinskoji realnoji himnaziji v Rževnycjach-Modrzanach (Dokumenty – biohrafiji)*, Mjunchen 1992
- ŽILJAJEV, B. I. – SAVČENKO, V. I. (red.): *Sovětsko-amerikanskije otnošenija 1939-1945 (Dokumenty)*, Moskva 2004

Elektronické zdroje:

<http://www.psp.cz/eknih/1948ns/stenprot/> = Digitální knihovna NS RČS 1948-1954: stenoprotokoly (ověřeno 29. 2. 2012)

Memoáry, publicistika, literární díla

- ABBAS, Kwadscha Achmed: *Unter vier Augen mit Kruschtschow*, Darmstadt 1960
- ANDRŠ, Bohuslav: *Česká Alexandrovka (Vzpomínky na život české vystěhovalecké komunity na Rusi)*, Praha 2009
- /ANONYM/ *Pomaly, judáši! (Ukrajinský zradca vládne v Turč. Sv. Martine)*, Pravda (Banská Bystrica) 1944, č. 39 (24. 10.), s. 2
- Apostolska podorož Preosv. Vasylija na Čechach i na Moravi*, Blagověstnik (Prešov) 2, 1947, č. 16 (15. 9.), s. 2, č. 17 (1. 10.), s. 2, č. 18 (15. 10.), s. 3-4
- BABEC, Pavlo: *Kriz salvy nadij i zrad*, Karpatskyj kraj (Užhorod) 1998, č. 1-2, s. 20-28
- BABEC, Pavlo: *U česko-slovackomu korpusi*, Visti kombatanta 1972, č. 4, s. 46-52
- BAHRJANYJ, Ivan: *Publicystyka*, Kyjiv 1996
- BAŽAN, Mykola: *Hrjunvald – Waršava – Hdansk*, Sučasne i majbutně (Kyjiv) 1945, č. 5 (červenec), s. 26-31, č. 6 (srpen), vždy s. 26-31
- BEGMA, V. A.: *Bespartijnyj aktiv – opora parijnoj organizaci*, Moskva 1948
- BELJUŠČAK, A. V.: *Naši prjaševcy v Čechii (Pismo v redakciju)*, ib. 3, 1947, č. 49 (11. 12.), s. 3
- BENEŠ Edvard: *Paměti*, díl 2 (Od Mnichova k nové válce a k novému vítězství), Praha 2007
- BENEŠ, Edvard: *Šest let exilu a druhé světové války (Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938-1945)*, Praha 1947
- BERGER, Oldřich: *Československá průmyslová delegace ve SSSR (Záznamy, pozorování a dojmy inženýrů, techniků, profesorů, hospodářských odborníků a členů závodních rad a revolučních odborových organizací, kteří na počátku r. 1946 v čele s ministrem průmyslu Bohumilem Laušmanem navštívili SSSR /.../)*, Praha 1946
- BOGOMOLEC, Aleksandr: *Sovětskaja Ukraina i ukrajsko-německije nacionalisty v Kanadě*, Pravda (Moskva) 1943, č. 122 (13. 5.), s. 3
- BOROLIČ, J: *Buzuluk*, ib., č. 5 (8. 2.), s. 15
- /BOROLYČ, J. =/ -jub-, *Kapitan Vasyl Kiš*, Zvezda-Zvizda 2, 1947, č. 10 (23. 7.), s. 3
- /BOROLYČ, J. =/ JBč, *Mohutná manifestace vojáků druhého zahraničního odboje*, Partyzán 1, 1945, č. 10 (15. 3.), s. 3
- BOROLIČ, J: *Paměti polomrtvých očí*, Partyzán 1, 1946, č. 8 (1. 3.), č. 9 (8. 3.), vždy na s. 19
- BOROLIČ, J.: *Svobodník Marusja Ruščak*, Partyzán 1, 1946, č. 4 (1. 2.), s. 17
- /BOROLIČ, J. =/ J. Bč, *Všechn sovětský lid si připomíná /.../*, ib. 1, 1946, č. 9 (8. 3.), s. 18
- BREZINA, Ivan: *Tajšet – Irkutská oblast*, Revolver revue, č. 22, Praha 1993, s. 213-248
- BREŽNĚV, Leonid: *Velyka životvorna syla stalinských vkazivok*, Raďanska Ukrajina (Kyjiv) 29, 1948, č. 303 (23. 12.), s. 2
- ČERNOHLÁVEK, Jan: *Obyčejnej vesnickej kluk*, /díl 1/, Hronov 1997
- Členové delegace Ústavodárného národního shromáždění o své cestě Sovětským svazem*, Praha 1947
- DANDA, Jaroslav: *Spoutaná lavina*, Praha 1946
- DAVID, Josyf: „*Družba z Raďanskym Sojuzom – zaporuka našeho ščaslyvoho majbutňoho*“ (Rozmova z Holovoju Zakonodavčych Nacionalnych Zboriv Českoslovackoji Respubliky /.../), Sučasne i majbutně (Kyjiv) 1946, č. 12, s. 35-38
- DEMČÍK, Jan: *Můj útěk do Gulagu*, Praha 1995 (literárně zpracoval Karel Richter)

- desátník dr. A. T.: *Československý dopravní plán a spojenectví se Sověty (Příspěvek k ideologické části dopravního plánu)*, Vojenské rozhledy (Londýn) 4, 1944, č. 4 a 5, s. 19, 27 a 29
- desátník dr. A. T.: *Dopravní otázka v příští obraně státu*, Vojenské rozhledy (Londýn) 4, 1944, č. 2 a 3, s. 34-38 a obálka s. III
- DJILAS, Milovan: *Der Krieg der Partisanen (Memoiren 1941-1945)*, Wien – München – Zürich – Innsbruck 1978
- DJILAS, Milovan: *Gespräche mit Stalin*, Frankfurt am Main 1962
- DMYTRYK, Ivan: *U lisach Lemkivščyny (Spomyny vojaka UPA)*, Mjunchen 1977 (2. vyd.)
- DOBR, J. – HOLEČEK, J. – STREJČEK, M. – ULRYCH, J. (členové závodní rady továrny Tatra): *Čeští dělníci u generalissima Stalina*, Svět sovětů 8, 1945, č. 17 (12. 10.), s. 4-5
- DOLANSKÝ, Julius: *První sovětští hosté u nás*, Literární noviny 15, 1946, s. 66-68
- DOVŽENKO, A.: *Žizň v cvětu (Pjesa v četyrjoch dějstvijach, dvěnadcati kartinach)*, Moskva-Leningrad 1949
- /DRTINA, Prokop/ *A nyní promluví Pavel Svatý...* (Londýnské rozhlasové epištoly z let 1940-1945), Praha 1947 (2. vyd.)
- DRTINA, Prokop: *Československo můj osud (Kniha života českého demokrata 20. století)*, díl 1, kniha 2, Praha s. d.; díl 2, kniha 1, Praha 1992
- DUBÝNA, K. – ŠYJAN, A.: *U Čechoslovaččyni (Dorožni notatky)*, Sučasne i majbutně (Kyjiv) 1946, č. 5, s. 25-29
- DVOŘÁKOVÁ, Zora: *Smrt pro tři ministry*, Třebíč 2000
- DVOŘÁKOVÁ, Zora: *Z letopisů třetího odboje*, Praha 1992
- EČER, Bohuslav: *Právo v boji s nacismem*, Praha 1946
- FIALA, Jan: diskuse o knize *Zpráva o akci B* s B. ZILYNSKÝM in: *Tvar* 7, 1996, č. 4 (15. 2.), s. 12, č. 7 (28. 3.), s. 2, č. 10 (9. 5.), s. 2
- FIERLINGER, Zdeněk: *Od Mnichova do Košic (Svědectví a dokumenty 1939-1945. Výbor z rozhlasových projevů)*, Praha 1946
- FIERLINGER, Zdeněk: *Legionáři se musí stát pevnou oporou našeho lidového státu*, in: *Legionáři v nové republice*, Praha 1945, s. 18-21
- FIERLINGER, Zdeněk: *Ve službách ČSR*, díl 2, Praha 1948
- FIERLINGER, Zdeněk: *Zač bojuje slovenský lid*, Moskva 1944
- FISHER, John: *Why they Behave Like Russians*, New York – London s. d. /1946/; německý překladu *Das sind die Russen*, Wien 1949
- FISCHL, Viktor: *Hovory s Janem Masarykem*, Praha 1991
- FRANKO, Ivan: *K dějinám česko-rusínské vzájemnosti*, Slovanský přehled 3, 1901, s. 156-160
- FRIŠ, Edo: *Povstání zdaleka a zblízka*, Praha 1945
- GLAZAROVÁ, Jarmila: *Dopis z cesty do Kijeva* //, *Panorama* 22, 1947, s. 20-22 a 38-40
- Godovščina progressivnoj gazety*, *Zvezda-Zvizda* 2, 1947, č. 10 (23. 7.), s. 2
- GOMULKA, Władysław: *Pamiętniki*, tom 2, Warszawa 1994
- GOTTWALD, Klement: *Spisy*, sv. 11 (1943-1945), Praha 1955; sv. 15 (1948-1949), Praha 1961
- GREČUCHA //, M. N.: *Sovětská Ukrajina před volbami*, Sovětské informační zprávy (Praha) 1947, č. 1 (8. 1.), s. 4-5
- GROMYKO, Andrej A.: *Erinnerungen (Internationale Ausgabe)*, Düsseldorf – Wien – New York 1989
- GROMYKO, Andrej A.: *Pamjatnoje*, kniha pervaja, Moskva 1988
- HALAJDA, Ilja: *Sijač na nyvi narodnij (Do 85-riččja S. V. Doboša)*, Dukla (Prešov) 45, 1997, č. 6, s. 70-74

- HALAN, Roman: *Mykola Ščyrba*, Ukrajinskýj kalendár 1973, Varšava s. d. (1972), s. 83-84
- HALAN, Roman: *Pamjati Mykoly Ščyrby*, Ukrajinskýj kalendár 1986, Varšava s. d. (1985), s. 79-83
- HALAS, František: *Dopisy*, Praha 2001
- HALIBEJ, Roman: *Na lisnyčivci v sorok četvertomu*, Sučasnist' (München) 24, 1984, č. 7-8, s. 197-201
- HAPŠTAK, Stepan: *Pismo iz Čechii*, Prjaševščina 4, 1948, č. 8 (26. 2.), s. 4
- HARRIMAN, W. Averell – ABEL, Elie: *Special Envoy to Churchill and Stalin (1941-1946)*, New York 1975
- HEJL, Vilém: *Zpráva o organizovaném násilí*, Praha 1990
- HIMMELRAJCH, Kost' („Selest“, „Kyj“): *Spohady komandyra viddilu osoblyvoho pryznačenňa „UPA-schid“*, Toronto 1987
- HIRŠAL, Josef: *Vínek vzpomínek*, Praha 1991 (2. vyd.)
- HLADKÝ, Jaroslav: *Byli jsme v Sovětském svazu*, Praha 1947
- HNAŤUK, D. – LOSEV, D. (red.): *30 rokov Rad'anskoji Ukrajiny (Materialy i dokumenty)*, Kyjiv 1949
- HONČAR, Oles: *Ščodennyky u trjoch tomach*, tom 1 (1943-1967), Kyjiv 2002
- HONZIKOVÁ, Milena /pod jménem BLÁHOVÁ, MILENA/: *Bojovala jsem (Vzpomínky partyzáanky)*, Praha (vydání J. Otta) 1946
- HORÁK, J.: *Před dvěma roky*, Český Čeb 1, 1947, č. 9 (3. 5.), s. 2
- HROMENKO, M.: *U velykomu rejdi*, Mjunchen 1956
- HRONEK, Jiří: *O zemi velkých činů*, Praha 1947
- CHARVÁT, Vincenc: *Odsudek dějinné koncepce M. Hrušovského a jeho školy*, Slovanský přehled 33, 1947, s. 98-100
- CHRUŠČOV, N. S.: *Desjatyričča vozzjednanňa ukrajinskoho narodu v jedynej ukrajinskij rad'anskij deržavi* (Dopovid' na Šostij Juvilejnij Sesiji Verchovnoji rady Ukrajinskoho RSR 29 žovtňa 1949 roku), Kyjiv 1949
- CHRUŠČOV, N. S.: *Partijni orhanizaciji Ukrajiny v borot'bi za nove pidnesenňa silskoho hospodarstva*, Kyjiv 1948
- CHRUŠČOV, Nikita S.: *Vremja – ljudi – vlast' (Vospominanija)*, kniha 1 - 3, Moskva 1999
- CHYMYNEC, Julijan: *Ternystyj šljach do Ukrajiny*, Užhorod 1996
- IVANYS, Vasyl: *Stežkamy žytt'a (Spohady)*, knyha 5 (Na čužyni), Novyj Ulm 1962
- JAVORSKYJ, Oleksa: *Posmertna zhadka pro sv. p. D-ra Volodymyra Horbovoho*, Vilne slovo (Toronto) 1984 (1. 9.), s. 7
- JELÍNEK, Ivan: *Jablko se kouše*, Praha 1994
- JELÍNEK, Zdeněk (red.): *Vzpomínky na okupaci (Kolín a Kolíňané v době nacistické okupace, protinacistické rezistence a boje za národní svobodu v letech 1939-1945)*, díl 1, Kolín 1986
- JESENSKÁ, Zora: *Bola som v Sovietskom sväze*, Bratislava 1949
- JILEMNICKÝ, Peter: *Spisy*, zv. 9 (Publicistika, zv. 2), Bratislava 1980
- JÍRA, Stanislav: *Jan Pohorilák*, Gladius (Praha) 1999, č. 3, s. 8-14
- JOSTEN, Josef: *Československo žaluje*, Praha 1993
- JOVENKO, Svitlana: *Myť ostatočného prozrinňa (Vid Hryhorija Skovorody – do Mykoly Bažana. Pro chudožno-publicystyčnyj film Rollanda Serhijienka Meža)*, Vitčyzna (Kyjiv), 1994, č. 9-10, s. 108-120.
- JURA, Hnat: *U Prazi*, Sučasne i majbutně (Kyjiv) 1949, č. 5, s. 16-19
- JURTIN, V. M.: *Pismo iz Čechii*, Prjaševščina 3, 1947, č. 7 (6. 2.), č. 46 (9. 11.), s. 3, 4 jv, *Ukrajinská mládež si získala Litovel*, Litovelsko, 1 (1947), č. 13 (16. 8.), s. 4

- KABÁT, Jiří, CSsR.: *Dopis z Obořiště*, Museum (Brno) 73, 1945-1946, s. 160
- KENNAN, George F.: *Memoiren eines Diplomaten (Memoirs 1925-1950)*, Stuttgart 1968 (4. vyd.)
- KISELEV, Kuzma V.: *Zapiski sovětskogo diplomata*, Moskva 1974
- KLUSÁKOVÁ-SVOBODOVÁ, Zoe: *O tom, co bylo*, Praha 2005
- KOLMAN, Arnošt: *Zaslepená generace (Paměti starého bolševika)*, Brno 2005
- KOMZALA, F. X.: *Čo som videl v SSSR*, Bratislava 1947
- KOPEČNÝ, Petr – POLÁK, Vladimír: *Žijeme jejich odkazem*, Blansko 1985
- KORNĚJČUK, Aleksandr: *Front (Pjesa v trjoch dějstvijach, pjati kartinach. Perevod s ukrainskogo)*, s.l. /Moskva/ 1942
- KORNĚJČUK, Aleksandr: *Sostojanije i očerednyje zadači ukrainskoj sovětskoj literatury (Doklad na 2 sjezdě Sojuza sovětskich pisatel'ej Ukrainy 6 děkabrja 1948 g.)*, Kijev 1948
- KOSATÍK, Pavel: *Osm žen z Hradu (Manželky prezidentů)*, Praha 1993
- KOSTENKO, Nina – HERASYMČUK, Lidija – ZVĚDINA, Marija: *Festival u Prazi, Raďanska žinka (Kyjiv) 2, 1947, č. 9, s. 22-23*
- KOŠŤUK, Hryhorij: *Zustriči i proščanňa (Spohady u dvoch knihach)*, knyha 2, Kyjiv 2008
- KOTÍK, Jaromír: *Květen 1945 ve Velkém Meziříčí*, Velké Meziříčí 1980
- KRATOCHVÍL, Antonín: *Žaluji (Stalinská justice v Československu)*, Praha 1990
- KRNO, Miloš: *Hory, rieky, l'udia*, Bratislava 1984
- KUČMA, Leonid: *Ukraina – ně Rossija*, Moskva 2004
- KRUŠKO, Stepan: *Areštanty (Zbirnyk spohadiv, dokumentiv kolyšnych vjazniv trudovyh taboriv ta t'urem z rjadiv čsl. pereselenciv-optantiv u SRSR)*, Prjašiv 2004 (2., doplněné vyd.)
- KUPJAK, Dmytro: *Spohady nerozstriljanoho*, Lviv 1993
- LAUŠMAN, Bohumil: *Sovětský svaz za války*, in: Oldřich Berger (red.), *Československá průmyslová delegace ve SSSR*, Praha 1946, s. 9-22
- LOEWY, Jiří: *Dragulova družina*, Podkarpatská Rus (Praha) 13, 2003, č. 2-3, s. 1 a 6-7
- LOEWY, Jiří: *Úseky polojasna (Vzpomínky)*, Praha 2005
- LOUBAL, František: *Věrní jsme zůstali*, Brno 1947
- MACYNSKIJ, I.: *Iz obščego sobranija obščestva Vozrožděnije v Prage*, Prjaševščina 3, 1947, č. 48 (4. 12.), s. 4
- MAJEROVÁ, Marie: *Deset tisíc kilometrů nad Sovětským svazem*, Praha 1948
- MANUILSKYJ, D. Z.: *Ukrajinsko-nimecki nacionalisty na službi u fašystskoj Nimeččyny*, Kyjiv 1946
- MANUJILSKYJ, D.: *Čaj žyve velykyj u vikach tovaryš Stalin!*, Raďanska Ukrajina (Kyjiv) 30, 1949, č. 298 (20. 12.), s. 2-3
- MASARYK, Jan – CLEMENTIS, Vladimír: *Československá zahraniční politika*, Praha 1947
- MASARYK, Jan: *Projevy, články a rozhovory (1945-1948)*, Praha s. d.
- MATĚJČEK, J.: *SSSR – ČSR v zápase řecko-římském*, in: Jiu-jitsu – rohování – vzpírání – zápas 1, 1949, s. 152-157, 161-168
- MIKOLAJCZYK, Stanisław: *The Rape of Poland (Pattern of Soviet Aggression)*, Westport (Conn.), 1972 (reprint vydání z r. 1948)
- MOHORITA, Vasil: *Činnost parašutistické partyzánské skupiny „Beljavskij“*, Výcvik malých jednotek 2, 1947-1948, s. 84 passim 148 (v pěti pokračováních)
- MOLOTOV, Vjačeslav: *O přetvoření Lidového komisariátu obrany a Lidového komisariátu zahraničních věcí z komisariátů všesvazových ve svazově-*

- republikánské (Referát na X. zasedání Nejvyššího sovětu SSSR 1. února 1944)*, Moskva 1944
- MURGÁŠ/, Michal: *Vzpomínky zahraničního vojáka*, *Bezpečnost* (Brno) 1, 1946, s. 156-158
- MUŠYNKA, Mykola: *322 dni v kameri smerti (Žyttěvyj šljach polkovnyka Pavla Babcja)*, *Duklja* (Prešov) 44, 1996, č. 5, s. 66-72
- NARIŽNA, Natalja: *Dyťáčymy očyma (Spomyn)*, Praha 2010
- NĚMEC, Matěj: *Návraty ke svobodě*, Praha 1994, s. 205-206
- NEVRLYJ, Mykola: *Deščo pro sebe*, in: id., *Mynule j sučasne* (Zbirnyk slovjanoznavčych prac), Kyjiv 2009, s. 833-855
- NOVGORODCEV, B. P.: *Organizacija i osnovnyje položenija ustava „Sojuza Sovětskaja Rodina”*, *Naš puť – Naš šljach* (Praha), č. 1 (listopad 1946)
- NOVIKOV, Michail M.: *Ot Moskvy do Ňju-Iorka !/ (Moja žizň v nauke i politike)*, New York 1952
- NOVIKOV, N. V.: *Puti i perepuťja diplomata (Zapiski o 1943-1944 gg.)*, Moskva 1976
- NOVÝ, Vilém: *Záběry z SSSR (Poznámky z cesty delegace čs. spisovatelů a novinářů po SSSR)*, *Světové rozhledy* 1, 1947, s. 937-940, 1037-1042
- Osvita*, in: *Naš puť – Naš šljach*, č. 1 (listopad 1946), s. 19
- PAWLOWSKÁ, Halina: *Díky za každé nové ráno*, Praha 1994
- PEŠL, Peregrin: *Vyučování ruštině na střední škole*, *Střední škola* 51 (34), 1947-1948, s. 145-153
- PETRUŠČÁK, Ivan: *Karpatští Ukrajinci a Slované*, Londýn 1944
- PETRUŠČÁK, Ivan: *Třicet let Ukrajinské SSR*, *Světové rozhledy* 2, 1948, s. 118-120
- PILAŘ, Jan: *Sluneční hodiny*, Praha 1989
- PIUS XII., *Orientalis omnes* (Okružní list našeho svatého otce /.../ ctihodným bratřím patriarchům, primasům, arcibiskupům, biskupům /.../, Brno 1946
- POLEVOJ, Boris: *V Českoslovakii (Ot vojennogo korresponděnta „Pravdy“)*, *Pravda* (Moskva) 1944, č. 259 (28. 10.), s. 3
- POLTAVA, Petro (vlastním jménem Feďuk): *Zbirnyk pidpilnych pysaň*, München 1959
- PRIESTLEY, J. B.: *Russian Journey*, London 1946
- PROCHODA, Vasyl: *Zapysky nepokirlyvoho (Istorija nacionalnoho usvidomlenňa, žytt'a i dijalnasty zvyčajnoho ukrajincja)*, kniha 2 (Na čužyni), *Novyj Ulm nad Dunajem* 1972
- PUJMANOVÁ, Marie: *Babí jar*, in: Marie PUJMANOVÁ, *Vyznání lásky*, Praha 1949, s. 83-88
- PUJMANOVÁ, Marie: *Vyznání a úvahy*, Praha 1959
- PUJMANOVÁ, Marie: *Život proti smrti*, Praha 1952
- RAJEVSKÝ, Alex: *Výzva všem obyvatelům Liberce a okolí, ruské a ukrajinské národnosti*, *Stráž severu* (Liberec) 3, 1947, č. 84 (10. 4.), s. 4
- REBET, Darija: *Do počatkiv UHVR (Spohady, komentariji, refleksiji)*, in: P. J. Potičnyj - M. Posivnyč (red.), *Ukrajinska holovna vyzvolna rada*, Toronto – Lviv 2009, s. 84-102.
- RÉDR, Rudolf: *Aby národ žil*, Brno 1948
- RIPKA, Hubert: *Czechoslovakia Enslaved: The Story of the Communist Coup d'Etat*, Westport (Conn.) 1950 (reprint Londýn 1979) – odborná práce nebo paměti?
- RIPKA, Hubert: *Karpatští Ukrajinci věrnými občany Č. S. R.*, in: *Karpatská Ukrajina v boji*, s. 5-10
- RIPKA, Hubert: *Československo v nové Evropě*, London 1945
- RIPKA, Hubert: *S Východem a Západem*, Londýn 1944; anglická varianta *East and West*, London 1944

- ROBERTS, Frank K.: *Encounters with Khrushchev*, in: Martin McCauley (ed.), *Khrushchev and Khrushchevism*, Houndmills and London 1987
- rotmistr A. M.: *Strategické a národohospodářské úkoly čs. železnic*, *Vojenské rozhledy* (Londýn) 4, 1944, č. 2 a 3, zvláště s. 33 - publicistika
- RYLSKYJ, Maksym: *Čaša družby*, Kyjiv 1946
- RYLSKYJ, Maksym: *My j susidy*, *Literaturna hazeta* (Kyjev) 1947, č. 1 (1. 1.)
- RYLSKYJ, Maksym: *Pro nacionalistyčni pomylky v mojij literaturnij roboti*, *Literaturna hazeta* (Kyjev) 1947, 11. 12.
- RYLSKYJ, Maksym: *Znamení vah (Výbor z díla)*, Praha 1947 (uspořádal a doslov napsal Orest Zilynskij)
- SAMČUK, Ulas: *Planeta Di-Pi (Notatky j lysty)*, Winnipeg 1979
- SEKERA, Jaroslav – PATOČKA, Antonín: *Československá dálnice (Praha – Brno – Košice – hranice SSSR)*, Olomouc 1946
- SEMENENKO, Oleksandr: *Charkiv, Charkiv...*, s. 1. 1977 (2. vyd.)
- SLAVINSKYJ, Maksym: *Zachovaju v serci Ukrajinu (Poezija – publicystyka – spohady)*, Kyjiv 2002
- Slovo velikému Stalinovi od ukrajinského národa*, Praha 1946
- SMOLYČ, Jurij: *Rozpovid' pro nespokij*, in: id., *Tvory u vosmy tomach*, tom 8, Kyjiv 1986
- STEINBECK, John: *A Russian Journal (With Picture by Robert Capa)*, New York 1948
- Studenti z Prešovska budou spojenými silami, ruku v ruce s UNRP, bojovat za práva našeho obyvatelstva*, *Prjaševščina* 4, 1948, č. 6 (13. 2.), s. 2
- SVITÁK, Ivan: *Veliký skluz (Dobrovolná sovětizace 1938-1948)*, Praha 1990 (3. vyd.)
- SVOBODA, Ludvík: *Spravedlnost zahraničním vojákům*, *Svobodné Československo* 2 (3), 1946, č. 187 (16. 8.), s. 1-2
- SVOBODA, Ludvík: *O nové lidové armádě*, Praha 1945
- SVOBODA, Ludvík: *Výbor z projevů a článků*, sv. 1 (1942-1945), Praha 1970
- ŠABLJA, Oleh: *Moji vraženňa z Českoslovaččyny (Reportáž dlja „Čas“-u z poza zaliznoji zanavisy)*, *Čas* (Nürnberg) 3, 1947, č. 52 (28. 12.), s. 7
- ŠANDOR, Vikentij: *Spomyny*, tom 2 (Karpatska Ukrajina 1939-1945), Užhorod 2000
- ŠANDRUK, Pavlo: *Spomyn pro dyviziju „Halyčyna“*, *Visti kombatanta* č. 110 (1963), s. 34-35
- SHANDRUK, Pavlo: *Arms of Valor*, New York 1959
- ŠANKOVSKYJ, Lev: *Inicijatyvnyj komitet dlja stvorenňa UHVR (Postanňa i dija v 1943-1944 rokach. Spohad i komentar)*, in: P. J. Potičnyj - M. Posivnyč (red.), *Ukrajinska holovna vyzvolna rada*, Toronto – Lviv 2009, s. 42-83
- Škola parašutistů-partyzánů: Z vyprávění parašutisty Kiše*, *Partyzán* 2, 1947, č. 3 (17. 1.), s. 17
- ŠLEPECKYJ, Ivan: *Do Prahy za osvitoju*, *Nove žytt'a* (Prešov) 1992, č. 4-6, vždy na s. 11
- ŠMIC, Rudolf: *Byli jsme v Sovětském svazu*, *Přítel SSSR* 1946, č. 1 (15. 1.), s. 1-2, č. 3, s. 6
- ŠTEFAN, Avgustyn: *Ukrajinska realna Himnazija v Modrzanach*, in: MARUŇAK, *Ukrajinska*, s. 160
- ŠYPAJLO, Jevhen: *Naša pisňa*, *Visti kombatanta* 1992, č. 5-6, s. 91-92
- TKAČENKO, Ju.: *Lastivka, jakij obrizaly kryla*, *Polityka i čas* (Kyjiv) 1995, č. 3, s. 77-82
- TKAČOV, Serhij V.: *Podorož do kolhospnogo raju: delehaciji polskych seljan v Ukrajinu 1949 roku*, Ternopil 2004
- TOMS, Stanislav: *Ukrajina očima těžké váhy*, *Mladá fronta* 5, 1949, č. 243 (16. 10.), s. 10

- TRAXLER, Jiří: *Já nic, já muzikant*, Toronto 1980, Praha 1994²
- TRETERA, Ivo: *Vzpomínky na Bohumila Hrabala a na život vůbec*, Praha – Litomyšl 2011
- TYČYNA, Pavlo: *Blahorodna misija silskoj inteligenciji*, Kyjiv 1948
- TYČYNA, Pavlo: *Zibrannya tvoriv u dvanadcaty tomach*, tom 11 (Ščodennykovi i literaturno-mystecki zapysy, pidhotovči materialy), Kyjiv 1988
- TYL, Heřman J.: *Psancem*, s. 1. 1995, s. 76
- V peršu čerhu orhanizovanist'*, *Zvezda-Zvizda* 2, 1947, č. 10 (23. 7.), s. 2
- VACULÍK, Ludvík: *Milí spolužáci (Výbor písemných prací 1939-1979)*, Praha 1995
- VACULÍK, Ludvík: *Polepšené písničky*, Praha 2006
- VANAT, Ivan (hl. red.): *Šljach do voli (Zbirnyk spohadiv i dokumentiv pro nacionalno-vyzvolnu borotbu ukrajinskoho naselenňa Čechoslovaččyny proty fašyzmu v 1939-1945 rr.)*, Prjašiv 1966
- Velykomu Stalinu (Narodni pisni ta dumy. Poetyčni, prozovi i dramatyčni tvory pysmennykiv Rad'anskoji Ukrajiny)*, Kyjiv 1949
- VERYHA, Vasyl: *Pid krylamy vyzvolnych dum (Spomynty pidchorunžoho dyviziji „Halyčyna“)*, Kyjiv 2007
- Vítězit a žít (Anthologie z ukrajinské poesie)*, Praha 1951
- vka, *Na smrt pro vlast byl dost velký, na práci pro ni ne (A také ranění mohlo být větší)*, *Svobodné Československo* 2 (3), 1946, č. 195 (25. 8.), s. 4
- VOBEJDA, Jan: *Most volá Chrudim: Ze zápisků parašutisty Vasilu Kiše, velitele partyzánského pluku L. Svobody*, *Partyzán* 3, 1948, č. 6 (6. 2.), s. 16
- VYNNYČENKO, Volodymyr: *Zapovit borcjam za vyzvolenňa*, Kyjiv 1991
- VYŠŇA, Ostap: *Tvory v semy tomach*, tom 5 (Fejetony, humoresky, usmišky 1944-1946), Kyjiv 1964
- WASILEWSKA, Wanda: *Wspomnienia /.../*, in: *Archiwum ruchu robotniczego*, tom 7, Warszawa 1982, s. 339-432
- ZAHAČEVSKYJ, Evstachij: *Beljarija – Rimini – Anhlja (Reportaž -spohad)*, Chicago – München 1968
- Zwangsarbeit in Berlin 1940-1945 (Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weissrussland)*, hg. v. Berliner Geschichtswerkstatt, Erfurt 2000
- ŽALMAN, Alfred: *SSSR mýma očima*, Olomouc 1946
- ŽEGUC, Ivan: *Ukrajinska realna himnazija v Modržanach (1937-1945)*, in: Maruňak, *Ukrajinska himnazija*, s. 161-201

Dobový tisk

(*excerpován plošně rok 1947, použítá čísla a ročníky citovány v poznámkovém aparátu; neuvádím zkoumané tituly, které nepřinesly nic k danému tématu*)

- Architektura ČSR 6, 1947
- Bezpečnost (Brno) 1, 1946
- Blagověstník (Prešov) 2, 1946
- Bohumínský kovák 2, 1947
- Čas (Nürnberg) 3, 1947
- Československé epištoly 2, 1947
- Český Cheb 1, 1947; 2, 1948
- Hlas pravoslaví 1947
- Hraničářské slovo (Karlovy Vary) 2, 1947

Jihočeská pravda (České Budějovice) 2, 1946
Jiu-jitsu – rohování – vzpírání – zápas 1, 1949
Krajem Lučanů (Louny) 15, 1948-1949
Lidové listy 24 (26), 1945
Literární noviny 15, 1946
Literaturná hazeta (Kyjev) 1947
Litovelsko, 1 (1947)
Mladá fronta 5, 1949
 Museum (Brno) 73, 1945-1946; 74, 1946-1947
Národní osvobození 17, 1946
Naš put' – Naš šljach, č. 1 (listopad 1946)
 Nové zákony a nařízení ČSR 7, 1945; 8, 1946
 Nový směr (Tábor) 21, 1947
Obrana lidu 2, 1948
Panorama 22, 1947
Partyzán 1, 1946 – 4, 1949
Pedagogický průvodce 1, 1945-1946
Písecký kraj 32, 1947
Práce 4, 1948
Pravda (Moskva) 1943. 1944
Prjaševščina 1-5, 1945-1949
Průlom (Vsetín) 1947
Přítel SSSR 1945-1948
Raďanska Ukrajina (Kyjiv) 26/1945, 29/1948, 30/1949
Raďanska žinka (Kyjiv) 2, 1947, č. 9
Slovanský přehled 32, 1946; 33, 1947
Slovensko (Turčanský Sv. Martin) 12, 1947
Služba repatriantům 1945
Sovětské informační zprávy (Praha) 1947
Stavba mládeže (Horní Litvínov) 2, 1948
Sučasne i majbutně (Kyjiv) 1945 - 1949
Svět sovětů 8, 1945 – 12, 1949
Svět v obrazech 5, 1949
Světové rozhledy 1, 1947
Svoboda (Kladno) 51, 1947
Svobodné Československo 2 (3), 1946
Svobodné slovo 4, 1948
Tempo 19, 1946-1947
Ukrajinska dijsnist' (Praha) 6, 1945
Věstník Českého zemského ústředí obcí, měst a okresů v Praze 36, 1947
 Věstník ministerstva spravedlnosti 29, 1947
Výcvik malých jednotek 2, 1947-1948
Výstavba (Záluží) 3, 1947
Zakarpatska pravda (Užhorod) 1944
Zaměstnanec polí, lesů a zahrad 2, 1947
Zvezda-Zvizda (Praha) 2, 1947

Odborná literatura

- ARMSTRONG, John A.: *Ukrainian Nationalism (1939-1945)*, New York 1963 (2. vyd.)
- ASPATURIAN, Vernon V.: *The Union Republics in Soviet Diplomacy (A Study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy)*, Geneve – Paris 1960
- AUSKÝ, Stanislav A.: *Vojska generála Vlasova v Čechách (Kniha o nepochopení a zradě)*, Praha 1992
- BEDNARŽOVA, Tet'ana – JANČYK, Fedir: *Ukrajinski mohyly v Čechiji*, Praha 2002
- BILAS, Ivan: *Represyvnno-karalna systema v Ukrajini 1917-1953 (Suspilno-polityčnyj ta istoryko-pravovyj analiz)*, knyha 1, Kyjiv 1994
- BOBÁK, Ján: *Slováci na Podkarpatskej Rusi a ich presídľovanie do Česko-Slovenska v roku 1947*, s. 1. 1998
- BOHÁČ, Zdeněk: *Násilné zrušení řeckokatolické církve na počátku 50. let v Československu*, in: *Stát a církve v roce 1950*, Brno 2000, s. 86-97
- Bolšaja sovětskaja encyklopedija*, monotematický svazek SSSR, Moskva 1947
- BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, M. – VARTÍKOVÁ, M.: *Program revoluce (Ke vzniku Košického vládního programu)*, Praha 1975
- BOUČEK, Miroslav – KLIMEŠ, Miloslav: *Za národní osvobození – za novou republiku*, in: Ivan Krempa (ved. red. rady), *Klement Gottwald – revolucionář a politik (Sborník statí)*, Praha 1986
- BRÄUTIGAM, Helmut – FÜRSTENBERG, Doris –RODER, Bernt (ed.): *Zwangsarbeit in Berlin 1938-1945*, Berlin 2003
- BREN !/, Halina: *Život pre iných (Ján Papánek. 1896-1991)*, Praha 1995
- BROD, Toman: *Osudný omyl Edvarda Beneše 1939-1945*, Praha 2002 (2. vyd.)
- BROME, Vincent: *J. B. Priestley*, London 1988
- BUBENÍČKOVÁ, Růžena – KUBÁTOVÁ, Ludmila – MALÁ, Irena: *Tábory utrpení a smrti*, Praha 1969
- BUCKO, O. V.: „S vozvraščenijem“: *sud'ba ukrajskich graždan repatrirovanych na rodinu*, in: *Storinky vojennoji istoriji Ukrajiny*, vypusk 2, Kyjiv 1998, s. 148-162
- BYSTROV, Vladimír: *Z Prahy do Gulagu aneb Překáželi*, Praha 1999
- BYSTROV, Vladimír: *Sovětská brutální svévole a československý vystrašený králíček (Pokus o esejistický výklad stále nepřiliš známého zločinu z roku 1945)*, Praha 2009
- BYSTROV, Vladimír: *Únosy československých občanů do Sovětského svazu v letech 1945-1955*, Praha 2003
- CONQUEST, Robert: *The Great Terror (Stalin's Purge of the Thirties)*, London – Melbourne 1968
- COUF, Eduard: *Z kroniky obce Miliře (Rok 1950-51)*, Sborník Okresního muzea v Tachově 5, 1970, s. 41-43
- ČEJCHAN, Václav: *Zpráva o činnosti knihoven bývalého Ruského historického archivu, Ukrajinského historického kabinetu a Běloruského historického archivu*, Ročenka Slovanského ústavu 13 (za rok 1947), Praha 1948, s. 88-89
- ČIERNÁ-LANTAYOVÁ, Dagmar: *Pohl'ady na východ (Postoje k Rusku v slovenskej politike 1934-1944)*, Bratislava 2002
- ČIERNY, Ján: *Vladimír Clementis diplomat*, Bratislava 1999
- ČOUPEK, Jiří – ŠNEJDAR, J. – PAULE, O.: *Vojsko v Uherském Hradišti*, Uherské Hradiště 1990
- ČUKA, Petr: *Deportace Augustina Vološina*, *Securitas imperii* 1, 1994, s. 128-139

- ČYSNIKOV, V. M.: *Sekretari, narkomy, ministry vnútrišnich sprav Ukrajiny*, s. 1. s. d. /Kyjiv 1996?/
- DALLEK, Robert: *Franklin D. Roosevelt and American Foreign Policy (1932-1945)*, New York – Oxford 1995
- DBALÝ, Vladimír: *Listy z oborské kroniky z památného roku 1945*, Mariánská Týnice 1975
- DEANE, John R.: *The Strange Alliance (The Story of Our Efforts at Wartime Co-Operation with Russia)*, New York 1950 (3. vyd.)
- DEJMEK, Jindřich: *Edvard Beneš (Politická biografie českého demokrata). Část druhá (Prezident republiky a vůdce národního odboje. 1935-1948)*, Praha 2008
- DMYTRUK, V. M. (red.): *Narysy istoriji Kyjivskojji oblasnoji partijnhoji orhanizaciji*, Kyjiv 1967
- DOHNAL, Pavel: *Dosidlování Sokolovska 1945-1948*, Sokolov 2007
- DOVHANYČ, O. D.: *Vozzjednanňa Zakarpatt'a z Ukrajinoju očyma sučasnyka (Za archivnymi dokumentamy)*, Užhorod 2006
- EBERHARDT, Piotr: *Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth Century Central-Eastern Europe (History, Data and Analysis)*, Armonk – New York – London 2003
- FEDENKO, Panas: *Isaak Mazepa (Borec za volju Ukrajiny)*, London 1954
- FIALA, Jan: *Zpráva o akci B*, Praha 1994
- GAJDOŠ, Marián: *Poznámky k procesu optácie*, Slezský sborník 94, 1996, s. 209-214
- GAJDOŠ, Marián – KONEČNÝ, Stanislav: *Postavenie Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948-1953*, Praha 1994
- GEBHART, Jan – ŠIMOVČEK, Ján: *Partyzáni v Československu (1941-1945)*, Praha – Bratislava 1984
- GENYK-BEREZOVSKA, Zina – MORÁVKOVÁ, Alena: *Úspěchy a prohry*, in: *Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků 1814-1964 (Vědecko-bibliografický sborník)*, Praha 1968, s. 59-62
- GOSZTONY, Peter: *Hitlers fremde Heere (Das Schicksal der nichtdeutschen Armeen im Ostfeldzug)*, Düsseldorf – Wien 1976
- GOSZTONY, Peter: *Stalins fremde Heere (Das Schicksal der nichtsovietischen Truppen im Rahmen der Roten Armee 1941-1945)*, Bonn 1991
- HANEMAN, Jan Stefan: *U progu Polski ludowej*, *Z pola walki* (Warszawa) 12, 1969, s. 423-446
- HANZLÍK, František: *Případ Adolf Püchler (Svědectví agenta OBZ o nelegálním získávání financí zpravodajskou službou ministerstva vnitra 1946-1947)*, Praha 2006
- HAPAK, Stepan: *Skulptor Mychajlo Brynskyj*, Prjašiv 1971
- HENYK-BEREZOVSKEYJ, Kost'antyn: *Pedahohična dijálnisť Ivana Paňkevyča*, *Naukovyj zbornyk Muzeju ukrajinskoji kultury v Svydnyku*, tom 4, částyna 1, Prjašiv 1969, s. 243-248
- HEROLDOVÁ, Iva: *Ukrajinci v českých zemích*, in: *Materiály k problematice etnických skupin*, sv. 7, s. 112-125
- HLOCH, Jiří – HLOCHOVÁ, Milada: *Ukrajinské reálné gymnázium v Modřanech a jiné ukrajinské emigrantské aktivity*, in: *V komnatách paláců – v ulicích měst*, Praha 2007, s. 141-148
- HOLBORN, Louise W.: *The International Refugee Organization (A Specialized Agency of the United Nations. Its History and Work 1946-1952)*, London – New York – Toronto 1956
- HOLIAT, Roman S.: *Short History of the Ukrainian Free University*, New York 1964

- HOLOVATA, Larysa: „*Ukrajinske vydavnyctvo*“ u Krakovi – Lvovi 1939-1945 (*Bibliohrafičnyj dovidnyk*), tom 1 (Knyžky j arkuševi vydanňa), Kyjiv 2010
- HOLUB, Vsevolod: *Ukrajina v Objednanych Nacijach (Ohljad istoriji pryjňatt'a ta dijálnosti...)*, Mjunchen 1953
- HONZÍKOVÁ, Milena /pod pseudonymem CHMELA, Miroslav/: *Naplněný čas života (K historii partyzánské brigády Mistra Jana Husa)*, Praha 1989 (2. vyd.)
- HORODYSKYJ, Zenon: *Ukrajinska nacionalna rada (Istoryčnyj narys)*, Kyjiv 1993
- HRADEČNÝ, Pavel: *Die griechische Diaspora in der Tschechischen Republik: Die Entstehung und Anfangsentwicklung 1948-1956*, in: Evanelos Konstantinou (red.), *Griechische Migration in Europa*, Frankfurt a. M. 2000, s. 95-117
- HROZIENČIK, Jozef (hl. red.): *Z dejín československo-ukrajinských vzťahov*, Bratislava 1957
- HRYCIUK, Grzegorz: *Przemiany narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*, Toruń 2005
- HRYNEVYČ, Vladyslav: *Vijskove budivnyctvo v Rad'anskij Ukraini (Kinec 30-ch - 80-ti roky XX st.)*, in: Jaroslav Daškevyč (red.), *Istorija ukrajinskoho vijska*, Lviv 1996, s. 332-467
- HUNČAK, Taras: *U mundryrach voroha*, Kyjiv 1993
- HŮRSKÝ, Josef: *Zjišťování národnosti (Úvod do problému odnárodnění)*, Praha 1945
Istorija Naukovoho tovarystva im. Ševčenko (Z nahody 75-riččja joho zasnuvanňa 1873-1948), New York – München 1949
- JACOBMEYER, Wolfgang: *Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer (Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945-1951)*, Göttingen 1985
- JAREMČUK, D. A.: *Narysy istoriji Lvivskoji oblasnoji partijnoji orhanizaciji*, Lviv 1980 (3. vyd)
- JEMELJANOV, Ju. V.: *Chruščov (Ot pastucha do sekretarja CK)*, Moskva 2005
- KÁLMAN, Janics: *Czechoslovak Policy and the Hungarian Minority, 1945-1948*, New York 1982
- KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa (Klement Gottwald a Rudolf Slánský)*, Brno 2009
- KAPLAN, Karel – KOSATÍK, Pavel: *Gottwaldovi muži*, Praha – Litomyšl 2004
- KAPLAN, Karel: *Die politischen Prozesse in der Tschechoslowakei 1948-1954*, München 1986
- KAPLAN, Karel: *Mocní a bezmocní*, Toronto 1989
- KAPLAN, Karel: *Největší politický proces („M. Horáková a spol.“)*, Brno 1995
- KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*, Brno 1997
- KAPLAN, Karel: *Sovětsí poradci v Československu (1949-1956)*, Praha 1993
- KAPLAN, Karel: *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*, Praha 1992
- KASTORY, Andrzej: *Rewansz za Monachium (Z dziejów czechosłowackiej polityki wobec sąsiadów 1946-1947)*, Kraków 1996
- KAŠPAR, Oldřich: *Po českých stopách v Mexiku*, in: id., *Dějiny Mexika*, Praha 1999, s. 295-304
- KENNEDY GRIMSTED, Patricia: „*Pražki archivy*“ u Kyjevi ta Moskvi (*Povojenni rozšuky i vyvezenňa emihracijnoji archivnoji Ukrainiky*), Kyjiv 2005
- KENNEDY GRIMSTED, Patricia: *Trophies of War and Empire (The Archival Heritage of Ukraine, World War II and the International Politics of Restitution)*, Cambridge (Mass.) 2001
- KERSTEN, Krystyna: *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (22 VII – 31 XII 1944)*, Lublin 1965

- KING, Robert R.: *Minorities under Communism (Nationalities as a Source of Pension aminy Balkan Communist States)*, Cambridge (Mass.) 1973
- KLEJMAN, B. A.: *Četvertyj (peršyj pisljavojennyj) pjatyričnyj plan vidbudovy i rozvytku narodnoho hospodarstva SRSR*, in: *Rad'anska encyklopedija istoriji Ukrajiny* Rad'anska encyklopedija istoriji Ukrajiny, tom 4, Kyjiv 1972, s. 492
- KOPAL, Vladimír: *Jan Masaryk – první prezident Světové federace sdružení pro Spojené národy*, in: Otto Klička – Zuzana Lehmannová a kol., *Jan Masaryk. Diplomat – státník – humanista. (Sborník příspěvků na mezinárodní konferenci /.../)*, Praha s. d. /1996/, s. 23-36
- KORBEL, Josef: *The Communist Subversion of Czechoslovakia 1938-1948 (The Failure of Coexistence)*, Princeton (NJ), 1959
- KORBEL, Josef: *Twentieth Century Czechoslovakia (The Meanings of its History)*, New York 1977
- KORYTA, Jiří: *Jaroslav Heyrovský*, Praha 1990
- KOUDELKA, Ferdinand: *Banderovci na severní Moravě*, Severní Morava č. 14, Šumperk 1966, s. 20–23
- KOUTEK, Ondřej: *Dzialania Służby Bezpieczeństwa wobec Ukraińców w Czechosłowacji w latach 1945-1989*, in: Grzegorz Motyka (red.), *Służby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945-1989). Z warsztatów badawczych*, Warszawa 2005, s. 297-334
- KOUTEK, Ondřej: *Prokop Drtina (Osud československého demokrata)*, Praha 2011
- KOVÁČ, Dušan: *Česko-slovenské vztahy*, in: id., *Dějiny Slovenska*, Praha 1998, s. 339-360
- KOZLOVSKYJ, Oleksij: *Narys istoriji postanňa, rozvytku ta čynnosti UTHI*, in: *Ukrajinskyj technično-hospodarskyj institut (Poděbrady, Regensburg, Mjunchen. 1932-1952)*, New York 1962, s. 9-104
- KULIČKIN, Sergej: *Generál Vatutin („Ni šagu nazad!“)*, Moskva 2007
- KUNDERA, Ludvík: *František Halas (O životě a díle. 1947-1999)*, Brno 1999
- KUŠČYNSKYJ, Ant.: *Nastroji sered ukrajinciv u Prazi do dyviziji „Halyčyna“*, Visti kombatanta č. 110, 1963, s. 69-70
- KUX, Jan: *Boj proti banderovcům na jihovýchodní Moravě v roce 1947*, *Vlastivědný věstník Moravský* 34, 1982, s. 265–279
- LETZ, Róbert: *Postavenie gréckokatolíckej cirkvi v Česko-Slovensku v rokoch 1945-1968*, *Historický časopis (Bratislava)* 44, 1996, s. 262-280
- MACHATKOVÁ, Raisa: *Ukrajinské muzeum v Praze (1659) 1925-1948*, Kyjiv – Praha 1996
- MAKARA, Mykola: *Dohovir pro nas, choč i bez nas*, in: M. M. Veheš (red.), *Vozzjednanňa Zakarpatt'a z Ukrajinoju (Materialy naukovoji konferenciji /.../)*, Užhorod 2006
- MAKARA, Mykola: *Zakarpatska Ukrajina: šlach do vozzjednanňa, dosvid rozvytku (žovteň 1944 – sičeň 1946)*, Užhorod 1995
- MALANČUK, Valentyn: *Ukrajinskyj buržuaznyj nacionalizm*, *Rad'anska encyklopedija istoriji Ukrajiny*, tom 4, Kyjiv 1972, s. 357-360
- MANDZÁK, Daniel Atanáz: *„Agent a špión Vatikánu“ (Redemptorista Ján Ivan Mastiliak – slovenský účastník monsterprocesu proti A. A. Machalkovi a spol.)*, Bratislava 2008
- MANZURENKO, Vitalij – Iščuk, Oleksandr: *Vasyl Kuk – Holovnyj Komandyr UPA*, Rivne 2008
- MAREK, Pavel a kol.: *Jan Šrámek a jeho doba*, Brno 2011

- MAROČKO, Vasyl: *Začarovanyj Desnoju (Istoryčnyj portret Oleksandra Dovženka)*, Kyjiv 2006
- MARUŇAK, Volodymyr (red.): *Ukrajinska himnazija v Čechiji 1925-1945 (Almanach ukrajinskoji himnaziji v Prazi – Rževnycjach – Modržanach)*, Mjunchen 1975
- MARUŇAK, Volodymyr: *Ukrajinska emigracija v Nimeččyni i Avstriji po druhij svitovij vijni, tom 1 (Roky 1945-1951)*, München 1985
- MARUNČAK, Mychajlo (red.): *V borotbi za ukrajinsku deržavu*, Winnipeg 1990
- MARUNČAK, Mychajlo H.: *Terezin – avstrijska fortecja i koncentracijnyj laher Treťoho rajchu*, in: id., *V borotbi za ukrajinsku deržavu*, s. 665-667
- Materiály k problematice etnických skupin na území ČSSR*, sv. 7 (Ukrajinská etnická skupina), Praha 1988
- MATYSKA, Josef: *Banderovci na Rýmařovsku, Severní Morava (Šumperk)*, sv. 14 (1966), s. 24-25
- MEDVĚDĚV, Roj: *Oni okružali Stalina*, Moskva 1990
- MICHÁLEK, Slavomír: *Ján Papánek – politik, diplomat, humanista (1896-1991)*, Bratislava 1996
- MIRČUK, Petro: *Ukrajinska Povstanska Armija (1942–1952)*, s. 1. 1953
- MLYNÁRIK, Ján: *Osud banderovců a tragédie řeckokatolické církve*, Praha 2005
- MORAVCOVÁ, Mirjam (red.): *Antropologie dialogu (Souznění a nedorozumění mezi Čechy a Bulhary. Konference pořádaná Institutem základů vzdělanosti /.../ 1998)*, Praha 2000
- MUŠYNKA, Mykola I.: *K. Gottwald*, in: *Encyklopedija sučasnoji Ukrajiny*, tom 7, Kyjiv 2007, s. 76
- MUŠYNKA, Mykola: *Naukovec z dušeju poeta. Orest Zilynskyj (1923-1976)*, Bound Brook (N. J.) 1983
- MUŠYNKA, Mykola: *Lycar voli (Žytt'a i polityčno-hromadska dijajnist' Stepana Kločuraka)*, Užhorod, 1995
- MUŠYNKA, Mykola: *Muzej vyzvolnoji borotby Ukrajiny ta dolja joho fondiv*, Melbourne 1996
- MUŠYNKA, Mykola: *Muzeum osvobozeneckého boje Ukrajiny v Praze a osudy jeho fondů*, Praha 2005
- MUŠYNKA, Mykola: *Volodymyr Sičynskyj i rusyny-ukrajinci Schidnoji Slovaččyny*, Prjašiv 1995
- MUŠYNKA, Mykola – ZILYNSKYJ, Bohdan: *Jirži Horák – vyznačnyj ukrajinist*, in: *Ukrajinskyj kalendar (Varšava)* 1984, s. 143-146
- NARIŽNYJ, Symon: *Ukrajinska emigracija*, tom 1, Praha 1942
- NARIŽNYJ, Symon: *Jak rjatuvaly Muzej vyzvolnoji borotby Ukrajiny*, Cjurych 1959
- Narysy istoriji KP Ukrajiny*, Kyjiv 1961
- Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajinskoji kultury v Svydnyku*, tom 4, knyha 1 i 2, Prjašiv 1969
- NĚMEČEK, Jan – VORÁČEK, Emil (red.): *Česko-ruské vztahy v 19. a 20. století*, Praha 2011
- NOSKOVÁ, Helena (red.): *Sborník studií k národnostní politice Československa (1945-1954)*, Praha 2001
- NOSKOVÁ, Helena: *Ukrajinci-Rusini v západočeských pohraničních okresech*, in: *Materiály k problematice etnických skupin*, sv. 7, s. 163-184
- NOVYČENKO, Leonid: *Na žizněnych dorogach*, in: *Vospomonanija o Mikole Bažaně*, Moskva 1989
- NOVYČENKO, Leonid: *Poetyčnyj svit Maksyma Rylskoho*, knyha druha (1941-1964) s. 1. s. d. /Kyjiv 1994/

- ORT, Alexandr – KRÁTKÝ, Karel – SEIFERT, Antonín (red.): *Jan Masaryk a československá zahraniční politika*, Praha 1991
- PARINI, Jay: *John Steinbeck (A Biography)*, London 1994
- PEŠÁK, Václav: *Zpráva o činnosti Ruského historického archivu, Ukrajinského historického kabinetu a Běloruského archivu v letech 1939-1946*, Ročenka Slovanského ústavu 12 (za léta 1939-1946), Praha 1947, s. 218-220
- PETIŠKOVÁ, Dagmar (red.): *Muzeum osvobozené Ukrajiny (K 80. výročí založení. Sborník příspěvků z konference. Praha 12.-14. října 2005)*, Praha 2006
- PETROV, Nikita V.: *Pervyj předseda KGB Ivan Serov*, Moskva 2005
- PLAVEC, Michal: *Česko-běloruské vztahy od dob nejstarších až po současnost*, in: Hienadz Sahanovič – Zachar Šybieka, *Dějiny Běloruska*, Praha 2006, s. 224-244
- POKORNÝ, Jan: *Prvky nového nářečí severozápadního*, Krajem Lučanů (Louny) 15, 1948-1949, s. 7-8
- POLIŠENSKÁ, Milada: *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945-1953*, Praha – Bratislava 2006
- Polityčna, kulturna ta hromadska dijalnist' Kalenyka Lysjuka (1887-1967)*, Klivlenda 1967
- POP, Ivan: *Encyklopedija Podkarpatskoj Rusi*, Užhorod 2001
- PROKOP, Vladimír: *Kapitoly z dějin Sokolovska*, Sokolov 1994
- RATAJ, Tomáš – RATAJOVÁ, Jana: *Úvodní studie*, in: Marek Lašťovka – Barbora Lašťovková aj. (ed.), *Pražské spolky (Soupis pražských spolků na základě úředních evidencí z let 1895-1990)*, Praha 1998
- REIMAN, Michal: „*Kolmanův případ*“, *Nová mysl* 21, 1968, s. 1081-1083
- RICHTER, Karel: *Podkarpatští Rusíni v boji za svobodu*, Praha 1997
- ROSSI, Jacques: *Encyklopedie Gulagu*, Praha 1999
- RŮŽEK, V. – BINDEROVÁ, Z.: *Rok 1945 na Chomutovsku*, Chomutov 1995
- RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu (Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989)*, Praha 2007
- SABOL, S.: *Pryčynky do istoriji provincii sv. Kyryla i Metodija v Čechoslovaččini*, in: *Narysy istoriji vasylijanskoho čynu sv. Josafata v Čechoslovaččyni*, Rym 1992, s. 479-492
- SAWCZUK, Konstantyn: *The Ukraine in the United Nations Organization (Study in Soviet Foreign Policy, 1944-1950)*, New York – London 1975
- SIWEK, Tadeusz – ZAHRADNIK, Stanislaw – SZYMECZEK, Józef: *Polská národní menšina v Československu 1945-1954*, Praha 2001
- SLUSSER, Robert M. – TRISKA Jan F.: *A Callendar of Soviet Treaties (1917-1957)*, Stanford (Cal.) 1959
- SODOL, Petro: *Ukrajinska povstanča armija (Dovidnyk)*, New York 1994
- STĘPIEŃ, Stanisław: *Represje wobec Kościoła greckokatolickiego w Europie środkowo-wschodniej po II wojnie światowej*, in: id. (red.), *Polska – Ukrajina (1 000 lat sąsiedztwa)*, t. 2, Przemysł 1994, s. 195-262
- SULITKA, Andrej: *K poznaniu procesu sociokultúrnej adaptácie povojnových presídľencov v českom pohraničí (Na príklade východoslovenských Ukrajincov-Rusínov na severnej Morave)*, *Český lid* 70, 1983, s. 35-41
- SVOBODA, David: *Ukrajinská otázka v českém meziválečném myšlení a politice*, *Slovanský přehled* 94, 2008, s. 539-558
- SYRUČEK, Milan: *Banderovci – hrdinové nebo bandité?*, Praha 2008

- ŠANDOR, Fedor: *Polityčni orijentyry pidkarpatskych členiv Deržavnoji rady Čechoslovackoji republiky u Londoni (1940-1944)*, in: Jan Morávek – Petr Landr (red.), *Podkarpatská Rus a Československo*, s. I. s. d. (1997), s. 35-36.
- ŠEVJAKOV, A. A.: *Otnošenija meždu Sovětskim sojuzom i Rumynijej (1944-1949)*, Moskva 1985
- ŠLEPECKIJ, Ivan (red.): *Prjaševčina (Istoriko-litěraturnyj sbornik)*, Praha 1948
- ŠMIGEL, Michal – KRUŠKO, Štefan: *Opcia*, Prešov 2005
- ŠNOBL, Josef: *Svědectví o velikém boji*, Praha 1960
- ŠPIRITOVÁ, Alexandra: *Ruské zahraniční archivy*, *Paginae historiae* 10, 2002, s. 153-166
- ŠRAJEROVÁ, Ol'ga – SOMMER, Karel: *Migrace Slováků do českých zemí v letech 1945-1948*, *Slezský sborník* 96, 1998, s. 20-35
- ŠRAJEROVÁ, Ol'ga: *K migračnému pohybu a územnému rozmiestneniu Slovákov v českých krajinách po roku 1945*, *Slezský sborník* 93, 1995, s. 306-332
- TABAČNYK, D. V.: *Ukrajinska dyplomacija (Narysy istoriji 1917-1990 rr.)*, Kyjiv 2006
- TABORSKY, Edward: *President Edvard Beneš between East and West 1938-1948*, Stanford (Cal.) 1981
- TARACHAN-BEREZA, Zinajida: *Svjatyňa (Naukovo-istoryčnyj litopys Tarasovoji Hory)*, Kyjiv 1998
- TEICHMAN, Miroslav: *Nástin česko-rumunských vztahů*, in: Kurt W. Treptow (ed.), *Dějiny Rumunska*, Praha 2000, s. 397-431
- TOMÁŠEK, Dušan: *Konfidenti*, Praha 1991
- TORKUNOV, A. V. (předseda red. komise): *Očerki istorii Ministerstva inostrannyh děl Rossii*, tom 2 (1917-2002), Moskva 2002
- Ukrajinskij technično-hospodarskij instytut (Poděbrady, Regensburg, Mjunchen. 1932-1952)*, New York 1962
- VACULÍK, Jaroslav: *Dějiny volyňských Čechů*, díl 2 (1914-1945), Praha 1998, díl 3, Brno 2001
- VACULÍK, Jaroslav: *Hledali svou vlast*, Praha 1995
- VACULÍK, Jaroslav: *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*, Brno 2002
- VACULÍK, Jaroslav: *Reemigrace a usídlování volyňských Čechů v letech 1945-1948*, Brno 1984
- VALÁŠKOVÁ, Naďa: *K úloze vesnice v adaptačním procesu ukrajinských přesídlenců na Tachovsku*, in: *Materiály k problematice etnických skupin*, sv. 7, s. 150-162
- VALÁŠKOVÁ, Naďa: *Ukrajinská etnická skupina z Rumunska v tachovském okrese*, *Český lid* 74, 1987, s. 23-31
- VANAT, Ivan: *Narysy novitňoji istoriji ukrajinciv schidnoji Slovaččyny*, knyha druha (1938-1948), Prjašiv 1985
- VANAT, Ivan: *Volynska akcija (Obmin naselenňam miž Čechoslovaččynoju i Rad'anskym Sojuzom navesni 1947 roku)*, Prjašiv 2001
- VANAT, Ivan: *Zakarpatski ukrajinci v čechoslovackomu vijsku v SRSR*, in: *Šljach do voli*, Prjašiv 1966, s. 183-201
- VAŠKO, Václav: *Likvidace řeckokatolické církve*, *Kostelní Vydří* 2007
- VEČERKOVÁ, Eva: *Poznámky k obřadové kultuře přesídlenců ukrajinského původu z Rumunska na jižní Moravě*, in: *Materiály k problematice etnických skupin*, sv. 7, s. 185-193
- VELYKYJ, Atanasij H.: *Narys istoriji Zhromadžennja SS. Služebnyc P. N. D. M.*, Rym 1968

- VERBICKIJ, G. G.: *Ostarbajtěry (Istorija rossijan, nasilstvenno vyvezennych na raboty v Germaniju vo vremja Vtoroj mirovoj vojny)*, Sankt Petěrburg 2004
- VERŠŤUK, V. F. – DZJUBA, Je. N. – REPRINCEV, V. F.: *Istorija Ukrainskoj SSR (Chronologičeskij spravočnik)*, Kijev 1990
- VOBLYJ, K/ost'antyn/ – SEREDENKO, M. M. (red.): *Narodne hospodarstvo Rad'anskoji Ukrajiny*, Kyjiv 1945
- VOLOŠČUK, Ilko: *Polityčni vidnosyny u čechoslovackomu vijsku v SRSR*, in: *Šljach do voli*, Prjašiv 1966, s. 219
- VOVKANYČ, I. I.: *Čechoslovaččyna v 1945-1948 rokach (Narys istoriji perechidnoho periodu)*, Užhorod 2000
- ZILYNSKYJ, Bohdan: *Ukrajinské ženské hnutí v meziválečné Praze*, Documenta Pragensia 13, 1996, s. 339-348
- ZILYNSKYJ, Bohdan: *Ukrajinstí emigranti v Plzni*, Západočeský historický sborník (Plzeň) 2, 1996, s. 381-383.
- ZILYNSKYJ, Bohdan: *Český felčar a spoutaná lavina*, Dějiny a současnost 28, 2006, č. 1, s. 24-27
- ZILYNSKYJ, Bohdan: *Likvidace ukrajinské vědy v Čechách po roce 1945*, in: *Věda v Československu v letech 1945-1953*, Praha 1999, s. 337-351
- ZILYNSKYJ, Bohdan: *Obnovení činnosti univerzit na Ukrajině po roce 1944*, Acta Universitatis Carolinae – Studia territorialia 13, 2008, s. 143-155
- ZILYNSKYJ, Bohdan: *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917-1945 (1994)*, Praha 1995
- ZILYNSKYJ, Bohdan: *Ukrajinci v českých zemích v letech 1945-1948*, Praha 2000
- ZILYNSKYJ, Bohdan: *Ukrajinský technicko-hospodářský institut v Poděbradech za druhé světové války*, in: *II. setkání archivářů vysokých škol ČR (Sborník referátů)*, Brno s. d. /2000/, s. 38-51
- ZIMA, Venjamin: *Poslednij sovětskij golod*, in: *S. Kulčyckij (odp. red.), Holod 1946-1947 rokiv*, s. 51-59
- ZITTEL, Bernhard: *Die UNRRA-Universität in München 1945-1947*, Archivalische Zeitschrift 75, 1979, s. 281-301
- ZUB, Ivan V.: *Ostap Vyšňa (Rysy tvorčoji indyvidualnosti)*, Kyjiv 1991
- ŽÁČEK, Pavel: *Na Prahu (Příspěvek k historii 1. divize ROA)*, Studentské listy 2, 1991, č. 9, s. 16
- ŽAMPACH, Vojtěch: *Partyzánské portréty*, Brno 1980
- ŽEGUC, Ivan: *Socioekonomična struktura absolventiv URH v Rževnycjach-Modržanach 1925-2005*, Mjunchen 2006

Seznam použitých zkratk

- ABS – Archiv bezpečnostních složek v Praze
- AMP – Archiv hlavního města Prahy
- AMZV – Archiv ministerstva zahraničních věcí v Praze
- APS – Archiv Poslanecké sněmovny v Praze
- CPUEN – Ústřední reprezentace ukrajinské emigrace v Německu
- ČSNS – Československá národně socialistická strana
- ČSR – Československá republika
- ČSSD – Československá sociálnědemokratická strana
- FF UK – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
- GG – Generální gouvernement

KONR – Výbor pro osvobození národů Ruska
KS(b)U – Komunistická strana (bolševiků) Ukrajiny
KSČ – Komunistická strana Československa
LA PNP – Literární archiv Památníku národního písemnictví
MNO – ministerstvo národní obrany
MNV – místní národní výbor
MŠO – ministerstvo školství a osvěty
MV – ministerstvo vnitra
MVBU – Muzeum osvobozovacího boje Ukrajiny v Praze
MZV – ministerstvo zahraničních věcí
NA – Národní archiv České republiky
NK – Národní knihovna České republiky
NKVD – Lidový komisariát (ministerstvo) vnitra
NRZU – Národní rada Zakarpatské Ukrajiny
NS – Národní shromáždění
NTŠ – Vědecká společnost tarase Ševčenko
OBZ – Obranné zpravodajství
ONV – okresní národní výbor
OSN – Organizace spojených národů
OUN – Organizace ukrajinských nacionalistů
OUN (b) – Organizace ukrajinských nacionalistů pod vedením S. Bandery
OUN (m) – Organizace ukrajinských nacionalistů pod vedením A. Melnyka
PKWN – Polský výbor národního osvobození
PNS – Prozatímní národní shromáždění (československé)
RB – Rada bezpečnosti OSN
ROA – Ruská osvobozená armáda
RZHA – Ruský zahraniční historický archiv
ŘKU – Říšský komisariát Ukrajina
ŘNB – Ředitelství národní bezpečnosti
SNB – Sbor národní bezpečnosti
SNP – Slovenské národní povstání
SOBA – Státní oblastní archiv
SOKA – Státní okresní archiv
SRN – Spolková republika Německo
SSR – sovětská socialistická republika
SSSR – Svaz sovětských socialistických republik
UCK – Ukrajinský ústřední výbor
ÚDAUK – Ústav dějin a Archiv Univerzity Karlovy
UHVR – Ukrajinská hlavní osvobozovací rada
UK – Univerzita Karlova v Praze
UKKA – Ukrajinský kongresový výbor Ameriky
UM – Ukrajinské muzeum v Praze, srv. MVBU
UNA – Ukrajinská národní armáda
UNESCO – Organizace spojených národů pro vzdělávání, vědu a kulturu
UNO – Ukrajinská národní jednota (sjednocení)
UNR – Ukrajinská národní rada
UNRP – Ukrajinská národní rada Prešovska
UNRRA – Agentura spojených národů pro provoz a obnovu
ÚNS – Ústavodárné národní shromáždění (československé)
ÚNV – Ústřední národní výbor

UPA – Ukrajinská povstalecká armáda
ÚSD – Ústav soudobých dějin Akademie věd České republiky
UVO – Ukrajinská vojenská organizace
VKS(b) – Všesvazová komunistická strana (bolševiků)
VOKS – Všesvazová společnost pro kulturní styky se zahraničím
ZNV – zemský národní výbor

Resumé

V předkládané disertační práci se zabývám hlavními aspekty vývoje života Ukrajinců v českých zemích a vývojem československo-ukrajinských a česko-ukrajinských vztahů mezi léty 1944 a 1949. Tyto periodizační mezníky byly zvoleny s ohledem na specifika periodizace ukrajinských dějin, odlišující se od dějin českých. Mohl jsem tak vytvořit obsažnější a dynamičtější obraz, do kterého byly začleněny některé reálie ze závěrečného období druhé světové války i z počátků poúnorového období.

V úvodní kapitole je podán stručný přehled vývoje Ukrajiny ve zkoumaném období. Výrazná část textu je věnována událostem r. 1944, kdy se vývoj Ukrajiny „rozlomil“ do dvou naprosto odlišných rovin. Na jedné straně byla z Moskvy přes kyjevské centrum prosazována obnova meziválečné podoby Ukrajinské sovětské socialistické republiky v územním rozsahu zvětšeném v letech 1939, 1940 a 1945. Část západní Ukrajiny se však chtěla proti návratu sovětské moci bránit a udržet dřívější tradice ukrajinského národního života. Proto zde byly v závěru německé okupace, ale bez vědomí okupačních orgánů, v r. 1944 připraveny dvě varianty nekomunistického státně-politického modelu další existence Ukrajiny. Představitelé soupeřících částí Organizace ukrajinských nacionalistů – hlavní protiněmecké i protisovětské politicko-vojenské síly – tím navázali na ukrajinské státně-politické snahy let 1917 a 1918 i na protipolské hnutí odporu z let 1918-1939. Část odbojového vedení, reprezentující Ukrajinskou hlavní osvobozovací radu, zůstala na západoukrajinském území a snažila se tam udržovat protisovětský odpor. Velká převaha sovětských sil a jejich tvrdě represivní přístup zabránily realizaci nekomunistické vývojové varianty.

Většina představitelů ukrajinských protikomunistických snah odešla do exilu do západních částí Německa a Rakouska. Od léta r. 1945 se vývojovou paralelou k Ukrajinské SSR staly tyto regiony, kde se v uprchlických táborech soustředily statisíce osob z Ukrajiny. Jejich představitelé se snažili po čtyři roky o obnovení všech dosažitelných struktur občanské společnosti návratem k formám ukrajinského národního života před nastolením sovětské moci. Politickým projevem tohoto úsilí se stalo po r. 1947 reaktivované exilové státní centrum Ukrajinské lidové republiky vytvořené emigranty z různých částí Ukrajiny i z různých částí politického spektra.

V druhé kapitole je podán nejprve stručný výklad o sovětských ústavních změnách z 1. února 1944, které formálně rozšířily práva svazových republik v oblasti zahraniční politiky a vojenství. V případě Ukrajiny ukázalo význam tohoto kroku obsazení funkce ukrajinského ministra zahraničí osvědčeným komunistickým činitelem Dimitrijem Manuilským. Členství Ukrajiny a také Bělarusi v OSN pomáhalo v prosazování sovětských zahraničně-politických zájmů a mělo západní státy přesvědčit, že ukrajinská otázka je v rámci SSSR spravedlivě vyřešena. SSSR se zároveň snažil dokázat spolupráci ukrajinského vnitřního odboje s nacistickým Německem, aby znehodnotil jeho snahy a úsilí ukrajinské politické emigrace.

Tzv. ukrajinská zahraniční politika zůstala ve skutečnosti dodatkovou složkou zahraniční politiky celého SSSR, která plnila na půdě OSN, na pařížské mírové konferenci i jinde úkoly stanovené v Moskvě. Ukrajinské stranické a vládní vedení reprezentované hlavně Nikitou Chruščovem se snažilo získat v této oblasti více pravomocí včetně možnosti navázat bezprostřední vztahy s některými sousedními i vzdálenějšími státy, moskevské centrum však takovou inovaci nepřipustilo. Sovětská Ukrajina tak v prvních poválečných letech mohla udržovat určité nadnormativní kontakty pouze s Polskem. Použití takového postupu lze vysvětlit zvláště složitou situací na polsko-ukrajinském národním pohraničí a snahou o jejich vyřešení odsunem národních menšin z obou stran hranice a koordinovanou likvidací ukrajinské i polské ozbrojené opozice.

V kontrastu s tím Ukrajina neměla šanci navázat analogické dílčí vztahy s Československem. Nic na tom nezměnila skutečnost, že v r. 1944 československé zahraniční jednotky rovněž pobývaly na území Ukrajiny a že se od listopadu téhož roku rozvinul mezi ČSR a SSSR navenek skrývaný spor o územní příslušnost Podkarpatské Rusi / Zakarpatské Ukrajiny. Sovětská strana mohla díky vyřechování Ukrajiny z této problematiky snadněji a zcela absurdně svalit vinu za tehdejší dění v regionu na aktivity ukrajinského „nacionalistického“ stranického vedení v Kyjevě. Tento krok měl odvést pozornost od prosazování moskevského scénáře řešení podkarpatského problému. Přesto československá vláda deklarovala v Košicích na počátku dubna 1944 připravenost udržovat bezprostřední vztahy s Ukrajinou.

Třetí kapitola se zabývá československo-ukrajinskými vztahy počínaje rokem 1945. Všechna další jednání o řešení podkarpatského problému se uskutečnila jen mezi Prahou a Moskvou. Na této rovině byly řešeny i všechny ostatní aspekty československo-sovětských vztahů týkající se Ukrajiny, zejména v oblasti dopravní,

poštovní a obchodní. V další části druhé kapitoly jsou uvedeny doklady o roli Ukrajiny v československo-sovětských vztazích na základě neúplně dochovaných písemností československého velvyslanectví v SSSR.

Nedotvořenost přímých vztahů ČSR a Ukrajiny ukazuje i analýza cest představitelů československého politického a společenského života do SSSR, které měly v programu i návštěvu Ukrajiny. Z tohoto hlediska zasluhuje pozornosti zejména cesta Klementa Gottwalda ze září r. 1948. Souběžně je analyzována role tehdejšího „prvního muže Ukrajiny“, N. Chruščova, ve vztahu k ČSR. Autor věnuje pozornost také způsobu realizace dvou československo-sovětských smluv, které se týkaly z největší části Ukrajiny a regulovaly především odchod části obyvatelstva dvou jejích regionů do ČSR, resp. jejich výměnu za osoby vracející se z ČSR na Ukrajinu.

Ve čtvrté kapitole je sledován vývoj ukrajinské národní skupiny v českých zemích v letech 1944-1949 a hlavní proměny této regionálně i sociálně složité komunity. Zatímco její jádro setrvalo v českých zemích, část Ukrajinců odešla zejména na jaře r. 1945 dále na západ, jiní však volili cestu opačným směrem – do SSSR. Ukrajinská skupina v Čechách a na Moravě se zároveň rozrostla o nové osoby, které opustily na sklonku války území této svazové republiky a nepokračovaly v cestě na západ. Autor upozorňuje na složitou problematiku uprchlíků či optantů z Podkarpatské Rusi a na nejednoznačnost národní sebeidentifikace velké části osob z tohoto regionu. Ta se ještě výrazněji projevila v případě osob z tzv. Prešovska (severovýchodního Slovenska). Za této situace je přesné vymezení ukrajinské národní (etnické) skupiny Čech a Moravy těžko proveditelným úkolem.

Pátá kapitola je věnována problematice spolčování Ukrajinců na českém území. Autor charakterizuje hlavní změny tohoto fenoménu oproti meziválečnému období. Poukazuje na příčiny zhoršujících se podmínek spolčování příslušníků této národní skupiny a věnuje pozornost zprávám o jednotlivých organizacích, které mohly obnovit svou činnost v Praze nebo mimo ni (Liberec), i případům, kdy byla obnova spolku úřady zmařena. Ústřední pozornost je věnována spolku Ukrajinské muzeum, který dokázal ve zhoršených podmínkách přežít až do jara r. 1948. Jeho postupná likvidace znamenala úplný zánik možnosti spolčování Ukrajinců v západní části ČSR. Určitá pozornost je věnována roli řeckokatolické církve, která se stala nakrátko zástupnou strukturou nahrazující spolkové aktivity. V závěru kapitoly jsou shrnuty hlavní rysy boje československého bezpečnostního aparátu s „ukrajinským nebezpečím“ na českém území, ať už byl jeho obsah vnímán jakýmkoli způsobem.

Summary

My thesis deals with the main aspects of the development of the Ukrainian minority on the Czech territory so as with the history of Czechoslovak-Ukrainian and Czech-Ukrainian relationships from 1944 to 1949. It enabled me to portray an exhaustive and dynamic representation inclusive of data from the final period of World War II and from the beginning of the post-February 1948 era.

The first chapter explains, in brief, the development of the Ukraine during the period under study. A considerable portion of the text attends to the events of 1944, when the evolution of Ukraine „broke“ into two absolutely different directions. On the one hand, through its center in Kiev, Moscow pursued the renewal of the interbellum Ukrainian Soviet Socialist Republic, now expanded by territorial acquisitions effectuated in 1939, 1940 and 1945. However, part of the western Ukraine wanted to take a stand against the re-installation of Soviet power and to amplify anterior traditions of Ukrainian national life. Thus, in 1944, towards the end of the German occupation but unbeknownst to the occupational authorities, two separate proposals of non-communist state-political models of the further development of Ukraine were prepared. Representatives of opposing factions of the Organisation of Ukrainian nationalists – the principal anti-fascist and anti-Soviet military-political power – linked up to Ukrainian state-political efforts from 1917 and 1918 as well as to the anti-Polish resistance movement of 1918-1939. Some of the resistance movement leadership, representing the Ukrainian central council of liberation, remained in the western Ukrainian region, attempting to maintain antisoviet resistance. However, the strong dominance of Soviet power and its harshly repressive approach hindered the realization of the non-communist version of Ukraine's historical development.

Most representatives of the Ukrainian anti-communist movements left for the western regions of Germany and Austria as exiles. Beginning with the summer of 1945, these regions became developmental parallels of the Ukrainian SSR, since in their refugee camps harbored hundreds of thousands of Ukrainians. Over the course of four years, their representatives strived to renew all accessible structures of civil society through the reinstatement of those forms of Ukrainian national life typical before the installation of Soviet power. After 1947, the renewed National Center of Exile of the Ukrainian People's Republic, created by emigrants from different parts of

Ukraine as well as from various parts of the political spectrum, became the political manifestation of these efforts.

The second chapter begins by briefly addressing Soviet constitutional changes from February 1, 1944, which formally augmented the competencies of federal republics in the areas of foreign policy and warfare. In the case of Ukraine, the force of this action was evident in the choice of proven communist Dimitri Manuilski for the function of the Ukrainian Foreign Secretary. The membership of Ukraine and of Belarus in the United Nations Organisation helped to advance Soviet foreign-political interests and was meant to persuade western states that the Ukrainian question had been fairly resolved within the framework of the USSR. Concurrently, the USSR attempted to persuade of the collaboration between the Ukrainian internal resistance and Nazi Germany in order to disvalue the efforts and aspirations of the Ukrainian political exile.

So-called Ukrainian foreign policy continued, in effect, to be a supplementary component of the USSR's foreign policy by fulfilling instructions from Moscow within the framework of the United Nations, the Parisian peace conference, and elsewhere. Ukrainian party and governmental leaders, mainly represented by Nikita Chruščov, attempted to obtain more competencies in this domain, including the possibility to establish direct relationships with certain neighbouring and more distant states. Nevertheless, the centre in Moscow did not permit such an innovation. Soviet Ukraine was therefore allowed to maintain wider contacts only with Poland in the first post-war years. The reason for this approach was a very difficult situation on the Polish-Ukrainian national border, along with the desire to resolve the issue through the transfer of national minorities across the border in both directions, in addition to the coordinated liquidation of Ukrainian and Polish armed opposition.

On the other hand, Ukraine did not have a chance to establish analogous partial relationships with Czechoslovakia. This situation did not change regardless of the fact that Czechoslovak foreign troops also remained on Ukrainian land in 1944 – as was the case with Poland – and that since November of the same year, there had been hidden conflict between Czechoslovakia and the USSR concerning the annexation of Zakarpattia. By leaving Ukraine out of the picture, Soviet politicians were able to paradoxically stamp the activities of the Ukrainian „nationalist“ party leaders in Kiev as the cause of all problems in the region.

The third chapter explains why the Czechoslovak government's declaration to be prepared to maintain direct relationships with Ukraine, made at the beginning of April 1944 in Košice, was not realised. All further dealings devoted to Zakarpattia were effectuated only between Prague and Moscow. All other aspects of Czechoslovak-Soviet relationships concerning Ukraine, especially concerning the domains of transport, post, and business, were negotiated on this level. A following section of the second chapter presents concrete examples of the role of Ukraine in Czechoslovak-Soviet relationships drawn from incompletely conserved documents of the Czechoslovak embassy in the USSR.

The unsuccessful attainment of direct relationships between Czechoslovakia and Ukraine is further illustrated through an analysis of the journeys of various representatives of Czechoslovak political and social life to the USSR, whose itineraries also included a visit to Ukraine. Of special note is the journey of Klement Gottwald of September 1948. The author concurrently analyzes the role of the „first man of Ukraine“, N. Chruščov, in the relationship with Czechoslovakia. The conclusion of the second chapter presents the conception of two Czechoslovak-Soviet contracts concerning Ukraine and mainly regulating the movement of parts of the population of two Ukrainian regions to Czechoslovakia, and their replacement with persons coming back from Czechoslovakia to Ukraine.

The fourth chapter describes the development of a Ukrainian national group in the Czech lands in 1944-1949 and the main transformations of this regionally, as well as socially, complex community. Its important figures remained in the Czech lands while another group of Ukrainians left for the West, mainly in the spring of 1945, and others took the road in the opposite direction to the USSR. The Ukrainian group in Bohemia and Moravia simultaneously enlarged thanks to those who left Ukraine at the end of the war and did not continue their journey to the West. The question of refugees from Zakarpattia remained very complicated, as the majority had a problem with their national self-identification. The same problem was typical for people from the Prešov region (north-eastern part of Slovakia). In the face of this situation, the correct definition of Ukrainian national (ethnic) groups in Bohemia and Moravia is very difficult.

The fifth chapter envisages Ukrainian organizations in the Czech territory including the structures of Greek Catholic Church. The author characterizes the main changes that differentiate this phenomenon from the organizations of the interbellum

period. He examines the causes of worsening conditions for the existence of Ukrainian organizations and evokes examples of several organizations that renewed their activities both in Prague and outside it (e.g. Liberec), as well as of the cases where authorities blocked the renewal of the organization. Much attention is devoted to the organization Ukrainian Museum, which was able to operate under difficult conditions until the spring 1948. Its successive restrictions and eventual liquidation are very characteristic for the theme in question, and demonstrate the complete end of Ukrainian organizations in the western part of Czechoslovakia. Finally author explains the principles of systematic suppression of main activities of the Ukrainian national group in Bohemia and Moravia the beginning of which can be found immediately after the renewal of Czechoslovakia in spring of 1945.